

Ато ибн Халил

ТАЙСИРУЛ ВУСУЛ
ИЛАЛ УСУЛ

(УСУЛ ФАНИНИ ЕНГИЛЛАТИШ)

УСУЛИ ФИҚХ ҲАҚИДА ДАРСЛАР

Оят таржимасининг маъноси

Шу нарса эътироф қилиниши лозимки, Қуръон ояти деб фақат араб тилидаги матнни айтилади. Ушбу китоб ичида курсив қилиб ўзбек тилида келтирилган матн эса ояtlар таржимасининг маъносидир.

- соллаллоҳу алайҳи ва саллам

- розияллоҳу анху

- розияллоҳу анҳо

- алайҳис-салом

Тайсирул вусул илал усул

Ўзбек тилидаги биринчи нашр
1431 ҳижрий - 2010 милодий йил

بِسْمِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

СҮЗВОШИ

Аллоҳга ҳамдлар бўлсин. Аллоҳнинг Росулига, ул зотнинг аҳли-оиласи ва саҳобаларига салоту саломлар бўлсин. Аммо баъд:

Аллоҳ узоқ вақтлар мобайнида усули фиқҳ фаслларини ўрганишим ва ўргатишими ирода қилди. Бу эса бир неча усули фиқҳ китобларининг эскилари ва янгиларини мутолаа қилиб чиқишимга унади. Бунинг натижасида менга усули фиқҳнинг кўплаб мавзулари тушуниш қийин ва ўзлаштириш мушкул мавзулар эканлиги аён бўлди. Бу эса ўз навбатида, менда усули фиқҳ фани ихлосмандларига уни енгиллаштириб беришга қаттиқ уринишимга олиб келди ва натижада бу китоб «تَسْبِيرُ الْوُصُولِ إِلَى الْأُصُولِ» Усулга етишни енгиллатиш» деб номланди.¹

Мен бу ишнинг охирига етдим ёки усулни соддалаштиришини истаган кишининг мақсадига етказдим, деб ўйламайман. Шунингдек, бу ишга янги-янги тадқиқотларни қўшдим, деб ҳам ҳисобламайман. Чунки усул илмининг мавзулари қисман чегараланган мавзулардир. Аммо мен бу фандан ўзи ҳақли бўлганча миқдорда ўрганиб, бошқага ҳам беришга пешона терини тўймоқчи бўлган кишига уни етказиб бериш учун имконим борича ҳаракат қилдим. Чунки ушбу усул фанининг исломий қонунчиликда эътиборли саналган луғавий ва илмий баҳслари ичida шундай қоидалар борки, айни мавзу ичига қадам қўймоқни яхши кўрган киши бу қоидалардан албатта хабардор бўлиши зарур. Акс ҳолда, унга ҳар қанча шарҳлаш ва ёритишларнинг фойдаси бўлмайди.

Мен усулни енгиллаштиришга муваффақ бўлган бўлсам, бу Аллоҳнинг фазл-карамидан ўзга нарса эмас. Мен Аллоҳдан

---

¹ Бу китобимни нашрга тайёрлаганимдан кейин ҳижратнинг олтинчи ва еттинчи асрлари уламоларидан бўлган бағдодлик Ислом мушрифи Абу Фатҳ Аҳмад ибн Али ибн Бурҳон қаламига мансуб «الْوُصُولُ إِلَى الْأُصُولِ» Усулга етиш номли китобни ўқиб қолдим. Аввал бу китобни ўқимаган эдим. Ўқувчидаги мавҳум бўлиб қолмаслиги учун шуни эслатиб қўймоқчиманки, менинг «تَسْبِيرُ الْوُصُولِ إِلَى الْأُصُولِ» Усулга етишни енгиллатиш номли китобим билан ушбу «الْوُصُولُ إِلَى الْأُصُولِ» Усулга етиш номли китоб ўртасида албатта, ҳеч қандай алоқа йўқ.

ажрни ва чироўли қайтар жойни умид қилганим ҳолда, бунга ҳаракат қилдим холос.

Бу ўринда мен билан Аллоҳнинг иродаси ила жамул-жам бўлиб қолган биродарларимни ҳам мамнуният билан зикр қилиб ўтишни лозим топдим. Улар менга ушбу китобни мукаммал қилиш сари қувват билан қадам ташлашимга ёрдам бериб, менга камарбаста бўлдилар. Хусусан, улардан икки биродаримдан китобимдаги матнларини тузиб, фаслларини безашда ёрдам берганликлари учун беҳад мамнунман.

Шунингдек, Иордания университетининг шариат факултетида ишловчи доктор Ҳасан Абу Ийд китобимни текшириб, ўз мулоҳазаларини билдирганини чексиз қадрлайман. Бу китобим вақф вазирлиги тарафидан Иорданияда нашр қилиш ҳақида ўз фикрини билдириши учун докторга топширилган эди.

Шу билан бирга, амаким ва биродарим Фатҳий Салимга ҳам қадимги ва янги китоблар хазинаси билан обод бўлган кутубхонасидан катта фойда олганим учун ўз миннатдорлигимни билдираман.

Ушбу китобимни мутолаа қилган кишиларга ундан манфаат етказишини Аллоҳдан сўраб қоламан. Зеро, Аллоҳ Субҳанаҳу ва Таоло сўраганга ёрдам бериб, тўғри йўлга ҳидоятловчи зотдир.

Аммон – Маҳатта

Муаллиф

Зулҳижжә 1408ҳ

Август 1988м

بِسْمِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ИККИНЧИ НАШР МУҚАДДИМАСИ

Бундан ўн йилча бурун ушбу **تَسْبِيرُ الْوُصُولِ إِلَى الْأَصْوَلِ** «Усулга етишни енгиллатиши» номли китобимни нашрдан чиқарган бўлсам, шу вақт мобайнида унинг айрим мавзулари ҳануз тушуниш қийин ва ўзлаштириш мушкул бўлиб қолганини, шунинг учун яна қўшимча маълумотлар, мисолларга, янада шарҳ ва ёритишларга муҳтоҷ эканлиги менга маълум бўлди. Шунинг учун айни нашрим билан бу китобда усул илмини янада енгиллаштиришга яқинлашдим, деган Аллоҳдан умидим бор.

Бу ишда айни аср алломаси шайх Тақийюддин Набаҳоний ва у кишидан аввалги уламо биродарлари олиб боришган луғат ва усул тадқиқотларидан ўқиган асарларим ёрдам берди. Бу эса ушбу иккинчи нашрни юқорида айтиб ўтганимдек тарзда чиқаришимга имконият яратди.

Аллоҳ Субҳанаҳудан бу уламоларга бизга ва мана шу илмга келтирган яхшиликлари учун улуф савоблар беришини сўрайман. Улар билан бирга икки улуф биродарларим ҳақларига ҳам Аллоҳдан ажр сўрайман. Улардан бири устозим Абу Ҳайсам Маҳмуд Сафориний айни нашрдаги ҳадисларни янада муфассал ва янада ёрқин тарзда чиқарилишига ҳисса қўшган бўлса, иккинчиси биродарим доктор Солиҳ Шалабий унинг бобларга ажратиб, гўзал шаклда ва янгича андозада нашрга тайёрлашда ёрдам берди.

Аллоҳ Субҳанаҳудан бу китобимни мендан Ўзининг розилиги учун қабул қилишини ва соғлом қалб билан борган кишилардан бошқа кимсаларга на молу давлат, на фарзандлар фойда бермайдиган кунда бу китоб туфайли менга ҳам, уни ўқиганларга ҳам манфаат етказишини ёлвориб сўрайман. Чунки Аллоҳ Субҳанаҳу ёрдам берувчи ва эшишиб, ижобат қилувчи зотдир.

Муаллиф

24 Зулҳижжә 1418ҳ

21 март 1998м

МУҚАДДИМА

«أَصُولُ فِهِ» Усули фиқҳ сўзи «أَصُولُ فِهِ» ва «فُقْدَةٌ»дан иборат икки сўздан таркиб топган.

«أَصُولُ فِهِ» сўзи «أَصْلٌ»нинг жами (кўплик сўзи) бўлиб, луғавий маъноси устига нарса қуриладиган асосни англатади. Бу устига қурилган нарсаниг девор каби хоҳ ҳис қилинадиган нарса бўлсин ёки иллатнинг устига қурилган маълул ва далилнинг устига қурилган мадлул каби хоҳ ақл етадиган нарса бўлсин, фарқи йўқ.

«فُقْدَةٌ» сўзининг луғавий маъноси Аллоҳ Таолонинг мана бу каломида айтилганидек – тушуниш, демакдир:

﴿مَا نَفَقَهُ كَثِيرًا مِّمَّا تَقُولُ﴾

– „Сен айтган нарсанинг кўпини тушунмаяпмиз“ [11:91]

«فُقْدَةٌ» сўзининг шаръий маъноси, муфассал далиллардан истинбот қилинган амалий шаръий аҳкомларни билишдир. Унинг мавзуси эса ҳалол, ҳаром, саҳих, ботил, фасод каби бандаларнинг амалларидир.

Мана шундан усули фиқҳ бу қоидалар бўлиб, унинг устига тафсилий далиллардан истинбот қилинган амалий шаръий аҳкомларни билиш бино бўлади. Яъни усули фиқҳ мавзуси самъий далилларга ва шу далиллардан шаръий аҳкомларни қандай ишлаб чиқишига боғлиқдир. Бинобарин, усули фиқҳ ақидаларни тадқиқ қилмайди, балки, шаръий аҳкомларни тадқиқ қиласди. У шаръий аҳкомларни барча нарса унинг устига бино бўладиган асослардан келиб чиқиб тадқиқ қиласди. Ҳукмнинг замирига кирувчи масалалардан келиб чиқиб тадқиқ қиласди.

Юқорида ўтганлардан маълум бўладики, усули фиқҳ асосан икки масалани тадқиқ қиласди:

1. Шаръий ҳукм ва унга тааллуқли нарсалар;
2. Далил ва унга тааллуқли нарсалар.

Бу икки масалага шу масалалардан келиб чиқадиган фаръий масала ҳам, яъни, далил ва далилга тааллуқли нарсалардан шаръий аҳкомларни истинбот қилиш ҳам киради. Бу масала ижтиҳод ва ижтиҳодга тааллуқли нарсалар, деб аталади.

Бу масалаларни беш бобда қўйидагича тадқиқ қилдим:

Биринчи боб: Бу бобда шаръий ҳукм ва унга тааллуқли нарсаларни тўрт фаслга бўлдим:

Биринчи фасл: ҳукм чиқарувчи ҳақида.

Иккинчи фасл: таклиф хитоби ҳақида.

Учинчи фасл: вазъ хитоби ҳақида.

Тўртинчи фасл: куллий қоида ҳақида.

Иккинчи: далил ва унга тааллуқли нарсаларни қўйидагича уч бобга бўлдим:

Иккинчи боб: Далил ва бу икки фаслда келади.

Биринчи фасл: шаръий далиллар.

Иккинчи фасл: далил бўлиб туюлган, аммо далил бўлмаган нарсалар.

Учинчи боб: Далилни тушуниш ва бу ҳам икки фасл:

Биринчи фасл: лугавий тадқиқотлар.

Иккинчи фасл: сўзлар далолатлари.

Тўртинчи боб: Қуръон ва Суннатнинг қисмлари ва бу беш фаслда:

Биринчи фасл: Амр ва қайтариқ.

Иккинчи фасл: Умумлик ва хослик.

Учинчи фасл: мутлақ ва муқайяд.

Тўртинчи фасл: Мужмал, баён ва мубайян.

Бешинчи фасл: насх, носих ва мансух.

Учинчи: Ижтиҳод ва унга тааллуқли нарсаларни бешинчи бобда уч фаслга бўлдим:

Биринчи фасл: Ижтиҳод.

Иккинчи фасл: тақлид.

Учинчи фасл: далиллар ўртасини таржиҳ қилиш.

Аллоҳнинг изни билан буларни кучим етганича баён қиласман. Аллоҳ ёрдам берувчи ва таваккал қилинувчи Зотдир.

БИРИНЧИ БОБ

**ШАРЬИЙ ҲУКМ ВА УНГА
ТААЛЛУҚЛИ НАРСАЛАР**

МУҚАДДИМА

Шаръий ҳукм, усул уламолари истилоҳи бўйича иқтизо ёки вазъ ёки тахйир орқали Шореънинг бандалар амалларига тааллуқли хитобидир.

Бу таърифда Шореъ дейилиб, Аллоҳ дейилмаганидан мақсад фақат Қуръон тушунилиб қолмаслиги, балки Суннатни ҳам, ижмоъни ҳам ўз ичига олишлиги учундир.

Бандалар дейилиб, мукаллафлар дейилмаганидан мақсад гўдак ва мажнунни ҳам ўз ичига олишлиги учундир. Масалан, бу иккисининг молларидан ҳам закот олингани каби.

Ушбу таърифдан аён бўлишича, шаръий ҳукм икки қисмга бўлинади:

Биринчи қисм: Шореънинг иқтизо ва тахйир орқали инсоннинг амалини ҳукмини баён қилишга боғлиқ хитобидир. Бу хитоб таклиф хитоби дейилади. Иқтизо – талаб бўлиб бу ё қатъий талаб бўлади ё қатъий бўлмаган талаб бўлади ёки ихтиёрий яъни мубоҳ талаб бўлади.

Иккинчи қисм: Инсоннинг амали ҳукмлари талаб қилган ишларни баён қилувчи Шореънинг хитоби бўлиб, ҳукмнинг амалга ошиши ёки мукаммал бўлиши мана шу ишларга боғлиқдир. Бу вазъ (таклифий ҳукмга ҳукм қўйиб бериш) хитоби дейилади.

Бу билан, биринчи қисм инсон амалларининг ҳукмларини баён қилса, иккинчи қисм мана шу ҳукмларнинг ҳукмларини баён қиласди.

Биринчи қисм банданинг амалига боғлиқлиги маълум бўлди. Иккинчи қисм ҳам банданинг амалига боғлиқлиги маълум. Чунки бир нарсага боғлиқ нарсанинг ўзи ҳам унга боғлиқ бўлади.

Шунга кўра, шаръий ҳукм, мана шу икки томонлама ҳам, иқтизо ёки вазъ ёки тахйир орқали Шореънинг бандалар амалларига тааллуқли хитобидир.

Шаръий ҳукмнинг мана шу икки қисмини баён қилишдан аввал нарсалар ва амалларга ҳукм чиқарувчини яъни ҳоким ким эканлигина албатта билиб олиш лозим. Айни бобнинг биринчи фаслида мана шуни баён қилмоқчимиз.

БИРИНЧИ ФАСЛ

Амаллар ва нарсалар устидан ким ҳукм чиқаради? Ёки ким ҳоким?

Ҳукм чиқаришдан мақсад инсоннинг амалга нисбатан позициясини, яъни, уни қиладими ёки қилмайдими ёки қилиш билан қилмаслик ўртасида у ихтиёrlими?, шуни белгилашдир. Шунингдек, унинг амалларига боғлиқ нарсаларга нисбатан позициясини, яъни, у нарса чиройлими ёки хунуки ёки чиройли ҳам, хунук ҳам эмасми, шуни белгилашдир.

Шунинг учун, амаллар ва нарсалар устидан ҳукм чиқариш мавзуси мана шуларнинг чиройли амал ва хунук амал ёки чиройли нарса ё хунук нарса эканлигини аниқлаш мавзусидир. Шу эътибордан, бу мавзу уч жиҳатда гавдаланади:

1. Нарсалар ва амалларнинг воқеи нима эканлиги жиҳати;
2. Уларнинг инсон табиатига мувофиқ келиши ёки мухолиф келиши жиҳати;
3. Савоб ё жазо, мақташ ё айблаш жиҳати.

Биринчи ва иккинчи жиҳатларга келсак, уларни аниқлаш ва белгилаш инсоннинг ўзига яъни унинг ақлига ҳавола қилинади. Мисол учун, ақл илмни чиройли амал, илмсизликни хунук амал, деб белгилайди, чунки иккаласининг воқеи ҳам мұжкаммаллик ва нұқсонни күрсатиб турибди. Шунингдек, чўккан одамни қутқаришни чиройли амал, уни чўкиб ҳалок бўлишига ташлаб қўйишни хунук амал, деб белгилайди. Чунки инсон табиати ҳалокат ёқасида турган кишини қутқаришга табиий мойилдир.

Учинчи жиҳат, яъни, савоб ё жазо эса буни белгилаш ва бу ҳақда ҳукм чиқаришга Аллоҳ Жалла жалалуҳудан яъни шариатдан ўзга ҳеч ким қодир эмас. Мисол учун, имон чиройли, куфр хунук эканига, итоат чиройли, осийлик хунук эканига, яъни, булар ҳақида ҳукм чиқаришга ақл қодир эмас. Чунки ақл ҳис аъзолари орқали воқени мияга кўчириш ва собиқ маълумотлар ёрдамида бу воқени шарҳлаш, сўнг улар ўртасини боғлаб олиш, демакдир. Шу боисдан ақлнинг ҳидоят, залолат, ҳалол, ҳаром, итоат, осийлик ва бошқа каби ҳис қилиб бўлмайдиган нарсалар устида ҳукм чиқариши амри маҳол ишдир. Чунки қайси амал Аллоҳни рози қилиб, инсонга савоб келтиршини ва қайси амал Аллоҳни ғазабини келтириб, инсонни жазога гирифтор қилишини аниқлаш ақлнинг имкониятида эмас. Қачон булар ҳақида Аллоҳ Таоло тарафидан хабар берилгандагина уни аниқлаб олиши мумкин.

Бу чиройлилик ва хунукликни ақл орқали аниқлаш жиҳатидан шундай.

Энди, чиройлилик ва хунукликни шаръий далил орқали аниқлашга келсак, шариат бу ишни шариат амрига яъни Аллоҳ ва Росулининг амрига боғлиқ қилиб қўйди. Бу Куръон ва Суннатнинг нусусларида жуда кўп келди. Аллоҳ Азза ва Жалла айтади:

﴿فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يُحَكِّمُوكُ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا تَخْدُوْنَ فِي﴾

﴿أَنْفُسِهِمْ حَرَجًا مِّمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا﴾

– „Йўқ, Парвардигорингизга қасамки, то улар ўз ўрталарида чиққан келишмовчиликларда сизни ҳакам қилмагунларича ва кейин сиз чиқарган ҳукмдан дилларида ҳеч қандай танглик топмай, тўла таслим бўлмагунларича-бўйсунмагунларича зинҳор мўмин бўла олмайдилар“. [4:65]

﴿قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحْبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحِبِّبُكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرُ لَكُمْ ذُنُوبُكُمْ﴾

– „Айтинг (эй Мухаммад): «Агар Аллоҳни севсангиз, менга эргашинглар. Шунда Аллоҳ сизларни севади ва гуноҳларингизни магфират қиласди. Аллоҳ (гуноҳларни) магфират қилгувчи, меҳрибондир». [3:31]

﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءامَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولَئِكَ الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَزَّلَ عَنْهُمْ﴾

﴿فِي شَيْءٍ فَرُدُودُهُ إِلَى اللَّهِ وَإِلَى الرَّسُولِ﴾

– „Эй мўминлар, Аллоҳга штоат қилингиз, ва Пайгамбарга ҳамда ўзларингиздан бўлган (яъни мусулмон) ҳокимларга бўйинсунингиз! Бордию бирон нарса ҳақида талашиб қолсангиз, у нарсани Аллоҳга ва Пайгамбарига қайтарингиз!“. [4:59]

﴿وَلَوْ رَدُودُهُ إِلَى الرَّسُولِ وَإِلَى أُولَئِكَ الْأَمْرِ مِنْهُمْ لَعِلَّمَهُ اللَّهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ﴾

– „Агар (улар ўзларига келган хабарни ҳар кимга ёйиб юрмасдан) Пайгамбарга ва ўзларидан бўлган бошлиқларгагина етказганиларида эди, уни (яъни мана шу хабарнинг ҳақиқатини) билмоқчи бўлган кишилар ўшалардан билган бўлар эдилар“. [4:83]

﴿فَلَيَحْذِرِ الَّذِينَ تُخَالِفُونَ عَنْ أَمْرِهِ أَنْ تُصِيهِمْ فِتْنَةً أَوْ يُصِيهِمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

– „(Пайғамбарнинг) амрига хилоф иши қиладиган кимсалар ўзларига бирон фитна-кулфат этиб қолишидан ёки аламли азоб этиб қолишидан ҳазир бўлсинлар!“ [24:63]

Росулулоҳ ﷺ бундай дедилар:

«مَنْ أَحْدَثَ فِي أَمْرِنَا هَذَا مَا لَيْسَ مِنْهُ فَهُوَ رَدٌّ»

«Ким бизнинг ушбу ишнимиз (динимиз)да ундан бўлмаган нарсани пайдо қиласа, у мардуддир».²

«لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ حَتَّىٰ أَكُونَ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِنْ أَهْلِهِ وَمَالِهِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ»

«Бирортангиз то мен унга аҳли-оиласидан, молдавлатидан ва барча инсонлардан маҳбуброқ булмагунимча мўмин бўлолмайди».³

Юқоридагилардан маълум бўлишича, амаллар ва нарсалар устидан – савоб ё жазо жиҳатидан – ҳукм чиқарувчи ақл эмас, шариатdir. Айтиб ўтганимдек, аввалги икки жиҳат устидан ҳукм чиқариш эса бундан мустасно. Чунки ақл уларнинг воқеянига қараб, чиройли ё хунук эканини ва инсон табиатига мувофиқ ё муҳолиф келишини аниқлашга қодирдир. Амма савоб ё жазо жиҳатидан эса булар мазкур учинчи жиҳатга дахлдор бўлгани боис, буларни аниқлаш ақлнинг имкониятида эмас. Мисол учун, сиз чўкаётган кишини қутқариш чиройли амал экани устидан ақлингиз билан ҳукм чиқаришга қодирсиз. Бироқ, чўкаётган кишини қутқариш амалига савоб ё жазо борлиги устидан ҳукм чиқаришга ақлан имконингиз йўқ. Балки, буни – учинчи жиҳатда тадқиқ қилинганидек – шариат белгилайди. Демак, амаллар ва нарсалар устидан – савоб ва жазо жиҳатидан – ҳукм чиқаришга ақл эмас, шариат эгадир.

(2) Саҳиҳи Бухорий: Китоби сулҳ-2999 рақам. Саҳиҳи Муслим: Китоби ақзия-3242, 3243 рақам. Сунани Абу Довуд: Китоби сунна-3990 рақам. Сунани Ибн Можа: Муқаддима-14 рақам. Муснади Аҳмад: Муснади ансор-23975, 24298, 24840, 24955, 25124 рақамлар).

(3) Насоий «Сунани», имон ва унинг шариатлари: 4928, ровийлари ишончли. Абу Довуд, муқаддима: 66. Ибн Можа, муқаддима: 66. Дорамий, риқоқ: 2624. Аҳмад: 13349, 13402. Бухорий ва Муслим лафзида: فَوَاللَّهِ نَفْسِي يَدِهِ لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ حَتَّىٰ أَكُونَ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِنْ أَهْلِهِ وَمَالِهِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ Бухорий, имон: 14. Муслим, имон: 62, 63).

ИККИНЧИ ФАСЛ

Шореънинг иқтизо ва тахйир орқали бандаларнинг амалларига тааллуқли хитоби ва бу хитобнинг инсоний амалларнинг ҳукмларини баён қилиши

Бу таклиф хитоби, деб аталади

Иқтизо ва тахйир, қайсиdir жиҳатларига кўра, амр турига ёки араб тили услубларига кўра, амр маъноси турига киради. Амр Қуръон ва Суннат қисмлардан бири бўлгани боис унинг мавзусини тўртинчи бобда батафсил баён қиласман. Аммо бу фаслда ҳам баъзи амрлар ҳақида кераклигича айтиб ўтмоқчиманки, бу юқорида келган Шореънинг хитобини тушуниб олишимиз учун зарурдир.

1. Амрнинг асл маъноси нима?

Усул уламолари амрнинг маъноси ҳақида турли фикр билдиридилар. Баъзилари амр вожибликни билдиради деса, баъзилари амр мандубликни билдиради дейди. Баъзилари амр мубоҳликни англатади дейди ва ҳаммалари ўз фикрларини далил билан исботлашга уринди.

Ҳақиқатда эса амрнинг маъноси лугатдан изланиши лозим. Чунки шариат амрга шаръий маъно бермади. Шунинг учун унинг маъноси лугатда келган маъносига чекланиб қолади. Яъни, «^{امْرٌ}» сўзининг лугавий маъноси истеъло (веляризация) ҳарфи билан бошланувчи «طَلْب» талаб қилиш, буюриш деганинг англатади.

Шунга кўра, амрнинг асл маъноси талаб қилиш бўлиб, унинг қатъий ё қатъий эмаслиги ёки ихтиёрийлигини қариналар белгилаб беради.

2. Инсон амалларининг асл ҳукми нима?

Инсон амалига нисбатан шариатнинг ҳукмини билиш зарур бўлади. Чунки амалларнинг ўлчови, мусулмон кишининг наздида, Аллоҳнинг амрлари ва қайтариқларидир. Аллоҳ Таоло ҳар бир мусулмонга бир ишни бажаришидан аввал унга назар ташлаб, унинг ҳукми шариатда қандай эканлигини билиб олишига буюрди. Чунки қиёматда Аллоҳ Субҳанаҳу мана шу амали ҳақида ундан сўрайди:

﴿فَوَرِثْتُكُمْ لَتَسْأَلُنَّهُمْ أَجْمَعِينَ ﴾ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

– „Парвардигорингиз номига қасамки, албатта уларнинг барчасидан қилиб ўтган иш амаллари ҳақида сўраймиз“.
[15:92-93]

﴿وَمَا تَكُونُ فِي شَاءٍ وَمَا تَتَلَوَّ مِنْهُ مِنْ قُرْءَانٍ وَلَا تَعْمَلُونَ مِنْ عَمَلٍ إِلَّا كُنَّا
عَلَيْكُمْ شُهُودًا إِذْ تُفِيضُونَ فِيهِ﴾

– „(Эй Муҳаммад), сиз қандай иш (билан) машгул бўлманг ва у (иш) ҳақида Куръондан бирон оят ўқиманг, (эй инсонлар), сизлар қандай амални қилманглар, ўша ишларга киришиган пайтингизда, албатта Биз сизларнинг устингизда гувоҳ бўлурмиз“.
[10:61]

Бу оядта Аллоҳ Таоло Ўз бандаларининг амаллари устида гувоҳ бўлиши ҳақида хабар бермоқда, Аллоҳнинг гувоҳ бўлиши эса бандалари амаллари устида ҳисоб қилувчи ва сўровчи эканлигини англатади.

Росууллоҳ ﷺ ҳам

«مَنْ أَحْدَثَ فِي أَمْرِنَا هَذَا مَا لَيْسَ مِنْهُ فَهُوَ رَدٌّ»

«Ким бизнинг ушбу ишимиз (динимиз)да ундан бўлмаган нарсани пайдо қиласа, у мардууддир»⁴ деган ҳадисида айтганидек, амаллар Ислом аҳкомларига мувофиқ бўлиши вожиблигини баён қилдилар.

Саҳоба رضлар Росууллоҳ ﷺдан ўз амаллари ҳақида сўраб, амалларини бажаришдан олдин бу ҳақдаги Аллоҳнинг ҳукмини билиб олар эдилар. Ибн Муборак шундай ривоят қиласди: «Усмон ибн Мазҳун Пайғамбар алайҳиссаломнинг олдиларига келиб, ўзимни ихтисо қилдиришимга (бичтиришимга) рухсат берасизми? деди. Росууллоҳ

«لَيْسَ مِنَّا مَنْ خَصَى أَوْ اخْتَصَى وَإِنْ أَخْتَصَاءً أُمَّتِي الصَّيَامُ»

«Ким бичса ёки бичтиурса, у биздан әмас, Умматимнинг ихтисо қилиши рўза тутишидир», дедилар. Ё Росууллароҳ, саёҳат қилишимга рухсат берасизми? деди. Росууллоҳ

(4) Саҳиҳи Бухорий: китоби сулҳ-2999 рақам. Саҳиҳи Муслим: китоби ақзия-3242, 3243 рақам. Сунани Абу Довуд: китоби сунна-3990 рақам. Сунани Ибн Можа: Муқаддима 14 рақам. Муснади Аҳмад: Муснади ансор 23975, 24298, 24840, 24955, 25124 рақамлар).

«سَيَاحَةُ أَمْتَى الْجَهَادِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ»

«Умматимнинг саёжати Аллоҳнинг йўлида жиҳод қилиш», дедилар. Ё росулаллоҳ, художўйлик қилишимга рухсат берасизми? деди. Росууллоҳ

«إِنَّ تَرَهُبُ أَمَّتَى الْجُلُوسُ فِي الْمَسَاجِدِ لِأَنْظَارِ الصَّلَاةِ»

«Умматимнинг художўйлик қилиши масжидларда намозни кутиб ўтиришдир», дедилар.⁵

Ҳузайфа ибн Ямон шундай ривоят қиласи: Одамлар Росууллоҳдан яхшилик ҳақида сўрар эдилар. Мен эса ёмонликка дуч келишдан қўрқаним учун ёмонлик ҳақида сўрар эдим. Мен: Ё Росууллоҳ, биз жоҳилията ёмонлик билан бирга эдик. Кейин Ислом бизга яхшиликни олиб келди. Энди, бу яхшиликдан кейин ёмонлик келадими? дедим. Росууллоҳ – ҳа, дедилар. Мен: бу ёмонликдан кейин яхшилик келадими? дедим. Росууллоҳ

«نَعَمْ وَفِيهِ دَخْنُ»

«Ҳа, унда даҳан бор», дедилар. Даҳан нима? дедим. Росууллоҳ

«قَوْمٌ يَهْدُونَ بِغَيْرِ هَدْنِيٍ تَعْرُفُ مِنْهُمْ وَتُنْكِرُ»

«Менинг йўлимдан ўзга йўлдан юрадиган бир қавм чиқади, сиз уларнинг баъзи ишларини яхши (деб) биласиз, баъзиларини инкор қиласиз», дедилар. Ё Росууллоҳ, бу яхшиликдан кейин ёмонлик келадими? дедим. Росууллоҳ

«نَعَمْ، دُعَاءُ عَلَى أَبْوَابِ جَهَنَّمَ مَنْ أَجَابَهُمْ إِلَيْهَا قَذْفُهُ فِيهَا»

«Ҳа, жаҳаннам эшиги олдида туриб чақириувчилар булади, ким уларга жавоб қайтарса, уни жаҳаннамга улоқтирадилар», дедилар. Ё Росууллоҳ, уларни бизга сифатлаб беринг, дедим. Росууллоҳ дедилар:

«هُمْ مِنْ جَلْدَتَنَا، وَيَتَكَلَّمُونَ بِالْسِتَّنَا»

«Уларнинг терилари бизнинг теримиздек булади ва улар бизнинг тилимизда гапиришади». Мен – агар шу ёмонлик менга етса, нима қилишимга амр қиласиз? дедим. Росууллоҳ

(5) Ибн Муборак: 290 саҳифа, 845 саҳифа.

«تَلْزُمْ جَمَاعَةَ الْمُسْلِمِينَ وَإِمَامَهُمْ»

«Мусулмонлар жамоатини ва имомини лозим тутинг (яни улар билан бирга бўлинг)», дедилар. Агар улар орасида имом ҳам, жамоа ҳам бўлмасачи? дедим. Шунда Росулуллоҳ бундай дедилар:

«فَاعْتَرُلْ تِلْكَ الْفِرَقَ كُلُّهَا وَلَوْ أَنْ تَعْضُّ بِأَصْلِ شَجَرَةٍ حَتَّىٰ يُدْرِكَ الْمَوْتُ وَأَنْتَ عَلَىٰ ذَلِكَ»

«Бундай фирқаларнинг баридан ажралинг, ҳатто дарахтнинг илдизини тишлишингизга тўгри келса ҳам, то ўлгунингизга қадар шундай туринг».⁶

Бундан аён бўляптики, бандалар амалларининг асли шаръий ҳукм билан чекланиш бўлиб, мусулмон кишига бир амалга қадам қўйишидан олдин у ҳақида Шореънинг ҳукми қандайлигини билиб олиши фарз қилинди. Бу ҳукм ё фарз ё мандуб ё ҳаром ё макруҳ ёки мубоҳ бўлиши мумкин. Бу ҳақда келгусида баён қиласиз.

3. Нарса ҳукмидаги асллик нима?

Нарсалар бошқа, амаллар бошқа. Нарсалар инсон ўз амаллари орқали бошқарадиган моддалардир. Амаллар эса инсон ўзининг табиий талабларини қондириш учун бажарадиган амалий ва сўзли тасаррүфтлардир. Одатда бундай амаллар нарсаларга боғлиқ бўлади.

Масалан, ейишни олганда, нон, олма, чўчқа гўшти ва бошқаларга боғлиқ ейиш амалини бажариш. Ичишни олганда, сув, асал, мусаллас ва бошқаларга боғлиқ ичиш амалини бажариш.

Нарсаларнинг ҳукми бўлиши керак. юқорида айтганимиздек, амалларни ҳам, ҳукми бўлиши керак. Аммо нарсаларнинг ҳукми тўғрисида келган нусуслар амалларнинг ҳукми тўғрисида келган нусуслардан фарқ қиласи. Чунки амалларга тааллуқли шаръий нусусларда амаллардаги асллик шаръий ҳукмга боғланиш экани баён қилинди ва шариатда амалларга тааллуқли шаръий ҳукмлар қўйидаги беш аҳкомга чекланди: Вожиб, ҳаром, мандуб, макруҳ ва мубоҳ. Буларнинг баёни ҳам келади.

Нарсаларга келсак, уларга тааллуқли шаръий нусусларни текширган киши шариатда нарсаларга фақат ҳалол ва ҳаром

(6) Абу Довуд: Фитан ва малаҳим 3706. Аҳмад муснади: 22334, 22195.

деган сифат берилганлигини аммо вожиб, макрух, мубоҳ деган сифатлар берилмаганлигини гувоҳи бўлади.

﴿فُلْ أَرَءَيْتُمْ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ لَكُمْ رِزْقٍ فَجَعَلْتُمْ مِنْهُ حَرَامًا وَحَلَالًا﴾

- „Айтинг: «Хабар берингиз-чи (эй мушириклар), Аллоҳ сизлар учун нозил қилган ризқу рўзнинг (айримларини) ҳаром, (айримларини) ҳалол қилиб олдингиз“. [10:59]

﴿وَلَا تَقُولُوا لِمَا تَصِفُ الْسِنَّتُكُمُ الْكَذِبَ هَذَا حَلَلٌ وَهَذَا حَرَامٌ لِتَنْتَهُوا عَلَىَّ﴾

﴿إِنَّ اللَّهَ الْكَذِبَ إِنَّ الَّذِينَ يَفْتَرُونَ عَلَىَّ اللَّهِ الْكَذِبَ لَا يُفْلِحُونَ﴾

- „Аллоҳ шаънига ёлгон тўқиши учун (яъни, Аллоҳ буюрмаган ҳукмларни Аллоҳники дейши учун) тилларингизга келган ёлгонни гапириб: «Бу ҳалол, бу ҳаром», деяверманглар! Чунки Аллоҳ шаънига ёлгон тўқиийдиган кимсалар ҳеч нажот топмаслар“. [16:116]

﴿إِنَّمَا حَرَامٌ عَلَيْكُمْ الْمَيْتَةُ﴾

- „Албатта, (Аллоҳ) сизларга ўлаксани ҳаром қилди“.

[16:115]

﴿حَرَمَنَا كُلَّا ذِي ظُفُرٍ﴾

- „(яхудийларга)... барча туёқлиларни ҳаром қилдик“. [6:146]

﴿وَتُحِرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَثَ﴾

- „.... Ва нопок нарсаларни уларга ҳаром қилади“. [7:157]

﴿لَمْ تُحِرِّمْ مَا أَحَلَ اللَّهُ لَكَ﴾

- „Нега Аллоҳ сиз учун ҳалол қилган нарсани ҳаром қилиб олурсиз?!“. [66:1]

﴿فُلْ مَنْ حَرَمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَالظَّبَابِتِ مِنَ الْرِزْقِ﴾

- „Айтинг (эй Мухаммаド): «Аллоҳ бандалари учун чиқарган безак (либосларни) ва ҳалол-пок ризқларни ким ҳаром қилди?!“. [7:32]

﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالدَّمُ وَلَحْمُ الْخَنْزِيرِ وَمَا أَهْلَ لَغَيْرِ اللَّهِ بِهِ﴾

- „Сизларга ўлакса, қон, тўнгиз гўшти, Аллоҳдан бошка бирорванинг йўлида сўйилган нарса ҳаром қилинди“. [5:3]

﴿أَلَمْ تَرَوْا أَنَّ اللَّهَ سَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ﴾

- „(Эй исонлар), Аллоҳ осмонлар ва ердаги барча нарсаларни сизларга бўйсундириб қўйганини кўрмадингизми?!“ [31:20]

﴿كَذَلِكَ سَخَّرَهَا لَكُمْ لِتُتَكَبِّرُوا أَلَّهُ عَلَىٰ مَا هَدَنَكُمْ﴾

- „Аллоҳ сизларни ҳидоят қилгани сабабли У Зотни улуглашларингиз учун уларни (яъни қурбонликларингизни сўёётган пайтингизда Аллоҳнинг исмини зикр қилишингиз учун) сизларга бўйсундириб қўйди“. [22:37]

﴿يَنَّا يَهَا النَّاسُ كُلُّوْ مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا﴾

- „Эй одамлар, ердаги ҳалол-пок нарсаларни енглар“. [2:168]

﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ سَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ﴾

- „Аллоҳ сизларга ердаги нарсаларни бўйсундириб қўйганини кўрмадингизми“. [22:65]

Ушбу нусуслардан кўриниб турибдики, Шореъ ҳамма нарсани мубоҳ қилди яъни ҳалол қилди. Мубоҳ қилишнинг маъноси ҳалол қилди бўлиб, ҳаромнинг зиддидир. Мана шу ерда, баъзи нарсаларнинг ҳаром қилганлиги аслида мубоҳ қилинган нарсалар орасидан истисно қилинди. Бундан нарсаларнинг асли – ҳаром қилинганлигига далил келмаган бўлса – мубоҳ эканлиги келиб чиқади.

4. Инсон амалларининг ҳукмлари нима?

Юқорида амалларнинг асли шариат аҳкомларига чекланиш дедик. Инсон амалларига нисбатан олганда, Шореънинг хитобидан иқтизо ва тахйир тушунилади. Яъни, талаб қилиш сийфасидан юқорида баён қилганимиздек, иқтизо (талаб), тахйир (иҳтиёр бериш) ёки амр қилиш ва амр қилишга маънодош сўз тушунилади.

Ушбу талабнинг турини эса қарина белгилайди ва бу қарина айни нусуснинг ўзида келиши мумкин ёки бошқа нусусда келиши мумкин. Шореънинг инсон амаллари ҳукмларини баён қилувчи хитобини ўқилса, бу аҳкомлар қўйидаги беш турдан иборат эканлиги маълум бўлади:

1. Фарз ёки вожиб

Фарз – шаръий нусусда амр сийфасида ёки амрга маънодош феъл сийфасида ёхуд «أَفْعُلُ қил» деган вазнданғи феълнинг келишидир. Бу талабдан амални бажариш кераклигини

тушунамиз ва кейин эса бу талаб қатъий эканини ифодалайдиган қаринани излаймиз. Талаб феъли билан унинг қатъийлигини ифодаловчи қарина келган бўлса, айни феълнинг ҳукми вожиб (фарз) эканлиги аён бўлади.

Мисол учун, Аллоҳ Таоло айтади:

﴿قَاتَلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلَا سُخْرِيْمُونَ مَا حَرَمَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ﴾

– „Аллоҳ ва охират кунига ишонмайдиган, Аллоҳ ва унинг пайгамбари ҳаром деган нарсани ҳаром деб билмайдиган кимсаларга қарши жанг қилинглар“. [9:29]

Аллоҳ бу оятда «قاتلوا» жанг қилинг» дея амр қиласпти. Ушбу амр эса мана бу оятда келган қарина билан қатъий талаб бўляпти:

﴿إِلَّا تَنْفِرُوا إِعْذِبْكُمْ عَذَابًا أَلِيمًا﴾

– „Агар (жиҳодга) чиқмасангизлар, (Аллоҳ) сизларни аламли азоб билан азоблар“. [9:39]

Мана шундан бу амр бажаришга бўлган қатъий талабни ифодалаяпти ва натижада жиҳод қилиш фарз яъни вожиб бўляпти.

Яна бир мисол, Аллоҳ Таоло айтади:

﴿إِنَّ الْصَّلَاةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَوْقُوتًا﴾

– „Албатта, намоз мўминларга (вақти) тайинланган фарз бўлди“. [4:103]

﴿وَأَقِمُوا الْصَّلَاةَ﴾

– „Ва намозни барпо қилинглар“. [24:56]

Бу икки оят талабни ифодалаяпти. Биринчи оят «كتابًا مَوْقُوتًا» вақти тайинланган», деб амр маъносидаги сийға билан ифодалаётган бўлса, кейинги оят «وَأَقِمُوا» ва барпо қилинг» деб амр сийғаси билан ифодалаяпти. Намозга бўлган талабни ифодаловчи бундан бошқа оятлар ҳам мавжуд бўлиб, ушбу амрнинг қатъийлигини мана бу ояддаги қарина ҳам ифодалайди:

﴿مَا سَلَكَكُمْ فِي سَقَرَ قَالُوا لَمْ نَكُ مِنَ الْمُصَلَّينَ﴾

– „Сизларни нима сақарга (дүзахга) киритди (дейилганида), улар «биз намоз ўқувчилардан бўлмадик» дерлар“. [74:42-43]

Бундан бошқа оятларда ҳам нусусда зикр қилинмаган қатъийликни ифодаловчи қариналар келди.

Бундан ушбу амр бажаришнинг қатъийлигини яъни намознинг фарзлигини ифодалаётгани тушунилади.

2. Мандуб

Мандуб – шаръий нусусда қилишга бўлган талаб ифодаланаётган бўлиб, бу талабнинг қатъий эмаслигига таржих (устун кўриш) билан ифодалаётган қаринанинг келишидир. Бунда қатъий бўлмаган бу талаб мандуб бўлади.

Мисол учун, Росууллоҳ мана бу ҳадисда жамоат бўлиб намоз ўқишига амр қиляптилар.

«صَلَاةُ الْجَمَاعَةِ تَفْضُلُ عَلَى صَلَاةِ الْفَرْدِ بِسْعَ وَعَشْرِينَ دَرَجَةً»

«Жамоат бўлиб намоз ўқиш якка ўқилган намоздан йигирма етти даражада афзалдир».⁷

Ушбу ҳадисдаги талаб гарчи амр сийфасида келаётган бўлсада, аммо (бу ҳақда тўртинчи бобда баён қиласиз) бу талабнинг қатъий эмаслигига қарина бор. Бу қаринага Росууллоҳ нинг якка ҳолатда намоз ўқиётган бир тўп одамларни кўриб, сукут қилганликлари далилдир. Жамоат бўлиб намоз ўқиш Аллоҳга қурбат (яқин бўлиш) ҳосил қилиш бўлади ва мана шундан у мандуб бўлиб қолади.

3. Ҳаром ёки маҳзур (мамнуъ)

Ҳаром – шаръий нусусда тарк қилишга бўлган бир талаб келиб, бу талаб «لَا تَنْعَلْ қилма» деган вазнда ёки гапдан амрни англатувчи сийгада келиши ва кейин эса қилмасликка бўлган мана шу талаб қатъий эканини ифодалаётган қаринанинг келишидир. Мана шунда қилмасликка бўлган ушбу қатъий талаб ҳаром бўлади.

Мисол учун, Аллоҳ Таоло айтади:

«وَلَا تَقْرُبُوا إِلَيْنَا لَزِئَنِ إِنَّهُ كَانَ فَحِشَةً وَسَاءً سَبِيلًا»

– „Зинога яқинлашманглар! Чунки (бу) бузуқликдир - энг ёмон йўлдир“.

[17:32]

(7) Бухорий: Аzon-609, 610. Муслим: Салот-199. Насойи: Имомат-828. Ибн Можа: Масожид-781. Манади Аҳмад: 5080, 5518, 5651. Муваттои Молик: Нидоун лиссалот-264.

Бу оят «لَ تَقْرُبُوا» яқынлашманглар» деган далил билан ва «إِنَّمَا كَانَ فَاحشَةً وَسَاءَ سَيِّلًا чунки (бу) бузуқликдир - энг ёмон йўлдир» деган қарина билан қилмасликка бўлган қаттиқ талабни ифодаламоқда ва бу билан зинонинг ҳукми ҳаром бўлади.

4. Макрух

«مَنْ كَانَ مُوسِراً وَلَمْ يَنْكِحْ فَلَيْسَ مَنًا»

«Ким бадавлат бўла туриб, уйланмаган бўлса, у биздан эмас». ⁸

Росулуллоҳ ﷺ бу ҳадисларида бадавлат кишини уйланмасликдан қайтаряптилар. Аммо бу қайтарув қатъий қайтарув эмас. Қатъий қайтарув эмаслигига Росулуллоҳнинг бошқа уйланмаган бадавлат кишиларни била туриб, уларга индамаганликлари далолат қилмоқда. Мана шундан бадавлат кишининг уйланмаслиги макрух бўлиб чиқади.

5. Мубоҳ

Аллоҳ Таоло айтади:

﴿وَإِذَا حَلَّتُمْ فَاصْطَادُوا﴾

- „(Ихромдан чиқиб) ҳалол бўлгач ов қилинглар“ [5:2]

Ушбу оядта Аллоҳ эхромдан чиқилгач ов қилишга амр қиляпти. Аммо бу амр эхромдан чиқилгандан кейин ов қилиш фарз ёки мандуб эканига далолат қилмайди, балки, бошқа бир қарина орқали мубоҳ эканлигига далолат қиласди. Бу қарина шуки, Аллоҳ Таоло эхромдан чиқилгач овга буюраётган бўлса, аввалги оядта эхром кийған пайтда ов қилишдан қайтарган эди:

﴿غَيْرَ مُحْلِّي الصَّيْدِ وَأَنْتُمْ حُرُمٌ﴾

- „Ихромда туриб ов овлашини ҳалол қилиб олмаган ҳолингизда“ [5:1]

Мана шундан эхромдан чиққандан кейин ов қилиш мубоҳ бўлиб қолади. Яъни ов қилиш эхромдан аввалги асл ҳолатига қайтади.

Яна бир мисол, Аллоҳ Таоло айтади:

﴿فَإِذَا قُضِيَتِ الْصَّلَاةُ فَاتَّشَرُوا﴾

- „Энди қачон намоз адo қилингач, тарқалинглар“ [62:10]

(8) Байҳақий: 78\4, рақами-13233. «Мўъжами кабир»: 366\22, рақами-920. «Мўъжами авсат»: 538\1, рақами-993.

Бу ерда тарқалиш ҳукми мубоҳдир. Чунки Аллоҳ бу ерда жума намозидан кейин тарқалишга буюрган бўлса, аввалги оятда жума вақтида тарқалишдан қайтарганлигига қарина бор:

﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ إِيمَنُوا إِذَا نُودِي لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعُوا إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ﴾

﴿وَذْرُوا الْبَيْعَ﴾

– „Эй мўминлар, қачон Жумъа кунидаги намозга чорланса (яни аз он айтилса), дарҳол Аллоҳнинг зикрига боринглар ва олди-сотдини тарк қилинглар!“. [62:9]

Бу билан жума намозидан кейин тарқалиш мубоҳ бўлади. Чунки тарқалиш амали намоздан аввалги яъни қайтарувдан аввалги асл ҳолатига қайтди.

Талаб қилиш турини баён қилувчи қарина нима ўзи?

Қаринанинг лугавий маъноси бир нарсани бир нарсага яқинлаштириди яъни солиштириб кўрди, деганидир.

Бу ерда, солиштириб кўрилганда талаб турини аниқловчи ва талаб маъносини белгиловчи нарсадир.

Инсон амалининг шаръий ҳукмини белгилаш учун қўйидаги икки йўл тутилади:

1. Амални қилишлик ёки қилмасликка бўлган талабни зикр қилган далилни исталади;

2. Аввалги далилга солиштириб кўрилганда талабнинг турини аниқлайдиган ва унинг маъносини белгилаб берадиган қарина исталади.

Қарина уч турли бўлади:

Биринчи: Қатъийликни ифодаловчи қарина:

Бу қарина фарз билан ҳаромни аниқлашда яъни амални бажаришга бўлган қатъий талаб ва амални бажармасликка бўлган қатъий талабни аниқлашда қўлланади.

Жумладан:

а) Қаринада бу дунёда ё охиратда жазо мавжудлиги ёки шундай маъно сўз ёки амал орқали баён қилинган бўлади:

﴿مَا سَلَكَكُمْ فِي سَقَرَ ﴿قَالُوا لَمَّا نَكَلَ مِنَ الْمُصَلِّينَ﴾﴾

– „Сизларни нима сақарга (дўзахга) киритда (дейилганида), улар «биз намоз ўқувчилардан бўлмадик» дерлар“. [74:42-43]

﴿وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيهِمَا حَرَاءً بِمَا كَسَبَا نَكَلًا مِنْ اللَّهِ﴾

– „Ўғри эркакни ҳам, ўғри аёлни ҳам қилмишларига жазо бўлсин учун, Аллоҳ томонидан азоб бўлсин учун қўлларини кесинглар!“. [5:38]

ۚ

﴿إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَىٰ ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًاٰ وَسَيَصْلُوْنَ سَعِيرًا﴾

– „Етимларнинг молларини зулм ийли билан ейдиган кимсалар ҳеч шак-шубҳасиз қоринларига олов еган бўлурлар. Ва албатта дўзахга киражаклар!“. [4:10]

б) Қаринада узр туфайли руҳсат ёки қазо ёки афв қилишдан ташқари амални узлуксиз бажариш лозимлиги сўз ёки амал орқали баён қилинган бўлади:

﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا كُتُبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَقَوَّنَ ﴿٤٦﴾ أَيَّمَا مَعْدُودَاتٍ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةً مِنْ آيَامٍ أُخْرَ﴾

– „Эй мўминлар, тақволи кишилар бўлишингиз учун сизлардан илгари ўтганларга фарз қилингани каби сизларга ҳам саноқли кунларда рўза тутши фарз қилинди. Энди сизлардан бирор киши хаста ёки мусофири бўлса, у ҳолда (рўза тутмолмаган кунларининг) саногини бошқа кунларда тутади“. [2:183-184]

﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الْصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَأَمْسِحُوا بُرُءُ وَسِكْمُ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ﴾

– „Эй мўминлар, намозга турганингизда юзларингизни ҳамда қўлларингизни чиганоқларигача ювингиз, бошларингизга масх тортингиз (яъни нам қўлларингиз билан силангиз) ва оёқларингизни ошиқларигача ювингиз!“. [5:6]

«مَنْ نَامَ عَنْ صَلَةٍ أَوْ نَسِيَّهَا فَلَيُصْلِلَهَا إِذَا ذَكَرَهَا»

«Ким намозга ухлаб қолса ёки уни унутиб қўйса, бу намозни эслаган вақтида ўқисин».⁹

Аёл кишига ҳайз кўрган вақтида намоз ўқимаслигига руҳсат берилиши. Бу Фотима бинти Жаҳшнинг Росулуллоҳ нинг мана бундай деганларини ривоят қилган ҳадисда келди:

(9) Бухорий: Мавоқиту салот-562. Муслим: Масожид-1097. Абу Довуд: Салот-374. Термизий: Салот-162. Насойй: Мавоқит-610. Ибн Можа: 690. Мұснади Аҳмад: 11534. Дорамий: 1201.

«دَعِيَ الصَّلَاةَ أَيَّامَ أَقْرَائِكِ»

«Хайз күрган қунларингизда намозни тарқ қилинг».¹⁰

в) Қаринада қаттиқ риоя қилиш ва қийинчилек бўлса ҳам, бошқа амалга ўтмаслик зарурлиги баён қилинган бўлади:

﴿كُتْبَ عَلَيْكُمْ آتَقْتَالُ وَهُوَ كُرْهٌ لَّكُمْ﴾

– „Сизларга ёқмаса-да, жанг қилишингиз фарз қилинди“ [2:216]

Росулуллоҳ ﷺ нинг давлат барпо қилиш учун нусрат талаб қилиш йўлига қаттиқ риоя қилишлари ва бу йўлда учраган қийинчилкларга қарамай, бошқа йўлга ўтмаганликлари – давлат барпо қилиш учун нусрат талаб қилиш фарзларнинг фарзи эканлига далолат қиласиди!

Ибн Ҳишом ўзининг сийратида шундай ривоят қилиб, айтади:

Ибн Исҳоқ деди: Абу Толиб вафот этгандан кейин қурайшлик мушриклар Росулуллоҳ ﷺга амакиси Абу Толиб тириклигига беришмаган озорларни беришиди. Шунда Росулуллоҳ Тоифга бориб, Сақиф қабиласидан нусрат ва ўзининг қавмидан ҳимоя қилишини сўрадилар ва Аллоҳдан олиб келган нарсани улар қабул қилишини умид қилдилар. Уларнинг олдига Росулуллоҳ ёлғиз ўзлари бордилар. Аммо улар бунга кўнмадилар ва улар қуллари ва аҳмоқларини Росулуллоҳга қичқириб ҳақоратлашга буюришиди.

Ибн Исҳоқ деди: Бизга Ибн Шиҳоб Заҳрий ҳикоя қиласиди, Росулуллоҳ ﷺ Кинда қабиласига бордилар. Бу қабила бошлигининг номи Фулайҳ эди. Росулуллоҳ уларни Аллоҳ ﷺ даъват қилиб, ўзини ҳимоя қилишини таклиф қилган эдилар, улар бош тортишиди.

Ибн Исҳоқ деди: Дўстларимиздан бири менга Абдуллоҳ ибн Моликдан шундай ҳикоя қилди: Росулуллоҳ ﷺ Бани Ҳанифа қабиласига бориб, уларни Аллоҳга даъват қилиб, улардан ўзини ҳимоя қилишларини таклиф қилдилар. Бутун араблар орасида Росулуллоҳга Бани Ҳанифа қабиласидек қабиҳ суратда рад этгани бўлмади.

Ибн Исҳоқ бундай деди: Менга Заҳрий ҳикоя қилиб берган эди: Росулуллоҳ ﷺ Омир ибн Соъсоа қабиласига бордилар. Уларни Исломга даъват қилиб, ўзини ҳимоя қилишларини

(10) Муснади Аҳмад: 24500. Дорамий: Таҳорат-791, рақами-182. Унда «إِنْسَانٍ» «أَجْلِسِي أَيَّامَ أَقْرَائِكِ» ва «الصَّلَاةَ أَيَّامَ مَحِيطِكِ» деган сўзлар билан келган.

таклиф қилдилар. Уларнинг ичида Байҳара ибн Фаррос исмли бир киши бор эди, у ўзига ўзи: Аллоҳга қасамки, агар мен бу кишини Қурайшдан тортиб олсам борми, бу киши билан бутун арабларни еб юборардим, деди. У: «Таклиф қилган ишинг учун биз сенга байъат қилсак, кейин Аллоҳ мухолифларинг устидан сени ғолиб қилса, сендан кейин иш бизга қоладими?!» деди. Росууллоҳ – бу иш Аллоҳнинг иши, уни қаерга хоҳласа, ўша ерга қўяди, дедилар. Шунда Байҳара: Арабларга ўзингнинг ўрнингга бизни рўпара қилиб қўйиб, Аллоҳ сени ғолиб қиладиган бўлса, иш биздан бошқасига бўлар экан, бундай иш бизга керак эмас, деди ва улар бош тортишди.

Росууллоҳ ﷺ Бани Шайбон қабиласидан ҳам нусрат сўрадилар. Росууллоҳнинг таклифларини улар маълум эътиборли ишлари сабабли Росууллоҳ билан бирга форсларга қарши жанг қилмасликлари шарти билан қабул қилишадиган бўлишди. Аммо Росууллоҳ уларга талаб қилинаётган нарса Исломга ёрдам бериш ва уни барча инсонларга етказиш эканлигини айтган эдилар, улар бундан бош тортишди.

Росууллоҳ ﷺ қабилалардан нусрат сўрашда тўхтамадилар ва бу йўлда бўлиб ўтган ҳар қандай ёмон раддияларга қарамай, ҳатто баъзиларидан муборак таналарига олган қаттиқ озорларга қарамай, ҳеч қандай йўлга алмаштиридилар. Ансорлар у кишининг байъатини қабул қилишлари орқали Аллоҳ нусрат бергунича шу йўлда қолдилар. Биринчи Ақаба байъати, иккинчи байъат, Мадинага ҳижрат ва давлат барпо қилгунига қадар шундай давом этдилар.

Росууллоҳнинг

«لَوْلَا أَنْ أَشْقُ عَلَىٰ أُمَّتِي لَأَمْرَתُهُمْ بِالسُّوَاقِ عَنْدَ كُلِّ صَلَةٍ»

«Агар Үмматимга мاشаққат тугдириб қўймаганимда эди, уларга ҳар намоз олдидан мисвак ишлатишни буюрган бўлур эдим» деган марҳаматлари.¹¹

Бу ҳадиснинг далил бўлиш жиҳати шуки, агар Росууллоҳ мусулмонларга мashaққатли саналмиш ҳар намоз олдидан мисвак ишлатишга амр қилганларида, бу иш фарзга айланиб қолиб, ҳаммалари буни маҳкам ушлаган бўлардилар. Шунинг учун Росууллоҳ уларга мashaққат тугилиб қолишидан хавф қилиб, ҳар намоз олдидан бунга амр қилмадилар. Яъни

(11) Бухорий: Жума-838, Таманий-6699. Муслим: Таҳорат-370. Абу Довуд: Таҳорат-43. Насой: Таҳорат-7. Ибн Можа: Таҳорат-283. Муснади Аҳмад: 573, 921, 7037. Муваттой Молик: Таҳорат-132. Дорамий: Салот-1447.

Росууллох ﷺ амал қилишда мاشаққат күриниб турған бир ишга амр қылсалар, бу иш фарз бўлиб қолади.

г) Қаринада ҳукми вожиб бўлган ёки мавзуси фарз саналган ё мазмуни Исломни қўриқлаш ҳисобланган бир иш баён қилиниши:

«خُذُوا عَنِّي مَنَاسِكَكُمْ»

«Ҳаж ибодатларингизни мендан ўрганинг».¹²

«صَلُوا كَمَا رَأَيْتُمُونِي أُصَلِّى»

«Менинг қандай намоз ўқишимни кўрганингиздек намоз ўқинглар».¹³

﴿وَلَتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْحَيَّ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَبَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ﴾

– „Ораларингиздан яхшиликка (Исломга) даъват қиласидиган, ибодат-итоатга буюрадиган ва исён-гуноҳдан қайтарадиган бир жамоат бўлсин“. [3:104]

«مُرُوا أَبْنَائَكُمْ بِالصَّلَةِ لِسَبْعٍ، وَاضْرِبُوهُمْ عَلَيْهَا لِعَشْرٍ، وَفَرِقُوا بَيْنَهُمْ فِي الْمَضَاجِعِ»

«Фарзандларингизни етти ёшларида намозга буюринг. Ўн ёшларида намоз ўқишмаса, уринглар ва уларнинг ётадиган жойларини ажратиб қўйинг».¹⁴

д) Қаринада бир амри ижро қилиш ва уни ижро қилишда бир неча чекланган аҳкомлар ичидан танлаб олиш баён қилинган бўлиши:

﴿وَإِذَا حُيِّمُ بِتَحِيَّةٍ فَحَيُوا بِأَحْسَنِ مِهَّا أَوْ رُدُّوهَا إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ حَسِيبًا﴾

– „Качон сизларга бирон ибора билан салом берилса, сизлар ундан чиройлироқ қилиб алик олинглар ёки (хеч бўлмаса) ўша иборани қайтаринглар“. [4:86]

(12) Муслим: Ҳаж-2286. Насойи: Ҳаж-3012. Абу Довуд: Носик-1680. Муснади Аҳмад: 13899, 14091.

(13) Бухорий: Азон-595, 5549. Муслим: 1297. Дорамий: Салот-1225. Аҳмад: 53\7. Байҳақий: 354\2.

(14) Абу Довуд: Салот-418. Муснади Аҳмад: 6402, 6467).

﴿فَكَفَرُتُهُ إِطْعَامُ عَشَرَةِ مَسْكِينَ مِنْ أَوْسَطِ مَا تُطْعِمُونَ أَهْلِيْكُمْ أَوْ كَسْوَتُهُمْ أَوْ

﴿تَحْرِيرُ رَقَبَةٍ﴾

– „Бас, унинг каффорати ўз оиласизни боқадиган ўртача таомлардан ўнта мискинга таом бериш ёки уларнинг сарпосини қилиши, ёхуд бир қулни озод қилишидир“. [5:89]

е) Қаринада агар фарз бўлмаганида, уни қилиш ман қилинган бир амални такрор қилиш баён қилиниши: Чунки агар намознинг бир рукни (рукуси) қасдан зиёда қилинса, намоз ботил бўлади. Агар икки марта қилинган руку вожиб бўлмаганида, у ман қилинган ёки намозни ботил қилган бўлар эди. Масалан, Ресулуллоҳ ﷺ нинг бу рукуни икки марта қилишлари унинг вожиблигига далолат қилади. Бухорий ривоят қилган ҳадисда Оиша ؓ хусуф намозини сифатлаб, шундай деди: «Ресулуллоҳ ﷺ намоз бошладилар ва жуда узоқ қиёmdа турдилар. Кейин рукуга бориб, жуда узоқ руку қилдилар. Кейин рукудан қайтдилар ва қиёmdа жуда узоқ турдиларки, аввалгисида бундай турмаган эдилар. Кейин яна руку қилдилар ва рукуда шундай узоқ турдиларки, аввалгисида бунчалик узоқ турмаган эдилар. Кейин сажда қилдилар...».

ж) Қаринада бир сўз зикр қилиниб, бу сўз бир нусуснинг ўзида ё фарзликка-вожибликка ёки ҳаромликка далолат қилиши. Мисол учун:

﴿يُوصِّيْكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ لِذَكْرِ مِثْلُ حَظِّ الْأَنْثَيْنِ ... فَرِيْضَةً مِنْ اللَّهِ﴾

– „Аллоҳ фарзандларингизга (тегишили мерос) ҳақида бир ўғил учун икки қиз улуши баробарида мерос беришни амр қилилур ... Аллоҳ томонидан қаттийи фарз қилиб қўйилди“.[4:11]

﴿حُرْمَتٌ عَلَيْكُمْ أَمْهَنْتُكُمْ﴾

– „Сизлар учун оналарингиз (уларга уйланишингиз) ҳаром қилинди“.
[4:23]

﴿إِنَّمَا حَرَمَ عَلَيْكُمْ الْمَيْتَةَ﴾

– „У сизларга фақатгина ўлаксани ҳаром қилди“. [2:173]
«لَا يَحُلُّ لِأَمْرَأٍ ثُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ أَنْ تُسَافِرَ مَسِيرَةَ يَوْمٍ وَلَيْلَةً إِلَّا وَمَعَهَا مَحْرُومٌ

«Аллоҳ ва Росулига имон келтирган аёл маҳрамисиз бир кеча ва бир кундузлик йўлга сафар қилиши ҳалол эмас». ¹⁵

з) Қаринада амални қатъий қайтариқни ифодалайдиган сифат билан сифатланиши. Мисол учун, Аллоҳнинг ғазаби ва нафрatinи қўзгайдиган амал дея, фаҳш каби хунук сўз билан аталган амал дея, шайтоннинг амали дея ва имондан ё Исломдан чиқарувчи амал дея сифатланиши каби:

﴿إِنَّهُ كَانَ فَحِشَةً وَمَقْتَأً وَسَاءً سَيِّلًا﴾

– „Албатта бу хунук ва жирканч бўлган ёмон қилиқdir“.
[4:22]

﴿كَبُرَ مَقْتَأً عِنْدَ اللَّهِ أَنْ تَقُولُوا مَا لَا تَفْعَلُونَ﴾

– „Сизларнинг ўзларингиз қилмайдиган ишни (қиламиз, деб) айтишиларингиз Аллоҳ наздида ўта манфур (ишидир)“.
[61:3]

﴿وَلِكِنْ مَنْ شَرَحَ بِالْكُفَّرِ صَدَرًا فَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ مِّنَ اللَّهِ﴾

– „Аммо кимнинг кўнгли куфр билан (яъни, диндан чиқиб, кофир бўлиши билан) ёзиладиган бўлса, бас, ундаи кимсаларга Аллоҳ томонидан газаб бордир“.
[16:106]

﴿إِنَّمَا أَخْمُرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَزَلُمُ رِجْسٌ مِّنْ عَمَلِ الشَّيْطَنِ فَآجَتَنُوهُ﴾

– „Албатта, ароқ (маст қиладиган ичкилик иши), қимор (үйнаши), бутлар (яъни уларга сигиниши) ва чўплар (яъни чўплар билан фолбинлик қилиши) шайтон амалидан бўлган ҳаром ишидир, бас, уларнинг ҳар биридан ўзоқлашингиз“.
[5:90]

﴿لَا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ أَكْفَارِينَ أَوْلَيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ﴾

﴿فَلَيَسْ مِنَ اللَّهِ فِي شَيْءٍ﴾

– „Мўминлар мўминларни қўйиб, кофирларни дўст туттмасинлар! Ким шундай қилса, бас, Аллоҳга ҳеч нарсада эмас (яъни Аллоҳга бегонадир)“.
[3:28]

﴿أَيُّمَا أَهْلُ عَرْصَةٍ بَاتَ بَيْنُهُمْ أَمْرُوا جَائِعٌ إِلَّا بَرِئَتْ مِنْهُمْ ذَمَّةُ اللَّهِ﴾

(15) Бухорий: жума-1026. Муслим: Ҳаж-2383. Абу Довуд: Маносик-1465. Муснади Аҳмад-11200.

«Қайси бир ҳовли аҳли уларнинг ораларида оч-наҳор киши бўлган ҳолда тунни ўтказса, улар Аллоҳнинг иноятидан маҳрумдирлар». ⁽¹⁶⁾

и) Қаринада агар талаб имонга ёки имон билан тенг нарсага солиширилса (қарина қилинса), масалан

﴿... مَنْ كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ﴾

– „...Ким Аллоҳни ва охират кунини умид қилса“. [33:21] деган калом билан, бу қарина талабнинг вожиблигини англатади:

﴿لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لَمَنْ كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ﴾

– „(Эй мўминлар), сизлар учун — Аллоҳ ва охират кунидан умидвор бўлган кишилар учун Аллоҳнинг пайгамбари (имонътиқоди ва хулқи атвори)да гўзал ибрат бордир“. [33:21]

﴿فَإِنْ تَنْزَعُمُ فِي شَيْءٍ فَرُدُوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ﴾

﴿ذَلِكَ حَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا﴾

– „Бордию бирон нарса ҳақида талашиб қолсангиз, — агар ҳақиқатан Аллоҳга ва охират кунига ишонсангиз — у нарсани Аллоҳга ва пайгамбарига қайтарингиз“. [4:59]

﴿وَإِذَا طَافُتُمُ النِّسَاءَ فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ أَنْ يَنْكحَنَ أَزْوَاجُهُنَّ إِذَا تَرَصَوْا﴾

﴿بَيْتُهُمْ بِالْمَعْرُوفِ ذَلِكَ يُوعَظُ بِهِ مَنْ كَانَ مِنْكُمْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ﴾

– „Қачон хотинларингизни талоқ қилсангизлар ва уларнинг иdda муддатлари битиб қолса, бас, (эй ота-оналар) уларни ўзаро яхшилик билан келишишган бўлсалар, эрларига қайта никоҳланишидан тўсманг! Бу ҳукмлардан сизларнинг ораларингиздаги Аллоҳга ва охират кунига ишонадиган зотлар ваъз-насиҳат оладилар“. [2:232]

й) Талаб билан солиширилаётган бўлса, мубоҳ ман қилинади:

﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ إِيمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ﴾

﴿وَذْرُوا الْبَيْعَ ذَلِكُمْ حَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾

(16) Муснади Аҳмад: 33\3 унинг санади саҳиҳдир. Мустадрак: 14\2. Муснади Абу Яҳлий: 115\10).

– „Эй мўминлар, қачон Жума кунидаги намозга чорланса (яни азон айтилса), дарҳол Аллоҳнинг зикрига боринглар ва олди-сомидини тарқ қилинглар!“. [62:9]

к) Кўнгилли равишда қилишга ёки садақа қилишга амр қилиниб, бундан аввал айни мавзунинг аслига амр қилинган бўлса, мана шу аслга бўлган талаб қатъий талаб эканлигига қарина бўлади:

﴿وَإِنَّ كَاتَبَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظَرَ إِلَيْ مِيسَرَةٍ وَأَنْ تَصَدُّقُوا حَيْرَ لَكُمْ﴾

– „Агар (қарздор) ночор бўлса, бойигунча кутинг! Агар билсангизлар (берган қарзингизни) садақа қилиб юборишингиз ўзингиз учун яхшироқдир“. [2:280]

Бу ерда қарз берган кишига қарздорнинг қарзини бутунлай ёки қисман кечиш орқали садақа қилишга амр қилинняпти. Бундан олдин эса қарзини тўлашга муҳлат беришга амр қилинган эди. Энди, қарздор танг аҳволда бўлса, унга муҳлат бериш фарз бўлиб қолади.

к) Қарина «вожиб нима билан адо бўлса, ўша нарса ҳам вожибдир», деган қоидани ўз ичига олган бўлиши. Яъни бир вожиб амал бўлса-ю, уни адо қилиш бошқа бир амалга боғлиқ бўлса, ўша бошқа амални адо қилиш ҳам вожибга айланиб қолади. Аммо бундай ҳолатда ана шу бошқа амал ҳам асли биринчи вожиб амалнинг бир қисми бўлиши шарт. Масалан, намознинг рукнлари намознинг бир қисми бўлгани каби. Аммо амал ундан ташқарида бўлса, масалан, таҳорат каби, унда бу амалнинг вожиблигига бошқа далил керак бўлади, чунки таҳорат намознинг бир қисми эмас, унинг шартидир.

Иккинчи: Қатъийликни ифодаламайдиган қарина

Бу қарина мандуб билан макруҳни аниқлашда яъни амални бажаришга қатъий бўлмаган талаб билан амални бажармасликка қатъий бўлмаган талабни аниқлашда қўлланади.

Жумладан:

а) Қаринада амалнинг қилишга ёки қилмасликка бўлган талаб бўлиб, бу таржиҳга (устун кўришга) далолат қилади ва **«Биринчи: қатъийликни ифодаловчи қарина:»**, деган мавзудан алоҳида келади:

«تَبَسُّمُكَ فِي وَجْهِ أَخِيكَ صَدَقَةٌ»

«Биродарингиз юзига табассум билан боқишингиз ҳам бир садақадир».¹⁷

«إِنَّ اللَّهَ نَظِيفٌ يُحِبُّ النَّطَافَةَ»

«Аллоҳ покдир, покликни севади».¹⁸

«لِلْمُسْلِمِ عَلَى الْمُسْلِمِ سَتُّ بِالْمَعْرُوفِ: يُسْلِمُ عَلَيْهِ إِذَا لَقَيْهُ؟، وَيُجِيئُهُ إِذَا دَعَاهُ، وَيُشَمَّتُهُ إِذَا عَطَسَ، وَيُعُوذُهُ إِذَا مَرِضَ، وَيَتَسْعَ جَنَازَتَهُ إِذَا ماتَ، وَيُحِبُّ لَهُ مَا يُحِبُّ لِنَفْسِهِ»

«Мусулмонни мусулмоннинг устида олтида яхшилиги бор: Учрашса унга салом бериши, чақирса унга жавоб бериши, акса урса унга «ярҳамукаллоҳ» дейиши, касал бўлса бориб кўриши, вафот этса жанозасида қатнашиши, ўзи яхши кўрган нарсасини унга илиниши».¹⁹

Уқба ибн Амр бундай ривоят қилади:

«نَفَى رَسُولُ اللَّهِ عَنْ كَسْبِ الْحَجَّامَةِ»

«Росулуллоҳ Ҳижома (қон олиш)ни касб қилиб олишдан қайтардилар».²⁰

Бир нафар кишилар Росулуллоҳ Ҳижома нинг олдилари га келишган эди, улардан саримсоқ ҳидини сезиб қолдилар ва дедилар:

«أَلَمْ أَكُنْ قَدْ نَهَيْتُكُمْ عَنْ أَكْلِ هَذِهِ الشَّجَرَةِ، إِنَّ الْمَلَائِكَةَ تَسَاءُدُ مِمَّا يَتَأَذَّ مِنْهُ إِلَيْنَا سَأَنَّ»

«Мен сизларни бу ўсимликни ейишдан қайтармаганмидим. Албатта, инсон озорланадиган нарсадан фаришталар ҳам озорланадилар».²¹

б) Қаринада қилмасликка бўлган талаф (тақрир) қарор қилиш ёки сукут қилиш билан бирга келиши:

(17) Тирмизий: «Бирру ва сила»: 1879.

(18) Тирмизий: Адаб-2723, у бу ҳадисни фариб, деган. Абу Яъло-12\2.

(19) Термизий: 2737, у бу ҳадисни саҳиҳ деди. Ибн Можа: Жаноиз-1424. Муснади Аҳмад: 513. Ибн Ҳибон: 477\1.

(20) Ибн Можа: Атъима-3356. Абу Довуд: 3423. Насойи: 3423. Ибн Ҳибон: 1646.

(21) Муслим: Масоқот-2931. Насойи: Сайд-4220, 4594. Ибн Можа: Тижорот-2156. Муснади Аҳмад-7635, 8039.

Росууллоҳ ﷺнинг ҳаром нарса (мусаллас) билан даволанишдан қайтарганлари ҳақидаги ҳадислари билан бир қавмга даволаниш учун түяниг сути ва сийдигини ичишга рухсат берганлари тұғрисидаги ҳадислари:

«إِنْ ذَلِكَ لَيْسَ بِشَفَاءٍ وَلَكُنَّهُ دَاءً»

«Бу (мусаллас) шифо әмас, балки, дарддир».²²

Ҳадисларнинг иккинчиси: Анасадан ривоят қилинадики, бир гурұх одамларга Мадина ҳавоси ёқмай қолди. Шунда уларга

«فَأَمْرَهُمْ الَّبِيُّ ﷺ أَنْ يَلْحُقُوا بِرَاعِيهِ يَعْنِي الْإِبَلَ فَيُشْرِبُوا مِنْ أَلْبَانِهَا وَأَبْوَالَهَا»

«Росууллоҳ ﷺ уларни подачига яъни туяларга бориб, туяларнинг сути ва сийдигидан ичишга буюрдилар».²³

Холбуки, сийдик нажосат ва ҳаромдир. Биринчи ҳадисда ҳаром нарса билан даволанишдан қайтардилар, иккинчи ҳадисда эса ҳаром нарса (туя сийдиги) билан даволашга қарор қилдилар. Демак, бир нарсага қарор қила туриб, яна ундан қайтариш шуни ифодалайдыки, ҳаром нарса билан даволаниш макрухdir.

в) Қаринада Аллоҳ Азза ва Жаллага (қурбат) яқин бўлиш бор бўлиб, бу «Биринчи қатъийликни ифодаловчи қарина», деган мавзудан бошқа бўлиши:

«مَا مِنْ مُسْلِمٍ يُقْرِضُ مُسْلِمًا قَرْضًا مَرَّتَيْنِ إِلَّا كَانَ كَصَدَقَتْهَا مَرَّةً»

«Мусулмоннинг мусулмонга икки марта қарз бериши бир марта садақа қилиш билан teng».²⁴

«مَا تَصَدَّقَ أَحَدٌ بِصَدَقَةٍ مِنْ طَيِّبٍ – وَلَا يَقْبُلُ اللَّهُ إِلَّا الطَّيِّبَ – أَحَدَهَا الرَّحْمَانُ بِيَمِينِهِ وَإِنْ كَانَتْ نَمْرَةً فَتَرْبُبُوهُ فِي كَفَّ الرَّحْمَانِ حَتَّى تَكُونَ أَعْظَمُ مِنَ الْجَبَلِ، وَيُرِيبِهَا لَهُ كَمَا يُرِيبِي أَحَدُكُمْ فَلَوْهُ أَوْ فَصِيلَهُ»

«Бирортангиз чин күнгилдан садақа қилса — Аллоҳ фақат чин күнгилдан қилинган садақани қабул қилади — Аллоҳ унинг садақасини ўнг қўлига олади. Агар бу садақа бир дона хурмо бўлса, тогдан ҳам катта бўлгунча

(22) Ибн Можа: 3500. У қилган ривоятда келади: Алқама Ториқ ибн Савиддан ривоят қилади: Ториқ Росууллоҳ ﷺга деди: Ерларимизда узумлар ўсади, уни сиқиб-ачитиб ичсан бўладими? Росууллоҳ йўқ, дедилар. Қайта сўрадим: Касалга ичирсакчи? Росууллоҳ дедилар: Ҳеч шубҳасиз, бу шифо әмас, балки, дарддир.

(23) Бухорий: 1430, 5362. Ибн Можа: 3503.

(24) Ибн Можа: 3828. Аҳмад: 257\4, 217.

у Раҳмоннинг кафтида боқилади. Раҳмон уни бирортангиз ўз тойчогини ёки гўдагини тарбия қилганидек тарбия қиласди».²⁵

«أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ كَانَ يَأْمُرُ بِصَيَامِ الْبَيْضِ ثَلَاثَ عَشَرَ وَأَرْبَعَ عَشَرَ وَخَمْسَ عَشَرَ وَيَقُولُ: هُوَ كَصُومُ الدَّهْرِ أَوْ كَهِينَةُ صُومِ الدَّهْرِ»

«Росулуллоҳ (оїнинг) ўн учинчи, ўн тўртинчи ва ўн бешинчи кунлари бийз рўзаси (тунлари ойдин бўлган кунларда тутиладиган рўза)ни тутишга буюрдилар ва бу рўза бир умр ёки бир умр мобайнода рўза тутиш қабидир, дедилар».²⁶

Росулуллоҳ

«إِنَّ الدُّعَاءَ هُوَ الْمَبَاذِةُ»

«Албатта дуо бу – ибодатдир» дедилар.²⁷

Учинчи: Баробарликни ифодаловчи қарина. Бу қарина амал қилишни талаб қилиш билан амал қилмасликни талаб қилиш баробар эканини ифодалайди яъни мубоҳликни. Жумладан:

а) Бу қаринада Росулуллоҳ амални баъзан қилиб, баъзан қилмаганлигини баёни бор:

Табароний Авсатда шундай ривоят қиласди: Ибн Аббос билан Ҳасан ибн Али бирга ўтирган эдилар, олдиларидан бир жаноза ўтиб қолди. Шунда улардан бири ўрнидан турди, иккинчиси турмади. Ўрнидан турган ўрнидан турмаганга – Росулуллоҳ (жаноза ўтаётганида) ўринларидан турмаганмидилар? деди. У – ха, (гоҳо) тураг эдилар ва (гоҳо) ўтиравердилар ҳам, деди.²⁸ Бундан жаноза ўтаётганда ўтириш ҳам, туриш ҳам мубоҳ эканлигини тушунамиз.

б) Қаринада умумий исломий қонунчиликда, ҳеч қандай узрсиз афв қилинганлиги баён қилинган бўлади:

Росулуллоҳ сарёғ, пишлоқ ва мўйна ҳақида сўралганда шундай дедилар:

(25) Муслим: 1014. Термизий: 661. Насой: 2525. Ибн Можа: 1825. Муватто: 1806. Дорамий: 1675. Аҳмад: 331\2. Ибн Ҳиббон: 109\8.

(26) Абу Довуд: 2449. Насой: 2345, 2420. Ибн Можа: 1707. Аҳмад: 27\5. Ибн Ҳиббон: 411\8. Байҳақий: 294\4.

(27) Ибн Можа: 3828. Аҳмад: 167\4, 271.

(28) Табароний Авсатда: 2490.

«الْحَلَالُ مَا أَحَلَّ اللَّهُ فِي كِتَابِهِ، وَالْحَرَامُ مَا حَرَمَ اللَّهُ فِي كِتَابِهِ، وَمَا سَكَتَ عَنْهُ فَهُوَ مَا عَغَى عَنْهُ»

«Халол Аллоҳ Қуръонида ҳалол қилган, ҳаром Аллоҳ Қуръонида ҳаром қилган нарсадир. Аллоҳ нима ҳақда сукут қилган бўлса, у авф қилган нарсадир».²⁹

в) Қаринада жисмнинг хусусиятларига боғлиқ бўлган ҳамда Аллоҳ қилсанга яратиб бўйсундириб қўйган аммо иккисида ҳам на хослов ва на чеклов бўлмаган амаллар бўлади:

﴿وَسَخَرَ لَكُمْ الْأَنْهَرُ﴾

– „Дарёларни ҳам сизларга бўйинсундирди“. [14:32]

﴿إِنَّ اللَّهَ الَّذِي سَخَرَ لَكُمْ أَبْخَرَ لِتَجْرِيَ الْفُلُكُ فِيهِ بِأَمْرِهِ﴾

– „Аллоҳ (дengizdagi) кемалар Ўзининг амри билан жорий бўлиши учун сизларга дengизни бўйинсундириб қўйган зотdir“. [45:12]

﴿كُلُوا وَأَشْرِبُوا مِنْ رِزْقِ اللَّهِ﴾

– „Аллоҳ берган ризқдан еб-ичинглар“. [2:60]

﴿وَكُلُوا وَأَشْرِبُوا وَلَا تُسْرِفُوا﴾

– „Еб-ичаверинглар, фақат исроф қилманглар“. [7:31]

﴿أَوْلَمْ يَنْظُرُوا فِي مَكْوَتِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾

– „Самовот ва Er мамлакатлари ҳақида ўйламайдиларми?!“. [7:185]

﴿أَنْظُرُوا إِلَى شَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ﴾

– „(Эй инсонлар), уларнинг ҳар бирини мева туккан пайтидаги мевасига ҳолига боқинг!“. [6:99]

﴿فَامْشُوا فِي مَنَاكِبِهَا وَكُلُوا مِنْ رِزْقِهِ﴾

– „Bas, (er)nинг ҳар томонида (сайр-саёҳат қилиб ё тижорат билан, ёки деҳқончиликни касб қилиб) юраверинглар ва (Аллоҳнинг берган) ризқ-рӯзидан енглар“. [67:15]

(29) Термизий: 1726, у бу ҳадисни ғарип ҳадис деди. Ибн Можа: 3367. Байҳақий: 12\10.

Холид ибн Валиддан ривоят қилинади: Росууллоҳ қовурилган эчкемар келтириб қўйилган эди уни емоқчи бўлиб, қўллари билан елпидилар. Ёnidаги киши – ё Росуаллоҳ, бу эчкемарниг гўсти, деган эди, Росууллоҳ қўлларини тортиб олдилар. Шунда Холид – ё Росуаллоҳ, эчкемар ҳаромми? деди. Росууллоҳ

«لَا وَلَكُنَّه لَمْ يَكُنْ بِأَرْضِي فَاجْدُنِي أَعَافُهُ»

«Йўқ, аммо менинг еримда бўлмаганлиги учун уни истеъмол қилмайман», дедилар. Шунда Холид уни қўли билан елпиб еди. Росууллоҳ эса қараб турдилар.³⁰

г) Ҳар қандай ҳаром қилинган, яъни, маълум сабабга кўра қатъий қайтаришган, кейин эса шу сабаб йўқолгач яна қайта ҳалол қилинган амал. Чунки бундай ҳалол қилиш мубоҳликни англатади. Аммо амал фарз, мандуб ва мубоҳ бўлиб, моне мавжуд бўлганлиги учун ҳаром қилинган бўлсаю, кейин моне йўқолгани учун қайта яна ҳалол қилинган бўлса, бу ҳалол қилиш аввалги моне йўқ бўлган ҳолатига қайтиш ҳисобланади. Яъни, моне борлигидан ҳаром қилиниб яна ҳалол қилиш далолатсиз ҳалол қилиш ҳисобланади:

Жума намозидан кейин тарқалишнинг мубоҳлиги ва эҳромдан чиқилгандан кейин ов қилишнинг мубоҳлиги («Инсон амалининг ҳукмлари-мубоҳ»га қаранг).

Моне туфайли бўлган бўлса, қайта мубоҳ ёки мандуб ёхуд фарз бўлиб қолади, яъни далолати бўлмайди. Масалан, пок одам (Мусҳафни) Қуръони Карим ёзилган варақни ушлаши мубоҳ. Агар моне ҳосил бўлиб қолса, уни ушлаш ҳаром бўлиб қолади. Қачон мана шу моне йўқолса, Мусҳафни ушлаш ҳам аввалги ҳукмига яна қайтади. Фарз ҳисобланган намоз ҳам, агар моне ҳосил бўлиб қолса, у ҳам ҳаром бўлиб қолади. Қачон мана шу моне йўқолса, ҳукм асл ҳолатига қайтади, яъни яна фарз бўлиб қолади. Суннат намоз ҳам, моне ҳосил бўлгунича мандуб бўлиб туради. Агар моне ҳосил бўлиб қолса, ҳаромга айланади. Қачон мана шу ҳаромлик тамом бўлса, у ҳам ўз ҳукмига, яъни, мубоҳликка қайтади.

Қариналарни, уларнинг қатъийлик ва қатъий эмаслигини тушуниб олиш кўпроқ ҳаракат қилиб, жиддий шуғулланишни талаб қиласидиган масаладир. Чунки шаръий ҳукм мана шу қариналарга чамбарчас боғлиқдир. Аллоҳим, Ўзингдан ёрдам сўраган, амалида содик турган кишига ёрдам бер.

(30) Бухорий: 5076. Муслим: 1946. Насойи: 4316. Ибн Можа: 3241. Дорамий: 20\7. Аҳмад: 86\4.

УЧИНЧИ ФАСЛ

Шореънинг вазъ орқали бандаларнинг амалларига тааллуқли хитоби инсон амалларининг ҳукмлари талаб қилган нарса яъни вазъ хитобидир

Ҳаётда содир бўлувчи ҳар қандай амаллар бўлсин, Шореънинг хитоби албатта уларнинг ҳукмларини баён қиласди ва бу ҳукмларга улар тақозо қиласдиган ишларни белгилайди. Ҳукмнинг амалга ошиши ёки унинг мукаммал бўлиши мана шу ишларга боғлиқдир. Яъни бу ишлар шаръий ҳукм учун керакли бўлганлиги учун белгиланган.

Вазъ хитоби мана шу. У ҳукмга керакли бўлган ишга боғлиқ бўлиб, беш қисмдан иборатdir:

1. Сабаб; 2. Шарт; 3. Моне; 4. Сиҳха, бутлон ва фасод; 5. Азима ва рухсатлар.

1. Сабаб:

Сабаб – аниқ сифат бўлиб, далили самъий шу сифатнинг шаръийлигига эмас, ҳукмнинг аниқ бўлганига далолат қиласди. Мисол учун:

﴿أَقِمِ الصَّلَاةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَى غَسِيقِ الْأَلَيِّ﴾

„Куёши оғизидан то тун қоронгусигача намозни барпо қилинг“. [65:7]

Росууллоҳ ﷺ бундай дедилар:

«إِنْ زَالَتِ الشَّمْسُ فَصَلُوا»

«Намозни қачон қуёш тиккадан оғганда ўқинг».³¹

Ушбу оят билан ҳадис қуёшнинг тиккадан оғиши намоз бўлганига белги эканини баён қиласди. Бунинг маъноси шуки, қачон мана шу вақт бўлса, намознинг вақти бўлади, яъни қачон намознинг бошқа бир шарти топилса, уни адo қилиш жоиз бўлади. Аммо бу дегани қуёшнинг тиккадан оғиши намознинг вожиб (фарз) бўлганлигининг белгиси эканини англатмайди, балки намознинг (вақти) бўлганлигининг белгиси эканини англатади. Чунки намоз бошқа далиллар, яъни

﴿وَأَقِمُوا الصَّلَاةَ﴾

(31) Байҳақий: 438\1, 1905-рақам. Аҳмад: 349\4. Ал мўъжами кабир: 79\4.

– „Намозни түкис адo этинглар“.

[24:56]

﴿إِنَّ الصَّلَاةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كَبِيْرًا مَوْقُوتًا﴾

– „Албатта, намоз мўминларга (вақти) тайинланган фарз бўлди“.

[4:103]

каби далиллар билан фарз бўлди.

Бошқа сабаблар ҳам шундай. Мисол учун,

﴿فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمْ أَلْشَهَرَ فَإِيْصُمْهُ﴾

– „Бас, сизлардан ким бу ойга ҳозир бўлса, рўза тутсин“.

[2:185]

«صُومُوا لِرُؤْيَتِهِ»

«Уни (янги ойни) қўриб рўза тутинг».³²

Ушбу оят ва ҳадисдан маълум бўлишича, янги ойнинг чиқиши ва уни кўриш рамазонда рўзанинг (вақти) бўлганини англатувчи белгидир. Аммо бу белги рўзанинг вожиб (фарз) бўлганлигининг белгиси эмас. Чунки унинг фарз бўлганига бошқа далил, яъни

﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ إِمَّاْ مُنُواْ كُتِبَ عَلَيْكُمْ آلَصِيَامُ﴾

– „Эй имон келтирганлар, сизларга рўза тутими фарз қилинди“.

[2:183]

деган оят далил бўлди. Нисобга етиш ҳам закотнинг вожиб бўлганига белгидир. Шаръий битимлар ҳам мулқдан фойдаланиш ёки унинг кўчишининг мубоҳлигига бир сабабдир. Мажбур бўлиш эса ўлаксанинг гўшти мубоҳлигига сабабдир.

Бошқача айтганда, сабаб ҳукмнинг мавжуд бўлганини англатувчи бир белги холос. Чунки ҳукмни вожиб қилувчи нарса қатъий амр билан келган далилдир. Сабабнинг далили эса ҳукмнинг мавжуд бўлганини англатувчи бир белгини ўз ичига олади. Бинобарин, сабабнинг мавжуд бўлиши билан ҳукм ҳам мавжуд бўлади, сабабнинг мавжуд бўлмаслиги билан ҳукм ҳам мавжуд бўлмайди.

2. Шарт:

Шарт бу маршрут (шартга муҳтож нарса)ни мукаммал қилувчи сифатдир. Бу сифатни ё мана шу маршрутнинг ҳукми талаб қиласи ёки маршрутнинг ўзи талаб қиласи. Аввалги ҳолатда (маршрутнинг ҳукми талаб қилган ҳолатда) мукаммал қилувчи сифат маршрутга керак бўлмайди, балки, бу сифат

(32) Муслим: 1024\3.

хукмга керак бўлади. Мисол учун, намоз машрут. Шарт эса (яъни мукаммал қилувчи сифат) намознинг ўзи учун, яъни қандай адо этилиши учун керак эмас. Балки мукаммал қилувчи сифат намознинг хукми учун яъни адо қилиш вожиблиги учун керақдир. Чунки адо қилиш вожиблиги шартни яъни таҳоратни талаб қиласи. Шарт эса бу ерда маршрутнинг ҳукми талаб қилаётган нарсани мукаммал қилувчидир. Машрут (намоз) таклиф хитоби бўлгани учун шарт ҳам таклиф хитобига тааллуқли бўлади. Намозда авратни ёпиш шарти ва рамазон рўзасида кун чиқмасидан туриб ният қилиш шарти ҳам ҳукм учун керак.

Иккинчи ҳолатда (яъни маршрутнинг ўзи талаб қилган ҳолатда) эса шарт вазъ хитобига тааллуқли бўлади. Бунда мукаммал қилувчи сифат (яъни шарт) маршрутнинг ўзига керак бўлади. Мисол учун, закот нисоби машрут. Бу маршрут учун мукаммал қилувчи сифат (шарт) керак бўлади яъни бир йил ўтиш шарти керак бўлади. Бу ерда шарт бевосита ҳукмнинг ўзига яъни адо қилишга керакмас. Масалан, бир йил ўтиши закотни адо қилиш вожиблигининг шарти дейилмайди, балки бир йил ўтиши нисобнинг шарти, дейилади. Қачон нисоб шарти мавжуд бўлса, закот ҳам вожиб бўлади. Шунинг учун бу ерда шарт нисоб учун яъни маршрутнинг ўзи учун керак. Чунки ушбу маршрут (нисоб) закотнинг сабаби яъни вазъ хитобининг сабаби бўлгани боис, шарт ҳам ана шу вазъ хитобига тааллуқли бўлади. Зинода дарра уриш учун турмуш қурмаган бўлиш шарти ва қўлни кесишда қўргон билан ҳимояланган бўлиш шарти ҳам сабаб учун керак.

Шарт таклиф хитобига тааллуқли бўладими ёки вазъ хитобигами, фарқсиз, шартнинг воқеи шуки, у топилмаса маршрут ҳам топилмаслиги лозим, аммо у топилиши билан маршрутнинг топилиши лозим эмас. Мисол учун, таҳорат топилмаса, намоз бўлмайди. Аммо баъзан таҳорат топилса-да, намоз топилмайди (масалан, вақти кирмагани учун). Шунингдек, мол нисобидан бир йил ўтмагунча закот топилмайди. Аммо бир йил ўтса-да, нисоб ўзгариб қолиши ёки қарздор бўлиб қолиш ёхуд бошқа сабабли закот топилмаслиги мумкин. Шунинг учун шарт топилсаёқ маршрутнинг ҳам топилиши келиб чиқмайди, аммо шарт топилмаса, маршрут ҳам топилмаслиги келиб чиқади. Шарт билан сабаб ўртасидаги фарқ мана шу.

Шарт билан руҳн ўртасида ҳам фарқ бор. Бу иккисида ҳам мавжуд бўлиши билан маршрут ҳам мавжуд бўлади, аммо шарт маршрутни мукаммал қилувчи сифат бўлганлиги боис, у

машрутнинг қисмига кирмайди. Масалан, таҳорат намознинг адо бўлиши шарти бўлиб, намознинг бир қисми эмас.

Руқн эса нарсанинг (машрутнинг) бир қисмидир. У нарсадан ажралмайди ва усиз нарса ҳам тўла адо топмайди. Мисол учун, намоздаги руку рукни намознинг бир қисми бўлиб, намоздан ажралмайди. Шунинг учун у руқн дейилади, шарт дейилмайди.

Шуни айтиш лозимки, шарт таклиф хитобига тааллуқли бўладими ёки вазъ хитобигами, фарқсиз, уни шарт, деб эътибор қилиш учун албатта, шартлигига далолат қилувчи далил керак. Масалан, таҳорат таклифий ҳукм (намоз)нинг шарти. Чунки унинг шарт эканлигига Аллоҳ Субҳанаҳуниңг нусусдаги мана бу каломи далиллар:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الْصَّلَاةِ فَاغْسِلُوْا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيْكُمْ إِلَى

الْمَرَاقِقُ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعِينِ ﴿١٠﴾

— „Агар намозга турсаларингиз юзларингизни ҳамда кўлларингизни чиганоқларигача ювинг, бошларингизга масҳ тортинг ва оёқларингизни ошиқларигача ювинг!“ [5:6]

Масалан, құрғон билан ҳимояланған бўлиш вазъ ҳукмининг (яъни қўлни кесиш сабаби бўлган ўғирликнинг) бир шарти. Чунки Росулуллоҳ ﷺ буни ҳайвон ўғирлаш тўғрисидаги қўлни кесиш ишига нисбатан нусусда баён қилиб,

«مَا أَخِذَ مِنْ عَطَنِهِ فَفِيهِ الْقُطْعُ، إِذَا بَلَغَ ثَمَنَ الْمَجَنَّ»

«(Ҳайвон) **атанидан** (боқиладиган хонасидан) **ўғирланган бўлиб, нархи совутнинг нархига етган бўлса,** (қўл) **кесилади**» дедилар. Ҳайвонларнинг атани уларни сақланадиган жой яъни қўрасидир. Шунингдек, Росууллоҳ мева ўғирлаш тўгрисида ҳам бундай дедилар:

«مَا كَانَ فِي الْخَزَائِنَ فَفِيهِ الْقَطْعُ، إِذَا بَلَغَ ثَمَنَ الْمَجْنَّةِ»

«Хазоинда бўлиб, совутнинг нархига етган бўлса, (қўл) кесилади» Хазоин мева сақланадиган жойдир. Совутнинг нархи эса ўғирлик нисобидир.

Хуллас, барча таклиф ва вазънинг шартлари шарт деб эътибор қилиниши учун – нусусда айнан ўзи албатта келиши дозим.

Аммо битим (ақд)ларнинг шарти бундан мустасно. Инсон битимлар түғрисида шаръий нусусда айнан ўзи келиши ё келмаслигидан катъий назар, хоҳлаганича битимларга шартлар

қўйиши мумкин. Бироқ, бу шарт шариатга хилоф бўлмаслиги лозим. Бошқача айтганда, битим талабига зид яъни шаръий нусусда келган шартга зид бўлмаслиги лозим. Агар шарт битим талабига зид шарт бўлса, уни шарт деб эътибор қилинмайди. Мисол учун ривоят қилинишича, Аббос ﷺ музорабага маблағ бериб, музораба қилаётган шеригига бу маблағ билан бирор дарёдан ўтмаслигини, бирор водийга тушмаслигини ҳамда жонивор сотиб олмаслигини, агар музораба қилаётган шериги шуларни бузса, заарни тўлашини шарт қилди. Росууллоҳ бундан хабар топгандарида унинг шартини тўғри деб ҳисобладилар. Жобирдан ривоят қилинадики, у отини миниб кетаётиб, уни ҳолдан тойдириб қўйибди. Кейин уни ташлаб кетмоқчи бўлди. Жобир ﷺ бундай деди: Менга Набий ﷺ етиб келдилар ва мени дуо қилиб, туямни урган эдилар у шундай юриб кетдики, аввал унчалик юрмаганди. Кейин – уни менга сотинг, дедилар. Мен – йўқ, дедим. Кейин яна – менга сотинг, дедилар. Шунда мен туямни Росууллоҳга сотиб, унинг бўталоғларини оиласга қолдирдим (яъни оиласга қолишини шарт қилдим).

Бу ерда Аббос ﷺнинг шартлари айнан шаръий нусусда келмаган, яъни музорабада денгиз ва водийдан ўтмаслик, жонивор билан тижорат қилмаслик шартларини айтган бирорта далил йўқ. Аббос ﷺ эса мазкур далил (жони бор нарса билан тижорат қилмаслик шартларини айтувчи далил йўқлиги далили)га биноан шу шартларни қўйди. Жобир ﷺ қўйган шарт ҳам шариатда айнан келмаган. Яъни ҳайвон сотилаётганда унинг қўзилари оиласга қолдириш шартини айтган бирорта далил йўқ. Шунинг учун ушбу далилга (ҳайвон сотилаётганда унинг қўзилари оиласга қолдириш шарти йўқлиги далилига) биноан Жобир ﷺ мазкур шартни қўйди.

Бу ўринда бу икки шартга Росууллоҳ ﷺ иқрор бўлдилар, шунинг учун Росууллоҳнинг ушбу иқрорлари далил бўлади, дейилмайди. Бундай дейилмаслигининг боиси, бу шартлар Росууллоҳнинг иқрор бўлишларидан аввал қўйилди. Яъни айни шартлар қўйилишидан аввал уларга ҳеч қандай далил йўқ эди. Росууллоҳнинг иқрор бўлишлари эса бу шартлар шариатга зид эмаслигини англаради. Шунинг учун бу шартлар шарт деб эътиборга олинган тўғри шартлардир.

Аммо шартлар шариатга зид келиб қолса, бу нотўғри шарт бўлади ва шарт деб эътиборга олинмайди. Мисол учун, бир киши бирорга товар сотиб, унга бу товарни ҳеч кимга сотмасликни шарт қилса, бу нотўғри шарт бўлади ва у бекор

қилинади. Харидор товарни ўзи хоҳлаган одамга сотишга ҳаққи бор. Бу шарт битим талабига зид бўлгани боис, шарт сифатида эътиборга олинмайди. Чунки харидор товарга эга бўлса, мулқдан фойдаланиш ҳуқуқи талабига кўра, у истеъмол қилиш ёки уни ишлатиш ёки уни бирор нарсага айрибошлаш каби айни мулқдан фойдаланиш ҳуқуқига эгадир.

Барира қиссанини олайлик: Бироннинг мулки (қули) бўлган Барира муйян маблағ эвазига озод қилиниши учун эгалари билан шартнома тузади. Шунда Оиша ﷺ Бариранинг ўрнига ушбу маблағни тўлаб, қизни озод қилишни ва қиз унинг (Оишанинг) валийлигига ўтишини истайди. Аммо Бариранинг эгалари унинг валийлиги ўзларининг қарамоғида қолиш шарти билан Оиша ﷺ га сотишга рози бўлишади. Уларнинг бу шарти нотўғри шарт бўлиб, шариатга зид келганлиги боис бекор ҳисобланади. Шунинг учун Росууллоҳ ﷺ «Валийлик озод қилган кишига ўтади», уни сотганларга ўтмайди, дедилар. Шунда мўминлар онаси Оиша Барирани сотиб олди ва валийлиги Оишага ўтди. Дарҳақиқат, Росууллоҳ ﷺ унга «Бас, уни сотиб олиб, озод қилинг, улар эса хоҳлаганларича шарт қўяверишишн», дедилар.

Хулоса шуки, таклиф ва вазъ ҳукмларининг шартлари, агар бу шартларга нусусда бирор далил келмаган бўлса, шарт деб эътибор қилинмайди. Буни таҳорат ва қўргон билан ҳимояланган бўлиш тўғрисида баён қилдик. Аммо битимлар эса вазъ ҳукмларидан бўлгани боис – чунки улар сабаблардир – уларнинг шартлари бошқача. Инсон битимлар тўғрисида шаръий нусусда айнан ўзи келиши ё келмаслигидан қатъий назар, хоҳлаганича битимларга шартлар қўйиши мумкин. Бироқ, бу шарт шариатга хилоф бўлмаслиги лозим. Буни музораба, тия сотиш, товар сотиш ва қулни озод қилиш шартлари ҳақида айтиб ўтдик.

3. Моне:

Моне бу бир тартибли сифат бўлиб, самъий далилнинг далолат қилишича, қачон бу сифат мавжуд бўлса, уни ман қилаётган нарсанинг иллатига (хукм боисига) зид келувчи иллатни талаб қиласди. Бошқача айтганда, моне ман қилувчи нарсанинг иллатига зид иллатни тақозо қилувчи нарсалардир. Бу таърифдан аён бўлишича, моне сабабнинг зидди ёки ҳукмнинг зидди бўлиши мумкин.

Мисол учун, қариндошлик мероснинг сабаби. Қасддан одам ўлдириш ушбу мероснинг монесидир. Бу ерда моне ҳукмнинг зидди бўлади, шунинг учун у меросни ман қиласди, аммо қариндошликни ман қилмайди.

Яна бир мисол, нисобнинг етиши ва бир ўтиши закотнинг адо этилишининг шарти ва сабабидир. Қарз бўлиб қолиш ушбу закотни монесидир. Закотнинг монеси бу ерда сабабнинг зидди яъни нисобга етишнинг монесидир.

Монелар талаб ва адо жиҳатидан икки қисм бўлади:

1. Талаб билан бирга келмайдиган моне. Яъни талабни ҳам, адо қилишни ҳам ман қилувчи моне. Масалан, ухлаб қолиш ёки жинни бўлиб қолиш туфайли ақлнинг йўқолиши намоз, рўза, савдо-сотиқ каби ҳукмларнинг талабини ва уларнинг адо қилишни ман қиласди.

Ҳайз ва нифос ҳам намоз, рўза, масжидга киришни ва уларни адо қилишни ман қиласди яъни талабнинг аслидан ман қиласди. Чунки ҳайз ва нифосдан пок бўлиш намоз, рўза ва масжидга киришнинг шартидир.

2. Талаб билан бирга келадиган моне. Яъни бу моне талабни ман қиласди, аммо адо қилишни ман қилмайди. Масалан, жума намозига нисбатан аёллик сифати ва рўза ва намозга нисбатан гўдаклик сифатини олайлик. Аёллик сифати жума намози талабининг монеси, гўдаклик сифати рўза ва намоз талабининг монесидир. Чунки жума намози аёл кишига вожиб эмас, рўза тутиш намоз ўқиши гўдакка вожиб эмас. Аммо аёл киши жума намозини адо қилса ва гўдак рўзани адо қилса, иккаласининг ҳам амали дуруст бўлаверади. Чунки моне талабдан монедир, адо қилишдан эмас. Шунингдек, барча рухсат сабаблари талабга нисбатан монедир, адога нисбатан моне эмас.

4. Саҳих, бутлон ва фасод:

a) Саҳих:

Саҳих Шоренинг амрига мувофиқ келиш, демакдир. Бундай деб аталишидан мақсад, амал сиҳҳа (тўғри) бўлса, унинг натижаси бу дунёда ҳам келиб чиқади ва охиратда ҳам натижасига етилади. Масалан, намознинг барча руҳи ва шартлари тўла бўлса, сиҳҳа (тўғри) намоз бўлади яъни савоб келтирувчи, зиммани оқлаб, жавобгарликдан соқит қилувчи намоз бўлади. Савдо-сотиқнинг ҳам барча руҳи ва шартлари тўла бўлса, саҳих (тўғри) савдо-сотиқ бўлади яъни шаръян мулкка эга қилувчи, мулқдан фойдаланиш, тасарруф қилишни мубоҳ қилувчи савдо-сотиқ бўлади.

Бу амалнинг бу дунёда келиб чиқадиган натижаси жиҳатидан.

Энди, амалнинг охиратда келиб чиқадиган натижаси жиҳатидан олганда, «саҳих намоз», дейишимиз охиратда савоб берилиши умид қилинадиган намоз, деганни англаради.

б) Ботил:

Ботил Шореънинг амрига мувофиқ келмаслик, демакдир. Ботилдан мурод, амал учун на дунёвий таъсирлари, на ухровий жазоси топилади. Яъни амал учун савоб ҳам олинмайди, зиммадан ҳам соқит бўлинмайди.

Масалан, намознинг бирор рукни тарк қилинса, бу намоз ботил бўлади. Савдо-сотиқнинг бирор рукни тарк қилинса, у ҳам ботил савдо-сотиқ бўлади. Ботил бўлиши билан мулкдан фойдаланиш ҳаром бўлиб, охиратда жазога гирифтор қиласди. Шунинг учун ботилнинг бу дунёда ҳам, охиратда ҳам натижасарлари бўлади.

Мисол учун, ҳайвон қорнидаги бола савдоси аслида ҳаром, яъни аслида қайтарилган савдо. Чунки у йўқ нарсанинг савдоси бўлиб, келишилаётган нарса ботил-алдов савдо ҳисобланади.

Яна бир мисол, балиқ овчиси сувга тўр ташлаб қўйиб, ундан олинадиган балиғни савдо қилиши ҳамда ғаввос сувдан дур олиб чиқмасдан аввал ўша дурни савдо қилиши ботил савдо бўлади. Чунки бу ҳам йўқ нарсанинг савдоси бўлиб, келишилаётган нарса аслида ботил-алдов савдо ҳисобланади.

в) Фасод:

Фасод билан бутлон ўртасида фарқ бор.³³ Чунки бутлон Шореънинг амрига аслидан олганда мувофиқ келмаслик, демакдир. Яъни рукнларида бузилиш ёки бузилиш ҳукмини олган нарса бор бўлиб, худди ҳайвон қорнидаги бола савдоси каби, амал аслидан ман қилинган бўлади. Ёки шартнинг мавжуд эмаслиги амалнинг аслини бузиб юборади. Фасодда эса бундан ўзгача. Чунки фасодда амалнинг асли Шореънинг амрига мувофиқ келаверади, аммо амалнинг аслини бузмайдиган унинг сифати Шореънинг амрига мувофиқ келмайди. Шунинг учун фасоднинг сабаби бартараф қилинса, фасод ҳам бартараф бўлади.

---

(33) Ибодатларда фасод билан бутлон ўртасида фарқ йўқ. Чунки ибодатлар ё зиммани покловчи тўғри (саҳих) ибодат бўлади ёки вожиб соқит бўлмайдиган нотўғри (ғайри саҳих) ибодат бўлади. Яъни тўғри намоз ё нотўғри намоз бўлади, бошқача намоз бўлмайди. Аммо молиявий битимларда фасод билан бутлон ўртасида фарқ мавжуддир. Молиявий битимлар савдо-сотиқ, ижара, ҳавола, шериклик ва бошқалар каби муқобил мажбуриятларни пайдо қиласди ёки мулкни бировдан бировга кўчиради. Баъзилар молиявий битимга никоҳ битимини ҳам қўшишади. Бу қўшишда никоҳнинг тузилиши ё тузилмаслиги жиҳатидан эмас, балки никоҳдан келиб чиқувчи асоратлар жиҳатидан фасод ва ботилга бўлишади. Чунки никоҳ фосид ва ботил бўладиган бўлса, у тузилган никоҳ деб ҳисобланмайди ва бундай никоҳга жазо белгиланади.

Мисол учун, шаҳарда яшовчи шахс чўлда яшовчи шахсга нарса сотиши фосид амал. Чунки чўлда яшовчи шахс нархнавони билмайди. Бу ерда мана шу билмаслик (сабаб) бартараф қилинса, унга нарса сотиш саҳиҳ (тўғри) бўлиб қолади.

Яна бир мисол, бир киши сигир сота туриб, бу сигир фалон літр сут беради, дея шарт қўйса, ёки бир совлиқ қўй сота туриб, бу қўй қўчқор туғади, дея шарт қўйса, бундай савдо фосид савдо бўлади. Чунки бунда битим тузилаётган нарсанинг аслида эмас, балки сифатлаш ва ўлчашларида ботил-алдов мавжуд.

Яна бир мисол, бир неча кишилар фақат маблағлари билан, бир тансиз шериклик савдосини қилишса – акционерлик компанияси каби – бундай шериклик савдоси ботил ҳисобланади. Чунки унинг аслида яъни битим тузётган икки тарафда бузилиш мавжуддир.

Аммо бир неча кишилар шаръий шартларга асосан шериклик савдосини қилишса, аммо улардан бир шерик мен (ўртадаги маблағдан) муайян маблағ оламан, деган шартни қўйса, бундай шериклик савдоси фосид бўлади. Чунки унинг сифатида алдов бор. Яъни ушбу шерик муайян маблағ эмас, балки олинган фойдадан фоиз олиши лозим. Агар айни шериклар фойдадан фоиз олишга келишишса, фасод бартараф бўлади ва битим ҳам тўғри битим бўлиб қолади.

5. Азима ва рухсат:

Азима шаръий аҳкомлардан умумий тарзда тузилган ва унга амал қилиш бандаларга (мажбуран) юқлатилган нарсадир.

Рухсат эса бирор узр туфайли азимага шаръий аҳкомлардан енгиллик тарзида тузилган, азима эса сақланиб қолинган, унга амал қилиш бандаларга (мажбуран) юқлатилмаган нарсадир.

Рухсат – рухсат, деб эътибор қилиниши учун албатта шаръий далил керак. Чунки у Аллоҳ Субҳанаҳу бирор узр туфайли тузган ҳукмдир.

Масалан, рўза азима. Уни тутмаслик эса бемор ёки мусофири одамга рухсат. Таҳоратда аъзони ювмоқ азима. Аъзога бирор жароҳат туфайли масҳ тортиш эса рухсат. Тик туриб намоз ўқиш азима. Уни ожизлигу туфайли ўтириб ўқиш эса рухсат. Намозни ўз вақтида ўқиш азима. Уни сафарда ва ёмғирда жам қилиб, ўз вақтидан бошқа вақтда ўқиш эса рухсат. Намозни ҳамма ракатлари билан тўла ўқиш азима. Уни сафарда қаср қилиб ўқиш эса рухсат, ва ҳоказо...

Азима умумий тарзда тузилган шаръий ҳукмлардан бўлганлиги учун бошқа мукаллафлар қолиб, фақат айрим

мукаллафларга хос эмас. Шунингдек, унга амал қилиш билан бошқа амалларга амал қилиш ўртасида фарқ йўқ.

Аммо рухсат эса кутилмаган бир узр туфайли тузилган ҳукм бўлиб, бу ҳукм айни узр мавжуд бўлиб турган пайтда эътиборга олинади ва узр бартараф бўлган пайтда бу ҳукм эътиборга олинмайди.

Рухсат – рухсат сифатида тузилган ҳукм бўлгани боис, унинг ҳукми мубоҳдир. Агар (киши узрли бўлиб қолса ҳам,) азимага амал қилишда давом этаверса, азима мубоҳ ҳукмидан турраверади. Агар у рухсатга амал қиласиган бўлса, рухсат ҳам рухсат ҳукмидан турради.

Энди нима учун азима ҳам, рухсат ҳам мубоҳлик ҳукмидан бир хил эканига келсак, бу ҳақда Росулуллоҳ ﷺ нинг қўйидагича ҳадислари мавжуд бўлиб, бу ҳадис иккала ҳолатда адо қилинса ҳам Аллоҳга итоат ҳосил бўлишини баён қиласиди:

«إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ أَنْ تُؤْتَى رُحْصَةً كَمَا يُحِبُّ أَنْ تُؤْتَى عَرَائِمَةً»

«Албатта, Аллоҳ Ўз рухсатларига ҳам, азималарига ҳам амал қилинишини яхши кўради».³⁴

Аммо маълум бир ҳолатда Аллоҳ рухсатга ёки азимага амал қилинишини кўпроқ севадиган ҳолат бундан мустаснодир. Мисол учун Аллоҳ Таоло айтади:

﴿أَيَّامًا مَعَدُودَاتٍ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخْرَ وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامٌ مِسْكِينٌ فَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَهُوَ حَيْرٌ لَهُ وَأَنَّ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ﴾

– „Саноқли қунлар. Сизлардан бирор киши хаста ёки мусоғир бўлса, у ҳолда (рўза тутолмаган қунларининг) саногини бошқа қунларда тутади. (Бирор узр туфайли) рўза тутшига қийналадиган кишилар бир мискин-бечоранинг бир қунлик таоми миқдорида эваз тўлашлари лозим. Бас, ким ўз ихтиёри билан зиёда яхшилик қиласа, ўзига яхши. Агар билсангиз, рўза тутшишингиз ўзингиз учун яхшироқди“ [2:184]

Ушбу оятдан тушунилишича, кимга бирор узр туфайли рўза тутмаслик рухсати берилган бўлса-ю, аммо у ҳеч қийинчиликсиз рўза тутшига қодир бўлса, унинг рўза тутши тутмаслигидан афзалдир. Шунингдек, ким тайёрада ёки енгил-

(34) Ибн Можа: 69\2. Байҳақий: 140\3. «Мўъжам кабир»: 84\10. «Мўъжам авсат»: 2602.

юмшоқ машинада мусофирик масофасига сафарга чиқса, у рўза тутиши ҳам мумкин, тутмаслиги ҳам мумкин. Аммо у Аллоҳ Таолонинг

﴿وَأَن تَصُومُوا حَتَّىٰ لَيْلَةً﴾

деган каломига кўра, рўза тутиши тутмаслигидан афзалdir.

Росулуллоҳ ﷺнинг ҳам бундай саҳиҳ ҳадислари бор: Росулуллоҳ ﷺ бир мусофири кишининг рўза тутиб олганини, рўза эса уни ҳолдан тойдириб қўйганини кўриб қолдилар ва бундай дедилар:

«لَيْسَ مِنَ الْبَرِّ الصَّيَامُ فِي السَّفَرِ»

«Сафарда рўза тутиш яхши эмас».³⁵

Ушбу ҳадисдан ким чарчатиб қўядиган сафарга чиқкан бўлса, у рўза тутгандан тутмагани афзал эканлиги тушунилмоқда.

Биринчи ҳолатда, оятдан рўза тутиш яъни азимага амал қилиш афзал эканлиги, иккинчи ҳолатда эса ҳадисдан рўза тутмаслик яъни рухсатга амал қилиш афзал эканлиги тушунилмоқда.

Энди азима билан рухсат ўртасида афзалликни баён қилувчи бирор нусус келмаган бўлса, рухсат ёки азимага амал қилиш мубоҳликда бир хил бўлади. Юқорида ушбу мавзу бошида келтирилган Росулуллоҳнинг ҳадислари бунга далолат қилиб туриди.

---

(35) Бухорий: 1810. Муслим: 1879.

ТҮРТИНЧИ ФАСЛ

Куллий шаръий ҳукм Куллий қоида

Шаръий ҳукм Шореънинг бандаларнинг амалларига таалуқли хитоби бўлиб, бу хитоб – юқорида баён қилганимиздек – иктизо ё вазъ ёки тахйир билан бўлади.

Бу шаръий ҳукм баъзан хос сўзга мансуб бўлиб, хос ҳукм бўлса, баъзан умумий сўзга мансуб бўлиб, умумий ҳукм бўлади.

Баъзан эса куллий (яхлит) сўзга мансуб бўлиб, куллий ҳукм бўлади.

Умумий сўз – муфрад ёки мураккаб (сўзлардан таркиб топган) сўз бўлиб, унинг остига бошқа сўзлар кирмайди. Мисол учун, «زَيْدٌ زَيْدٌ» Зайд» эркак шахсининг атоқли оти ёки «الْحَلِيلُ خَالِيلٌ» зайдун дарахтининг атоқли оти ёки «الْحَلِيلُ خَالِيلٌ» Халил шаҳрининг номи ёхуд «عَبْدُ اللَّهِ أَبْدُ اللَّهِ أَبْدُ اللَّهِ» Абдуллоҳ» эркак шахснинг атоқли оти каби.

Умумий сўз – ҳар қандай муфрад сўз бўлиши, унинг остига бошқа ёлғиз сўзлар кириши мумкин. Мисол учун, «الشَّرْجَةُ دَارَاهُتُ», «السَّارِقُ يُغْرِيُ», «الْمُبِيْتُ يُلِيمِتُكُ», «الرِّبَا رِيبَوُ», «الْجَانُ كِيشِلَارُ» мусулмонлар» каби.

Куллий сўз эса – ҳар қандай мураккаб сўз бўлиб, унинг остига жузъий сўзлар киради.³⁶ Мисол: «مَا لَا يَتَمَّ الْوَاجِبُ إِلَّا بِهِ فَهُوَ وَاجِبٌ»: Вожиб нима билан адо бўлса, ўша нарса ҳам вожибдир», «الْوَسِيْلَةُ إِلَى الْحَرَامِ حَرَامٌ» Ҳаромга олиб борадиган восита ҳам ҳаромдир» қоидалари каби.

---

(36) Куллийлик хоҳ мутавотеъ сўз бўлсин, хоҳ мушаккак сўз бўлсин, муфрад далолатларидан ҳисобланади (учинчи боб, биринчи фаслнинг муфрад мавзусига қаранг). Бироқ, ушбу таркиб сўзни агар унинг остига бошқа жузъий сўзлар ҳам кирадиган тарэда сийғага бўлишнинг имкони бўлса, бундай ҳолда, унинг остига айни куллийлик мажозий маъно сифатида киради, чунки мажознинг муфрад билан ўҳашшлиги мавжуд. Ана шунда ушбу таркиб сўз куллий сўз бўлиб қолади-да, унинг остига жузъий сўзлар ҳам кириши мумкин бўлади. Шаръий ҳукм мана шу куллий сўзга мансуб ҳукм бўладиган бўлса, уни куллий қоида, деб аташ мумкин бўлади.

Бу ерда биз «الْوَاجِبُ» демадик. Агар шундай десак – «الْوَاجِبُ» замонга хос бўлмагани учун – сўз умумий сўз бўлиб қолар эди. Шунинг учун «مَا لَا يَسْمَعُ الْوَاجِبُ إِلَّا بِهِ» дедик, яъни остига бошқа жузъий сўзлар ҳам кирадиган мураккаб сўз қилдик. Шунингдек, жузъий сўзлар, дейилишини ва ёлғиз сўзлар, дейилмаслигининг сабаби бу сўз мураккаб (таркиб топган) сўз эканлигидадир.

Шунинг учун шаръий ҳукм хос сўзга мансуб бўлса, хос ҳукм бўлиб, бошқасига ўтмайди. Мисол учун, Росулуллоҳ икки кишининг гувоҳлигига тенг, деб ҳисоблаган Хузайманинг гувоҳлиги каби. Чунки бу ерда ҳукм фақат Хузаймагагина³⁷ хос ҳукмдир.

Абу Бурданинг қурбонликка эчки сўйгани ҳақидаги ҳукм ҳам, унда «أَبُو بُرْدَةَ» деган хос сўз мавжудлиги учун фақат Абу Бурдага хосдир. Яъни Абу Бурдадан бошқа кимнинг эчкиси бир ёшдан ошмаган эчки бўлса, қурбонликка ярамайди.³⁸

Шунингдек, истисқо намози, жаноза намози ва хавф намози каби хос намознинг тариқатига боғлиқ ҳукмда ҳам хос сўзга нисбат берилганлиги учун, хос ҳукм бўлади. Бундан фарқли ўлароқ, агар намозга ҳеч қандай хослов ва чекловсиз умумий сўз нисбат берилган бўлса, унинг ҳукми умумий ҳукм бўлади.

Масалан, шаръий ҳукмда «الْمُبِيَّنُ الْعُلِيمُتُكُمُ الْمَيْتَةُ» деган сўзга нисбат берилган бўлса, бу ҳукм умумий бўлади. Масалан, Аллоҳ Таолонинг

﴿ حُرْمَتٌ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ ﴾

– „Сизларга ўлакса ҳаром қилинди“.

[5:3]

деган каломидаги «الْمُبِيَّنُ الْعُلِيمُتُكُمُ الْمَيْتَةُ» сўзи умумий бўлиб, ҳар қандай ўлимтиқ ҳайвоннинг ҳаром эканлигига далолат қиласиди ва бунда ўлимтиқ ҳайвоннинг бўғилиб ё зарб еб, ёки қатл қилиниб ўлганинг ёки унинг қора мол ё қўй каби ейиладиган ҳайвон бўлиши билан шер ё арслон каби ейилмайдиган ҳайвон бўлишининг фарқи йўқ.

Шунингдек, Аллоҳ Таолонинг

﴿ وَحَرَمَ الْأَرْبَوَا ﴾

(37) Абу Довуд: 3607. Насойй: 4647. Аҳмад: 215 / 5. Мустадрак: 21 / 2.

(38) Бухорий: 5226. Муслим: 1961.

– „сүдхўрликни ҳаром қилди“.

[2:275]

деган каломидаги рибо (сүдхўрлик) сўзи ҳам умумий сўз бўлиб, рибонинг нақ ёки насия бўлишидан фарқсиз, ҳар қандай рибо ҳаром эканлигига далолат қиласи.

Энди, шаръий ҳукмда куллий сўзга нисбат берилган бўлса, ҳукм куллий бўлиб, барча жузъий ҳукмларга ҳам тегишли бўлади. Масалан, «**مَا لَا يَعْلَمُ الْوَاجِبُ إِلَّا بِهِ فَهُوَ وَاجِبٌ**» Вожиб нима билан адо бўлса, ўша нарса ҳам вожибdir, десак ҳукм «**مَا لَا يَعْلَمُ الْوَاجِبُ إِلَّا بِهِ فَهُوَ وَاجِبٌ**» дегандаги куллий сўзга нисбат берилганлиги учун куллий ҳукм бўлади ва барча жузъий ҳукмларга ҳам тўғри келади.

Масалан, икки қўлни тирсаккача ювиш таҳорат ояти орқали вожиб бўлди. Энди, юваётганда тирсакнинг бир жузини қўшиб ювиш ҳам вожибdir. Чунки то икки қўл тирсаккача ювилиши амалга ошиши учун тирсакларнинг жузи (тирсак қисми) ҳам ювилиши зарур. Мана шу «**مَا لَا يَعْلَمُ الْوَاجِبُ إِلَّا بِهِ فَهُوَ وَاجِبٌ**» Вожиб нима билан адо бўлса, ўша нарса ҳам вожибdir» қоидаси туркумига киради.

Шунингдек, жазо ҳадларини қўллаш шу ҳақдаги оятлар нусуси орқали вожиб бўлди. Аммо бу вожиб имом-халифасиз амалга ошмайди. Шунинг учун, «**مَا لَا يَعْلَمُ الْوَاجِبُ إِلَّا بِهِ فَهُوَ وَاجِبٌ**» Вожиб нима билан адо бўлса, ўша нарса ҳам вожибdir» қоидаси тақозосига кўра мусулмонлар учун битта имом-халифани сайлаш ҳам вожиб бўлди.

Шаръий ҳукмларнинг жуда кўпи умумий ҳукмлардир. Хос ҳукмлар эса озчиликни ташкил қиласи. Мужтаҳидлар шулардан куллий ҳукмларни битта далил ёки бир нечта далиллардан истинбот қиласидилар. Чунки улар мана шундай далил ёки далиллар замирида иллат ёки иллат кўринишидаги маъно бор эканлигини гувоҳи бўлдилар ва бу эса уларни куллий ҳукмдан бир неча жузъий ҳукмларни ифодасини тузишларига унгади.

Мана шундай куллий ҳукм усули фиқҳда «куллий қоидалар» деган истилоҳ билан аталди.

Қўйида ушбу куллий қоидалардан айримларини ва уларни шаръий далиллардан қандай истинбот қилинишини баён қиласиз.

1. **الْوَسِيلَةُ إِلَى الْحَرَامِ حَرَامٌ** Ҳаромга олиб борадиган восита ҳам ҳаромдир».

Бу қоиданинг далили Аллоҳ Таолонинг ушбу каломидир:

﴿وَلَا تُسْبِّحُوا الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ فَيَسْبُّوْا اللَّهَ عَدْوًا بِغَيْرِ عِلْمٍ﴾

– „Аллоҳдан үзгага сиғинадиган кимсаларни (бутларини) сўқманг! У ҳолда улар ҳадларидан ошиб, жсоҳиллик билан Аллоҳни сўкурлар“. [6:108]

Ушбу оятда «لَا تَسْبُّحُوا وَلَا تَسْبِّحُوا» сўқманг» дея куфр олиҳаларини сўкишдан қайтарув бор. Бу ерда айни қайтарув қатъий қайтарув эканини ифодаловчи қарина мавжуд бўлиб, уларнинг олиҳасини сўкиш Аллоҳ Субҳанаҳунинг сўкиб юборишларига сабаб бўлиши қаринасиdir. Мана шундан, бу оят кофиirlарнинг олиҳасини сўкиш ҳаром эканлигини ифодаламоқда. Лекин бу оятдан яна шу нарса ҳам тушунилмоқдаки, мана шу ҳаром қилинишнинг иллати кофиirlарнинг олиҳасини сўкиш Аллоҳ Субҳанаҳуни сўкишга олиб боришидан келиб чиқди. Чунки оятда фо сабабиянинг келиши шунга эслатма ва ишора мавжудлигига далолат қилиб турибди. Шу боис, айни оятдан ҳаромга олиб борувчи восита ҳам ҳаром қилинганлиги истинбот қилинди ва бу мана шу қоидага далил бўлди.

2. Вожиб нима билан адо бўлса, ўша нарса ҳам вожибdir».

Бу қоиданинг далили «мантуқи вожибга далолат қилаётган Шореънинг хитобига риоя қилиш далолати»dir. Бошқача айтганда, агар Шореънинг хитоби бирор ишнинг вожиб эканини кўрсатиб турган бўлса, риоя қилиш далолатига кўра, мана шу хитобнинг ўзи «вожиб нима билан адо бўлса, ўша нарса ҳам вожиб» эканлигини кўрсатади.

Мисол учун, икки қўлни тирсаккача ювиш вожиб. Шореънинг унинг вожиблигига қилган хитоби эса мана бу оят:

﴿فَأَغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيْكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ﴾

– „Юзларингиз ва қўлларингизни чиганоқларигача ювинг“.

[5:6]

Бу ерда вожибни адо қилиш учун зарур бўлган нарса тирсак қисмини ҳам қўшиб ювишdir. Чунки икки қўлни тирсаккача ювиш учун албатта иккала тирсак қисмларини ҳам ювиш зарур.

Яна бир мисол, намоз вожиб яъни фарздир. Ушбу вожибликка Аллоҳ Таолонинг

﴿وَأَقِمُوا الصَّلَاةَ﴾

– „*Ва намозни барпо қилинглар*“.

[24:56]

каломи далолат қиласи. Бу вожибни амалга ошириш учун зарур бўлган нарса эса таҳоратдир. Аммо таҳорат намознинг дуруст бўлиши учун бир шарт яъни мана шу вожибининг шартидир. Шунинг учун таҳоратни намоз вожибининг далили ўз ичига олмайди, балки бунинг учун бошқа алоҳида далил керак бўлади. Айни ҳолатда бунга Аллоҳ Таолонинг мана бу каломи далил бўлади:

﴿إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيْكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا﴾

﴿بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ﴾

– „*Намозга турганингизда юзларингизни ҳамда қўлларингизни чиганоқларигача ювинг, боишларингизга масх тортинг ва оёқларингизни ошиқларигача ювинг*“.

[5:6]

Агар «вожиб нима билан адо бўлса, ўша нарса ҳам вожибdir» шарт бўлмаса, у ҳолда, унинг вожиблигини намоз вожибининг далили илтизом далолатидан тушунилувчи иллатни ўз ичига олади. Ушбу шаръий қоида мана шу жиҳатдан келиб чиқди.

3. «Истисҳоб қоидаси».

«*اسْتَصْحَابٌ*» Истисҳоб» сўзининг луғавий маъноси суҳбатни (шерикликни) талаб қилиш, демакдир. Бир нарса бир нарсани ўзига лозим кўрса унга риоя қилди, дейилади. Яъни «*اسْتَصْحَابٌ*»дан мурод (асл) ҳолатга риоя қилишдир.

Усул уламолари таърифида эса иккинчи замондаги бир ишни биринчи замондаги исботига биноан исбот қилиш ҳукми, яъни бир ишни аввалги замонда собит бўлганига қараб, ҳозирги замонда исботини топишидир. Ҳар қандай ишнинг мавжудлиги исботланган бўлса-ю, кейин унга шубҳа уйғонган бўлса, ўша иш асл ҳолида қолади.

Истисҳоб шаръий далил эмас. Агар шаръий далил бўлганда эди, уни исбот қилиш учун қатъий ҳужжатга муҳтож бўлинар эди. Истисҳобда эса қатъий ҳужжат йўқ, балки у куллий шаръий қоида, яъни куллий шаръий ҳукм бўлиб, уни истинбот қилишда (зонний) тахминий далил ҳам кифоя қиласи. Ушбу истисҳоб қоидаси қўйидаги далиллардан истинбот қилинган:

1. Росулуллоҳ бундай дедилар:

﴿إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ وَإِنَّكُمْ تَخْتَصِمُونَ إِلَيَّ وَلَعَلَّ بَعْضَكُمْ أَنْ يَكُونَ الْحَنْ بِحُجَّتِهِ مِنْ بَعْضٍ فَأَفْضِيْ عَلَى نَحْوِ مَا أَسْمَعْ﴾

«Мен ҳам бир бандаман. Сизлар жанжаллашиб қолсангизу, бирингизнинг ҳужжати бирингизнидан гализроқ бўлиши мумкин, мен сизлардан эшитган нарсамга қараб ҳукм қиласман».

Бу ҳадисни Бухорий Умму Салама тарафидан чиқарди. Бу ҳадисдан тушунилишича, Росууллоҳ ﷺ бу нарсага ўзига зоҳир бўлишига қараб ҳукм чиқаряптилар. Бу эса ҳукмни зоҳирига яъни асл ҳолатига бино қилишни англатади.

2. Росууллоҳ ﷺ бундай дедилар:

«إِنَّ الشَّيْطَانَ يَأْتِي أَحَدَكُمْ فَيَقُولُ: أَحْدَتْ أَحْدَتْ، فَلَا يَنْصَرِفُ حَتَّىٰ يَسْمَعْ صَوْتاً أَوْ

«يَجِدَ رِيحًا

«Албатта, шайтон бирингизга келиб, таҳоратингни кетказдинг, таҳоратингни кетказдинг, дейди. Бас, то (елнинг) овозини эшитмагунча ёки ҳид сезмагунча (намозни) тўхтатмасин». ³⁹

Бу ҳадис шунга далолат қиласдики, инсон аслида таҳоратига аниқ ишончда бўлса-ю, кейин кетиб қолганига шубҳа қилиб қолса, намозини адо қиласвериши мумкин. У бошқа таҳорат қилиши шарт эмас. Агар кетиб қолганига аниқ ишонса ва таҳоратига шубҳаланиб қолса, у таҳорат қилиши лозим. Мана шу (ҳолатни истисҳоб қилиш) асл ҳолатга риоя қилиш бўлади.

3. Агар бир иш аввалги (асл) замонида мавжудлиги ёки мавжудмаслиги исботланган бўлса, аммо бу иш қатъян ҳам, тахминан ҳам йўқолганлиги зоҳир бўлмаса, у албатта, асл ҳолатида (исботланган ҳолича) тахмин қилиниши лозим. Тахминга амал қилиш эса вожибdir. Чунки тахмин шаръий аҳкомларга эргашган ҳужжат бўлиб, бу ҳужжат (гумон фолиб келишга) кўпроқ эҳтимолга асосланган ҳужжатdir.

Мана шулар истисҳоб қоидасининг далиллари бўлиб, улардан «аниқ ишонч шубҳа билан йўққа чиқмади», деган қоида тушунилади.

Истисҳоб қоидасини баҳс қилиш ўрни қўйидаги ҳоллардадир: Ҳукм далил билан ўз исботини топган бўлсаю, аммо бу далил ўзининг сақланиб қолиши ва давом этишига далолат қилмаган бўлса ҳамда унинг сақланиб қолиши ва давом этишига далолат қиласиган бошқа бирор далил топилмаса, шунингдек, мужтаҳид ҳам имкони борича ҳаракат

(39) Дорамий: 721. Аҳмад: 96/3. «Мўъжами кабир»: 249/9. «Мўъжами авват»: 2085. «Насбур роя»: 128/1. «Талҳисул ҳабир»: 182/1.

қилиб, ҳукмни ўзгартирадиган ёки бекор қиладиган бирор далил тополмаган бўлса.

Бу эса истисҳоб қоидасига дахлдор эмаслигини англатади:

а) Ақлий далил нарсанинг мавжудлиги ва давом этишига далолат қилса. Масалан, Аллоҳ Таолонинг бор бўлиши зарурийлиги каби.

б) Нақлий далил нарсанинг сақланиб қолиши ва давом этишига далолат қилса. Масалан, покиза аёлларни зинокорликда айблаган кимсанинг гувоҳлиги қабул қилинмаслиги каби:

﴿وَلَا تَقْبُلُوا هُمْ شَهِدَةً أَبَدًا﴾

– „...уларнинг гувоҳлигини абадий қабул қилманглар“ . [24:4]

Яна бир мисол, жиҳоднинг давом этиши каби:

«الجَهَادُ مَاضٍ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ»

«Жиҳод қиёмат қунигача тўхтатмайди».⁴⁰

Ушбу нусус жиҳодни тўхтамаслигига далолат қилди.

Хуллас, а) ва б) пунктлари ва бошқаларда келган ҳукмлар нарсанинг мавжудлиги ва давом этиши истисҳоб қоидаси билан эмас, балки бошқа маҳсус далил билан исботлангандир.

Истисҳоб қоидасига мисоллар:

1. Бир киши бир қизга бокира деб уйланса, кейин қиз билан қўшилгач, қизни жувон эканлигини даъво қилса, бунга ҳужжат-далил келтирмагунича унинг даъвосига ишонилмайди. Чунки аввалда қизда бокиравликнинг мавжуд бўлганлиги ва бу бокиравлик ўсиб улғаяётган пайтида собит бўлганлиги аслдир. Шунинг учун (жуvon эканлигини ҳужжат-далил йўқ экан) қизнинг бокиравлигини истисҳоб қилиниб, ҳозирги замонда унга бокира, деган ҳукм берилади.

2. Бир киши иккинчи кишига қарз берганлигини даъво қилса, то бунга ҳужжат-далил келтирмагунича бу даъвоси қабул қилинмайди ва ҳолатни истисҳоб қилиниб, (даъвогарнинг эмас) даъво қилинаётган одамнинг гапи олинади. Чунки молиявий ҳуқуқлар бўйича жиноятдан поклик аслдир. То бунинг зиддига далолат қилувчи бирор далил топилмас экан, аслликка амал қилинади.

3. Бир киши ўргатилган деган ўй билан ит сотиб олса, кейин итни сотган кишига ит ўргатилмаган чиқиб қолганлигини даъво қилса, ҳолатни истисҳоб қилиш қоидасига кўра, унинг

(40) Дорамий: 721. Аҳмад: 96 / 3. «Мўъжами кабир»: 249 / 9. «Мўъжами авsat»: 2085. «Насбур роя»: 128 / 1. «Талҳисул ҳабир»: 182 / 1.

даъвоси қабул қилинади. Чунки ҳайвон ўргатилмаган бўлиши аслдир. Шунинг учун то бунинг зидди исботланмас экан, шу асллик сақланиб қолади.

4. Шаръян тўғри никоҳ битими қилинганлигига биноан, эрхотинликнинг событилиги сақланиб қолиш ҳукми ва шаръян тўғри савдо битими қилинганлигига биноан, савдода мулкка эга бўлишнинг сақланиб қолиш ҳукми. Чунки ушбу эр хотинлик ва мулкка эга бўлиш ҳукмларининг иккаласи ҳам кечикиришни қабул қилмайдиган ҳукмлар бўлгани боис, то бунинг зиддини кўрсатувчи далил топилмас экан, ўзгаришсиз сақланиб қолиш далилини талаб қиласди.

5. Таяммум қилган киши намоз ўқиятиб сувни кўриб қолса, ҳолатни истисҳоб қилиш қоидасига кўра, намози ботил бўлмайди. Чунки сувни кўриб қолишидан илгари намози тўғри намоз эди. Шунинг учун то сувни кўриб қолиш намозни бузади, деган бирор далил топилмас экан, истисҳобга амал қилинади.

4. «Зарар қоидаси».

Зарар қоидаси икки қисмга бўлинади:

а) Бир нарса заарали бўлса, аммо уни қилишга ҳам, қилмасликка ҳам ёки қилиш ва қилмаслик ўртасида ихтиёр беришга ҳам Шореънинг хитоби келмаган бўлса, ана шу заарали нарса ҳаром қилинади ва уни зааралилиги ҳаром эканлигига далил бўлади. Чунки Шореъ заарни ҳаром қилган. Бунинг қоидаси: «*الْأَصْلُ فِي الْحَسَنَاتِ الْحَرَجُ*» Зараарли нарсаларнинг асли ҳаромликдир.

б) Шореъ умумий бир нарсани мубоҳ қилган бўлсаю, аммо мана шу мубоҳ қилинган нарсалар орасидан бир бўлаги заарали бўлса, ана шу бир бўлак нарса ҳаром қилинади ва унинг ҳаром эканлигига унинг зааралилиги далил бўлади. Бунинг қоидаси: «*كَانَ حَسَارًا أَوْ مُؤْدِيًّا إِلَى ضَرَرٍ حُرْمَ ذَلِكَ*» *كُلُّ فَرِدٍ مِنْ أَفْرَادِ الْمُبَاحِ إِذَا كَانَ حَسَارًا أَوْ مُؤْدِيًّا إِلَى ضَرَرٍ حُرْمَ ذَلِكَ* Мубоҳ нарсалардан биттаси заарали ёки заарага олиб борувчи бўлса, мана шу биттаси ҳаром қилинади ва қолганлари мубоҳлигича қолади».

Юқоридаги б) бўлимига Росууллоҳнинг ушбу икки ҳадислари далилдир:

«*لَا ضَرَرَ وَلَا ضَرَارًا*»

«Зарар қўриш ҳам бўлмасин, зарар етказиш ҳам бўлмасин».⁴¹

«مَنْ ضَارَّ ضَارَ اللَّهُ بِهِ، وَمَنْ شَاقَ شَقَّ اللَّهُ عَلَيْهِ»

«Ким зарар келтирса, Аллоҳ ҳам унга зарар келтирур. Ким мاشаққат келтирса, Аллоҳ ҳам унга машаққат келтирур».⁴²

Бу ҳадислар الأصل في المضار والتخرُّج Заарарли нарсаларнинг асли ҳаром қилишдир», деган қоида шаръий қоидаларнинг бири эканлигига далил бўлади.

Иккинчи қоиданинг биринчи бўлимига Росулуллоҳнинг ушбу ҳадислари далил бўлади:

«لَا تَشْرُبُوا مِنْ مَا نَهَا شَيْئًا وَلَا تَتَوَضَّأُوا مِنْهُ لِلصَّلَاةِ وَمَا كَانَ عَجِينٌ عَجَنَتْسُوهُ فَعَلَفُوهُ
الإِبَلُ وَلَا تَأْكُلُوا مِنْهُ شَيْئًا، وَلَا يَخْرُجَنَّ أَحَدٌ مِنْكُمُ الْلَّيْلَةَ إِلَّا وَمَعَهُ صَاحِبُهُ»

«Унинг (қудукнинг) сувидан озгина ҳам ичманг ва ундан намоз учун таҳорат ҳам қилманг. У сувдан хамир қориган бўлсангиз, уни туяларга едириб юборинг ва ундан ўзингиз озгина ҳам еманг. Бирортангиз бу тунда ёлгиз ташқарига чиқмасин, шерик билан чиқса, майли».⁴³

Бу ерда самудларнинг қудуғида зарар мавжудлиги учун фақат ўшаларнинг қудуғидаги сув ҳаром қилинди ва қолган сувлар мубоҳлик ҳукмида қолди. Шунингдек, киши ёлгиз чиқишида зарар мавжудлиги ҳам фақат ўша тунга ва ўша жойга хос зарар эди. Шунинг учун ўша тунда ташқарига ёлгиз чиқиш ҳаром бўлади, қолган тунлари қолган жойларга ёғлиз чиқиш мубоҳлик ҳолида қолаверади. Бу биринчи бўлимга яъни мубоҳ нарсаларнинг бир бўлаги заарли бўлишига далиллар.

Иккинчи бўлимнинг далили, яъни мубоҳ нарсаларнинг бир бўлагининг зааррга олиб боришига келсак, унинг далили ушбу ривоятдир: «Росулуллоҳ ﷺ Табуқда ўн кечадан ортиқ туриб, у ердан нарига ўтмадилар. Кейин Мадинага қайтаётган эдилар, йўлда «Машаққат водийси», дейилган водийда битта, иккита ё учта отлиқни қондиришга кифоя қилгудек томчилётган сувга дуч келдилар. Шунда Росулуллоҳ ﷺ:

(41) Ибн Можа: 2340. «Муватто»: 1429. Аҳмад: 133\1, 326\5. Аҳмад Шокир – бу Ҳадисни Ибн Можа ривоят қилди ва унинг санади саҳиҳdir, деди.

(42) Бухорий: 6733. Абу Довуд: 3635. Термизий: 1940, Термизий – бу ҳадис ҳасан ва фариб, деди. Ибн Можа: 2342. Аҳмад: 453\3.

(43) «Ибн Ҳишом сийрати»: 164\4.

«مَنْ سَبَقَنَا إِلَى ذَلِكَ الْوَادِي فَلَا يُسْتَقِينَ مِنْهُ شَيْئًا حَتَّىٰ نَأْتِيهِ»

«Биз қайтиб келгунимизча, ким биздан аввал бу ерга келса, сувдан озгина ҳам ичмасин», дедилар. Ресуллардан аввал бир нафар мунофиқлар келишиб, сувни ичиб қўйиши. Ресуллар қайтиб келаётуб ўша ерда тўхтаб, ҳеч нарсани топмадилар. Шунда:

«مَنْ سَبَقَنَا إِلَى الْمَاءِ؟»

«Ким биздан олдин сувга келди?», дедилар. Фалончи, фалончилар, дейиши. Шунда Ресуллардо:

«أَوْ لَمْ أَنْهُمْ أَنْ يَسْتَقُوا مِنْهُ شَيْئًا حَتَّىٰ آتَيْهِ؟»

«Қайтиб келгунимча, уларни сувдан озгина бўлса ҳам ичишларидан қайтармадимми?» дедилар ва уларни лаънатлаб, дуои бад қилдилар». ⁴⁴

Ушбу ҳадисда Ресуллардо ﷺ аскарларнинг ташна бўлишларига олиб бориши боис, озгина сувни ичишдан қайтардилар. Бу ерда ушбу водий сувидан ичишда зарар йўқ. Балки у ерга Ресуллардо ﷺ этиб келиб, сувни қўшинга тақсимлаб беришларидан аввал уни ичиб қўйиш қўшиннинг сувсиз қолишига яъни заарга олиб келади. Мана шулар зарар қоидасининг далилларидир.

Мисол: Бир кишининг дараҳти шоҳлари ўсиб кетиб, қўшнисининг ҳовлисига осилиб тушиши билан зарар етказиши мумкин. Бундай ҳолда дараҳт эгасига шоҳларни кўтариб қўйиш ёки кесиб ташлаш юкланди.

Мисол: Бир киши томининг тарновини омманинг йўлига чиқариб қўйиши билан йўловчиларга зарар етказиши мумкин. Бундай ҳолда тарновини тортиб олиши керак бўлади. Омманинг йўлига уй қуриб олиш ва бошқа ишлар билан тўсиб олиш худди шундай заарга киради.

Мисол: Шериклар ўртасида бўлиш мумкин бўлган шериклик маблағи бўлса-ю, шерикларнинг бири уни бўлишни талаб қиласа, қолган шериклар буни рад этишса ҳам, унинг талаби қондирилади. Мақсад, ширкат мулки орқали талабгорга зарар этиб қолишини даф қилишдир.

Мисол: Бир кишининг товуғи қўшнисининг бир дона қимматбаҳо гавҳарини ютиб юбориши билан зарар етказиши мумкин. Бундай ҳолда гавҳар эгаси бу товуғни сўйиб, гавҳарни чиқариб олишга эгалик қилишга ҳаққи бор.

(44) «Ибн Ҳишом сийрати»: 171 \ 4.

Мисол: Ҳар бир шахс ўз мулкидан қўшниларига зарар етказадиган тарзда фойдаланиши ман этилади. Мисол учун, ёғжувоз ёки печ ишлатиш билан бадбўй ҳид ва тутун билан қўшниларга озор етказиши каби.

Мисол: Оғир қурол-аслаҳалар, кимёвий ва ядровий қуроллар заводларига шахсан эга бўлиш ман қилинади. Чунки бундай мулкларга эга бўлишда зарар мавжуд.

Мисол: Қози қарз эгасининг талабига биноан қарздорни – то у ажрим қилиш ишига ўзининг ўрнига вакил тайинлагунига қадар – сафарга чиқишдан ман этишга ҳаққи бор. Шунингдек, қарздор ўз вакилини вакилликдан бўшатиши мумкин эмас. Буни қарз эгасини заардан сақлаш учун қилинади.

Мисол: Ақли заиф шахс ёмон хатти-ҳаракатлари билан ўзига ва оиласига зарар етказаётган бўлса, уни жамиятдан ажратиб қўйиш шаръян жоиздир.

Мисол: Бир ариқ икки қўшнининг экинидан оқиб ўтаётган бўлса, ариқнинг бошида жойлашган қўшни ариқдан ўзи фойдаланиб, қўшнисидан тўсиб қўйиши мумкин эмас.

Мисол: Бир боғбоннинг ўз оиласи билан яшайдиган боғида бошқа бир кишининг ҳам дарахти бўлса. Бу киши дарахтини парвариш қилиш учун боққа қатнаши билан боғбонга ва оиласига озор бераётган бўлса, бу заарни даф қилиш учун боғбон унинг дарахтини ундан сотиб олишга ёки суфуриб ташлашга ҳаққи бор.

Маҳқумун фиҳи:

«Маҳқумун фиҳи» (ҳукм ўрни), деб банданинг Шореънинг хитобига тааллуқли амалини айтилади.

Шореънинг бандалар амалларига тааллуқли шаръий далилларни ўқиб-ўрганилса, маҳқумун фиҳи асосан қўйидаги ҳолатларда келиши маълум бўлади:

1. Аллоҳ Жалла жалалуху биронта ҳам амални баён қилиб бермасдан туриб, уни бизга юкламайди ва унга кўра бизни ҳисоб ҳам қилмайди. Аллоҳ Таоло айтади:

﴿وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّىٰ نَبَعَثَ رَسُولًا﴾

– „Биз то бирон набий юбормагунимизча (ҳеч кимни) азоблагувчи эмасмиз“. [17:15]

Аллоҳ Таоло айтади:

﴿وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْذِكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ﴾

— „Сизга одамларга нозил қилган нарсаларни баён қилиб беришингиз учун ва шояд тафаккур қилсалар, деб бу эслатмани — Куръонни нозил қилдик“. [16:44]

Аллоҳ Таоло айтади:

﴿فَسْأَلُوا أَهْلَ الْدِّيْنِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْمَلُونَ﴾

— „Агар билмасангизлар, ахли илмлардан сўранг“. [43:16]

2. Аллоҳ Жалла Жалалуху бизга (куч-имкониятимиз) тоқатимиздан ташқари нарсани юкламади. Аллоҳ Таоло айтади:

﴿لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا﴾

— „Аллоҳ ҳеч бир жонни тоқатидан ташқари нарсага тақлиф қилмади“. [2:286]

Росулулоҳ ﷺ бундай дедилар:

«إِذَا أَمْرَتُكُمْ بِأَمْرٍ فَأْتُو مِنْهُ مَا مَا اسْتَطَعْتُمْ»

«Сизларга бир ишни амр қилсам, уни кучингиз етганича бажаринг».⁴⁵

3. Аллоҳ Жалла жалалуху биздан бирор амални то Ўзининг ва Росулининг амрига итоат қилган ҳолда адо этмагунимизча қабул қилмайди. Аллоҳ Таоло айтади:

﴿فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَقَّ يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ﴾

— „Йўқ Парвардигорингизга қасамки, то улар ўз ўрталарида чиққан келишимовчиликларда сизни ҳакам қилмагунларича зинҳор мўмин бўла олмайдилар“. [4:65]

Аллоҳ Таоло айтади:

﴿فَإِنْ تَنْزَعُمُ فِي شَيْءٍ فَرُدُوهُ إِلَى اللَّهِ وَآلِرَسُولِ﴾

— „Бордию бирон нарса ҳақида талашиб қолсангиз у нарсани Аллоҳга ва пайгамбарига қайтарингиз“. [4:59]

Росулулоҳ ﷺ бундай дедилар.

«كُلُّ مَا لَيْسَ عَلَيْهِ أَمْرُنَا فَهُوَ رَدٌّ»

«Бизнинг ишимииздан бўлмаган ҳар бир иш мардуддир».⁴⁶

(45) Бухорий: 6744. Муслим: 2880. Аҳмад муснади: 508\2, 7188. Насойи: 2572. Ибн Можа: 2.

(46) Саҳиҳи Бухорий: Китоби сулҳ-2999 рақам. Саҳиҳи Муслим: Китоби ақзия-3242, 3243 рақам. Сунани Абу Довуд: Китоби сунна-3990 рақам. Сунани Ибн Можа: Муқаддима-14 рақам. Муснади Аҳмад: Муснади ансор-23975, 24298, 24840, 24955, 25124 рақамлар.

4. Банданинг амаллари ичида Аллоҳнинг ҳаққи бўлган амаллар бор. Бу амалларга кўра, ҳадлар каби жазо чоралари келиб чиқиб, раҳм-шафқат қилинмайди. Банда бу ҳақни соқит қилиш салоҳиятига эга эмас. Росууллоҳ ﷺ бундай дедлар:

«أَتَشْفَعُ فِي حَدٍّ مِنْ حُدُودِ اللَّهِ؟... وَإِيمُ اللَّهِ لَوْ أَنْ فَاطِمَةَ بِنْتَ مُحَمَّدٍ سَرَقَتْ لَقَطَعْتُ يَدَهَا»

«Аллоҳнинг жазо-ҳадлари тўғрисида раҳм қиляпсизми?», Аллоҳга қасамки, ҳатто Муҳаммаднинг қизи Фотима (бирор нарса) ўғирласа ҳам унинг қўлини кесган бўлардим».⁴⁷

Бу амаллари ичида банданинг ҳаққи бўлган амаллар бор. Уларга кўра, қасос ёки дия-хун каби, жазо чоралари келиб чиқади ва банда шариат аҳкомларига, кўра афв қилиш хуқуқига эгадир. Аллоҳ Таоло айтади:

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءامَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْنَىٰ الْحُرُّ بِالْحُرُّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْأَشْيَاءِ بِالْأَشْيَاءِ فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ فَاتَّبِعُ بِالْمَعْرُوفِ وَأَدْأِءُ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ ...﴾

– „(Эй мўминлар) сизларга ўлдирилган кишилар учун озод киши муқобилига озод кишидан, қул учун қулдан, аёл киши учун аёлдан, қасос олиш фарз қилинди. Энди ким биродари томонидан афв қилинса, у ҳолда яхшилик билан бўйинсуниш ва чиройли суратда товон тўлаши лозимdir“.

[2:178]

Росууллоҳ ﷺ бундай дедилар:

«مَنْ أُصِيبَ بَدَمٍ أَوْ خَبْلٍ - وَالْخَبْلُ : الْجَرَاحُ - فَهُوَ بِالْخَيْرِ بَيْنِ إِحْدَى ثَلَاثٍ : إِمَّا أَنْ يَقْصَصَ أَوْ يَأْخُذُ الْعُقْلَ أَوْ يَغْفُرُ، فَإِنْ أَرَادَ رَابِعَهُ فَخُذُوا عَلَى يَدِهِ»

«Кимга қонли ёки жароҳатли мусибат етса, бас, у уч йўлдан бирини танлаши: ё қасд олади ё хун олади ёки афв қиласди. Агар у тўртингисини ирода қиласа, қўлларидан ушлаб қолинг».⁴⁸

5. Шореънинг хитоби амалларга тааллуқли бўлса, ё бевосита тааллуқли бўлиб, таклиф хитоби, дейилади, ёки

(47) Бухорий: 213\4. Муслим: Ҳадлар: 9.

(48) Абу Довуд: 4496. Дорамий: 2351. Аҳмад: 31\4. Байҳақий: 52\8. Доркүтний: 96\3.

бильвосита тааллуқли бўлиб, амалнинг муайян вазиятига тааллуқли бўлади яъни вазъ хитоби, дейилади. Буни «Шаръий ҳукм» мавзусида айтиб ўтдик.

Maҳкумун алайҳ (банда):

Maҳкумун алайҳ, деб Шореънинг хитоби унинг амалига тааллуқли бўлган банданинг ўзига айтилади.

Айни мавзу билан боғлиқ шаръий аҳкомларни ўқиб ўрганилса, шунга алоқадор бўлган асосий ҳолатлар қўйидагилардан иборат эканлиги аён бўлади:

1) Шореънинг ақида ва аҳкомлар сифатида Исломга қилган хитоби мусулмон бўладими, кофир бўладими, барча инсонларга қаратилган хитобидир ва улар шунга кўра ҳисоб бериладилар. Аллоҳ Таоло айтиди:

﴿وَمَا أَرْسَلْنَا إِلَّا كَافَةً لِلنَّاسِ﴾

– „(Эй Муҳаммад), Биз сизни шак-шуబҳасиз, барча инсонларга набий қилиб юбордик“. [34:28]

﴿قُلْ يَأَيُّهَا النَّاسُ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ جَمِيعًا﴾

– „Айтинг (эй Муҳаммад): Эй инсонлар, албатта, мен сизларнинг барчангизга Аллоҳ юборган элчиман“. [7:158]

﴿يَتَّبِعُهَا النَّاسُ أَعْبُدُوا رَبَّكُمْ﴾

– „Эй инсонлар Роббингизга ибодат қилинг“. [2:21]

﴿وَلَلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ﴾

– „...ва инсонлар зимиасида байтуллоҳни ҳажс-зиёрат қилиши бор“. [3:97]

Булар хитоб жиҳатидан. Энди ҳисоб беришлари жиҳатидан олганда, мусулмоннинг ҳисоб бериши аниқ-равшан, аммо кофир эса унинг ҳисоб бериши Аллоҳ Таолонинг ушбу оятларида баён қилинади:

﴿وَوَيْلٌ لِلْمُشْرِكِينَ ﴿الَّذِينَ لَا يُؤْتُونَ أَزْكَوْةَ﴾﴾

– „Закотни адo эттайдиган муширикларга ҳалокат бўлгай“. [41:6-7]

﴿وَوَيْلٌ لِلْكُفَّارِ مَنْ عَذَابٌ شَدِيدٌ﴾

– „Кофирилар учун қаттиқ азоб - ҳалокат бўлгай“. [14:2]
Бу ҳақда яна кўплаб оятлар мавжуд.

2) Мусулмон бўлмаган кимсадан намоз, рўза, закот, ҳажаби Ислом тўғри бўлишини шарт қилиб қўйган бирорта амални адо қилиши қабул қилинмайди. Аммо Ислом тўғри бўлишини шарт қилинмаган нарсаларда уни қабул қилинади. Сафарда васиятга гувоҳлик беришга ўхшаш ишларда унинг гувоҳлиги қабул қилинади. Аллоҳ Таоло айтади:

﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ إِمَّا مَنْعَلُوا شَهَدَةً بَيْنَكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدُكُمُ الْمَوْتُ حِينَ الْوَصِيَّةِ أَثْنَانِ دُواً﴾

﴿عَدْلٌ مِّنْكُمْ أَوْ أَخْرَانِ مِنْ غَيْرِكُمْ إِنَّ أَنْتُمْ ضَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ فَأَصْبَتُكُمْ مُّصِيبَةً الْمَوْتِ﴾

– „Эй мўминлар, бирортангизга ўлим келганда - васият қилар вақтида ўзингиздан (яъни мусулмонлардан) бўлган икки адолат эгаси ёки агар бирор ерга сафар қилиб, ўша ерда сизга ўлим етган бўлса, ўзгалардан бўлган (мусулмон бўлмаганлардан) икки киши ўрталарингизда гувоҳ бўлсин“. [5:106]

3) Мусулмон киши шариат аҳкомларини Аллоҳ ва Росулига итоат қилган ҳолда татбиқ қиласди. Аллоҳ Таоло айтади:

﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ إِمَّا أَطْبَعُوا أَطْبَعُوا اللَّهَ وَأَطْبَعُوا الرَّسُولَ وَأُولَئِكَ الَّذِينَ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنْزَعُمُ فِي

﴿شَيْءٍ فَرْدُوهُ إِلَى اللَّهِ وَإِلَى الرَّسُولِ﴾

– „Эй мўминлар, Аллоҳга итоат қилингиз ва Росулига ҳамда ўзларингиздан бўлган (яъни мусулмон) ҳокимларга итоат қилингиз! Бордю бирор нарса ҳакида талашиб қолсангиз, у нарсани Аллоҳга ва Росулига қайтаринг“. [4:58]

﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ إِمَّا تَقَوَّلُوا اللَّهَ حَقَّ تُقَاتِلِهِ وَلَا تُمُونُ إِلَّا وَأَنْتُمْ مُّسْلِمُونَ﴾

– „Эй мўминлар, Аллоҳдан ҳақ-рост қўрқиши билан қўрқинг ва фақат мусулмон бўлган ҳолларингда дунёдан ўтинг“. [3:102]

Шариат аҳкомлари Исломий давлатда мусулмон бўлмаганларга зимиийлик битимига кўра татбиқ қилинади. Аллоҳ Таоло айтади:

﴿حَتَّىٰ يُعَطُوا الْجِزَيَّةَ عَنِ يَدِهِ وَهُمْ صَنِفُونَ﴾

– „...то хорланган (мағлуб) ҳолларида ўз қўллари билан жися тўласинлар“. [9:29]

Яъни Ислом аҳкомларига бўйсунган ҳолда беришсин. Чунки уларни Ислом ҳукмларига бўйсунишга мажбур қилинмайди, аммо Аллоҳ Таолонинг

﴿لَا إِكْرَاهٌ فِي الْدِينِ﴾

– „Динга киришига мажбурлаши ийк“ [2:256]

деган каломига мувофиқ уларни Ислом ақидасини қабул қилишга мажбур қилинмайды.

4) Маҳқум бандадан амалларни бевосита адо этиш қүйидаги уч ҳолатда соқит қилинади

Балоғатга етмаган бўлса;

Батамом ақлдан озган жинни бўлса;

Атрофика нима бўлаётганини билмайдиган даражада қаттиқ ухлаётган бўлса.

Бунга Росууллоҳ ﷺнинг ушбу сўзлари далилdir:

«رُفِعَ الْقَلْمُ عَنْ ثَلَاثٍ: الصَّبِيُّ حَتَّىٰ يَلْغُ وَالنَّائِمُ حَتَّىٰ يَسْتَيقِظُ وَالْمَجْنُونُ حَتَّىٰ يَفْقِيَ»

«Уч кишидан қалам кўтарилиди: гўдак то балогатга етгунча, ухлаётган то уйгонунча, жинни то хушига келгунча». ⁴⁹

5) Мукаллаф банда қўйидаги узрлар туфайли жавобгарликдан озод қилинади:

1. Ўлдирилиш билан ёки ўлдирилиш ҳукмидан саналувчи нарса билан мажбурланиш орқали ўз иродасидан маҳрум қилинган бўлса;

2. Ўзига вожиб бўлган нарсаларни эслолмайдиган даражада қаттиқ эсар бўлса;

3. Амални хато доирасида – бекасд – яъни ихтиёрисиз содир этган бўлса. Бу Розууллоҳ ﷺнинг ушбу ҳадислари доирасига киради:

«رُفِعَ عَنْ أَمْتَيِ الْخَطَا وَالنَّسِيَانُ وَمَا اسْتُكْرِهُوا عَلَيْهِ»

«Умматимдан уч нарса хато, унутиш ва мажбурланиш (сабабли қилинган гуноҳ) олиб ташланди». ⁵⁰

Яъни мана шу уч ҳолатда жавобгарликдан озод этилади.

Шу айтилган ҳоллардан башқа ҳолларда, шаръий аҳкомлар тақозосига кўра, бандалар мукаллаф (амалларни адо қилиш мажбурияти юкланган)дирлар.

(49) Абу Довуд: 4398. Аҳмад: 100\6. Насоий ва Ибн Можалар уни сахих санад билан Оиша رض тарафидан, Абу Довуд, Термизий, Насоий, Ҳокимлар эса Али رض тарафидан ривоят қилганлар.

(50) Ҳадис ровийлари ишончли, аммо узилиш бор бўлиб, уни Табароний, Дориқутни ва Ҳокимлар ривоят қилганлар, Ибн Можа эса 202\16да сахих деган).

ИККИНЧИ БОБ

ДАЛИЛ

БИРИНЧИ ФАСЛ

Шаръий далиллар

«اللَّهُمَّ» сўзининг луғавий маъноси «اللَّهُمَّ» «етакловчи» бўлиб, етакловчи ва йўл кўрсатувчи нарсаларга, айтилади. Фуқаҳолар таърифида далил, деб аталган нарса мана шу. Яъни уларнинг таърифида тўғри назар солиш орқали хабарли матлубга етиш мумкин бўлган далиллар.

Усул уламолари эса далил – хабарли матлубга етиш мумкин бўлган нарса, деб таъриф бериши. Бошқача ибора билан айтганда, изланиш олиб борилаётган нарса шаръий ҳукм эканига ҳужжат келтирувчи нарса далил, деб ҳисобланади.

Ҳужжат то ҳужжат, деб ҳисобланиши учун албатта унинг ҳужжатлигига қатъий далил бўлиши лозим. Бу эса шаръий далил, деб ҳисобланаётган нарсанинг асли Аллоҳдан яъни ваҳидан эканлиги исботланиши лозим, демакдир.

Далил қўйидаги тўрт манба орқали амалга ошади:

1. Қуръони Карим;
2. Суннат;
3. Саҳобалар ижмоси;
4. Қиёс;

Ушбу тўрт манбага етарлича батафсил тўхталиб ўтамиш:

1. Қуръони Карим

Қуръони Карим бу – Аллоҳнинг ваҳиси яъни Жаброил ﷺ воситасида Росули Муҳаммад ﷺ га нозил қилган, сўзлари ҳам, маъноси ҳам Аллоҳники бўлган, ожиз қолдирувчи, тиловат қилиш билан ибодат қилинувчи ва бизга мутавотир даражасида нақл қилинган каломидир.

Қуръони Каримнинг Аллоҳ ﷺ нинг каломи эканига ақлий далил шуки, у арабча калом бўлиб:

Ё араблар тарафидан, ё Муҳаммад тарафидан ёки Аллоҳ тарафидан бўлиши мумкин ва булардан ўзга тарафдан бўлиши мумкин эмас.

Араблар тарафидан бўлиши ноҳақ. Чунки арабларнинг ўзлари унга ўхшашини келтиришга ожизлик қилишди. Бу эса қатъийлиги ва аниқ ишончни ифодаловчи мутавотир даражада исбот бўлди. Шу билан бирга Қуръони Каримнинг ўзи лугат, баён ва сўз устаси бўлган арабларни очиқ баҳсга чақирди:

﴿وَإِن كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَى عَبْدِنَا فَأَتُوا بِسُورَةٍ مِّنْ مِثْلِهِ وَادْعُوا

شُهَدَاءَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

— „Агар Биз бандамизга нозил қилган Қуръондан шакшубҳада бўлсангиз, у ҳола, унга ўҳшаган биргина сура келтиринг ва агар ростгўй бўлсангиз, Аллоҳдан ўзга гувоҳларингизни чақиринг“.

[2:23]

﴿أَمْ يَقُولُونَ أَفْرَنَاهُ قُلْ فَأَتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ وَادْعُوا مَنِ اسْتَطَعْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ

كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

— „Ёки: «Уни Мұхаммад түқиб чиқарған», дейшишадими?! Айтинг (эй Мұхаммад): «У ҳолда агар ростгўй бўлсангизлар, Аллоҳдан ўзга қучингиз етган барча бутларни (ёрдамга) чақириб шу (Қуръон)га ўҳшиаш биргина сура келтиринг“.

[10:38]

Демак, Қуръони Карим араблар томонидан ижод қилинган эмас. Чунки улар Қуръони Каримга ўҳшашини келтиришга ожизлик қилишиб, бу ожизликларини тан олишиди. Унга ўҳшашини келтиришдан бугун ҳам ожиз қолишяпти ва то қиёмат кунига қадар ожиз қоладилар.

Қуръони Карим Мұхаммад тарафидан бўлиши ҳам ноҳақ. Чунки Мұхаммад арабларнинг бири бўлиб, у ҳар қанча сўзга уста бўлмасин, ўзи яшаб турган асрдан буткул ажralиб туриши мумкин эмас. Араблар ожизми, уларнинг бири бўлган Мұхаммад ҳам ожиздир. Шунинг учун қабиладошлари келтиришга қодир бўлмаган каломни у ҳам келтира олмайди.

Шунингдек, Мұхаммад ﷺдан мутавотир даражасида ривоят қилинган мана бундай ҳадис бор:

«مَنْ كَذَبَ عَلَىٰ مُتَعَمِّدًا فَلَيَتَوْا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ»

«Ким менга қасддан ёлгон гапирса, дўзахдан ўзига жой тайёрлаб олсин».⁵¹

Агар Мұхаммад ﷺнинг каломи билан Қуръони Карим солишириб кўрилса, бу икки калом ўртасида ҳеч қандай ўҳшашлик кўринмайди.

Шунингдек, масалан, дунёнинг ҳамма шоир, ёзувчи, файласуф ва муфаккирлари бирор услубда асар битишса, аввалда бу услугуб заифроқ чиқади. Кейин бу услублари

(51) Бухорий: 104, 107. Муслим: 503. Термизий: 2183. Абу Довуд: 2821.

юқорилаб-юқорилаб, ниҳоят уларнинг қудрат чўққисигача кўтарилади. Шунинг учун улар қўллаган услугуб заифлик ва кучлиликда бир биридан фарқли бўлаверади. Бунга улар орасида мавжуд бўлган айрим ёмон, дағал иборадаги асарларнику айтмай қўя қолайлик. Аммо Қуръони Карим эса унинг ушбу биринчи кунда нозил бўлган

﴿أَقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ﴾

– „Яратган Роббингиз номи билан ўқинг“.
оятидан тортиб то энг охири нозил бўлган

﴿وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ ثُمَّ تُوَفَّ كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُنَّ لَا يُظْلَمُونَ﴾

– „Ba (барчангиз) Аллоҳга қайтариладиган кундан кўрқингиз!
Сўнгра ҳар бир жонга қилган амали учун тўла жазо берилади“.
[2:281]

ояти ҳам балофат ва фасоҳат чўққисида туриб, ўткир фикрлар ва кучли ифодалар билан нозил бўлди. Унда на бирорта дағал, саёз услубдаги ибора бўлсин, на бирорта бачкана фикр бўлсин. Аксинча, Қуръондаги ибора ва фикрларнинг барчаси кучли битта бўлак, битта жумла сифатида батафсил услубда нозил бўлди. Бу эса ўз навбатида, Қуръони Каримдаги калом ибора ва маъноларнинг ўзаро ихтилофли бўлган инсоний каломдан жуда юқори туришига далолат қиласи. Бу билан, юқорида исботлаганимиздек, Қуръони Карим Муҳаммаднинг ҳам, арабларнинг ҳам каломи эмас, балки оламлар Роббиси Аллоҳнинг каломи эканлиги исботланади. Аллоҳ Таоло айтади:

﴿لَا يَأْتِيهِ الْبَطْلُ مِنْ يَبْنِ يَدِيهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ﴾

– „Унга (Қуръони Каримга) олдидан ҳам, ортидан ҳам ботил-ноҳақлиқ келмас, (у) ҳикмат ва ҳамду-сано эгаси томонидан нозил қилинган“.
[41:42]

Қуръони Каримнинг нозил бўлиши ва ёзилиши:

Қуръони Карим Набий Муҳаммад ﷺ га йигирма уч йил ичida бўлак-бўлак ҳолда нозил бўлди. Оятларнинг нозил бўлиш оралиғи ҳар хил бўлиб, баъзан кетма-кет, баъзан анча узоқ вақтни ташкил қиласарди. Бу Аллоҳ Таолонинг ушбу икки оятида ўз ифодасини топади:

﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ الْقُرْءَانُ جُمِلَةً وَحِدَةً كَذَلِكَ لِتُنَثِّتَ بِهِ فُؤَادُكُمْ وَرَأْتُنَاهُ تَرْتِيلًا﴾

– „Коғири бүлгап кимсалар: «Нега бу Қуръон унга биттә түп搭乘 қилиб нозил қилинмади?», дедилар. Биз Қуръон билан сизни дилингизни сабит қилиши учун мана шундай (бўлиб-бўлиб нозил) қилдик ва уни дона-дона қилиб ўқидик“.

[25:32]

﴿وَقُرْءَانًا فَرَقْنَاهُ لِتَقْرَأُهُ عَلَى النَّاسِ عَلَى مُكْثٍ وَرَأْتُنَاهُ تَرْتِيلًا﴾

– „Ва Қуръон одамларга аста-секин ўқиб беришингиз учун бўлиб қўйдик ва бўлак-бўлак қилиб нозил қилдик“.

[17:106]

Дарҳақиқат, Қуръони Карим Росууллоҳ ﷺ га нозил бўлар экан, Росууллоҳ уни қалбларда жойлаб олишга ҳамда тери, варақ, кағод⁵² каби парчаларга, шунингдек ўзларининг елкаларига, катта суюкларга, хурмо новдаларига, силлиқ тошларга ёзиб қўйишга буюрар эдилар. Росул ﷺ суралардаги ояtlар ва суралар тартибини баён қилиб берардилар. Росууллоҳ ﷺ вафот қилганларида Қуръони Карим у кишининг шахсан иштирокларида ва иқрорлари остида ёзиб бўлинган эди. Аммо айни ояtlар ва суралар ёзилган парчалар бирин-кетин тартибга солинмаган, балки уларнинг тартиби қалбларда ёдланиб қолган эди. Росууллоҳ ﷺ вафот этганларида Қуръони Карим мана шундай ҳолатда сақланиб қолди. Баъзи ривоятларда Росууллоҳ ﷺ ўзларидан кейин ўз олдиларидаги нарсадан ўзга ҳеч нарса қолдирмаганликлари яъни Қуръони Каримнинг ҳаммасини ўз иштирокида ёзилиб қолдирганлари ҳақида келган хабарлар мана шу маънодадир.

Абдулазиз ибн Рофеъ шундай ривоят қилади: «Мен Шаддод ибн Муъқил ﷺ билан бирга Ибн Аббос ﷺнинг олдига кирдим. Шаддод унга – Набий ﷺ бирор нарса қолдирдиларми? деди. Шаддод – ўз олдиларидаги нарсадан ўзга ҳеч нарса қолдирмадилар, деди».

Абдулазиз ибн Рофиъ яна шундай деди: «Биз Мухаммад ибн Ҳанафиянинг олдига кириб, ундан ҳам сўраган эдик, у ҳам – ўз олдиларидаги нарсадан ўзга ҳеч нарса қолдирмадилар, деди».

Бу Қуръони Каримни ваҳи котиблари Росууллоҳ ﷺнинг хузурида ёзганликларига нисбатан келган ривоятлар. Аммо Қуръони Каримни ваҳи котиблари Росууллоҳ ﷺнинг қўйидаги

(52) Қоғоз - «Мўъробул қомус»: 335 саҳифа, 1 жуз.

ҳадис орқали иқрорлари остида ёзганликларига қўшимча, баъзи мусулмонлар Қуръондан ўзи учун ёзиб олганлиги ҳақида ҳам саҳиҳ ривоят мавжуд:

«لَا تَكُبُوا عَنِ الْقُرْآنَ»

«Мендан Қуръондан бошқани ёзманг».⁵³

Шундай қилиб, Росууллоҳ ﷺ вафот этганларида Қуръони Каримнинг ҳаммасини ул зоти муборакнинг шахсан иштирокларида ваҳи котиблари тарафидан ҳамда баъзи бир ўзи учун ёзиб олган мусулмонлар тарафидан ёзилиб қолди.

Қуръони Каримни жамлаш:

Абу Бакр ؓ муртадлар урушида Қуръони Каримни ёд олган мусулмонларнинг кўпчилиги шаҳид бўлиб кетишидан қўрқдилар. Улар Қуръони Карим сураларини тартибан ёдлаган эдилар. Шунинг учун Абу Бакр ؓ ёзиб қолдирилган ояtlарни Росууллоҳ ﷺ икror бўлган тартиbidаги суралар бўйича жамлашга буйруқ бердилар. Шунда устига ҳар бир суранинг ояtlари ёзиб қўйилган бўлаклар кетма-кет тартиби билан жамланди. Саҳобалар ояtlарни бундай жамлашдан аввал уларнинг ёзуви Росууллоҳ ﷺning ҳузурида ёзилган ёзув эканлигини таъкидлаб олдилар. Улар бу ишда ҳар бир ёзув парчага иккита саҳоба гувоҳлик беришларини талаб қилишди ва бу икки саҳоба ҳар бир ёзув парча ҳақиқатдан ҳам Росууллоҳ ﷺning ҳузурида ёзилган ёзув эканлигига гувоҳлик бердилар. Улар ҳар бир оят мутавотир жаражасида кўплаб саҳобалар тарафидан ёдланиб қолинганини билсалар-да, бу билан кифояланмадилар. Шунинг учун тавба сурасининг охирини Росууллоҳ ﷺning ҳузурида ёзилган эканига фақат Хузайма ؓдан бошқа ҳеч ким гувоҳлик беролмаган пайтда, саҳобалар жамлашда тўхталиб қолдилар. Кейин ўрталарида Росууллоҳ ﷺ Хузайманинг гувоҳлигини икки кишининг гувоҳлигига тенглаганликлари ҳақидаги ҳужжат-далил қоим бўлди. Ана шунда саҳобалар бу оятни ўзлари ҳам қатъий равища ёдан билишларига қарамасдан, Хузайма гувоҳлик берган оят ёзувини Қуръон ояtlарига қўшиб жамладилар. Саҳоба ؓларнинг шундай қилишлари боиси кўпроқ ишонч ҳосил қилишни мақсад қилганликларидир. Чунки саҳоба ؓлар

(53) Муслим: 3004, Китоби зуҳд, 16 боб. Аҳмад: 2\3, 39\21, 56. Дорамий: Муқаддима: 450. Ибн Ҳиббон: 256\1. Байҳақий: 10\5. Абу Яълий: 466\2. «Мустадрак»: 216\1.

ўз хотиралари билан ёзилган Қуръонни эмас, балки Росууллоҳ нинг ҳузурида ёзилган саҳифаларни жамлашни истадилар.

Шунинг учун Абу Бакр жамлаган саҳифа юқорисида ёзилган оятларнинг номлари ҳам, сураларнинг жойлашиш тартиби ҳам худди Росууллоҳ иқрор бўлган ном ва тартиб асосида жамланди.

Зайд ибн Собит رض бундай деди: «Ямома аҳли билан бўлаётган урушда Абу Бакр Сиддиқ менга чопар жўнатди. Келсан, олдида Умар ибн Хаттоб ҳам бор экан. Абу Бакр رض менга бундай деди: Умар келиб, менга – Ямома урушида Қуръони Карим қорилари қирилиб кетмоқда, агар бу қирғин ватандош қориларга ҳам етиб келса, Қуръоннинг кўпи зое кетиб қолади деб қўрқаман, шунинг учун ўйлашимча, Қуръонни жамлашга буйруқ беришингиз лозим, деди. Мен Умарга – Росууллоҳ صل қилмаган ишни биз қиламиزمи? дедим. Умар – Аллоҳ ҳаққи, бу яхши иш, деди ва менга бу гапни такрорлайверган эди, Аллоҳ бу ишга қалбимда мойиллик пайдо қилди ва мен ҳам Умарнинг фикрига қўшилдим». Зайд ибн Собит رض яна бундай деди: «Абу Бакр менга – сиз ёш оқил йигитсиз, биз сизга шубҳаланмаймиз, Росууллоҳ صل тушган ваҳини ёзиб борганингиз боис, Қуръонни бирма-бир биласиз, бас, шундай экан, Қуръонни жамланг, деди. Аллоҳ ҳаққи, ҳатто улар менга бирор тофни ўрнидан кўчиришга буюрганларида ҳам, бу Қуръонни жамлашга бўлган буйруқдан оғирроқ бўлмас эди. Мен Умарга – Росууллоҳ صل қилмаган ишни сизлар қиласизларми? дедим. Абу Бакр – Аллоҳ ҳаққи, бу яхши иш, деди ва менга бу гапни такрорлайверган эди, Аллоҳ Абу Бакр ва Умар رضнинг қалбини мойил қилган ишга менинг қалбимни ҳам мойил қилди. Кейин мен Қуръонни хурмо таналари, суяклар ва кишиларнинг қалбларидан бирма-бир йигиб, жамлашга киришдим. Шунда ушбу тавба сурасининг охирини Ҳузайма Ансорийда топдим, бошқа ҳеч кимда буни тополмадим:

﴿لَفَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ
بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَّحِيمٌ﴾

– „Батоҳқиқ, сизларга ўзингиздан бўлган, сизнинг машаққат чекишингиз унинг учун оғир бўлган, сизнинг (саодатга етишишингизга) ташна, мўминларга марҳаматли, меҳрибон бўлган Набий келди“.

[9:128]

Кейин ушбу жамланган саҳифалар Абу Бакр رضнинг қўлида, кейин Умар رضнинг қўлида, кейин унинг қизи Ҳафса رضнинг қўлида турди.

Усмон رض халифа бўлгач, мўминлар онаси Ҳафсадан саҳифаларни беришни талаб қилди ва ундан нусха кўчириб олиб, яна қайтариб берди. Кейин бу саҳифалар то Марвон ибн Ҳакам давригача Ҳафса رضнинг қўлида бўлди. Марвон Мадинага волий бўлиб турган вақтида саҳифаларни бўлак-бўлак қилиб ясади.

«Иbn Шиҳоб бундай ривоят қиласи: Менга Солим ибн Абдуллоҳ ибн Умарнинг ҳикоя қилишича, Марвон – у пайтда Муовия тарафидан Мадинага амир қилинган эди – Ҳафсадан Қуръон қилиб ёзилган саҳифаларни беришни талаб қилган эди, Ҳафса уларни беришдан бош тортди. Солим ҳикоясини давом этади: Ҳафса رض вафот этгач, уни дафн қилиб қайтаётганимизда Марвон Абдуллоҳ ибн Умарга одам жўнатиб, ундан ўша саҳифаларни бериб юборишни қатъий талаб қилди. Абдуллоҳ ибн Умар саҳифаларни бериб юборгач, уларни бўлак-бўлак қилиб тайёрлашларига буйруқ берди ва бундай деди: мен буни узоқ замонлар ўтиб, одамлар бу саҳифаларга шубҳаланиб қолишлари мумкинлигидан кўрққаним учун шундай қилдим».⁵⁴

Нусха олинган Мусҳафлар

Усмон رض халифалик вақтида Абу Бакр رض замонида жамланган, кейин мўминлар онаси Ҳафса رضнинг қўлида турган саҳифаларни келтириб олиб, нусха кўчирувчилар жиҳозини ташкил қилди ва бир нечта Мусҳаф қилдириб, одамлар Қуръон тўғрисида ихтилоф қилмасликлари учун уларни бошқа шаҳарларга жўнатди. Ушбу нусха кўчиришдан аввал баъзи одамлар ўзлари ёзишган нусхаларни эса мутавотир Мусҳафга зид бўлгани боис, ёқиб юборишларига буюорди.

«Хузайфа ибн Ямон Усмоннинг халифалик вақтида ғазотдан қайтиб келди. Ўшанда шомликлар ироқликлар билан бирга Арманистон ва Озарбайжонни фатҳ қилиш учун ғазот олиб бораётган эдилар. Хузайфа одамлар Қуръонни ҳар хил ўқишаётганидан қаттиқ ташвишга тушди ва Усмон رضга бундай деди: Эй амирул мўминин, сиз бу Умматни тушунинг, акс ҳолда, худди яҳудий ва насронийлар ихтилоф қилишганидек, бу Уммат ҳам Қуръон тўғрисида ихтилоф

(54) «Фатҳул Борий»: «Қуръон фазилатлари» бўлими, «Қуръонни жамлаш» боби: 394\10. Аҳмад ибн Амрнинг «Оҳод ва масонийлар»и: 410\5 саҳифа, 3054 рақам.

қилиши мумкин. Шунда Усмон ﷺ Ҳафса ﷺ га чопар жүнатиб, бизга Қуръон саҳифаларини жүнатиб юборинг, ундан нусха кўчириб олиб, яна сизга қайтариб берамиз, деди. Ҳафса ﷺ саҳифаларни жүнатди. Усмон ﷺ Зайд ибн Собит, Абдуллоҳ ибн Зубайр, Сайд ибн Ос ва Абдурраҳмон ибн Ҳорис ибн Ҳишомларга ундан нусҳалар кўчириб Мусҳафлар қилишни буюрди».⁵⁵

(Абу Довуднинг Мисъаб ибн Саъдан қилган ривоятида айтилишича, Усмон ﷺ – энг чиройли ёзадиган котиб ким? деди. Шунда энг чиройли ёзадиган котиб Росулулоҳ ﷺ нинг котиби Зайд ибн Собитdir дейиши. Усмон ﷺ – ким араб тили қоидасини яхшироқ билувчи (яна бир ривоятда фасоҳатлироқ гапирувчи), деб сўради. Сайд ибн Ос, дейиши. Шунда Усмон – Сайд айтиб турсин, Зайд ёзсин, деди.

Дарҳақиқат, улар саҳифалардан нусха кўчириб, Мусҳаф қилишни мукаммал адо этдилар. Шундан кейин Усмон ﷺ уларни Ҳафсага қайтариб берди ва кўчирилган Мусҳафларни оламнинг турли жойларига жүнатиб, қолган саҳифа ва Мусҳафларни ёқиб юборишига буюрди.

Нусха кўчириш пайтида бир муаммога, яъни сўзини қандай ёзиш тўғрисида ихтилофга дуч келинди. (Термизийнинг келтиришича, Ибн Шихоб бундай деди: Ўша куни «الثَّبُوتُ»⁵⁶, деб ёзиш билан «الثَّابُوهُ»⁵⁷, деб ёзиш тўғрисида ихтилоф бўлди. Қурайшликлар «الثَّبُوتُ», деб ёзиш лозим, дейишиса, Зайд «الثَّابُوهُ»⁵⁸, деб ёзиш лозим деди. Шунда улар айни ихтилофларини Усмонга ҳавола қилган эдилар у – «الثَّبُوتُ»⁵⁹, деб ёзинг, чунки Қуръон қурайш тилида нозил бўлган, деди).

Шу ерда бир савол туғилади: Улар ўртасидаги айни ихтилоф қаердан келиб чиқди, ахир улар мавжуд саҳифаларнинг ўзидан нусха олаётган эдилар.

Мен ушбу мавзуда изланиш олиб борганимда ушбу ихтилофнинг келиб чиқишига қўйидагилар сабаб бўлди, деган фикрга келдим:

Юқоридагилардан бизга маълум бўлишича, саҳифалардан ўқиб бериб турган киши Сайд ибн Ос эди, уни ёзган эса Зайд ибн Собит бўлиб, бу иш барча саҳобалар ҳозирлигида бўлиб ўтди. Шунда Сайд «الثَّبُوتُ»⁶⁰ сўзини ўқиб берган эди Зайд уни

(55) Бухорий 4987. Термизий: 3029.

ансорийлар ёзишга одатланганидек «الْبُوْهُ»، деб ёзади. Чунки бу сўзни анзорийлар шундай гапиришар ва шундай ёзишар эди. Шунда ҳозир бўлганлар Зайдга бу сўз сахифаларда «ت» тои мафтуҳа билан ёзилганини билдиришади ва уни кўрсатишади. Зайд эса кўнгли хотиржам бўлиши ва янада аниқроқ исботланиши учун бу мавзуни Усмонга ҳавола қилишни истайди. Шунда Усмон уларга «ت» тои мафтуҳа билан ёзиш лозимлигини, чунки Қурайш тили шундай бўлиб, ваҳи Қурайш тилида нозил бўлганини ҳамда Росууллоҳ ﷺнинг ҳузурларида ҳам шундай ёзилганини хабар қиласиди. Натижада бу сўзни «ت» тои мафтуҳа билан ёзадилар ва бошқа сўзга ихтилоф қилмайдилар. Чунки улар ўз ижтиҳодлари билан эмас, айнан сахифалардаги ёзув бўйича ёздилар.

Шундай қилиб, Мусҳафлар нусхасини ёзиш иши худди Росууллоҳ ﷺнинг ҳузурларида ёзилган, кейин уни Абу Бакр ؓ жамлаган сахифалардаги мавжуд ёзув шаклида адо этилди.

Аммо Усмон ﷺ оламнинг турли жойларига жўнатган Мусҳафларнинг сони ҳақида ҳар хил фикр мавжуд. Баъзилар олтида бўлган, Усмон уларни Басра, Куфа, Шом, Макка, мадиналикларга биттадан жўнатиб, биттасини ўзига ажратиб қолдирган ва бу Имоми Мусҳафи, деб аталган, дейишади. Баъзилар эса Мусҳафлар еттида бўлган, бештаси юқоридаги жойларга, олтинчиси Яманга ва еттинчиси Баҳрайнга жўнатилган, дейишади.

Шундай қилиб, барча Усмон Мусҳафлари Росууллоҳ ﷺдан мутавотир бўлган қироатда (ўқилишда) ва аксари бир хил ёзувда жам қилинди. Росууллоҳ ﷺдан мутавотир бўлган мазкур Мусҳафлар ичida, мисол учун, сурai ҳадиднинг 24-оятидаги «فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ», деган калом «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» деб ёзилган, бу Мусҳафда эса бундай ёзилган, дея ёзиб қўйилди. Чунки Росууллоҳ ﷺ иккала қироатга ҳам, иккала ёзувга иқор бўлганлар.

Усмон ﷺ бир хил ёзувда ёзилган Мусҳафлар бўладими ёки ҳар хил ёзувда ёзилган Мусҳафлар бўладими, фарқсиз, айни Мусҳафларни кўчиришда барча мутавотир бўлган қироатларни ҳам, Росууллоҳ ﷺнинг ҳузурида ёзилган ёзувларни ҳам сақлаб қолишга ҳаракат қиласиди. Уларнинг ичida бир хил

ёзувдагилари күпчилигини ташкил қиласы да ҳар хил ёзувда ёзилганларини эса – уларнинг сони ўндан ошиқ – Усмон уларни алоҳида ажратиб, юқорида айтилган юртларга тарқатилган Мусҳафлар орасига жойлаб қўйди.

Кейинги асрларда мусулмонлар ана шу Мусҳафларга қўшимча бошқа Мусҳафларни то бугунги қунимизгача кўчириб келдилар. Бу кўчирилган Мусҳафлар ҳам худди Росууллоҳ нинг ҳузурида ёзилан ёзувларда ва худди сахоба лар ўқишгандек қироатда кўчирилди.

Куръони Каримнинг муҳофазасини Аллоҳ Субҳанаҳу ва Таоло йўз зиммасига олди. Яъни ботил Қуръоннинг олдидан ҳам, ортидан ҳам келомайди, бирор кимса унинг бир дона ҳарфини ҳам ўзгартиромайди ва мабодо, шундай қилинса ҳам, бу албатта, фош бўлиб қолади. Аллоҳ Таоло айтади:

﴿إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الْكِتَابَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ﴾

– „Албатта, зикрни (Куръонни) Биз нозил қилдик ва албатта, уни Биз муҳофаза қилурмиз“. [15:9]

﴿إِنَّ عَلَيْنَا جَمَعُهُرُ وَقُرْءَانُهُرُ﴾

– „Албатта, уни жамлаш ва ўқиб берииши Бизнинг зиммамиздадир“. [75:17]

﴿وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوْ جَدُوا فِيهِ أَخْتِلَافًا كَثِيرًا﴾

– „Агар у Аллоҳдан бошқасининг ҳузуридан бўлганда, ундан кўп ихтилофлар топган бўлар эдилар“. [4:82]

﴿لَا يَأْتِيهِ الْبَطْلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ﴾

– „Унинг олдидан ҳам, ортидан ҳам ботил келмас. У ўта ҳикматли ўта мақталган зотнинг нозил қилганидир“. [41:42]

Аллоҳ Субҳанаҳу ва Таоло Қуръони Каримни ҳимоя қилди ва уни жамлайдиган кишини ҳам, то мутавотир нақл билан бизга етиб келгунига қадар ўзгартиришдан ҳимоя қиладиган кишини ҳам олдиндан белгилаб қўйди. Шунинг учун сахоба лар ваҳида келган нарсанинг айнан ўзини ҳамда Росууллоҳ ёзишга буюрган нарсанинг айнан ўзини нақл қилдилар ва бу нарса то Аллоҳ ер юзи ва унинг устидаги нарсаларни меърос қилиб қолдиргунига қадар йўзи хоҳлаганча шундай бўлиб қолади.

Мутавотир қироатларни жамлаш:

Айрим тобеинлар ва уларнинг тобелари мутавотир қироатларни жамлаш билан шуғуландилар. Улар китобларда бу қироатларни ўзларига етиб келиш санадини батафсил баён қилишиб, шундай қироатлар билан боғлиқ нарсаларни тартиб билан ёзиб қолдирдилар. Бу олимларнинг номлари қўйидагича:

Нофеъ ибн Абдурраҳмон ибн Абу Наим Лайсий Абу Равим Маданий қори мавлоларидир. У қора танли киши бўлиб, асли асфаҳонликдир. У етмиш нафар тобеин қўлида Қуръон ўқиди. Улар жумласига қори Абу Жаъфар ибн Язид ибн Қаъқо, оёғи оқсоқ Абу Довуд Абдурраҳмон ибн Ҳирмиз, қози Шайба ибн Нассоҳ, Абу Абдуллоҳ Муслим ибн Жандаб Ҳазлий Қос, Абу Рух Язид ибн Румонлар кирадилар. Бу тобеинлар қироатни Абу Ҳурайра, Ибн Аббос, Абдуллоҳ ибн Иёш ибн Абу Робиа каби саҳобалардан ўргандилар, бу саҳобалар эса Росулуллоҳ ﷺдан ўргандилар. Нофе ибн Абдурраҳмон ҳижрий 169 йили Мадинада вафот этди.

Нофеъ ибн Абдурраҳмонни икки ровийлари бор. Улардан бирининг исми Исо ибн Мино Маданий Зарқий, лақаби «Қолун», куняси Абу Мусодир. У заҳрийлар мавлоси бўлиб, Ҳижратнинг тақрибан 220 йили Мадинада вафот этди. Ривоят қилишларича, унинг қироати жуда яхши бўлганлиги учун Нофеъ уни Қолун деб чақирган. Чунки қолун сўзи румликлар тилида жуда яхши, демакдир.

Нофеъ ровийларнинг иккинчисининг исми Усмон ибн Сайд Маданий, куняси Абу Сайд, лақаби «Вариш»дир. Унинг Вариш деган лақаби оппоқ одам бўлганлиги учун қўйилди. Ҳижратнинг 197 йили Маккада вафот этди.

Абдуллоҳ ибн Касир, Амр ибн Алқаманинг мавлоси Абу Муъбид Каноний Дорий Маккий. Унинг асли форс, тобеинлардан, Маккани яхши билувчи, аттор эди. Уни Абдуд Дор авлодидан бўлиб, Бухорийнинг айтишича, маккалиkdir. У ҳижратнинг 54 йили Маккада Муовия даврида туғилди. Ҳижратнинг 120 йилида Ҳишом ибн Абдулмалик даврида вафот этди. У Қуръонни Набий ﷺнинг дўсти Абдуллоҳ ибн Соиб Махзумийда, Қайс ибн Соибнинг мавлоси Мужоҳид ибн Жубар Абул Ҳажжожда ҳамда Ибн Аббоснинг мавлоси Дарбосда ўқиди. Мужоҳид билан Дарбос Ибн Аббосда, у Убайда, Зайд ибн Собит Набий ﷺда ўқиган.

Ибн Касирнинг ҳам икки ровийлари бор. Улардан бирининг исми Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Абу Базза Маккий бўлиб, муazzинлик қиласи. Унинг лақаби «Баззий», куняси Абул Ҳасан. Ҳижратнинг 250 йили Маккада вафот этди.

Абдуллоҳ ибн Касирнинг иккинчи ровийининг исми Мұхаммад ибн Абдурраҳмон ибн Мұхаммад ибн Холид ибн Саид Маккий Махзумий, лақаби «Қанбал», куняси Абу Амрдир. Уни Қанбал, дейишларининг сабаби улар Мakkада қанобиллар, дея танилган ахли байт бўлганлар. Ҳижратнинг 291 йили Мakkада вафот этди. Баззий ва Қанбаллар Ибн Касирдан қироатни санад билан ривоят қилганлар.

Абу Амр Ало Мозиний нахвчи қори бўлиб, Миср аҳлига Қуръон ўқитган. Исми Забон эканлиги тўғрироқ. Ҳижратнинг 68 йили Мakkада таваллуд топди, Басрада ўсиб, улғайди ва 154 йили Куфада вафот этди. У Ибн Касирда юқорида айтганимиздек, санад билан Қуръон ўқиди. Шунингдек, Мужоҳид ва Саид ибн Жубарда ҳам ўқидилар, улар эса Ибн Аббосда, у Убайда, Убай Набий да ўқиган.

Абу Амрнинг икки ровийлари бор. Улардан бирини «Даврий» Абу Умар Ҳафс ибн Умар Ибн Абдулазиз Даврий нахвчидир. Давр Бағдоддаги жойнинг номидир. Ҳижрий 246 йили вафот этди.

Абу Амрнинг иккинчи ровийиси «Савсий» Абу Шаиб Солиҳ ибн Зиёд ибн Абдуллоҳ Савсий. Ҳижрий 261 йили вафот этди. У қироатни Абу Мұхаммад Яҳё ибн Муборак Адвий. У Язидий, деб ҳам танилган.

Абдуллоҳ ибн Омир Яҳсабий. Шом аҳлининг қироат бўйича имоми. Валид ибн Абдурмалик халифалиги даврида Дамашқ қозиси бўлди. Куняси Абу Имрон. У тобеинлардан бўлиб, ҳижрий 118 йили Дамашқда вафот этди. Араблар ичida етти хил қироатда унга, Абу Амрга ва қолган мавлоларга етадиганлари йўқ. Росууллоҳ нинг вафотидан икки йил аввал туғилди. Қуръонни Абу Дардо Уваймир ибн Омирда, Абу Дардода, у эса Набий да ўқиди. Шунингдек, у Муғира ибн Абу Шиҳоб Махзумийда ҳам икки йил Қуръон ўқиди. Муғира Усмонда, у эса Набий да ўқиган.

Уни икки ровийларидан бири дамашқлик қози Ҳишом ибн Аммор ибн Насирдир. Куняси Абул Валид. Ҳижрий 245 йили вафот этди. Иккинчи ровийиси Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Башир ибн Заквон Дамашқий. Куняси Абу Амр. Ҳижрий 173 йили туғилиб, 252 йили Дамашқда вафот этди. Бу икки ровий Ибн Омир қироатини санади билан ривоят қилдилар.

Осим ибн Абу Нужуд Асадий Куфий Абу Бакр мавлолари. Отасининг исми Баъдала эканлиги тўғрироқдир. У ҳижрий 127 йили вафот этди. Қуръонни Абу Абдурраҳмон ибн Абдуллоҳ ибн Ҳабиб Салмий ҳамда Абу Марям Зар ибн Жайшда ўқиди. Абу Абдурраҳмон эса Усмон ва Алидан, улар Зайд ибн Собит

ва Абдуллоҳ ибн Масъуддан, улар Набий ﷺ-дан ўқидилар. Зар эса Усмон ва Ибн Масъудда, улар Набий ﷺ-да ўқидилар.

Унинг икки ровийларидан бири Шуъба ибн Иёш ибн Солим Куфий Асадий мавлолариридир. Унинг куняси Абу Бакр бўлиб, ҳижрий 194 йил Куфада вафот этди. Иккинчи ровийси эса Ҳафс ибн Сулаймон ибн Муфира Асадий Баззоз Куфийдир. Куняси Абу Амр бўлиб, тақрибан, ҳижрий 190 йили вафот этди.

Ҳамза ибн Ҳабиб ибн Имора ибн Исмоил Куфий. У Икрима ибн Рубъий Таймий Зиёт оиласининг мавлоси бўлиб, ҳижрий 80 йили туғилди. У баъзи саҳобаларнинг айримларини кўрган бўлса ҳам керак. Ҳижратнинг 156 йили Абу Жаъфар Мансур халифалиги даврида Хулвонда вафот этди. Қуръонни Жаъфар Содиқда ўқиди. Жаъфар эса отаси Мұхаммад Боқирда, у ҳам отаси Зайнул-Обидинда, у ҳам отаси Ҳусайн Алида, у ҳам отаси Али ибн Абу Толибда ўқидилар. Шунингдек, Мұхаммад ибн Абу Лайлда ҳам Қуръон ўқиди. Мұхаммад эса Абу Минҳолда, у Сайд ибн Жубайрда, у Абдуллоҳ ибн Аббосда, у Убай ибн Каъбда ўқидилар. Яна у Ҳимрон ибн Аъюнда, у Абу Асвадда, у эса Усмон ва Алида ўқиди. Усмон, Али, Ибн Масъудлар Набий ﷺ-да ўқидилар.

Ҳамза ибн Ҳабибни икки ровийси бор. Уларнинг бири Ҳалаф ибн Ҳишом Баззоз бўлиб, куняси Абу Мұхаммад эди. Ҳижратнинг 229 йили вафот этди.

Иккинчи ровийси Ҳаллод ибн Ҳолид Куфий бўлиб, куняси Абу Исодир. Ҳижрий 220 йили вафот этди. Бу икки ровий Абу Исо Салим ибн Исо Ҳанафий Куфийдан Қуръон ўқишиганини ривоят қилишди. Салим ибн Исо ҳижрий 189 йили Куфада вафот этди.

Кисоий (чунки у Кисода эҳромга кирган) Али ибн Ҳамза Абу Ҳасан Асадий Куфий қори, наҳвчи мавлолари. Ҳижрий 120 йили Ҳудудда туғилди, Қуръон ва унинг тажвидини Ҳамза Зиёт ва Исо ибн Умар Ҳамазонийда ўқиди. Ҳижрий 189 йили Ройдаги (Рой-Эрондаги шаҳар) Ранбавиҳ, деган қишлоқда вафот этди. У Ҳамзада Қуръон ўқиди. Унинг санадини юқорида айтиб ўтилди. Шу билан бирга, Исо ибн Умарда ҳам ўқиди. Исо ибн Умар эса Талҳа ибн Мусрифда, у Нахъийда, у Алқамада, у Ибн Масъудда, у Набий ﷺ-да ўқидилар.

Унинг ҳам икки ровийси бўлиб, улардан бири Абу Ҳорис Лайс ибн Ҳалад Бағдодий. Ҳижрий 240 йили вафот этди. Иккинчиси Ҳафс Даврий. У қироатни – юқорида айтганимиздек – Абу Амрдан ривоят қилди.

حَفْصُ عَنْ عَاصِمٍ
Бугунги кунда нашр қилинаётган Мусҳафлар қироатида яъни худди Усмон Қасабнинг кўчирған нусхасидаги ёзув бўйича Ҳафс Осимдан ўқиган қироатга мувофиқ келади. Кейинги пайтда Варишнинг Нофеъдан ривоят қилган қироатига мувофиқ келувчи Мусҳафлар ҳам нашр қилинмоқда. Шунингдек, Замахшарийнинг «Кашшоф» тафсири каби, Қуръони Каримнинг баъзи тафсирлари ҳам Абу Амр ибн Алонинг ривоятига мувофиқ келмоқда. Баъзи исломий ўлкаларда эса Қуръони Карим ҳануз қўлда ёзилмоқда.

Қуръони каримнинг етти ҳарфга нозил бўлиши:

Росулулоҳ Қасаб бундай дедилар:

«إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ أُنزِلَ عَلَى سَبْعَةِ آخْرُوفِ فَاقْرُأُوا مَا تَيَسَّرَ مِنْهُ»

«Албатта, бу Қуръон етти ҳарфга нозил қилинди. Бас, ундан мұяссар бўлганича ўқинг».⁵⁶

Росулулоҳ Қасаб яна бундай дедилар:

«أَقْرَأَنِي جِبْرِيلُ عَلَى حَرْفٍ فَرَاجَعَتْهُ فَلَمْ أَسْتَعِدْهُ حَتَّى اسْتَهَى إِلَى سَبْعَةِ حُرُوفٍ»

«Жаброил менга бир ҳарфни ўқитган әди, мен уни тақрорладим. Яна уни қайтармасимданоқ, етти ҳарфга бориб қолди».⁵⁷

Уламолар бу етти ҳарфдан нима мақсад қилинганлиги ҳақида турли фикр билдирганлар. Бироқ, Қуръони Карим қироатларини кўпроқ ўрганилса, бу қироатлар қуидаги етти араб қабилаларининг лаҳжаларига дахлдор қироатлар эканлиги аён бўлади:

Курайш;

Тамим;

Қаїс;

Асад;

Ҳузайл;

Канонанинг бир қисми;

Тоъйилардан бир қисми.

Араб тили мана шу етти қабила тилидан олинди. Шунинг учун ушбу етти ҳарф, дейилишдан мақсад мазкур етти қабила лаҳжалари бўлиши мумкинлиги ҳақиқатга яқинроқдир.

Бир хил ёзувлли мутавотир қироатлар (улар Қуръоннинг кўп жойида келган)

Мисол (1):

(56) Бухорий: 2241, 4608, 4653. Термизий: 2867.

(57) Бухорий: 2980, 4607. Муслим: 1354, 1357.

Осим бундай қироат қилди:

﴿فَلَقَى آدُمْ مِنْ رَبِّهِ كَلَمَاتٍ﴾

– „*Бас, Одам ўз Роббисидан сүзларни қабул қилиб олди*“.[2:37]
Ибн Касир эса бундай қироат қилди:

﴿فَلَقَى آدُمْ مِنْ رَبِّهِ كَلَمَاتٍ﴾

Мисол (2):

Ибн Касир омонат сўзини муфрад (бирлик) шаклида қироат қилди:

﴿وَالَّذِينَ هُمْ لَأَمَانَتِهِمْ وَعَاهَدُهُمْ رَاعُونَ﴾

Осим эса омонат сўзини жам (кўплик) шаклида қироат қилди:

﴿وَالَّذِينَ هُمْ لَا مَنْتَهِيهِمْ وَعَاهَدُهُمْ رَاعُونَ﴾

– „*Улар омонатларига ва аҳдоларига риоя қилгувчилардир*“.
[23:8]

Мисол (3):

Осим бундай қироат қилди:

﴿وَهُلْ أَتَاكَ حَدِيثُ مُوسَى﴾

– „*Сизга Мусонинг хабари келдими?*“.
Хамза ва Кисоий эса имола қилиб қироат қилишиди:

﴿وَهُلْ أَتَاكَ حَدِيثُ مُوسَى﴾

Мисол (4):

Осим бундай қироат қилди:

﴿فَلُكُّ رَقَبَةٌ ﴿أَوْ إِطْعَمُ﴾ فِي يَوْمِ ذِي مَسْغَبَةٍ﴾

– „*У қул озод қилишидир*“.
Абу Амр эса бундай қироат қилди:

﴿فَلُكُّ رَقَبَةٌ ﴿أَوْ أَطْعَمُ﴾ فِي يَوْمِ ذِي مَسْغَبَةٍ﴾

Мисол (5):

Осим бундай қироат қилди:

﴿وَلَا تَفْرُحُوا بِمَا أَتَيْكُمْ﴾

– „...*Токи келган нарсага хурсанд бўлмаслигингиз учун*“.[57:23]
Абу Амр эса бундай қироат қилди:

﴿وَلَا تَفْرُحُوا بِمَا أَتَكُمْ﴾

Ҳар хил ёзувли мутавотир қироатлар (уларни Усмон Мусҳафларга киритиб қўйган ва Куръоннинг ўндан ортиқ жойида келади):

Мисол (1):

Маккий Мусҳафлардан бошқа ҳамма Мусҳафларда бундай келади:

﴿وَأَعْدَ لَهُمْ جَنَّتٍ تَجْرِي تَحْتَهَا الْأَنْهَارُ﴾

Маккий Мусҳафда эса бундай келади:

﴿وَأَعْدَ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتَهَا الْأَنْهَارُ﴾

– „....Остидан дарёлар оқиб турадига жаннатларни тайёрлаб қўйди“. [9:100]

Мисол (2):

Куфий, Басрий ва Маккий Мусҳафларда бундай келади:

﴿فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ﴾

Маданий ва Шомий Мусҳафларда эса мана бунда келади:

﴿فَإِنَّ اللَّهَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ﴾

– „Албатта, Аллоҳнинг Ўзи беҳожат ва ҳамду санога лойик зот“. [57:24]

Мисол (3):

Шомий Мусҳафдан бошқа ҳамма Мусҳафларда бундай келади:

﴿وَقَالُوا أَتَخْذَ اللَّهُ وَلَدًا﴾

– „«Аллоҳнинг боласи бор», дедилар“. [2:116]

Шомий Мусҳафда эса бундай келади:

﴿قَالُوا أَتَخْذَ اللَّهُ وَلَدًا﴾

Мисол (4):

Маккий, Куфий ва Басрий Мусҳафларда бундай келади:

﴿وَلَا يَخَافُ عُقَبَاهَا﴾

– „(Аллоҳ бу ишининг) оқибатидан кўрқмас“. [91:15]

Маданий ва Шомий Мусҳафларда эса бундай келади:

﴿فَلَا يَخَافُ عُقَبَاهَا﴾

Мусҳафларга нуқта қўйиш:

Абу Асвад Дуалий Басра волийсининг талаби билан Мусҳафларни нуқта қўйиб чиқди. Бунга Муовия ибн Абу

Сүфённинг – унинг ўғли Қуръонни хато ўқиб қўяётгани туфайли – маломат қилиши турткى бўлди.

Танқит деб ҳарфларга фатҳа, касра, заммаларни қўйишни айтилади. Нуқта қўйиш, деб аталишининг сабаби: Абу Асвад бир кишини ишга олди ва унга – Мусҳафдаги сиёҳдан бошқа рангдаги бир сиёҳ ва бўёқни қўлингизга олинг, деди. Сўнг давом этди: Мен сизга ўқиб бериб турман, агар лабларимни очсан, ҳарфнинг устига битта нуқта қўйинг, у фатҳа ўрнида бўлсин. Агар лабларимни юмсан, ҳарф ёнига нуқта қўйинг. Лабларимни касра қилсан (и) ҳарфнинг остига нуқта қўйинг.

Дарҳақиқат, ҳаракатни нуқта, деб аталганинг боиси, Абу Асвад калимага ҳаракатларни белгилашда нуқта сўзини истеъмол қилганидир. Аббосийлар Халифалиги даврида, Халил ибн Аҳмад заммани ҳарф устига кичик вов шаклида, фатҳани ҳарф устига кичик алиф шаклида, касрани ҳарф остига кичик ѿ шаклида ёзиб, ташдид ва сукунларни қўйиб чиқди. Танқит (**شَفِطٌ**) сўзи эса ҳарфлар бир-биридан ажralиб туриши учун уларнинг уст ва остларига нуқта қўйиш, деган маънони англатади. Масалан, бо ҳарфи то ва со ҳарфларидан ажralишиб туриши каби. Бу ишни Наср ибн Осим ва Яҳё ибн Юаммарлар Ҳажжож ибн Юсуф Сақфийнинг амри билан қилишди. Ҳажжожга бу ишни Ироққа волийлик қилаётганида Абдулмалик ибн Марвон буюрган эди.

Муҳкам ва муташобиҳ:

Биз Қуръоннинг «Носих ва мансух», «Мутлақ ва муқайяд» каби қисмлари ҳақида китобимизнинг тўртинчи бобида Қуръон ва Суннатнинг қисмлари ҳақида сўз юритаётib айтиб ўтамиз. Ушбу фаслда фақат Қуръони Карим билан боғлиқ бўлган «Муҳкам ва муташобиҳ» мавзуси тўғрисида сўз юритмоқчимиз.

Аллоҳ Таоло айтади:

﴿مَنْهُ أَبَيْتُ مُحَكَّمٌ هُنَّ أُمُّ الْكَتَبِ وَأَخْرُ مُتَشَبِّهَتِ﴾

– „Унда (Қуръонда) муҳкам оятлар бор, улар китобнинг аслидир ва муташобиҳ (оят)лар ҳам бор“. [3:7]

Муҳкамдан мақсад, Қуръон оятлари ичida эҳтимолга ўрин қолдирмайдиган даражада маъноси очиқ-зоҳир бўлиб турган оятга айтилади. Мисол учун, Аллоҳ Таоло бундай деди:

﴿وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَمَ الْبَرِّيَوَا﴾

– ....Va Аллоҳ савдони ҳалол рибони ҳаром қилди“. [2:275]

Муташобиҳдан мақсад, солиштириш ёки солиштирмаслик жиҳатидан битта маънодан кўпроқ маънонинг эҳтимоли бўлган оятга айтилади.

Солиштириш жиҳатидан муташобиҳ бўлган оятларга мисоллар:

﴿وَالْمُطَلَّقَتُ يَرَبَّصُ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَثَةُ قُرْوَءٍ﴾

– „*Талоқ қилингган аёллар уч қуруъ кутарлар*“ [2:228]

Бу оятдаги «*қуруъ*» сўзидан мурод, ҳайз ёки ҳайздан покланиш, демакдири.

﴿أَوْ يَعْفُوا لَذِي بَيْدِهِ عُقْدَةُ الْنِّكَاحِ﴾

– „...ёки никоҳ тугуни қўлида бўлган киши авф қилса“ [2:237]

Бу оятда никоҳ тугуни қўлида бўлган кишидан мурод эр ёки валий бўлиши мумкин.

﴿أَوْ لَمْ سُتُّمُ النِّسَاءَ﴾

– „*Ёки аёлларингиз билан муломаса қилсангиз*“ [5:6]

Бу оятдаги муломаса сўзидан аёл кишини ушлаш ёки у билан жинсий алоқа қилиш тушунилади.

Солиштирмаслик жиҳатидан муташобиҳ бўлган оятларга мисоллар:

﴿وَيَقْنَعُ وَجْهَ رَبِّكَ﴾

– „*Роббингизни «юзи-Ўзи»гина боқийдир*“ [55:27]

﴿وَنَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي﴾

– „*Ичига Ўз «руҳимдан» пуфлаганимда*“ [15:29]

﴿مِمَّا عَمِلْتُ أَيْدِيَنَا﴾

– „*Ўз «қўлларимиз» билан қилган*“ [36:71]

﴿وَمَكُرُوا وَمَكَرَ اللَّهُ﴾

– „*Макр қилдилар, Аллоҳ ҳам «макр» қилди*“ [3:54]

﴿وَالسَّمَوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ﴾

– „*Осмонлар эса унинг қудрат «қўлига» ишғилгандир*“ [39:67]

Бу оятлардаги сўзлардан араблар услублари бўйича араб тилининг маъноси тарафлама ҳам, шаръий маъно тарафлама ҳам, бир неча маънонинг эҳтимоли бор. Шунинг учун

буларнинг барчаси эшитган одамга иштибоҳли бўлганлиги боис, муташобиҳ, дейилади.

Муташобиҳ – тушунарсиз нарса, дегани эмас. Зеро, Қуръони Каримда тушунарсиз нарса йўқ. Чунки Қуръонда тушунарсиз нарса бўлса, у одамлар учун (ушбу оятларда айтилган) баён бўлмай қолади:

﴿هَذَا بَيَانٌ لِّنَاسٍ﴾

– „*Бу одамлар учун баёндир*“.

[3:138]

﴿وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْذِكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نَزَّلَ إِلَيْهِمْ﴾

– „*Сизга бу зикр (Қуръонни одамларга нозил қилинган нарсаларни баён қилиб бершишингиз учун нозил қилдик*“.

[16:44] Энди, суралар бошидаги муқаттаот ҳарфларига келсак, булар сураларни танитиб турувчи номлариридир, деган фикр бошқа фикрлар ичида тўғрироқидир.

Муташобиҳ эшитган кишига иштибоҳли бўлганлиги эътиборидан уни тушуниш учун меҳнат қилиш зарур бўлади. Кўпчилик муташобеҳни тушуниб олиши мушкул иш. Уни илмда событ (ўтқир) бўлганлар тушунади ва улар орқали қолганларга тушунтирилади:

﴿وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّسُولُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ إِنَّمَا بِهِ كُلُّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا﴾

– „*Унинг (муташобиҳнинг) таъвилини фақат Аллоҳ билади ва илмда событ бўлганлар (ҳам биладилар. Улар) «Унга имон келтирганмиз, ҳаммаси Роббимиз ҳузуридандир», дейдилар*“.

[3:7] Бу оятдаги вов атф вовидир яъни унинг таъвилини Аллоҳ Таола билади ва илмда событ бўлганлар билишади. Бу вов истиъноф (ибтидо) вови эмас. Яъни жумла унинг таъвилини Аллоҳдан ўзга ҳеч ким билмайди, деган маънони англатмайди. Чунки агар шундай маъно бериладиган бўлса, Қуръонни одамлар учун баён бўлганий йўқ бўлиб кетади.

Баъзилар – агар вов атф вови бўлса, у ҳолда «*يَقُولُونَ إِنَّمَا بِهِ كُلُّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا*» жумласи атф қилиш ва унинг маътуф алайҳиси бўлиши лозим, бу эса мумкин эмас, дейишади. Бунга жавоб шуки, агар оята қарина бўлмаганида, бу гапни тўғри, дейиш мумкин эди. Қарина эса айни жумладаги мантуқнинг ўзидир. Чунки мана шу мантуқ ушбу жумлани маътуфга яъни Аллоҳ Таолога

қайтишини бекор қилиб қўяди. Негаки, Аллоҳнинг йўзи «**أَمَّا بِهِ كُلُّ**» ҳамаси Роббимиз хузуридандир», дейиши мутлақо ақлга сифмайди. Шунинг учун бу жумла фақат маътуфга, яъни илмда событ бўлганлар билишади ва вов атф учун бўлади ва маъноси унинг таъвилини Аллоҳ ва илмда событ бўлганлар билишади, дегани бўлади.

Мусҳаф ёзуви тавқифий (ваҳи қилингандир):

Бунинг маъноси шуки, Қуръонни Росулуллоҳ ﷺ қарор қилган, Абу Бакр ؓ жамлаган, кейин Усмон ؓ ундан мусҳафлар нусхасини кўчириган ўша ёзувдан бошқа ҳеч қандай ёзувдан кўчириш мумкин эмас. Бунинг далиллари қўйидагича:

Абу Бакр Қуръонни жамлаётib, оят ёзилган бирорта парчани ёдланган қироатга мос келишига қараб жамлашга рози бўлмади. Балки жамлаш учун ҳақиқатдан ҳам бу оята Росулуллоҳ ﷺ иқороп бўлганликларига далил бўлишини шарт қилди. Бу ҳақда юқорида баён қилдик ҳамда то Хузайманинг гувоҳлиги икки кишининг гувоҳлигига тенг келишига далил топилмагунича, Тавба сураси охири ёзилган парчани Мусҳафга жамлашдан тўхталиб турганликларини ҳам айтиб ўтдик.

Усмон ؓ замонида саҳобалар Мусҳаф нусхалари кўчириштганда ҳам то Росулуллоҳ ﷺ ҳузурларида ёзилган ва кейин Абу Бакр жамлаган Мусҳафга тўғри келмагунича, бирорта оят ёзилишига рози бўлмадилар. Ҳатто «**تَابُوتٌ**» сўзини ёзиш устида ихтилоф қилишган вақтда ҳам Усмон уларни Абу Бакр жамлаган Мусҳафда ёзилган сўзни ёзишга мажбур қилди ҳамда ўша Мусҳафдаги ёзувга зид келадиган бирорта ҳам сўз Мусҳафларга ёздирмади.

Қуръонда келадиган шундай сўзлар борки, улар Қуръонда бир неча хил ёзув билан келди.⁵⁸ Шунингдек, баъзи сўзлар ўқилиш қоидасига хилоф ёзувда ёзилган.⁵⁹ Ушбу ёзувлар Аллоҳ Таоло тарафидан қасд қилинган ва Росулуллоҳ ﷺ иқороп бўлган ёзув эканлиги, ҳикматини фақат Аллоҳ билгувчи бўлганлиги билан тафсир қилинади холос. Қуръон ёзуви тавқифий, дегани мана шу.

(58) Мисол учун, «الرِّبَا» сўзи бақара сурасида «الرِّبَا» шаклида, рум сурасида эса «الرِّبَا» шаклида ёзилган.

(59) Мисол учун, «نَحْيٌ» сўзи Анбиё сурасида «نَحْيٌ» шаклида, «مَالِكٌ» сўзи Фотиҳа сурасида «مَالِكٌ» шаклида, «الصَّانِعٌ» сўзи Бақара сурасида «الصَّانِعٌ» шаклида, «الْجَبَحَةُ» сўзи Намл сурасида «الْجَبَحَةُ» шаклида ёзилган.

Бу айтилганлар фақат Қуръонни Мусҳафга ёзиш түғрисида. Аммо оятларни имловий қоидага мувофиқ ҳужжат-далил сифатида ёзиш эса бу ҳақда қайтарув йўқлиги боис, жоиз ҳисобланади.

1. Суннат

«السُّنَّةُ» Суннат» сўзининг лугавий маъноси йўл, манҳаж ва жиҳат, демакдир.

Ҳадис уламолари наздида «Росулуллоҳ ﷺ га изофа қилинган сўз ё амал ё тақрир ёки яратилиш сифати ва ё ахлоқий сифат», деганидир.

Усул уламолари наздида эса «Росулуллоҳ ﷺ ҳақида келган сўзи ё амали ёки сўз ё амалга иқрор бўлиши», деганидир.

Суннат ҳужжатдир. Унинг ҳужжатлигига далиллар мавжуд:

﴿وَمَا يَنْطَقُ عَنِ الْهَوَىٰ ۚ إِنَّ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ﴾

– „Ba у (Пайгамбар) сезларга ўз ҳавои-хоҳиии билан сўзламас. У фақат ваҳи қилинаётган бир ваҳидир“ [53:3]

﴿إِنَّ أَتَبَعَ إِلَّا مَا يُوحَىٰ إِلَيَّ﴾

– „Мен фақат ўзимга ваҳи қилинган нарсаларгагина эргашаман“ [6:50]

﴿وَمَا ءَاتَنَّكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَّكُمْ عَنْهُ فَاتَّهُوا﴾

– „Набий сезларга нимани ато этса, олинг, сезларни нимадан қайтарса, қайтинг“ [59:7]

﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا رَسُولَ اللَّهِ وَأُولَئِكَ مِنْكُمْ فَإِن تَنْزَعُمْ فِي

﴿شَيْءٍ فَرُدُودُهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِن كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ﴾

– „Эй мўминлар, Аллоҳга итоат қилинг ва Пайгамбарга ҳамда ўзингиздан бўлган ишбошиларга итоат қилинг. Бирор нарса ҳақида тортишиб қолсангиз, агар Аллоҳ ва охират кунига имон келтирган бўлсангиз, уни Аллоҳга ва Пайгамбарига қайтаринг“ [4:59]

Суннат далил қилиш жиҳатидан икки қисмдир:

a) Мутавотир Суннат:

Мутавотир Суннат – бир гурух табаа тобеинлар бир гурух тобеинлардан, бир гурух тобеинлар саҳобалардан, бир гурух саҳобалар эса Набий ﷺдан қилган ривоятга айтилади. Бунинг учун ушбу гуруҳларнинг ҳар бири ривоятнинг барча

қатламларида ёлғонга тил бириктиришдан омон қоладиган даражада етарли саноқдан ташкил топган бўлиши шарт қилинди. Мисол учун:

«مَنْ كَذَبَ عَلَىٰ مُتَعَمِّدًا فَالْيَتَوَأُّ مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ»

«Ким менга қасддан ёлғон гапирса, ўзига дўзахдан жой тайёрлайверсинг». Бу ҳадисни Бухорий Абу Ҳурайра, Зубайр ва бошқалардан ривоят қилган. Шунингдек, уни Муслим ҳам Абу Ҳурайра ва Абу Сайд Худрийдан ривоят қилган. Ҳадиснинг ривоят йўллари ҳам айнан мана шу лафзда мутавотир бўлиб, бу лафзий мутавотир, дейилади ва мутавотир Суннатга дахлдор ҳисобланади. Энди ровийлари мутавотир даражасига етишган ва лафзларига мувофиқ келмаган ҳолда фақат маъносига иттифоқ қилишган ҳадис ёки ҳадис қисми маънавий мутавотир ҳадис, дейилади. Мисол учун, бомдод намози Суннати икки ракат бўлишини олсак, бу ҳақдаги ҳадислар лафзи ҳар хил бўлсада, унинг битта маънодаги ривоятлари мутавотир даражасига етган.

Мутавотир Суннат ақида ва аҳкомларга далил бўлишга ярайди, чунки улар Росууллоҳ ﷺдан – сўзлар орқали бўладими ё амал орқалими, фарқсиз – қатъий событ бўлган.

б) Оҳод ҳабар: Оҳод ҳабар – Росууллоҳ ﷺдан бир киши ёки бир-бирларидан алоҳида бўлган ва мутавотир даражасига етмаган бир неча киши ривоят қилган хабардир. Бу ҳабар ровийларнинг қайсиидири табақасидан бўлиши яъни тобеинлар тобеиндан бошлаб то Росууллоҳдан ривоят қилувчи сахобаларгача бўлган табақанинг ҳабари бўлиши мумкин. Ушбу Суннатнинг субути зонний (яъни тахминан событ бўлган) бўлиб, шаръий аҳкомларнинг барчасига далил бўла олади. Бунинг учун ушбу ҳадис сахих ёки ҳасан бўлиши лозим.

Оҳод ҳадисга – аҳкомлар ибодат бўлиши ёки муомалалар бўлиши ёхуд жазо-чоралари бўлишидан қатъий назар – амал қилиш лозим ҳамда барча шаръий аҳкомларга уни далил қилиш мумкин.

Бунга далил шуки, шариатда гувоҳлик даъвони исбот қилишда эътиборга олинади, ҳолбуки, гувоҳлик эса оҳод хабардир. Қуръони Карим нусусида ҳам мол-мулк борасида икки кишининг ёки бир киши ва икки аёлнинг гувоҳлиги билан ҳамда зино борасида тўрт кишининг гувоҳлиги билан ҳукм қилиниши событ бўлган.

Шунингдек, Росууллоҳ ﷺ (қарз даъвоси борасида) гувоҳи бўлган кишининг гувоҳлиги ва ҳақдорнинг қасам ичиши билан ҳукм қилдилар.⁶⁰ Эмизища эса битта аёлнинг гувоҳлигини

(60) Аҳмад: 21423. Дорқутний: 212\4. Бу Ҳадисни Термизий Жаъфар ибн Мұхаммаддан, у отасидан, отаси эса Алидан ҳикоя қилган: 1265.

қабул қилдилар.⁶¹ Буларнинг ҳаммаси оҳод хабардир. Саҳобалардан ҳам шу нарса событ бўлганки, шаръий ҳукмларнинг барчасида, агар ровийга ишонсалар, оҳод хабарни далил сифатида олганликлари машхур бўлган ва кўп марта учрагандир.

Росулулоҳ ﷺдан содир бўлган нарсаларга эргашиш:

Суннат ҳужжатdir. У қилишга хоҳ қатъий талабни, хоҳ қатъий бўлмаган талабни ёки ихтиёрни тақозо қилсин, ёхуд қилмасликка хоҳ қатъий талабни ёки қатъий бўлмаган талабни тақозо қилсин, фарқсиз, қандайлигига қараб, унга эргашиш вожибdir. Буни биринчи бобда айтиб ўтдик.

Эргашиш дегани – бир ишни Росулулоҳ ﷺ қилганидек қилиш ёки Росулулоҳ ﷺ қилгани сабабли қилиш, яъни Росулулоҳ ﷺга иқтидо қилиб қилиш, демакдир.

Росулулоҳ ﷺга мана шундай маънода эргашиш вожибdir:

﴿فَلَمَنْ كُنْتُمْ تُحْبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحِبِّكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرُ لَكُمْ ذُنُوبُكُمْ﴾

– „Айтинг (эй Мұхаммад): «Агар Аллоҳни севсангиз, менга эргашинг. Шунда Аллоҳ сизларни севади ва гуноҳларингизни магфират қиласди». [3:31]

﴿فَقَامُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ الْبَيْتِ الْأَطْيَبِ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَكَلِمَتِهِ وَآتَيْتُهُمْ لَعْلَكُمْ تَهَدُونَ﴾

– „Бас, Аллоҳга ва Унинг элчисига — Аллоҳ ва Унинг сўзларига ишонадиган уммий пайгамбарга имон келтирингиз ва унга эргашингиз— шояд ҳидоят топурсиз“. [7-158]

Ушбу эргашиш эргашилаётган нарсанинг қандайлигига қараб бўлиши лозим. Агар Росулулоҳ ﷺ фарзга буюраётган бўлсалар, уни бажариш вожиб (фарз) бўлади. Агар мандубга буюраётган бўлсалар, уни бажариш вожиб бўлмайди. Барча шаръий аҳкомлар мана шундай бўлади. Булар Шореънинг бизга қилган хитобига нисбатан шундай.⁶²

(61) Абу Довуд: 306\3. Термизий: 452\3. Насойи: 109\6. Дорамий: 209\2. Аҳмад: 384\4.

(62) яъни шаръий қонунчилик масаласида шундай. Аммо дунёвий илм фан ишларида эса масалан, қишлоқ ҳўжалик фани, илмий саноат, ерни ўғитлаш, дарахтларни чанглатиш, уй-жой, завод, фабрика қурилиши, машинасозлик каби услубларга эргашиш вожиб ҳисобланмайди. Зоро, Росулулоҳ ﷺ «أَنَّهُ أَعْمَلُ بِأَنْفُرِ دُنْيَاكُمْ دُنْيَوْكَسِيز»», дедилар.

Бу эргашишнинг Росууллоҳ ғәннинг амалларига нисбатан қўйидагича тафсилоти бор:

Биринчи: Ўтириш, туриш, ейиш ва ичиш каби (жибиллий) табиий амаллар. Булар Росууллоҳ учун ҳам, Уммати учун ҳам мубоҳ амаллардир.

Иккинчи: Фақат Росууллоҳга хос амаллар эканлиги исбот бўлган, бошқа ҳеч ким шерик бўлмайдиган амаллар. Масалан, Росууллоҳнинг ўзига хос бўлган вусол рўзаси,⁶³ тўрттадан ортиқ аёлни ўз никоҳида бўлиши ва шунга ўхшаш амаллар фақат Росууллоҳга хос бўлган, Умматига хитоб қилинмаган амаллардир.

Росууллоҳ ғәннинг бизга баён қилиб берәётганини англатувчи амалларига келсак, бу амаллари ҳеч қандай ихтилофсиз далилдир. Бундай баённи англатувчи амаллар ё Росууллоҳ ғәннинг очиқ сўзи билан келади ёки ҳолатлар қаринаси билан келади. Очиқ сўzlари билан келадиган баёнга мисол, Росууллоҳ ғәннинг ушбу икки сўzlаридир:

«صَلُوا كَمَا رَأَيْتُمُونِي أُصَلِّى»

«Менинг қандай намоз ўқишимни кўрганингиздек намоз ўқинг».⁶⁴

«خُذُوا عَنِّي مَنَاسِكَكُمْ»

«Ҳаж ибодатларингизни мендан ўрганинг».⁶⁵

Учинчи: Ҳолатлар қаринаси билан келадиган баён қўйидагича: Агар нусусда қисқа сўз келса ёки умумий сўз келиб, ундан хослов ирода қилинган бўлса ёхуд мутлақ сўз келиб, ундан чеклов ирода қилинган бўлса, Росууллоҳ унга эҳтиёж туғилишидан аввал баён қилмаган, қачон эҳтиёж туғилганда баён бўлишга яроқли бир ишни қилиб кўрсатган бўлсалар бу ҳолатлар қаринаси билан келадиган баёндир. Мисол учун Росууллоҳнинг ўғрининг ўнг қўлини⁶⁶ кесиб кўрсатган амаллари Аллоҳ Таолонинг

﴿فَاقْطَعُوا أَيْدِيهِمَا﴾

(63) Бухорий: 1861, 1964. Муслим: 1102 Ибн Умардан.

(64) Бухорий: Аzon-595, 5549. Муслим: 1297. Дорамий: Салот-1225. Аҳмад: 53\7, Байҳақий: 354\2.

(65) Муслим: Ҳаж-2286. Насойӣ: Ҳаж-3012. Абу Довуд: Носик-1680. Муснади Аҳмад: 13899, 14091.

(66) Аҳмад: 177\2. Саҳобалар ижмои: Абдураҳмон Моликийнинг «жазолар низоми китоби»да келган.

— „....қўлларини кесинглар“.

[5:38]

каломининг баёнидир. Юзлари билан икки кафтларига масҳ тортиб таяммум қилиб кўрсатишлари ҳам,⁶⁷ Аллоҳ Таолонинг

﴿فَامْسُحُوا بِيُجُوهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ﴾

— „....юз ва қўларингизга масҳ тортинг“.

[4:43]

деган каломининг баёнидир. Баён вожиб (фарз), мандуб ва мубоҳликда баён қилинаётган нарсага эргашади.

Тўртинчи: Росууллоҳ нинг бошқа амаллари ҳам борки, бу амаллар нусусда фақат талаб қилиб келган бўлади холос. Шунинг учун бу талабнинг қатъий ёки қатъий эмаслигини ёхуд ихтиёрий эканини белгилаб берувчи қаринага керак бўлади. Бунга биринчи бобимизнинг иккинчи фаслида келган мисоллар тўғри келади.

Энди Суннатнинг далолати ва далилларни таржих қилишга келсак, булар ҳақида — инша Аллоҳ — бешинчи бобнинг учинчи фаслида ўз ўрнида зикр қиласиз.

Бироқ мен қўйида Суннатни тушуниб олишда керак бўладиган унинг истилоҳи ва мадлули (маъноси) ҳақида айтиб ўтмоқчиман. Ким бу борада чуқурроқ ўрганмоқчи бўлса, Ҳадис истилоҳлари ҳақидаги китобларга мурожаат қилиши мумкин:

Ҳадис, хабар, Суннат — юқорида айтиб ўтганимиздек — битта маънодадир.

Асар: Асар — саҳоба ларга бориб тўхтайдиган ҳадисдир.

Матн: Матн — гапдаги санад ниҳоясига тақаладиган нарса яъни Ҳадисда келган нусусдир.

Санад: Санад — матнга олиб борувчи йўл яъни матнга олиб боруви кишилар (ровийлар)дир.⁶⁸

Муҳаддис: Муҳаддис — (бизга) Ҳадисни етказиб берадиган, ҳадис ривояти ва дирояти (хабардорлиги)га қаттиқ аҳамият берган кишидир.

Ҳофиз: Ҳофиз — муҳаддислик сифатларига эга бўлган, яна бу сифатларга кўп ҳадис ёдлаш ва унинг йўлларини яхши билиши сифатларини ҳам жамлаган кишидир. Бу киши юз мингта ҳадисни матни ва санади билан — йўллари турли хил бўлса ҳам — миясига жойлаштириб олган бўлиши шарт. Агар у юз мингдан ортиқ ҳадисни миясига жойлаб, мана шу пухта

(67) Бухорий: 129\1. Муслим: 279\1. Аҳмад: 263\4

(68) Санадлар Молик Анасадан, у Умарнинг дўсти Нофеъдан, у Умарнинг ўғлидан қилган ривоят билан мустаҳкам бўлган санадлардир. Уни имом Аҳмад имом Шофеийдан у имом Моликдан, у Нофеъдан, у Умарнинг ўғлидан қилинган санади эса олтин сулола, номини олган.

ўрганган ҳадислари санади билан уч юз мингга етган бўлса, у обрў эътиборли ҳофиз ҳисобланади.

Ҳоким: Ҳоким – ривоят қилинган ҳамма ҳадисларни матни, санади, жароҳати, адли ва тарихи билан пухта ўрганиб олган кишидир.

Амирул мўминин фил ҳадис: Бу лақаб кўп ҳадис ёдлаши ва дирояти (хабардорлиги) билан машҳур бўлиб, ўз асри ва Умматининг олимига айланган кишига қўйилади. Ушбу лақабга мадиналик Абдурраҳмон ибн Абдуллоҳ ибн Заквон (Абу Занод) (131 ҳ), имом Бухорий ва бошқалар сазовар бўлганлар.

Ривоятга хос ҳадис илми: Бу илм Набий ﷺнинг сўзлари, амаллари, (тақрир) маъқуллашлари, сифатларини ва бу ривоятларни аниқлаб-кузатишлари ва сўзлар таҳририни ўз ичига олади.

Дироятга хос ҳадис илми: Бу илм ривоят ҳақиқати, шартлари, турлари, ҳукмлари, ривоят қилувчи кишилар, бу кишиларнинг шартлари, ривоят қилинаётган нарса ва у билан боғлиқ нарсалар турларини ўз ичига олади. Дироят ҳадис маъносини – қатъий нусусга зид келиши жиҳатидан – билишdir.

Ҳадиснинг санад жиҳатидан турлари:

Мутавотир ҳадис: Унинг таърифи юқорида баён қилинган.

Машҳур ҳадис: Машҳур ҳадис уч кишидан кўп ва барча табақага мансуб бўлган ривоятчилар иштирок этган, аммо мутавотир даражасига етмаган ҳадисдир. Уни мустафиз ҳадис, деб ҳам аталади.

Масалан:

«رُفِعَ عَنْ أُمَّتِي الْحَطَّأَ وَالنَّسِيَانُ وَمَا اسْتُكْرِهُوْ عَلَيْهِ»

«Умматимдан хато, унудишиш ва мажбурланган иш афв этилди».⁶⁹

Бу ҳадисни усул уламолари машҳур деб билдилар. Шунингдек, машҳур деб, Набий ﷺдан оҳод сифатида ривоят қилиниб, кейин тобеинлар ва уларга тобе бўлганлар даврида машҳур бўлган, яъни тобеинлар ва уларга тобе бўлганлар замонида мутавотир бўлган ҳадисни ҳам машҳур, дейилади.

«أَبْغَضُ الْخَلَالَ عِنْدَ اللَّهِ الطَّلاقُ»

«Аллоҳ қаттиқ ёмон кўрган ҳалол нарса талоқдир».⁷⁰

(69) Ҳадис ровийлари ишончли, аммо узилиш бор бўлиб, уни Табароний, Дориқутни ва Ҳокимлар ривоят қилганлар, Ибн Можа эса 202\16да саҳиҳ деган).

Бу ҳадисни фуқаҳолар машхур дейишиди.

«الْمُسْلِمُ مَنْ سَلَّمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَبِهِ، وَالْمُهَاجِرُ مَنْ هَجَرَ مَا حَرَمَ اللَّهُ»

«Мусулмон мусулмонларга құли ва тили билан озор бермаган кишидир. Мұхожири Аллох ҳаром қилган нарсаларни тарқ қилған кишидир». ⁷¹

Бу ҳадисни ҳам муҳаддислар, фуқаҳо ва усул уламолари саҳиҳ машхур, дейишиди.

«إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالْيَتَاتِ وَإِنَّمَا لِكُلِّ أَمْرٍ مَا نَوَى»

«Амаллар ниятлар биландыр. Ҳар бир киши ниятига қараб ҳисоб қилинади». ⁷²

«إِذَا جَاءَ أَحَدُكُمُ الْجُمُعَةَ فَلْيَقْتَسِلْ»

«Бирортангиз жұма қунига келса, бас, ғұсл қилсан» ⁷³

«أَمْرُهُ بِرَفْعِ الْيَدَيْنِ فِي الصَّلَاةِ عِنْدَ الرُّكُوعِ وَرَفْعُ الرَّأْسِ»

«Росулуллох ﷺ унга намозда руку қилиш олдидан ва руқудан башни құтараётганды икки құлни құтаришга (роғыул ядайнга) буюрдилар». ⁷⁴

Ушбу ҳадисларнинг бари саҳиҳ дея чиқарлған машхур ҳадислардир.

Азиз Ҳадис: Азиз ҳадис бу санад (ровийлари)нинг барча табақаларида икки ёки уч киши тарафидан бир марта ривоят қилинган ҳадисдир. Агар уни башқа табақаларда күпроқ жамоа ривоят қилған бўлса, машхур азиз ҳадис бўлади.

Масалан, ушбу Ҳадис каби:

«لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ حَتَّىٰ أَكُونَ أَحَبَّ إِلَيْهِ عَنْ وَالَّهِ وَوَلَدِهِ»

«Бирортангиз то мен унинг ота-онасидан ва фарзандларидан маҳбуброқ бўлмагунимча мўмин бўлолмайди». ⁷⁵

Оҳод ҳадис: Оҳод ҳадис таърифи юқорида баён қилинди. У машхур ҳадисни ҳам, азиз ҳадисни ҳам ўз ичига олади.

Ҳадиси құдсий: Росулуллох ﷺ бирор каломни Аллоҳ Субҳанаҳу ва Таолога нисбат берган ҳадисдир.

(70) Абу Довуд: 1863. Ҳоким уни саҳиҳ деди. Ибн Можа: 2008.

(71) Бухорий: 6119. Абу Довуд: 1449. Насойи: 4996. Аҳмад: 163\2. Ибн Можа: 203\11.

(72) Бухорий: 1. Муслим: 3530.

(73) Бухорий: 837, 842. Муслим: 844).

(74) Бухорий: 702, 704. Муслим: 390).

(75) Бухорий: 13, 14. Муслим: 309).

Ҳадисларнинг иттисол (боғланиш) жиҳатидан турлари:

Муттасил ҳадис: Муттасил ҳадис санади бошланишидан то охиригача узилмаган ҳадисдир.

Мунқотеъ ҳадис: Мунқотеъ ҳадис ривоятчиларидан биро бир жойда ёки кўпроқ жойда тушиб қолган ёхуд ноаниқ ривоятчи зикр қилган ҳадисдир.

Мўъзал ҳадис: Мўъзал ҳадис санадидан кетма-кет икки ёки кўпроқ ривоятчи тушиб қолган Ҳадисдир.

Муаллақ Ҳадис: Муаллақ Ҳадис санади (ровийлари)нинг аввалида кетма-кет бир ёки кўпроқ ривоятчи олиб ташланган ҳадисдир. Муаллақ ҳадис саҳиҳи Бухорийда кўп келади.

Мўъзал муаллақдан кўра кўпроқ нарсани ўз ичига олади. Чунки ривоятчининг олиб ташланиши муаллақда аввалида келган бўлса, мўъзалда аввалида ҳам, орасида ҳам келади.

Ҳадиснинг санад интиҳоси жиҳатидан турлари:

Марфу ҳадис: Марфу – муттасил бўладими ё мақту (узилган)ми, фарқсиз, – Набий ﷺ нисбат берилган ҳадисдир.

Мавқуф ҳадис: Мавқуф – муттасил бўладими ё мақту (узилган)ми, фарқсиз, – бир саҳобага нисбат берилган ҳадисдир.⁷⁶

Мақту ҳадис: Мақту – муттасил бўладими ё мунқотеъ (узилган)ми, фарқсиз, – тобега нисбат берилган ҳадисдир.⁷⁷

Ҳадиснинг саҳиҳлик жиҳатидан турлари:

Саҳиҳ ҳадис: Саҳиҳ ҳадис – санади (ровийлари) одил зобитдан одил зобитгача нақл қилишда то охиригача уланиб келган ва шазуз бўлмаган (истисно бўлмаган), иллати йўқ ҳадисдир.

Шузуз (истисно), дейишдан мурод, афзалроқ бўлган кишининг ишончда истисно бўлиши яъни ҳадисни бир киши ёлғиз ўзи зикр қилган бўлиб, бу ҳадиси ўзидан афзалроқ кишининг бошқа ҳадисларига зид келишидир. Бошқача айтганда, шузуз истисно ва ёлғиз ўзи зикр қилишдир.

Иллат дейишдан мурод, ҳадиснинг – санади, матни ёки иккаласида ҳам – саҳиҳлигига путур етказувчи иллат (камчилик), демакдир.

Ҳасан ҳадис: Ҳасан ҳадис ишлаб чиққан кишиси маълум, ривоятчилари машҳур бўлган, кўплаб ҳадислар шу ҳадисга

(76) Бир саҳоба биз ушбуга буюрилдик ёки биз ушбудан қайтарилдик, деса ёхуд ушбу Суннатдир, деса, омма наздида мана шу ҳадис ўша саҳоба марфуи, ҳисобланади.

(77) Тобе мана бу ва мана булар Суннатдир, деса, бу Ҳадис ўша тобе мурсали ҳисобланади.

доир бўлган, уларни аксар уламо ва фуқаҳолар истеъмол қилган, санади орасида ёлғон гапириш билан айблангандан киши топилмаган ҳамда шузузлик ҳам топилмаган ҳадисдир. Усул уламолари таърифи мана шу.

Бу ҳадис муҳаддислар истилоҳида бундай дейилади: Санади одилликка боғланган, зобитлиги енгилроқ бўлган, шузуз ва иллат топилмаган ҳадисдир.

Заиф ҳадис: Заиф ҳадис саҳиҳлик ва ҳасанлик сифатлари йўқ бўлган ҳадис бўлиб, уни ҳужжат қилинмайди.

Мурсал ҳадисга амал қилиш ҳуқми:

Мурсал ҳадис: Мурсал ҳадис саҳоба тарафидан узилиш бўлган ҳадисдир. Яъни санади (ривоятчилари) бошидан то тобеингача уланган, кейин эса тобеин ушбу ҳадисни Ресулуллоҳ нисбат берган-у, аммо саҳоба зикр қилмаган ҳадисдир.

Бу ҳадисга амал қилиш тўғрисида ҳар хил фикр бор. Баъзилар уни ҳужжат қилишга рухсат берса, баъзилар уни инкор этган.

Тўғриси, мурсал ҳадиснинг саҳиҳ, ҳасан ёки заиф эканини аниқлаш учун бу ҳадисга марфу ҳадис каби муомала қилинади. Сабаби тобеин билан Ресулуллоҳ ўртасидаги ривоятда саҳобанинг тушиб қолиши бу ҳадиснинг саҳиҳлигига зарар етказмайди. Чунки саҳоба ларнинг ҳаммалари одилдирлар.

Машҳур мурсал ҳадислар:

Мадина аҳолисидан: Саид ибн Мусайяб мурсали;

Макка аҳолисидан: Ато ибн Абу Робаҳ мурсали;

Миср аҳолисидан: Саид ибн Абу Ҳилол мурсали;

Шом аҳолисидан: Макхули Дамашқий мурсали;

Басра аҳолисидан: Ҳасан ибн Абу Ҳасан мурсали;

Куфа аҳолисидан: Иброҳим ибн Язид Нахъий мурсали.

Булар ичидан Саид ибн Мусайяб мурсали саҳиҳроқdir. У саҳобалар авлодидан бўлиб, отаси Мусайяб ибн Ҳазан дарахт остида ва розилик учун қилинган икки байъатни кўрган саҳобалардандир. Шунингдек, у Умар, Усмон, Али, Зубайр ва бошқа саҳобаларни кўрган тобеиндир. Шу билан бирга, бу тобеин Ҳижоз аҳолисининг фақиҳи ва Мадинанинг етти фуқаҳосининг бири ҳамmdir.⁷⁸

3. Ижмо

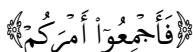
(78) Етти фуқаҳолар ушбулар: Саид ибн Мусайяб, Қосим ибн Муҳаммад ибн Абу Бакр, Урва ибн Зубайр, Хорижа ибн Зайд ибн Собит, Абу Салма ибн Абдураҳмон ибн Авф, Убайдуллоҳ ибн Абдуллоҳ ибн Утба ва Сулаймон ибн Ясор.

Кимнинг ижмоси шаръий далил бўлиши тўғрисида ҳар хил фикр билдирилган. Баъзилар Мұхаммад Уммати ижмоси, деган бўлса, баъзилар уламоларнинг бирор шаръий ҳукмга қилган ижмолари ҳам дейилди. Шунингдек, баъзилар Мадина ижмоси, деган бўлса, баъзилар саҳоба ларнинг ижмоси деди. Баъзилар эса яна бошқача дейишди.

Биз қўйидагиларни айтиб ўтиш орқали шаръий далил, деб эътибор қилинувчи ижмо қандай ижмо эканини билишга ҳаракат қиласиз:

«الْجَمَاعُ» ижмо» луғатда икки хил маънони англатади: Биринчи, бир нарсага азм қилиш ва лойиҳалаштириш. Иккинчи иттифоқ қилиш.

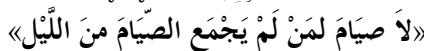
Биринчи маъноси бирор бир нарсага азм қилса, фалончи унга ижмо қилибди, дейилади. Буни Аллоҳ Таолонинг

– „....Ўз ишингизга келишаверинг (яъни азм қилаверинг)“.

[10-71]

деган каломи ҳамда Росулуллоҳ нинг

«Рўзасини кечанинг бир қисмига уламаган (яъни азм қилолмаган) кишининг рўзаси рўза эмас»⁷⁹ деган ҳадислари кўрсатиб турибди. Шунга биноан, ижмо сўзига битта азма-мақсад, деган маъно берилса тўғрироқ бўлади.

Ижмо сўзининг иккинчи маъноси одамлар бир нарсага иттифоқ қилишса иттифоқ қилишди, дейилади. Шунга биноан, хоҳ дунёвий, хоҳ диний иш бўлсин, барча жамоанинг қайсиридир бир ишга қилган иттифоқи ижмо, дейилади.

Ижмонинг усул уламолари наздидаги истилоҳи эса бундай: Бирор воқеага бунинг шаръий ҳукми бундай, дея иттифоқ қилишдир. Бу таърифдан кўриниб турибдики, усул уламолари назарда тутган ижмо шаръий далил ўрнида туради. Чунки шаръий далиллар Қуръон ва Суннатда келган бўлиб, уларни фақат ваҳи олиб келган, ваҳидан бошқа нарса олиб келмаган. Бу эса шуни англатадики, далил деб эътибор қилинадиган ижмо бир далил, ўрнида туриб, ижмо қилган кишилар бу далилни билганлар аммо уни сўз орқали ривоят қилмаганлар.

(79) Термизий: 662. Насоний: 2291. Ибн Можа: 1690. Абу Довуд: 2098. Термизийнинг айтишича, бу ҳадисни Ибн Можага мавқуфdir, дейиш тўғрироқdir.

Бу эса улар билганликлари учун ривоят қилишмаган бу далил ҳам Росууллоҳ ﷺ суннатларидан эканлигини англатади. Чунки Қуръоннинг ҳамма сўзлари тиловат қилинган ва ёд олинган сўзлардир.

Энди қилган ижмолари суннатдан бўлган бир далил ўрнида турувчи кишилар эса Росууллоҳ ﷺ билан суҳбат-дўстликда бўлиб, ул зотни кўрган кишилар яъни саҳобалардир. Қилган ижмолари бир далил ўрнида, деган гап саҳобалардан ўзга кишиларга айтилмайди.

Шунинг учун саҳобалар ижмоси далил ҳисобланади.

Бир жиҳатдан шундай. Бошқа жиҳатдан эса ижмолари хато бўлиши мумкин бўлмаган, фақат тўғри ижмо қиласиган кишилар саҳоба ﷺлардир. Чунки Аллоҳ Субҳанаҳу ва Таоло уларни ҳеч қандай хослов ва чекловсиз мадҳ қилди.

Аллоҳ Таоло айтади:

وَالسَّيِّقُونَ الْأَوْلُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَنٍ
رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ وَأَعْدَهُمْ جَنَّتٍ تَجْرِي تَحْتَهَا الْأَنْهَرُ حَلَالِينَ فِيهَا
أَبَدًا ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ

— „Муҳожир ва ансорларнинг биринчи пешқадамлари ва уларга чиройли амаллар билан эргаиган зотлар — Аллоҳ улардан рози бўлди ва улар ҳам Ундан рози бўлдилар. Яна (Аллоҳ) улар учун остидан дарёлар оқиб турадиган, улар абадий қоладиган жаннатларни тайёрлаб қўйди. Мана шу буюк баҳтдир“.

[9:100]

Бу билан саҳобалар ижмоси далил ўрнига ўтувчи ҳужжат эканлиги, Аллоҳ Қуръоннинг ҳеч қандай чекловсиз нусуси орқали уларнинг ижмоларини мақтаганлиги аён бўлди. Тобеинлар ҳақида эса Аллоҳ юқоридаги оятда чиройли амаллар билан», дея мақтовни чеклади. Демакки, саҳобалар ижмосигина тўғри бўлиши ва хато бўлмаслиги мумкин. Яъни уларнинг ижмоси Росууллоҳ ﷺдан эшлишган, кўришган, аммо ривоят қилишмаган, чунки уларнинг барчалари уни яхши билишган далилдир.

Шунга кўра, саҳобалар олдида бирор масала пайдо бўлиб, бу масала Қуръон нусусида ҳам, Суннат нусусида ҳам ривоят қилинмаган бўлса, кейин саҳобалар бу масаланинг шаръий ҳукми бундай, дея ҳаммалари битта ҳукмни айтган бўлсалар, мана шу ижмо бўлади. Бунинг маъноси шуки, улар айтган

ушбу шаръий ҳукм Росууллоҳ ғанинг ҳадисларига асосланган ҳукмдир, чунки ўзлари бу ҳукмни билганлари боис уни ривоят қилмадилар.

Ижмонинг яна бир тури ҳам бор. У сукутли ижмо, дейилади. Яъни бир саҳоба масаланинг шаръий ҳукмини баён қилади, қолганлар эса унга, унинг тӯғрилигига иқрор бўлишиб, сукут қиладилар. Аммо бу турдаги ижмо ижмо, деб ҳисобланиши учун уларда албатта қўйидаги шартлар топилиши лозим:

1. Хусусан ижмо қилинаётган воқеа аҳамиятга молик воқеа бўлиб, саҳобалар уни қайтармай туришлари мумкин бўлмайдиган воқе бўлса. Аммо шариат рухсат берган воқеа бундан мустасно. Яъни шариатга хилоф бўлгани учун инкор этиладиган воқе бўлиши;

2. Баҳс қилинаётган воқеадан саҳобалар хабардор бўлиб, эшиштаётган воқеа бўлиши; токи саҳобалар унга эшишмаганликлари учун эмас, балки маъқуллаганликлари учун сукут қилган бўлсинлар.

3. Саҳобалар масалага ҳукм бераётган пайтда унга таянч сифатида бирор оят ёки Росууллоҳ ғанинг ҳадисларини ривоят қилиб келтирган бўлишлари; Чунки масалага қачон оят ё ҳадис келтирилса, бу масаланинг далили бўлиб қолади, ижмо бўлмай қолади.

4. Ижмо қилинаётган масала Халифанинг фикр билдириш ва ижтиҳод қилиш салоҳияти остидаги масала бўлмаслиги; Масалан, давлатнинг мол-мулклари масаласи каби. Чунки саҳобалар Халифанинг салоҳияти остидаги масалага сукут қиласалар, бу сукутли ижмо бўлмайди. Балки бу Халифага итоат қилиш бўлади. Чунки бундай масала унинг фикр билдириш ва ижтиҳод қилиш салоҳиятига кирувчи масаладир.

Бунга мисоллар:

1. Бобонинг ўғил билан бирга оладиган мероси. Яъни бир шахс вафот этиб, фақат ўғли ва отаси (яъни бобо) қолса, бобо отанинг ўрнига ўтади ва ўлган шахснинг ўғли мавжуд бўлса-да, бобо ҳам ота сифатида мероснинг олтидан бирига эга бўлади. Мана шу саҳобалар ижмоси билан собит бўлган ҳукмдир.

2. Отанинг эркак ва аёллардан иборат бану аъён ва бану аллотлардан авратини тўсиши. Бу ҳам саҳобалар ижмосидир.⁸⁰

3. Собиқ Халифалик тугаган вақтдан бошлаб уч кун ичida халифа сайлашнинг вожиблиги. Дарвоқе, энг буюк саҳобалар

(80) Бану аъён ота ва онанинг ака-укалари ва опа-сингиллари. Бану аллот отанинг ака-укалари ва опа-сингиллари. Бану ахёф эса онанинг ака-укалари ва опа-сингилларидир.

Росууллоҳ Ҳини дағн қилишни тұхтатиб, бану Соидалар айвонига йиғилдилар ва уч күн орасыда Абу Бакрни халифа қилиб сайладилар. Үндан кейин Умар Халифаликка жаннат билан башорат қилинган олти саҳобани номзод қилди ва улар уч күн ичидә ораларидан халифа сайламайдыган бўлсалар, барчаларини қатл қилгани бир вакил таъйин қилди. Умарнинг бу ишига саҳобалардан бирортаси эътиroz билдирилди. Агар бунга ўхшаган иш Исломга зид иш бўлганида эди, уни инкор қилган бўлар эдилар. Бас, шунинг учун ҳам бу иш ижмо бўлиб қолди.

4. Қиёс

«**الْقِيَاسُ** қиёс» лугатда ўлчаш демактир. Масалан, ерни метр билан ўлчадим ёки кийимни зиро (ўлчов бирлиги) билан ўлчадим каби. Бу сўзда икки иш керак бўлади ва бу ишларнинг бири иккинчисига тенглаштириш учун қўшилади. Демакки, у иккита нарса ўртасидаги нисбат ва қўшув, демактир. Шунинг учун фалончи фалончига қиёс қилиниб, фалончига қиёс қилинмади яъни унга ўхшамоқчи бўлган эди, унга ўхшолмади, дейилади.

Қиёс усул уламолари истилоҳида бундай таъриф берилди: Шаръий ҳукм чиқаришда бир ишни яна бир ишга эргаштириш, бундан мақсад иллат (ҳукм боиси)да улар ўртасини бирлаштириш яъни шаръий ҳукмга боис бўлиш тўғрисида ўрталарини бирлаштиришdir.

Қиёс қачонки бир иш устида қиёс қилувчи ва қиёс қилинувчи нарсалар яъни шу иккаласини бир-бирига қўшувчи нарсалар топилган тақдирдагина вужудга келади. Ушбу қиёс қилувчи ва қиёс қилинувчи нарсалар ўртасини қўшадиган бир иш ҳукмнинг боисидир.

Шунинг учун қиёс дегандан мурод ақлий қиёс эмас, шаръий қиёсdir. Яъни бу шундай қиёски, унда қиёсни эътиборга олишга далолат қилаётган шаръий бир ишора мавжуд. Бошқача айтганда, бу қиёсда муайян шаръий нусусда келган шаръий иллат бор бўлади.

Энди ақл ёрдамида шариат тўпламидан тушуниладиган, бироқ, унга далолат қилувчи бирор далил мавжуд бўлмаган ёки шариатда келган ҳеч қандай ҳукм боисисиз тўғридан-тўғри солишириб кўриш орқали холоса қилинадиган қиёсга келсак, бундай қиёслаш ҳеч қандай ҳолатда мумкин эмас.

Айримлар: ужра (иш ҳақи) ваколати билан ижарапи лозим ақд қилишда ужра ваколатини ижарага қиёс қилса бўлади, ваҳолангки, иккаласида ҳам иш ҳақи бериш мавжудлиги

сабабли вакот ҳам жойиз авдлардан, дейишади. Бироқ бу ерда икки вазифанинг бир-бирига ўхшагани учун ҳукмни ҳукмга қиёс қилинмаяпти, балки ҳукмни ҳукмга иккаласида ҳам ҳукм боиси мавжудлиги учун қиёс қилингапти. Чунки ижарапи лозим ақдлардан қылган нарса иш ҳақидир. Қачон ваколатла иш ҳақи топилса, ақдни лозим қилишга боис ҳам топилади. Ана шунда иш ҳақи ваколати ҳам лозим ақдлардан бўлиб қолади. Яъни муайян иш ҳақига ваколат қилинган бўлса, бу ваколат ваколатни ижарага қиёс қилганда лозим ақдлардан бўлиб қолади. Чунки ижарага олган кишига иш ҳақини тўлаш вазифасини юклашга ва ижарага олинган кишига эса ишни бажариб бериш вазифасини юклашга – ижара ҳам лозим ақдлардан эканига бўлган илтизом (вазифа юклаш) далолатининг далилларидандир. Демак, қачон мана шу илтизом (вазифа юклаш) топилса, ижарага ваколатни қиёс қилса бўлаверади.

Шунингдек, бирор воқенинг шаръий ҳукмини шу воқенинг ҳамма турларига ҳам – турлари кўпайиб кетган тақдирда – татбиқ қилиш қиёс қилиш ҳисобланмайди. Масалан, мусалласнинг ҳаромлиги ҳукмини унинг турлари кўпайиб кетса, барча маст қилувчи ичимликларга татбиқ қилингани каби. Чунки қиёс бир ҳукмни бир мавзудан чиқариб олиб, иллат бор бўлгани учун бошқа мавзуга ўтказишидир. Аммо бу ерда ҳеч қандай ҳукмни ўтказиш бўлмаяпти. Биз ҳар бир маст қилувчи ичимликнинг ҳаромлигини ҳукм қилаётганимизда мусалласнинг ҳаромлиги ҳукмини бошқа нарсага ўтказиш бобидан келиб чиқиб эмас, балки маст қилувчи ичимликнинг табиати устида ҳукм қилиш бобидан келиб чиқиб ҳукм қиласяпмиз. Масалан, қачон ичимликнинг маст қилувчи ичимлик эканлиги аниқланса, унинг ҳаром эканлиги ҳукми ўша ичимликка татбиқ қилинади. Чунки бу ҳукм бошқа мавзу эмас, айнан ўша мавзудир. Бу (қиёс қилиш эмас) манотни аниқлаш, дейилади.

Манот дейишдан мақсад, Шореъ ҳукмни боғлиқ қилиб қўйган нарса демакдир. Яъни манот ҳукмнинг далили ҳам, иллати ҳам эмас, балки ҳукмнинг ўзи мос келадиган масаладир.

Энди манотни аниқлашга келсак, ҳукм берилаётган нарсанинг воқенини текшириб кўришдир. Мақсад, ўша нарсанинг асл ҳақиқатини билиб олиш. Шунинг учун манот шаръий ҳукм мос келадиган воқедир. Масалан, мусаллас ҳаром десак, шаръий ҳукм мусалласнинг ҳаромлигидир.

Муайян ичимликни маст қилувчи ичимлик яъни мусалласми ё мусаллас эмасмилиги унинг воқеини билишга боғлиқ. Қачон шу ичимликнинг воқеини билиб олингандан кейингина унинг ҳаром ё ҳаром эмаслиги аниқ бўлади ва мана шу манотни аниқлаш, дейилади.

Шунинг учун муайян воқенинг манотини аниқлангач, унинг шаръий ҳукмини турларига татбиқ қилиш қиёс ҳисобланмайди. Чунки бу ишда ҳукмни бир мавзудан иккинч мавзуга ўтказиш иши кетмаяпти.

Қиёснинг ҳужжатлиги:

Юқорида ўтганлардан аён бўлишича, эътиборга олинадиган қиёс шундан иборат эканки, қиёснинг иллати далилда келган бўлиши лозим. Яъни қиёснинг воқеи иллати айтилган далил демакдир. Шунинг учун қиёснинг ҳужжатлиги иллатни ўз ичига олган далилларнинг яъни Қуръон, Суннат ва ижмонинг ҳужжатлигидан келиб чиқади. Қачон Қуръон, Суннат ва ижмонинг – юқорида айтганимиздек – ҳужжатлиги событ бўлса, қиёснинг ҳам ҳужжатлиги исботланади.

Қиёсни (ҳужжат сифатида) истеъмол қилишни Росууллоҳ ﷺ ўргатдилар. Росууллоҳ ﷺ ҳажни ўтаб бериш ва рўзадорнинг бўса олиши тўғрисида сўралганда, сўровчига тўғридан-тўғри жавоб берибгина қўймадилар. Балки саволга жавоб беришдан аввал мусулмонларни қиёсдан фойдаланиш йўлини кўрсатиб берган ҳолда одамзод қарзини (ҳажни) ўтаб бериш ва оғизни чайқаш масаласида келган иллатни келтириб ўтдилар:

«Росууллоҳ ﷺ дар ривоят қилинадики, Ҳасъам қабиласилик бир киши ул зотдан – отам Исломни қабул қилди, аммо у қариб қолгани боис туяга минолмайди, ҳаж эса унга фарз қилинган, бас, мен отам учун ҳаж қилиб берсам бўладими, деб сўради. Росууллоҳ – сиз отангизни катта ўғлимисиз? дедилар. Ҳа, деди. Росууллоҳ – Нима деб ўйлайсиз, отангизнинг қарзи бўлса, сиз унинг ўрнига тўлласангиз бўладими? дедилар. Ҳа, деди. Росууллоҳ – шундай бўлгач, отангизнинг ўрнига ҳаж қиласверинг, дедилар».⁸¹

Умар ривоят қилади: «Мен бир куни жуда хурсандчилигим ошиб, рўзадор ҳолимда бўса олдим. Кейин Росууллоҳ ﷺнинг олдиларига бориб, бугун катта гуноҳ қилиб қўйдим, рўзадор ҳолимда бўса олдим, дедим. Шунда Росууллоҳ ﷺ – нима деб ўйлайсиз, агар рўзадор ҳолингизда оғзингизни чайқасангиз,

(81) Бухорий: 1442. Муслим: 1334).

бўладими? дедилар. Мен – буни ҳечқиси йўқ, дедим. Шунда Росууллоҳ ﷺ – унда нима (яъни жоиз), дедилар».⁸²

Аммо бу ҳукм Росууллоҳ қиёс қилганликларини англатмайди. Балки Росууллоҳ қиёсдан фойдаланишни ўргатадиган сийгада Аллоҳдан ўзига келган ваҳи орқали ҳукм чиқарганликларини англатади. Чунки Росууллоҳ ﷺдан содир бўлган барча сўз, амал ва иқор – юқорида баён қилиб ўтганимиздек – Аллоҳ тарафидан ваҳидир.

Дарҳақиқат, қиёсни саҳоба ﷺлар ҳам ишлатдилар. Абу Бакр ﷺдан шундай саҳих ривоят борки, у отанинг онасига мерос ажратмай, онанинг онасига ажратди. Шунда ансорийлардан бири шундай деди: Сиз марҳум эркакнинг молидан аёл кишига мерос ажратяпсиз, қайсики, бу аёл вафот этса, бу эркак ундан мерос олмайди. Сиз марҳум эркакнинг молидан аёл кишига мерос ажратмадингиз. Агар бу аёл вафот этса, бу эркак унинг ҳамма молига меросхўр бўладику?! Шунда Абу Бакр иккала аёлни ҳам олтидан бир меросга шерик қилиш фикрига қайтди.

Умар ﷺ етти киши иштирокида ўлдирилган киши учун ўч олиш масаласида шак қилиб қолди. Шунда унга Али ﷺ – эй мўминлар амири!, нима деб ўйлайсиз, агар бир тўп кишилар ўғрилик қилишса, ҳаммаларини қўлини кесармидингиз? деди. Умар – ҳа, деди. Шунда Али – бу ҳам шундай, деди.

Қиёс арконлари:

Юқорида айтилганлардан маълум бўлишича, демак, қиёс шаръий далил бўлиб, унинг тўртта аркони мавжуд:

- Қиёс қилинишга ярайдиган асл (илдиз).
- Қиёс қилинмоқчи бўлаётган фаръ (новда).
- Аслга хос бўлган шаръий ҳукм.
- Асл билан фарънинг ўртасини жамловчи иллат (ҳукм боиси).

Фарънинг ҳукми қиёс рукнларидан эмас. Чунки фаръдаги ҳукм қиёснинг тўғрилигига боғлиқdir. Шундай экан, агар у қиёснинг рукнларидан бўладиган бўлса, у ҳолда, ўзига ўзи боғлиқ бўлиб қолар эди. Бу эса мумкин эмас.

Мисол учун: Жума намозига аzon айтилганда савдо-сотиқ қилишнинг ҳаром қилинганига ўша пайтдаги ижара ҳам ҳаром қилинганилиги қиёс қилинди. Чунки бу ҳукмда Аллоҳ Таолонинг ушбу каломига кўра, «жума намозидан чалғитиш»дан истинбот қилинган иллат бор:

(82) Абу Довуд: 2037. Аҳмад: 132, 350. Дорамий: 1661. Байҳақий: 218\4.

﴿إِنَّمَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْأَبَيْعَ﴾

– „Эй мүмінлар, қачон Жума кунидаги намозға азон айтилса, дархол Аллохнинг зикрига боринг ва олди-сотдини тарк қилинг!“ [61-9]

Асл: савдо-сотиқ.

Фаръ: ижара.

Аслга хос бўлган шаръий ҳукм: жума намозига азон айтилганда савдо-сотиқ қилишнинг ҳаром қилингани.

Иллат: жума намозидан чалфитиш.

Қиёс арқонларининг шартлари

а) Аслнинг шартлари:

Асл бу унинг устига бошқа нарса бино қилинган яъни бошқа (ҳукм)га муҳтожлик сезмаган, бошқа нарсани унга қиёс қилинадиган нарсадир. Унинг шартлари унда ҳукм исбот топиши яъни мансух қилинмаган бўлишидир.

б) Асл ҳукмининг шартлари:

1. Куръон, Суннат ва ижмодан бирор далил орқали шаръий ҳукм бўлсин;

2. Аслнинг ҳукмига далолат қилувчи далил фаръга ишлатилган бўлмасин;

3. Аслнинг ҳукми ноаниқ бўлмаган муайян бир иллат билан ишлатланган бўлсин;

4. Аслнинг ҳукми фаръ ҳукмидан кейин келган бўлмасин;

5. Аслнинг ҳукми қиёс қонунларидан узилган бўлмасин. Масалан, сафар рухсати каби, аввальда шариатда бўлган ҳукмга ўхшаш. Ёки маъноси тушунилмайдиган нарсалардан бўлмасин. Бунда Хузайманинг гувоҳлиги икки кишининг гувоҳлигичалик бўлиши каби умумий қоидадан мустасно бўладими ёки ракатларнинг сони ва жазо-ҳадлари миқдори каби умумий қоидадан мустасно бўлмайдими, фарқсиз.

в) Фаръ шартлари:

Фаръ бу баҳс қилинган ва қиёс қилиниши лозим бўлган ҳукмдир. Унинг шартлари қўйидагicha:

1. Унинг бирор кучли мухолифи бўлмаслиги лозим; Чунки бундай мухолиф қиёс иллати тақозо қилган нарсанинг тескарисини тақозо қилади.

2. Фаръдаги мавжуд иллат аслдаги мавжуд иллатга айнан ёки шаклан муштарак бўлиши лозим;

3. Фаръдаги ҳукм асл ҳукмига айнан ёки шаклан монанд бўлиши лозим; Айнан монанд бўлишига мисол, мусаққал билан муҳаддад ўртасида муштарак жон тўғрисида қасос олишнинг вожиблиги.⁸³ Шаклан монанд бўлишига мисол, ёши кичик қизнинг молида валий бўлиш лозимлигига қиёсан унинг никоҳида ҳам валий бўлиш. Чунки қизнинг моли ва ёши ўртасидаги муштараклик айнан валийлик эмас, шаклан валийликдир. Агар шундай бўлмаса, қиёс ботил бўлади.

4. Фарънинг ҳукми нусусда келган бўлмаслиги лозим;

5. Фарънинг ҳукми аслнинг ҳукмидан муқаддам келган бўлмаслиги лозим.

г) Иллат:

Иллат у туфайли ҳукм вужудга келган нарсадир. Бошқача айтганда, ҳукмга боис бўлган, яъни ҳукмнинг шаръян қонунлашишига боис бўлган ишдир.

Иллат ҳукмнинг ҳукмлигига далил ва уни танитувчи белги, аломатдир. Шу билан бирга у ҳукмга турткি бўлгани боис ҳамдир. Иллат ҳукмнинг шаръий тус олишига сабабчидир. Шунинг учун у нусуснинг маъқули (ақлан тушуниладиган нарсаси)дир. Агар нусус таркибида иллат йўқ бўлса, нусусда мантуқ ҳам бўлади, мафҳум ҳам бўлади, аммо маъқул бўлмайди. Натижада, бу нусусга бошқа нусусни мутлақо қўшиб бўлмайди. Аммо нусус таркибида тушунарли бир сифат орқали ҳукмни солишириб кўриш мумкин бўладиган даражада иллат мавжуд бўлса, у ҳолда, нусуснинг мантуқи ҳам, мафҳуми ҳам, маъқули ҳам бор бўлади ва бу нусусга бошқа нусусни қўшиш мумкин бўлади. Чунки нусусда иллат мавжуд бўлса, бу нусус бошқа ҳодисаларнинг турлари ва навларини ҳам ўз ичига олаверади. Бошқа ҳодисаларнинг тур ва навларини ҳам ўз ичига олишда мантуқи ва мафҳуми орқали эмас, балки қўшиш орқали ўз ичига олади. Чунки мафҳум ҳам, мантуқ ҳам нусусдаги иллатда иштирок этади.

Иллат баъзан ҳукмнинг далилида келиши мумкин. Бу ҳолда ҳукмга хитоб ва хитоб ўз ичига олган иллат далолат қиласади. Масалан, Аллоҳ Таоло айтади:

﴿مَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَىٰ رَسُولِهِ مِنْ أَهْلِ الْقُرْبَىٰ فَلَلَّهِ وَلِرَسُولِهِ وَلِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَكِينِ وَأَبْنَى السَّبِيلِ كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ﴾

(83) Мусаққал одам ўлдиришда ишлатиладиган тош каби оғир нарса. Муҳаддад эса шу ишда ишлатиладиган қилич ва пичоқ каби ўткир нарса).

— „Аллоҳ қишилоқ-шаҳарларнинг (коғир) аҳолисидан йўз пайгамбарига ўлжаса қилиб берган нарсалар — токи сизлардан бой-бадавлат кишилар ўртасидагина айланниб юраверадиган нарса бўлиб қолмасин учун — Аллоҳники, пайгамбарники ва (пайгамбарнинг) қариндош-уруглари, етимлар, бечора-мискинлар ва ўйловчи-мусофириларницидир“. [59-7]

Кейинги оятда

﴿لِفَقَرَاءُ الْمُهَجِّرِينَ﴾

— „(Бу ўлжалар) камбагал мұхожириларники“ [59-8] деди. Ўлжа ҳақида ва Назир қабиласи түғрисида нозил бўлган бу оят ҳукмга яъни ўлжани камбагал мұхожириларга бериш ҳукмига далолат қилмоқда. Шунинг учун Ресуллоро ﷺ ўлжани фақат мұхожириларга бердилар ҳамда — икки камбагал ансорийдан бошқа — бирорта ансорийга бермадилар.

Бу оятда келган токи сизлардан бой-бадавлат кишилар ўртасидагина айланниб юраверадиган нарса бўлиб қолмасин учун деган иллат эса яъни фақат бойлар ўртасида айланавермасдан бошқаларга ҳам кўчиши учун, деган иллат ҳукмга яъни ҳукмни шаръий ҳукм бўлишига боис бўляпти.

Иллат шартлари:

1. Иллат шаръий иллат бўлиши лозим. Яъни нусусда очиқ-ойдин ё далолат ё истинбот ёки қиёс орқали келган бўлиши лозим; Аммо иллат ақл орқали ёки ақлий истинбот орқали келиб, ҳеч қандай шаръий нусусга асосланмаган бўлса, бундай иллатни қиёс қилишга яроқли иллат, деб эътибор қилинмайди ҳамда унга асосланган ҳукм ҳам шаръий ҳукм ҳисобланмайди.

2. Иллат асли ўзи шаръий ҳукм бўлмаслиги лозим. Агар шундай бўлса, у ҳукмни шаръий ҳукм қилишга боис бўлмайди, балки асл ҳукм бўлади холос.

3. Иллат бошқага ҳам ўтувчи иллат бўлиши лозим. Шунинг учун бошқага ўтмайдиган қосир иллат қиёс қилишга яроқсиз иллат ҳисобланади.

4. Иллат асл ҳукмдан кейин келган бўлмаслиги лозим. Чунки агар шундай бўлса, бу асл ҳукм иллатдан аввал событ бўлган бўлади яъни ҳукмнинг шаръий ҳукм бўлишига боис бўлмай қолади.

5. Иллат ҳукмга таъсир қиладиган, иллат бўлишга муносиб ва иллатлиги тушунарли сифат бўлиши лозим. Мисол учун, ғазабланиш қозини ажрим қилишдан тўсишга таъсир қилувчи сифат. Яъни ғазаб фикрлашда тартибсизликни пайдо бўлишига сабаб бўлиб, ажрим қилишга таъсир қилади. Шунинг учун

бундай ҳолатда ғазабланиш сифати ғазабланган қозини ажрим қилишдан ман қилувчи иллат бўлади. Бироқ, қозининг узун бўйлик бўлиши ажрим қилишга таъсир қилмайди. Чунки унинг бўйининг узунлиги ажрим қилиши мумкин ё мумкинмаслигига таъсири йўқ ва ҳукмга таъсир этмайди. Шунга ўхшаш оқ ва қора танлик, узун ва калта бўйлик каби барча сифатлар таъсир қилмайдиган ҳамда иллат бўлишга ярамайдиган сифатлардир. Чунки бу сифатлар билан шу сифатлар зикр қилинган ҳукм ўртасида муносиблик йўқ, бинобарин, иллатлик учун тушунарлик ҳам эмас.

6. Иллат таъсирдан холи тўғридан-тўғри солиштирув бўлмаслиги лозим. Мисол учун, бомдод намозини қаср қилиш мумкин эмас, уни вақтидан аввал ҳам, кейин ҳам – жам қилиб – ўқиб бўлмайди, дейилса-да, кейин шом намозини ҳам қаср қилиб бўлмайди, дея бомдодга қиёс қилинса, шубҳасиз, бундай қиёс хатодир. Бундай солиштирув иллатлашга ва қиёслашга ярамайдиган солиштирувдир.

7. Иллатлашда уни бузувчи нарса бўлмаслиги лозим. Яъни иллат мустаҳкам бўлиб, иллатланётган нарсанинг борлигига қарамай, ҳукм ўзгаришсиз қолавериши лозим. Масалан, Шофеий қимматбаҳо тақинчоқларга закот бериш тўғрисида – улар ўсмайдиган мол, шунинг учун уларга закот буюрилмайди, деди. Унга мухолиф эса – бу гап ман қилинган қимматбаҳо тақинчоқларга зиддир, чунки ман қилингандари ўсмайдиган бўлса ҳам, уларга закот буюрилади, деса, ҳукм (Шофеийнинг ҳукми) ўзгаришсиз қолаверади. Ёки сафарда рўза тутмаслик руҳсатини иллатловчилар – унинг иллати машаққатдир, дейишди. Буни рад этувчилар эса – ҳаммолга муқимликда рўза тутмаслик руҳсат берилмайди, яъни гарчи унинг мешаққати мусофирининг – айниқса самолёт, енгил машина каби воситаларда сафарга чиққан мусофирининг – мешаққатидан зиёда бўлса ҳам, руҳсат берилмайди, дейишди. Бу ва бундан бошқа иллатлашлар иллат ҳисобланмайди ҳамда қиёслашга ҳам ярамайди.

8. Иллат баҳс босқичидаги ҳукмга ҳам таъсири бўлиши лозим. Агар шундай бўлмаса, иллат гарчи ҳукмга муносиб бўлса ҳам, қиёс қилишда иллат бўлишга ярамайди. Мисол учун, шаръий ҳукм истинбот қилинишга муҳтоҷ бир баҳс босқичидаги масала бўлса, масалан, аёл ўзининг никоҳида ўзига ўзи валий бўлиши жоизми ё жоиз эмасми, деган бир масала бўлса, жоиз эмас деяётган киши жоиз эмаслигига унинг лаёқатсиз (ожиза) эканлигини иллат қилса, бу иллат иллатликка ярамайди. Чунки баҳс босқичи аёлнинг лаёқатли ва

лаёқатсиз бўлган пайтида ҳам ўзига ўзи валий бўлиши тўғрисида пайдо бўлган баҳсdir. Шунинг учун бу киши аёлнинг ўзига ўзи валий бўлиши жоиз эмаслигига бирор лаёқатсизлик далилини топиб оладиган бўлса, бу далил аёлнинг ҳамма ҳолатларида ҳам ўзига ўзи валий бўлолмаслигининг қиёсига далил бўлолмайди. Балки у бошқа бирор далил излаши лозим бўлади.

9. Иллат Шореънинг ана шу ҳукмни баён қилишда кўзлаган мақсадини ифодаловчи ҳикмат бўлмаслиги лозим. Бу ҳақда инша Аллоҳ келгусида баён қиламиз.

10. Иллат Қуръон, Суннат ва ижмо нусусларида рад этилишдан омон қолган бўлиши лозим.

Иллат турлари:

Юқорида иллат ҳукмнинг ҳукмлигига далил ва уни таниутвчи белги, аломат ҳамда ҳукмнинг шаръий ҳукм бўлишига боис, дедик.

Шунга кўра иллат далилда ё очиқ-ойдин ё далолат ё истинбот ёхуд қиёс орқали келиши лозим. Буни қўйида батафсил баён қиламиз:

Биринчи: Очиқ-ойдин келган иллат:

Бу иллат қўйидагича:

а) Иллат нусусда «*مِنْ أَجْلِ* боис, сабабли», деган сўз билан очиқ-ойдин келади. Масалан, Росууллоҳ ﷺ нинг ушбу сўзларида келгани каби:

• «*كُنْتُ نَهِيَّتُكُمْ عَنِ ادْخَارِ لُحُومِ الْأَضَاحِيِّ لِأَجْلِ الدَّافَةِ فَادْخُرُواهَا*»

«Мен сизларни келаётган мухтоjlар сабабли қурbonлик гўштларини сақлашдан қайтаргандим, энди сақлайверинглар». ⁸⁴

• «*إِنَّمَا جُعِلَ الْإِسْتِدَانُ مِنْ أَجْلِ الْبَصَرِ*»

«Кўз боис киришга рухсат сўрапш вожиб бўлди». ⁸⁵

Аллоҳ Таоло айтади:

(84) Муслим: 1971, 3643. Абу Довуд: 2429. Молик: 918).

(85) Бухорий: 5772. Муслим: 4013, 4014.

﴿مَنْ أَجْلَ ذَلِكَ كَتَبَنَا عَلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ أَنَّهُ مَنْ قَتَلَ نَفْسًا أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَانَمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا وَمَنْ أَحْيَاهَا فَكَانَمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعًا﴾

– „Ана ўша (фожеа) сабабли Бани Исроил зымасига (шундай фармонни) ёзиб қүйдик: кимки бирон жонни ўлдирмаган ва ерда бузгунчилик қилмаган одамни ўлдирса, демак, гүё барча одамларни ўлдирибди ва кимки унга ҳаёт ато этса (яни ўлдиришидан бош тортса), демак; гүё барча одамларга ҳаёт берибди“.

б) Иллат нусусда «كَيْ» ва «لِي» ҳарфлари орқали очиқ тушунарлы ҳолда келади:
كَيْ:

﴿لَكَ لَا يَكُونَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ حَرْجٌ فِي أَرْوَاحِ أَدْعِيَاهُمْ﴾

– „Мұмінларга үз асранди болалари хотинларида танглик бўлмасин учун“.

﴿كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ﴾

– „...Сизлардан бой-бадавлат кишилар ўртасидагина айланиб юраверадиган нарса бўлиб қолмасин учун“.

لِي:

﴿إِنَّمَا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَى اللَّهِ حُجَّةٌ بَعْدَ الرُّسُلِ﴾

– „Токи бу пайғамбарлар ўтганларидан кейин одамлар учун Аллоҳга қарши хужожат бўлиб қолмаслиги учун“.

[4-165]

• Аммо бу ҳарфлар иллатни кўрсатмайдиган, балки оқибат-ҳикматни кўрсатадиган ҳарфларга далолат қилмаслиги шарт:

﴿أَقِمِ الصَّلَاةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ﴾

– „Куёш оғишидан (бошлиб) намозни тўкис адо қилинг“.

[17:78]

﴿وَمَا حَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ﴾

– „Мен жин ва инсни фақат Ўзимга ибодат қилишилари учунгина яратдим“.

[51:56]

﴿لَمْ يَشْهُدُوا مَنْفَعَ لَهُمْ﴾

– „Улар ўзлари учун бўлган (диний ва дунёвий) манфаатларга шоҳид бўлишилари учун“. [22-28]

Бу ҳақда ҳикмат тўғрисидаги мавзуимизда батафсил баён қиласмиз.

Иккинчи: далолат (маъно) орқали келган иллат:

Иллат кейин бино бўладиган нарсага имо ва эслатма ҳолатида бўлади. Бунда иллат сўз лозимидан яъни илтизом далолати (маъносига) да келади. Бунда сўз ўз туришича иллатга далолат қилмайди. Бошқача ибора билан айтганда, иллат сўзнинг мантуқидан эмас, мафҳумидан олинади.

Бу икки ҳолатда бўлади:

Биринчи ҳолат: Асли лугавий жиҳатдан яъни мантуқ жиҳатидан иллатлаш учун тузилмаган, балки сўз зарурати яъни мафҳум жиҳатидан иллатлашни ифодалайдиган ҳарфлар орқали иллатлаш. Масалан, таъқиб (шарҳлаш) учун келувчи «фо» ва фоя-мақсад учун келувчи «ҳатто» ҳарфлари каби:

а) Таъқиб (шарҳлаш) ва сабаб «фо»си:

Росулулоҳ ﷺ бундай дедилар:

«مَنْ أَحْيَا أَرْضًا مَيْتَةً فَهِيَ لَهُ»

«Ким ўлик ерни тирилтирса, бас, ер ўшаники».⁸⁶

Росулулоҳ ﷺ яна бундай дедилар:

«مَلَكْتَ نَفْسَكَ فَأَخْتَارَى»

«Сен ўзинга эгасан (хўжайинсан), бас ихтиёр ўзингда (хоҳласанг эринг билан қол, хоҳласанг ажраш)».⁸⁷

Биринчи ҳадисда ерга эга бўлишни сабаб (фо)си орқали тирилтиришга боғлаш билан тирилтиришни мулкка эга бўлишга иллат қилиб қўйилди. Яъни ким ўлик ерни тош ётқизиш ё экин экиш ва ё ободонлаштириш ёки ариқ очиш билан тирилтирса, ер ўшанга бўлади, дейиляпти.

Иккинчи ҳадисда

Фо ҳарфи лугавий жиҳатдан иллатлашни ифода қилмаганлиги боис фога қўйидаги шартлар қўйилган:

1. Фо ҳарфи иллатлаш учун келганда иллатлаш фонинг маъносига лозим бўлиши шарт қилинади. Чунки фо аслида лугатда жамъи мутлақни ифодаловчи «و» «ва» маъносини

(86) Термизий: 1378, 1379. Дорқутний: 217\4).

(87) Аҳмад: 24294).

англатади. Баъзан эса муҳлат билан ихтиёри ифодаловчи « ثُمَّ | кейин» маъносини англатади. Аммо фо бошқа маъноларига нисбатан қўпроқ таъқиб яъни шарҳлаш маъносида келади.

2. Фо ҳарфи иллатлаш учун келгандан иллатлаш фонинг маъносига умумий лозим бўлиши шарт қилинади. Яъни ҳукмни иллат жиҳатидан бошқага ўтвучи ҳукм қилиш мумкин. Аммо ҳукм қосир бўлиб, бошқасига ўтмайдиган бўлса, бундай ҳолатда фо сабабни англатади.

Мисол учун:

﴿وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوْا أَيْدِيهِمَا﴾

– „Ўғри аёл ва ўғри эркакни қўлларини кесинг“. [5:38]

﴿الَّزَانِيْهُ وَالرَّانِيْهُ فَأَجْلِدُوْا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مِائَهَ جَلَدَةً﴾

– „Зинокор аёл ва зинокор эркак — улардан ҳар бирини юз даррадан уринг“. [24:2]

﴿وَزَانَا مَاعِزٌ فَرَجَمَهُ رَسُولُ اللهِ ﷺ﴾

«Моиз зино қилди, шунда Руслондоҳ ﷺ уни тошбўрон қилдилар».⁸⁸

Бу нусусларда фо ҳарфи иллатлашни ифодалаётган бўлса-да, бу иллатлаш қосир бўлиб, бошқасига ўтмайди (яъни фақат битта ҳукмнинг иллати бўлиб қолади). Бундай ҳолатда фо (фои сабабия) сабабни англатувчи фо бўлади. Яъни ўғрилик қўл кесилишнинг сабаби, зино дарра урилишнинг сабаби, дейишимиз мумкин.

3. Фодан кейин келган ҳарф ўзидан аввалгини мукаммал қиласлиги шарт қилинади. Агар мукаммал қилса, фо иллатлаш фоси эмас, (фои шартини) шарт фоси бўлиб қолади.

Мисол учун:

﴿إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوْا وُجُوهَكُمْ﴾

– „...Намозга турсангизда юзларингизни ювинг“. [5:6]

б) Фо ҳарфининг «حَتَّىٰ» аслида ниҳоя маъносини англатиши:

Аллоҳ Таоло айтади:

(88) Бухорий: 4866, 6317. Муслим: 3202).

﴿وَلَنْ أَحَدٌ مِّنَ الْمُشْرِكِينَ أَسْتَجَارَكَ فَأَجِرْهُ حَتَّىٰ يَسْمَعَ كَلَمَ اللَّهِ ثُمَّ أَلْبَغْهُ مَا مَنَهُ﴾

— „(Эй Мұхаммад), агар мушриклардан биронтаси сиздан ҳимоя сұраса, бас, уни ҳимоя қилинг, токи у Аллоҳнинг каломини эшитсін. Сүнг уни омонлик жойига етказиб қўйинг“.

[9-6]

Бу оятда мушрикни ҳимоя қилиш иллати унга Аллоҳнинг каломини эшиттириш яъни унга даъватни етказишидир.

Бунда фо ҳарфи аслида мантуқ жиҳатидан ғоя учун қўйилган «حتىٰ токи» ҳарфнинг илтизом маъносини англатади.

Иккинчи ҳолат: Шореъ ҳукм билан бирга тушунарли муносиб яъни иллатни ифодаловчи сифатни зикр қиласди.⁸⁹ Бундай ҳолатда ҳукм қуидагича турларга бўлинади:

а) Ҳукм бошланишдаёқ яъни ҳеч қандай саволсиз зикр қилинади: Масалан, Росулуллоҳ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

«الْقَاتِلُ لَا يَرِثُ»

«Қотил мерос олмайди».⁹⁰ деган бўлсалар бу сўzlари билан қотилни меросхўрлар сафидан чиқариб қўйдилар. Чунки қотил сўзи тушунарли сифатdir.

«فِي الْغَمَمِ السَّائِمَةِ رَكَادُ»

«Яйловда ўтловчи қўйларга закот бор».⁹¹

(89) Тушунарли муносиб сифат деганинг маъноси нусусда сифат билан сифатдан келиб чиқувчи ҳукм ўртасида таъсирли алоқа мавжуд бўлади. Масалан, «لَا يَفْضِيُ الْفَاضِيُّ وَهُوَ عَظِيمٌ» Қози ғазабланган ҳолатида ҳукм қилмасин», деган нусусда ғазаб сўзи ҳукм қилишдан қайтаришни тушунтирувчи муносиб сифатdir. «الْقَاتِلُ لَا يَرِثُ Қотил мерос олмайди», деган нусусда ҳам ўғил тарафидан отанинг ўлдирилиши (қотил) ўғилнинг отасидан мерос олмаслигига муносиб сифат бўлади ва ҳоказо барча шунга ўхшаш муносиб келувчи сифатлар. Аммо қора танли қози ҳукм қилмасин, дейилса, бунда қора танлик сифатнинг ҳукм қилишдан қайтаришга алоқаси йўқ. Чунки таннинг қора рангги ҳукм қилишдан қайтаришни тушунтирувчи муносиб сифат эмас. Шунингдек, узун бўйли киши мерос олмайди, дейилганда ҳам бўйнинг узуналк сифати меросдан қайтаришни тушунтирувчи муносиб сифат эмас. Чунки меросхўрнинг узун ёки калта бўйлик сифати ҳукмни тушунтирамайди ва унга муносиб ҳам эмас ва ҳоказо.

(90) Төрмизий: 2135 у саҳиҳ эмас, Аҳмад: 49\1).

(91) Абу Довуд: 96\2. Байҳақий: 99\4.

Бу Ҳадисда эгаси емламасдан яйловда боқаётган «السَّائِمَةُ» «чорва» ҳайвонлари ҳам тушунарли сифатдир.

«لِرَأْجِلِ سَهْمٍ وَلِلْفَارِسِ ثَلَاثَةُ أَسْهَمٌ»

«Пиёдага битта ҳисса, отлиққа учта ҳисса (берилсин)».⁹²

Бу ҳадисда ҳиссалар пиёда жанг қилған киши билан отда жанг қилған кишининг сифатларига қараб тақсимланмоқда.

б) Ҳукм савол билан бирга ва савол ўрнида зикр қилинади: Ривоят қилинадики, Росууллоҳ ﷺдан янги хурмони қуриган хурмога айрбошлаш ҳақида сўрашганида Росууллоҳ

«أَبْيَقُصُّ الرُّطْبُ إِذَا بَيْسٌ؟»

«Хурмо қуриса вазни камаядими?», деб сўрадилар. Ҳа, дейишган эди «فَلَا إِذَا عِنْدَكُمْ يَوْمٌ (айрбошланмасин)», дедилар.⁹³

Бу ҳадисдан вазннинг камайиши янги хурмони қуриган хурмога айрбошлашдан қайтаришга иллат бўлаётгани тушуниляпти.

в) Ҳукм савол билан бирга савол ўрнида бўлмай зикр қилинади:

«Росууллоҳ ﷺдан ривоят қилинади, Ҳасъам қабиласилик бир қиз Росууллоҳдан – отамнинг вафоти яқинлашиб қолди, ҳаж эса унга фарз қилинган, бас, мен отам учун ҳаж қилиб берсам унга фойдаси бўладими, деб сўради. Росууллоҳ – Нима деб ўйлайсиз, отангизнинг қарзи бўлса, сиз унинг ўрнига тўласангиз отангизга фойдаси бўладими? дедилар. Ҳа, деди. Росууллоҳ – Аллоҳнинг қарзи, тўланишга ҳақлироқ қарздир, дедилар».⁹⁴

Бу Ҳадисда хасъамлик қиз ҳаж ҳақида савол берган эди Росууллоҳ ﷺ инсон қарзини зикр қилдилар. Ҳаж ҳам ҳаж сифатида инсон қарзи билан баробардир. Шунинг учун қарзни Аллоҳнинг инсон устидаги ҳаққи билан инсоннинг инсон устидаги ҳаққи ўртасига қўшиб зикр қилдилар. Бу эса қарзнинг адo қилинишини тушунтирувчи муносиб сифатдир. Бу ҳадис юқорида савол берувчи эркак киши ҳолатида келган эди.

Бу ҳадис Росууллоҳ ﷺнинг инсонларни қиёсни шартлари билан бирга ишлатишга тарғиб қилганларига ҳам далил бўлади.

(92) Термизий: 1475 у ҳасан саҳиҳ, деган. Абу Довуд: 2358. Ибн Можа: 2845. Дорамий: 2362.

(93) Термизий: 1146. Насойи: 4469. Абу Довуд: 2915. Ибн Можа: 2255. Молик: 1139.

(94) Бухорий: 1442. Муслим: 1334.

Учинчи: Нусусда истинбот орқали келган иллат:

Бунда нусус таркиби ҳукм учун иллатни истинбот қилишни ифодалайди. Бу иллат очиқ-оидин ҳам, далолатан ҳам зикр қилинмаган бўлади.

Биринчи мисол: Ривоят қилинадики, Умар رض Росулуллоҳ رضдан рўзадор одам бўса олса, рўзаси бузиладими, дея сўраганида, Росулуллоҳ رض – нима деб ўйлайсиз, агар рўзадор ҳолингизда оғзингизни чайқасангиз, бу рўзангизни бузадими? дедилар. Умар йўқ, деди.⁹⁵

Юқорида бу Ҳадисни тўла зикр қилиб ўтдик. Бу ҳадисдан бўса олиш рўзани бузмаслиги худди оғиз чайқаш рўзани бузмаслиги билан – агар оғизни чайқаш сувнинг қоринга тушишига сабаб бўлмаса – бир хиллигини истинбот қилдик. Бу билан бўса олиш ҳам – агар манийнинг тушишига сабаб бўлмаса – рўзани бузмаслиги келиб чиқди. Бундан бўса олиш билан рўзани бузиш иллати яъни маний тушиш иллати ҳам истинбот қилинди ва бу иллат яъни маний тушиш иллати истинбот қилинувчи иллат, деб аталди.

Иккинчи мисол:

﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَآسِعُوا إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ﴾

– „Эй мўминлар, қачон Жума қунидаги намозга аzon айтилса, дарҳол Аллоҳнинг зикрига боринг ва савдо-сотиқни тарқ қилинг“.

Ушбу оят савдо-сотиқ ҳукмини эмас, жума намози ҳукмини баён қиляпти. Савдо-сотиқдан қайтариш жумага боришдан қайтаришга иллат бўлмаганида эди, жума намози ҳукмига боғланмаган бўлар эди. Аллоҳ Таолонинг «وَذَرُوا الْبَيْعَ» ва савдо-сотиқни тарқ қилинг», деган каломи гарчи қилмасликка бўлган амр сийғасида келаётган бўлса-да, бироқ, бу қилмаслик талаби қарина орқали қатъий талаб бўляпти. Қарина эса мубоҳдан қайтариш талабидир. Бундан ташқари бу ерда хитоб мавзуси жума намозига бориш мавзуси бўлиб, бу фарз ҳукмидадир. Бу билан аzon пайтида савдо-сотиқ қилишдан қайтарув қатъий қайтарув бўлиб қолади.

Ушбу оятдан аzon пайтида савдо-сотиқ қилишнинг ҳаромлигига бир иллат истинбот қилинади, у ҳам бўлса, жума

(95) Бу Ҳадис «қиёснинг ҳужжатлиги» сарлавҳасида келган.

намозидан чалғитишилларидир. Бу иллат ҳам истинбот қилинган иллат, дейилади ва ҳукм бор ва йўқликада ана шу иллатга боғлиқ бўлади. Натижада, жума намозига азон айтилган вақтда савдо сотиқ қилиш ҳам, ижара ҳам, бошқа ҳар қандай амаллар ҳам намоздан чалғитганлиги боис қиёс орқали ҳаром қилинади.

Учинчи мисол: Росууллоҳ ﷺ бундай дедилар:

«الْمُسْلِمُونَ شُرَكَاءُ فِي الْمَاءِ وَالْكَلَّا وَالنَّارِ»

«Мусулмонлар уч нарсада: сув, ўт-ўлан ва оловда шерикдирлар».⁹⁶

Бир саҳих ҳадисда ривоят қилинишича, Росууллоҳ ﷺ сувнинг Тоиф ва Хайбарда инсонларнинг шахсий мулки бўлишини мубоҳ қилдилар. Улар экинлари ва боғларини сугоришда сувни хусусий қилиб ишлатдилар.

Ушбу икки ҳадисдан сувда шерик бўлиш сувнинг сув бўлганилиги жиҳатидан эмас, балки сувнинг сифати жиҳатиданлиги тушуниляпти. Яъни сув жамоанинг эҳтиёжи тушадиган тармоғи бўлгани учун одамлар унда шериклик қиласидиган умумий мулк бўлиши лозим, шахсий мулк бўлмаслиги керак. Энди, қачон сувга одамларни эҳтиёжи бўлмаса, у шахсий мулк бўлиши жоиздир.

Мана шундан сувга шерик бўлиш иллати истинбот қилинди яъни бу иллат сув жамоа тармоғидан бўлганилиги иллатидир. Бу ҳукм ҳам борлик ва йўқликада иллатга боғлиқ бўлади. Қачон сув жамоа тармоғидан бўлса, ҳатто мазкур учта нарсадан бўлмаса ҳам, у омма мулки бўлиб қолади. Қачон ундан иллат йўқолса, яъни жамоа тармоғидан бўлмай қолса, у шахсий мулкка айланади.

Тўртинчи мисол: Росууллоҳ ﷺ бундай дедилар:

«لَا حَمَّى إِلَّا لَهُ وَرَسُولُهُ»

«Дахлсизлик фақат Аллоҳ ва Росулига хосдир».⁹⁷

Бу ҳадисдан бирор киши омма мулкидан бирортасини ёлғиз ўзига доимий хослаб олишдан қайтаришга иллат истинбот қилинади. Бу иллат «доимий банд қилиш» иллатидир.

Шунга биноан, поезд, трамвай, троллейбус каби транспорт воситаларини шахсий мулк қилиб олиш ман қилинади. Чунки бу воситалар маҳсус темир йўл ва электр симда ҳаракат қиласиди. Яъни улар омма йўлининг бир қисмини доимо банд

(96) Абу Довуд: 278\3. Ибн Можа: 862\2. Аҳмад: 364\5).

(97) Бухорий: 370, 3012. Аҳмад: 71\4. Абу Довуд: 2679).

қилади. Қачон бу иллат яъни «омма мулкининг бир қисмини доимо банд қилиш» иллати йўқолса, ҳукм ҳам йўқолади. Мисол учун, бир киши шахсий поезди бўлишини хоҳласа ва бу поезди ўзига қарашли ердаги темир йўлда ҳаракатланадиган бўлса, уни бундай поездга эга бўлишдан ман қилинмайди. Шунинг учун машиналар ва самолётлар шахсий мулк бўлиши жоиздир. Чунки улар йўлдан бир қисмини доимий банд қилмайди.

Шунингдек, ҳеч кимни фойдаланишдан ман қилинмайдиган денгиз ва катта дарёлардаги сув транспортларига нисбатан ҳам шундай (яъни улар бир кишининг мулки бўлиши жоиз эмас). Аммо суғориш учун фойдаланилувчи кичик дарёларда ҳаракатланувчи сув транспортлари эса бу дарёлар умумий йўл сифатида бўлгани учун шахсларга кичкина кемаларга эга бўлиш рухсат берилади. Чунки кичик кемалар омма мулки бўлган дарёни хусусий қилиб қўймади. Лекин сув трубалари ва ариқларга келсак, булар омма мулки бўлиши лозим. Чунки йўлнинг бир қисмини доимий банд қилади.

Туртингчи: Қиёсий иллат:

Нусусда далолатли иллат бўлади. Мана шу иллат билан асл ҳукми ўртасида таъсирили алоқа бўлса, бу алоқадан янги бир иллатни қиёс қилишда фойдаланиш мумкин. Бу янги иллатни нусусда далолати бор бўлган иллатга қиёс қилинади ва айни янги иллат қиёсий иллат, дейилади. Бу иллат қиёслашда янги ҳукмни ишлаб чиқиши учун ишлатилади. Шунингдек, бошқа иллатлар турларида ҳам баб-баробар ишлатилаверади. Шуни айтиб ўтиш лозимки, иллат билан ҳукм ўртасидаги алоқа қачонки бу иллат далолат жиҳатидан иллатлашнинг тушунарли сифати бўлган тақдирдагина вужудга келиши мумкин. Яъни иллат мана шу сифатни иллат бўлаётганини ҳам тушунтириб турсин ҳамда мана шу сифат иллат, деб эътибор қилинишига бўлган сабабни ҳам тушунтириб турсин. Чунки ушбу иллат билан ҳукм ўртасидаги таъсирили алоқани пайдо қилувчи нарса мана шу сабабдир.

Бунга мисоллар:

Росулулоҳ رض бундай дедилар:

«لَا يَقْضِي الْقَاضِي وَهُوَ غَصِّبَانُ»

«Қози ғазабланган ҳолида ажрим қилмасин». ⁹⁸

Бу ерда ғазаб тушунарли сифат бўлиб, ғазабни иллат қилган ҳолда ҳукм билан бирга зикр қилинди.

(98) Бухорий: 6739. Муслим: 1717.

Аммо далолат жиҳатидан зикр қилинган иллат яъни фазаб ажрим қилишга таъсир қилувчи тушунарли сифатдир. Бу ерда далолатидан тушунилувчи иллат билан асл ҳукм ўртасида яъни фазаб билан ажрим қилиш ўртасида таъсирили алоқа бор. Ушбу таъсирили алоқа эса фикрнинг тарқоқ бўлиши ва бесаранжом ҳолатда бўлишдир. Шунингдек, бошқа ҳар қандай янги тушунарли сифат ҳам айни таъсирили алоқани ўз ичига олади. Масалан, очликни олайлик. Бу сифат ҳам мана шу алоқа орқали нусусда далолатидан тушунилувчи иллатга қиёс қилинади ва ушбу янги тушунарли сифат (яъни очлик) қиёсий иллат, дейилади. Натижада, ушбу икки сифат яъни фазаб ва очлик сифатларида мавжуд таъсирили алоқа орқали фазаб далолатидан тушунилувчи иллат, очлик эса қиёсий иллат бўлиб қолади.

Яна бир мисол: Росулуллоҳ ﷺ бундай дедилар:

«مَنْ كَسَرَ شَيْئًا فَهُوَ لَهُ وَعَلَيْهِ مُثْلٌ»

«Ким бир нарсани синдириб қўйса, синган нарса уники бўлади ва ўшандай нарса бўйнига тушади».⁹⁹

Бу ҳадисда далолатидан тушунилувчи иллат келган. Бу иллатни ифодалаш учун сўз оқимида фо ҳарфи ишлатилди. Ушбу фо ҳарфи эса лугавий жиҳатдан иллатни англатмаслиги бизга маълум. Шунинг учун ҳам айни иллат далолатидан тушунилувчи иллат, деб аталган. Ҳадисда кимнинг қўлида биродарининг нарсаси бўлиб, уни синдириб қўйса, ўшандай нарсани биродарига тўлаши лозимлиги баён қилинди.

Ушбу нусусда ишлатилган фо ҳарфи шуни англатадики, нарсанинг синдирилиши унинг қийматини тўлашга иллатдир. Чунки синдириш иллатлашни тушунтириб турган сифат бўлиб, унинг асл ҳукми (яъни қийматини тўлаш вожиблиги ҳукми) билан алоқаси бор. Айни алоқа эса «мана шу нарсанинг аслича қолмаслиги»дир ва бу алоқани боғлаш орқали янги иллатни яъни «нарсанинг асли ўзгариши»ни нусусда келган далолат иллатига яъни «нарсанинг синиши ёки айнан ўзининг йўқолиши» иллатига қиёс қилинади. Мана шу янги иллат қиёсий иллат, дейилади ва у янги аҳкомларни ҳам асл ҳукмига қиёс қилишда ишлатилаверади.

Демак, кимнинг қўлида биродарининг нарсаси бўлиб, уни синдириб қўйса, «синиш далолат иллати» бўлгани боис, ўшандай нарсани биродарига тўлаб беради. Шунга ўхшаш, ким

(99) Ибн Можа: 782\2. Бухорий: «کسر لعمره» бирорнинг нарсасини синдириб қўйса», деган сўз билан ривоят қилган. Абу Яъло: 85\6. Дорқутний: 153\4).

ўша синдириб қўйған нарсанинг айнан ўзини ўзгартирса, масалан, унинг ўрнига биродарига ўзидағи буғдойни тегирмондан чиқариб берса ёки ўзидағи пўлатдан унга қилич ясад берса, булар ҳам ўшандай нарса билан тўлаш, деб эътибор қилинади. Чунки у синган нарсанинг айнан ўзини ўзгартирди. «Нарсанинг асли ўзгариши» эса қиёсий иллатdir.

Иллат турларига яна бошқа мисоллар:

1. Очиқ-оидин келган иллат:

1. Росууллоҳ ﷺ бундай дедилар:

«إِنْ كُنْتُمْ ثَلَاثَةٌ فَلَا يَسْأَحْ اثْنَانِ دُونَ الْثَالِثِ مِنْ أَجْلِ أَنْ ذَلِكَ يُحْزِنُهُ»

«Уч киши бўлсангиз, бирингиз қолиб иккитангиз пичирлашманг. Чунки, бу уни ҳафа қиласди».¹⁰⁰

Бу ҳадисда иллат

«مِنْ أَجْلِ أَنْ ذَلِكَ يُحْزِنُهُ»

«Чунки, бу уни ҳафа қиласди», деган сўзлардир. Яъни бунда «**мِنْ أَجْلِ**» нима учунки», деган иллат ҳарфлари очиқ ишлатилди ва шу боис, очиқ-оидин келган иллат бўлиб қолди.

2. Далолатидан тушуниловчи иллат:

Бунда тушунарли сифат ишлатилади:

1. Аллоҳ ﷺ айтади:

﴿وَأَعْدُوا لَهُمْ مَا أَسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوُّ اللَّهِ﴾

﴿وَعَدُوكُمْ﴾

– „(Эй мўминлар), улар учун имконингиз борича куч ва эгарланган отларни тайёрлаб қўйингизки, бу билан Аллоҳнинг ва ўзларингизнинг душманларингизни қўрқувга солурсизлар“.

[8:60]

Бу оядда душманни қўрқувга солиш муносиб сифат бўлиб, иллатни ифода қиласди. Чунки

«تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوُّ اللَّهِ وَعَدُوكُمْ»

«**Бу билан Аллоҳнинг ва ўзларингизнинг душманларингизни қўрқувга солурсизлар**» сўзи далолат иллатидир.

2. Розууллоҳ ﷺ бундай дедилар:

(100) Аҳмад: 375\1, 425. Аҳмад Шокир уни саҳиҳ санади, деди. Таёлисий: 34 саҳифа 257 рақам).

«مَا كَانَتْ هَذِهِ لِتَقَاتِلَ...»

«**Бу** (аёл бизга қарши) **жанг қилмаган эди**».¹⁰¹

Бу ҳадисда аёлнинг душман қўшини билан бирга жанг қилмагани уни ўлдириш ҳаром қилинганига иллат бўляпти. Бу тушунарли сифат бўлиб, «жанг қилмаган», деган сўз орқали далолат иллати бўляпти. Бинобарин, душман аёлларидан бири мусулмонларга қарши жанг қилса, уни ўлдириш жоиз бўлади.

3. Истинбот орқали чиқарилувчи иллат:

Росулулоҳ ﷺ

«أَرَأَيْتَ لَوْ تَمَضِّضْتَ هَلْ يُفْسِدُ صَوْمُكَ؟ قَالَ: لَا. قَالَ: فَكَذَّلَكَ الْقُلْبَةُ»

«Нима деб ўйлайсиз, оғзингизни чайқасангиз, рўзангиз бузиладими?»? дедилар. Йўқ, деди. Шунда «Бўса олиш ҳам шундай», дедилар.¹⁰²

Бу нусусдан бўса олганда рўзанинг бузилиш иллати манийнинг тушиши эканлиги истинбот қилинади. Яъни киши бўса олсаю, маний тушмаса, рўзаси бузилмайди. Демак, манийнинг тушиши истинбот орқали чиқариладиган иллатдир. Чунки бу худди оғиз чайқаш кабидир. Оғиз чайқаганда сув қоринга тушса, рўза бузилади. Бўса олингандан маний тушса ҳам рўза бузилади.

4. Қиёсий иллат:

«نَبِيٌّ رَسُولُ اللَّهِ أَنَّ بَيْعَ حَاضِرٍ لَيَادِ»

«Росулуллоҳ ﷺ шаҳарликнинг саҳроликка нарса сотишдан қайтардилар».¹⁰³

Бу нусусда савдонинг бузилиш иллати сотувчининг шаҳарлик, харидорнинг саҳролик бўлишидир. Иккала нарса ҳам иллат чиқариш учун тушунарли сифат бўлади. Чунки саҳродан келган киши шаҳарликлар бозоридаги нарх-навони билмайди. Шунинг учун «сотувчининг шаҳарлик, харидорнинг саҳролик бўлиши» далолатли иллат, дейилади.

Аммо бу ерда ушбу иллат билан ҳукм ўртасида яъни харидорнинг саҳролик бўлиши билан савдонинг бузилиши ўртасида таъсирили алоқа бор. Ушбу таъсирили алоқа эса саҳроликнинг бозор нархини билмаслигидир. Шунга кўра, айни таъсирили алоқани яъни иллатланиш жиҳатини ўз ичига олган

(101) Абу Довуд: 2669. Аҳмад: 488\3. Ибн Ҳиббон: 112\11).

(102) Аҳмад: 12\1. Ибн Хузайма: 245\3. Мустадрак: 198\2. Байҳақий: 218\4).

(103) Бухорий: 2033, 2043. Муслим: 1413).

барча сифатлар қиёсий иллат бўлади. Масалан, «харидор қамоқдан чиқкан бўлиши ёки узоқ вақт йўқ бўлиб кетиб, келган бўлиши» каби. Мана шундай ҳолларда ҳам унга нарса сотиш мумкин бўлмайди.

Демак, «харидорнинг сахролик бўлиши» далолатли иллат бўлиб, «харидорнинг қамоқдан чиқкан бўлиши» қиёсий иллатдир.

Қиёсий иллатни далолатли иллатдан қиёс қилиб олинди, чунки улар ўртасида таъсирили алоқа яъни бозор нархини билмаслик алоқаси мавжуд.

Шуни ҳам айтиш лозимки, далолатли иллат билан қиёсий иллат ўртасида ўзаро жамловчи таъсирили алоқа мавжуд бўлмаса, қиёсий иллат ҳам мавжуд бўлмайди. Худди фаръни аслга қиёс қилиш учун албатта улар ўртасида алоқа мавжуд бўлиши шарт бўлганидек. Мана шу ўта муҳим масала бўлиб, уни доимо идрок этиш лозим.

Иллат билан сабаб ўртасидаги фарқ:

Сабаб: Сабаб ҳукмнинг мавжудлигини англатувчи белгидир. Масалан, қуёшнинг тиккадан оғиши намозни билиш учун ишора бўлганидек.

Иллат: Иллат у орқали ҳукм вужудга келган нарса бўлиб, ҳукмнинг шаръий тузилишига боисдир. Яъни иллат ҳукмнинг шаръий тузилиши сабабидир, вужудга келиши сабаби эмас. У худди нусус каби ҳукм далилларидан бир далилдир. Масалан, Аллоҳ ғизининг ушбу каломидан истинбот қилинган жума намозидан чалғитиш иллати каби:

﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تُؤْدِكُ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاصْبِرُوا إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ﴾

– „Эй мўминлар, қачон Жума кунидаги намозга чорланса (яъни аzon айтилса), дарҳол Аллоҳнинг зикрига боринг ва олдисотдини марқ қилинг!“. [62:9]

Бу ерда чалғитув ҳукмнинг шаръий ишлаб чиқилишига яъни жумага аzon айтилган вақтда савдо-сотиқ қилишнинг ҳаромлиги ҳукмига боис бўляпти. Шунинг учун ҳам у сабаб эмас, иллатдир. Қуёшнинг тиккадан оғишида эса иллат эмас. Чунки пешин намозининг шаръий тузилишига қуёшнинг тиккадан оғиши сабаб бўлмади, балки белги бўлди. Яъни пешиннинг вужудга келиши фарз бўлганига белги бўлди.

Иллат билан ҳикмат ўртасидаги фарқ:

Иллат шаръий тузилишнинг боиси, дедик. Юқорида айтганимиздек, иллат нусусдан ишлаб чиқилади. Аммо шундай нусуслар ҳам борки, унда иллат бўлиб келган ҳарфлардан ёки унинг тузилишидан иллат маъноси шундоқ кўриниб турса-да,

бироқ, мана шу нусусда ё бошқасида қариналар мавжуд бўлади. Бу қариналар эса айни нусусдаги ана шу иллат маъносини бекорга чиқариб, бошқа маънони яъни Шореънинг тояси маъносини пайдо қилади. Бу фоя Шореънинг шаръий ҳукмни тузишига боис эмас, балки шаръий ҳукмни тузишдан кўзлаган тоясиридан.

Шореънинг ҳукмдан кўзлаган мақсадини баён қилувчи ушбу тоя ёки натижага эса истилоҳда «ҳикмат», деб аталди. Иллат, деб аталмади. Чунки у ҳукмнинг шаръий бўлишига боис эмас.

Ҳикмат баён қилинган мана шундай нусуслардан айримларини келтириб ўтамиш:

Биринчи: исломий шариатда умумий шаклда келган нусуслар:

﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ﴾

– „(Эй Мұхаммад), дарҳақиқат Биз сизни барча оламларга фақат раҳмат қилиб юбордик“. [21:107]

﴿وَتَنْزَلُ مِنَ الْقُرْءَانِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ﴾

– „Биз мўминлар учун шифо ва раҳмат бўлган Қуръон оятларини нозил қилурмиз“. [17:82]

Бу нусусларда раҳмат ва шифо шариатнинг натижали сифатидир шаръий тузилишига боис эмас. Чунки ундаги сийға иллатланаётганига далолат қилмаяпти. Шунинг учун иллатлаш бекор қилинади-да, раҳмат шариатнинг тузилишига ҳикмат бўлиб қолади.

Иккинчи: Айрим аҳкомлар тўғрисида ҳикматларни баён қилган нусуслар:

﴿لَيَشْهُدُوا مَنَفِعَ لَهُمْ﴾

– „Улар ўзлари учун бўлган манфаатларга шоҳид бўлишилари учун“. [22:28]

Бу нусусда ҳаждаги ҳикмат баён қилинди.

﴿إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَنُ أَنْ يُوقَعَ بَيْنَكُمْ الْعَدَاوَةُ وَالْبَغْضَاءُ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ﴾

– „Албатта, шайтон ичкилик ва қимор түфайли ораларингизга адоват ва ёмон кўришини солишни истайди“. [5:91]

﴿فَالْتَّقَطَهُ إِلَلٰ فِرْعَوْنَ كَلِيْكُونَ لَهُمْ عَذَّابٌ وَحَرَّنَا﴾

– „Бас уни Фиръавн хонадони ўзларига душман ва ҳамташивши бўлиши учун тутиб олдилар“. [28:8]

﴿وَمَا حَلَقْتُ أَجْنَانَ وَالْإِنْسَ إِلَّا يَعْبُدُونِ﴾

– „Мен жин ва инсни фақат Ўзимга ибодат қилишилари учунгина яратдим“. [51:56]

﴿وَمَا جَعَلَهُ اللَّهُ إِلَّا بُشَرٍ لَكُمْ وَلَتَطْمِئِنَ قُلُوبُكُمْ بِهِ﴾

– „Бу (мададни) Аллоҳ фақат сизларга хуишабар бўлсин, деб ва дилларингиз таскин топишилиги учун қилди“. [3:126]

﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَفَقَّوْنَ﴾

– „Эй мўминлар, тақволи кишилар бўлишинингиз учун сизлардан илгари ўтганларга фарз қилингани каби сизларга ҳам рўза тутиши фарз қилинди“. [2:183]

﴿إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ﴾

– „Албатта намоз фаҳси ва мункардан тўсур“. [29:45]

Росууллоҳ ﷺ бундай дедилар:

«لَا تُنْكِحُ الْمَرْأَةَ عَلَى عَمَّهَا وَلَا عَلَى خَالِتِهَا وَلَا إِبْرَهِ أَخِيهَا وَلَا عَلَى ابْنَةِ أَخِيهَا فَإِنَّكُمْ إِنْ فَعَلْتُمْ ذَلِكَ قَطْعَتُمْ أَرْحَامَكُمْ»

«Аёл аммасининг устига, холасининг устига, акаукасининг қизи устига, опа-синглисининг қизи устига (кундаш бўлиб) никоҳланмасин. Чунки, шундай қилисангиз, силаи раҳмни узган бўласиз». ¹⁰⁴

Юқоридаги барча нусусларда Шореъ ҳукмнинг шаръий тузилиши боисини баён қилмади, балки ҳукмдан кўзлаганояни баён қилди. Яъни Аллоҳ Субҳанаҳу ва Таолонинг айни ҳукмни тузишдан кўзлаган ҳикмати ким шу ҳукмни татбиқ қилса, уни татбиқ қилиши натижасида кўринишини баён қилди.

Юқоридаги нусуслар сийғалари қариналари билан бирга – бу қариналар хоҳ нусуснинг ўзида, хоҳ бошқа нусусда бўлсин – ҳукмнинг тузилишига боис бўлган иллат ифодаланмаётганлиги баён қилинмоқда. Агар иллат ифодаланганда, албатта иллат келган ва ҳукм ҳам маълул (иллатланаётган ҳукм) билан борлик ва йўқликда бир хил бўллар эди.

Мисол учун, юқорида келган

﴿لَيَشْهُدُوا مَنَفِعَ لَهُمْ﴾

(104) Бухорий: 4819. Муслим: 1408).

– „Улар ўзлари учун бўлган (диний ва дунёвий) манфаатларга шоҳид бўлишилари учун“.

[22:28]

дейилган нусусда ҳажнинг ҳукм бўлиб тузилишига манфаатларга шоҳид бўлиш боис (иллат) эмас. Чунки ҳаж тўғрисидаги

﴿وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ عَنِ الْعَلَمِينَ﴾

– „Ва йўлга қодир бўлган кишилар зимасида Аллоҳ учун мана шу уйни ҳажс-зиёрат қилиши бордир“.

[3:97]

оятида ҳажнинг фарз бўлишига ҳеч қандай иллат айтилмаган.

Яна бир мисол, юқорида келган

﴿فَالْتَّقَطَهُ إِلٰلٌ فِرْعَوْنَ لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَحَزَنًا﴾

– „Бас уни Фиръавн хонадони ўзларига душман ва гамтавииши бўлиши учун тутиб олдилар“.

[28:8]

дейилган нусусда Фиръавн оиласи Мусо ﷺни ўзларига душман бўлиши учун тарбия қилишмади. Балки оқибат-натижа шундай бўлиб қолди.

Шунингдек,

﴿إِنَّ الْصَّلَاةَ تَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ﴾

– „Албатта намоз фаҳси ва мункардан тўсур“.

[29:45]

дейилган нусусда ҳам намозни ҳукм бўлишига иллат ифодаланмаяпти, чунки намознинг фарз бўлишини баён қилювчи мана бу оятларда намозни фарз бўлишига ҳеч қандай иллат айтилмаган:

﴿وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ﴾

– „...Ва намозни барпо қилинг“.

[2:43]

﴿إِنَّ الْصَّلَاةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَوْقُوتًا﴾

– „Албатта, намоз мўминларга (вақти) тайинланган фарз бўлди“.

[4:103]

Шундай қилиб, юқоридаги нусуслар сийгаларида қариналари билан бирга – бу қариналар хоҳ нусуснинг ўзида, хоҳ бошқа нусусда бўлсин – ҳукмнинг тузилишига боис бўлган иллат ифодаланмаяпти, балки ҳикмат ифодаланяпти.

Ҳикмат ва иллат ўртасидаги фарқ жуда катта. Иллат ҳукмнинг тузилишига боис (туртки), яъни иллат сабабли ҳукм келиб чиққан. Ҳикмат эса айни ҳукмдан кўзланган натижа ва гояни баён қилади.

Иллат келган жойда ҳукм келмай қолмайди. Чунки иллат бор бўлса, ҳукм ҳам бор, иллат йўқ бўлса, ҳукм ҳам йўқ. Чунки ҳукм шу иллатга қараб тузилади. Бироқ ҳикмат эса баъзи ҳолларда мавжуд бўлса, баъзи ҳолларда мавжуд бўлмай қолади.

Иллат ҳукм тузилишига боис бўлиб, ҳукмдан аввалроқ мавжуд бўлади, ҳукм натижасида пайдо бўлмайди. Бир вақтнинг ўзида, ҳикмат ҳукм натижасида келиб чиқади ва шунинг учун ҳам баъзан мавжуд бўлмай қолади.

Мисол учун,

﴿لَيَسْتَهِدُوا مَنْفَعَ لَهُمْ﴾

– „*Улар ўзлари учун бўлган манфаатларга шоҳид бўлишилари учун“* [22:28]

дейилган. Ҳолбуки, баъзи кишилар ҳаж қиладилар-у, аммо манфаатларни шоҳиди бўлмайдилар.

Шунингдек,

﴿وَمَا حَلَقْتُ آجِنَّ وَآلَّ نَسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ﴾

– „*Мен жин ва инсни фақат Ўзимга ибодат қилишилари учунгина яратдим“* [51:56]

дейилган. Аммо кўпчилик махлуқот Аллоҳга ибодат қилмайди.

Булардан бошқа ҳикмат, деб айтиш мумкин бўлган барча нусуслар ҳам шундай.

Шуни ҳам билмоқ лозимки, ҳукмнинг тузилишидаги ҳикматни Аллоҳ Субҳанаҳу ва Таолодан ўзга ҳеч ким билмайди. Шунинг учун албатта, ҳикмат эканлигини кўрсатувчи шаръий нусус бўлиши керак. Агар нусусда ҳикмат келмаган бўлса, бу Аллоҳ Субҳанаҳу ва Таолонинг ҳикматлар ёки бу шаръий мақсадлар, деб эътибор қилиш ножоиздир. Чунки ҳикматни ҳам, шаръий мақсадларни ҳам мақсад қилувчи фақат Аллоҳ Субҳанаҳу ва Таолодир. То Аллоҳ Субҳанаҳу ва Таолонинг Ўзи ваҳи воситасида билдиrmагунича, на ақлан ва на шаръян Аллоҳнинг ҳикматини билиш мумкин эмас.

Хулоса шуки, ҳикмат ҳукмнинг тузилиши фояси яъни ундан келиб чиқувчи натижадир. Айни натижа нимани кўрсатмасин, у шаръий иллат бўлолмайди, балки Аллоҳ Субҳанаҳу ва Таолонинг хабари бўлади холос. Яъни нусусда келган ана шундай натижалар ҳукмларнинг эмас, нарсаларнинг хабари бўлади, қиссалар, ваъз ва иршодлар, деб эътибор қилинади. Бу натижаларга бундан ўзгача эътиборда қарап дуруст эмас. Чунки улар ҳукм тузишга ҳам, аҳкомлар истинбот қилишга ҳам дахлдор эмас.

ИККИНЧИ ФАСЛ

Далил, дея таҳмин қилингган, аммо далил ҳисобланмаган нарса:

«**إِسْتَدْلَالٌ** Истидолл» **اِسْتَفْعَالٌ** «истифъол» вазнида бўлиб, лугатда далил талаб қилиш, далил излаш, изланаётган нарсага олиб борувчи йўл деганни англатади. Баъзан, хоҳ нас (нусус) ё ижмо ёки қиёс бўлсин, далил дейилади. Баъзан эса, тўғри далил, дея гумон қилиниб, бошқача чиқиб қолган далил турларига айтилади.

Далил дея тахмин қилинаётган нарсалар тўрт тур:

1. Биздан аввалгилар шариати;
2. Битта саҳоба мазҳаби;
3. Истиҳсон;
4. Масолиҳул мурсала.

Буларнинг ҳужжат эмаслиги тўғрисида қўйидаги бандларда айтиб ўтмоқчимиз:

1. Биздан аввалгилар шариати:

Биздан аввалгилар шариати биз учун мутлақо шариат эмас ва бизга ҳужжат бўлолмайди. Чунки Аллоҳ Субҳанаҳу ва Таоло айтади:

﴿وَأَنَّرَلَنَا إِلَيْكَ الْكِتَبَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقاً لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَبِ وَمُهَيْمِنًا﴾

عليهِ ﴿

– „*Ва Биз сизга Китобни ҳақ ила, ўзидан олдинги китобни тасдиқловчи ва унинг устидан назорат этувчи қилиб нозил қилдик*“.

Яъни ўзидан олдинги нарсаларни насх қилувчи этиб, нозил қилдик, демакдир. Шунинг учун биздан аввалги бирор шариат билан бизга хитоб қилинмаган, балки фақат Ислом билан хитоб қилингган.

2. Битта саҳоба мазҳаби:

Битта саҳоба мазҳаби бизга мутлақо далил эмас ҳамда ҳужжат бўлолмайди. Чунки Аллоҳ Субҳанаҳу ва Таоло айтади:

﴿فَإِنْ تَشَرَّعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرْدُوهُ إِلَى اللَّهِ وَآلَّرْسُولِ﴾

– „*Бордю бирон нарса ҳақида талашиб қолсангиз, у нарсани Аллоҳга ва пайғамбарига қайтарингиз*“.

[4:59]

Бу оятда ихтилоф қилиниб қолган вақтда Аллоҳ ва Росулига мурожаат қилиш вожиб қилинди.

Саҳобалар ҳам ҳар бир саҳобий бошқалардан мухолиф фикрга эга бўлиши жоизлигига ижмо қилганлар. Агар битта саҳобанинг мазҳаби (фикри) хужжат бўлганида эди, уларнинг ҳар бири иккинчисига эргашиши вожиб қилинган бўларди, бу эса амри маҳолдир.

Саҳобалар ўз ижтиҳодларида мухолиф фикрда бўлганликлари ҳам машҳур ва маълумдир.

3. Истиҳсон:

«**إِسْتَحْسَانٌ**» Истиҳсон «**إِسْتَفْعَالٌ**» вазнида бўлиб, лугатда бирор нарсани чиройли (яхши) деб билишни англатади. Яъни «**إِسْتِبْلَاحٌ**» хунук, деб билиш сўзининг зиддидир.

Бу сўзнинг истилоҳий маъноси – мужтаҳиднинг фикрига ялт этиб келган, аммо иборада бирор ёрдам бўлмагани учун уни кўрсатиб беришдан ожиз бўлган далил, деганни англатади.

Баъзилар истиҳсон бу бир қиёсдан иккинчи кучлироқ қиёсга чекиниш, дейишган. Улар истиҳсонни Қуръон, Суннат ва одат нусуси тарафга қиёсдан чекиниш, деб ҳисоблашади. Шунингдек, бир ҳукмдан бошқа бир ҳукмга чекиниш ҳам худди шундайдир. Улар Аллоҳ Таолонинг

﴿وَالْوَالِدَاتُ يُرِضِّعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوَلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُتَمَّمَ الْرَّضَا عَةً﴾

– „**Оналар болаларини тўла икки ийл эмизадилар.** (Бу ҳукм) **эмизишини бенуқсон қилмоқчи бўлган кишилар учундир**“ [2:233] деган каломидаги умумий ҳар бир онага қилинган эмизиш талабидан юқори мартабадаги она тўғрисида чекинишади. Яъни бундай она боласини эмизмайди, дея уни айни ҳукмдан чиқариб юборишади.¹⁰⁵

Шунингдек, улар тикувчи ва дазмолловчи каби ёлланган ишчи тўғрисида ҳам куллий қоиддан талабларидан чекиниш қиласидилар.¹⁰⁶ Ҳолбуки, куллий қоида шуни талаб қиласидики, ёлланган ишчи қўлидаги нарсага – агар унга қасдан ёки эҳтиётсизлик билан зарар етказмаган бўлса – кафил бўлмайди. Чунки акс ҳолда хос далил талабига кўра, унинг қўли омонатли

(105) Бу мавжуд далилдан ҳеч қандай асоссиз чекиниш, демакдир. Чунки нусус ҳар бир онага умумий бўлиб келган.

(106) Бу ҳам мавжуд далилдан ҳеч қандай асоссиз чекиниш, демакдир. Чунки Росулуллоҳ ﷺ «**لَا حَمَانَ عَلَى مُؤْمِنٍ**» Омонат олган киши (омонатга) кафил бўлмасин», дедилар.

қўл бўлиб қолади. Хос далил эса ўт қўйиб юбориш ва чўктириб юбориш каби куч билан зарар етказилмаган бўлса, қўлдаги нарсага кафил бўлиш далилидир. Айни кафилликдан мақсад, одамлар ёлланма ишчига берган омонатларида хотиржам бўлишсин, уларга зарар етказилишдан сақланилсин ҳамда ёлланма ишчилар орасида бепарволик ва хиёнат кўпайиб кетмасин.

Истиҳсон далил эмас. Агар чекиниш кучлироқ далилга бўлса, бу далиллар ўртасида кучлигини танлаш ҳисобланади. Аммо чекиниш далилсиз чекиниш бўлса, бундай чекиниш далил ҳисобланмайди. Чунки Аллоҳ Таоло айтади:

﴿فَإِنْ تَنْزَعُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُوهُ إِلَى اللَّهِ وَآلِ رَسُولِهِ﴾

– „*Бордию бирон нарса ҳақида талашиб қолсангиз, у нарсани Аллоҳга ва пайғамбарига қайтарингиз*“.

[4:59]

Демакки, мусулмон кишидан Аллоҳу Росули ﷺ нинг ҳукмига ёки шу иккиси қўрсатган ижмо ва қиёсга эргашиш талаб қилинади. Истиҳсон эса далилдан ҳеч қандай далил-асоссиз чекиниш бўлса, бу Аллоҳу Росули ﷺ га қайтариш ҳисобланмайди.

Бу аксар саҳобаларнинг ҳукмлари. Яъни улар Куръон, Суннат, ижмо ва қиёсдан ўзга ҳеч нарса, ҳеч қандай истиҳсон билан ҳукм қилмадилар.

Бу истиҳсоннинг иккинчи таърифи тўғрисидаги гаплар.

Энди унинг биринчи таърифига келсак, истиҳсон ҳужжат вазифасини ўтолмаслиги аниқдир. Чунки ана шу таърифда истиҳсон мужтаҳиднинг фикрига ялт этиб келган, аммо иборада бирор ёрдам бўлмагани учун уни кўрсатиб беришдан ожиз бўлган далил, дейилган. Демак, мужтаҳид фикрига ялт этиб келган нарса нима эканини яхши билмайди-ми, бинобарин, бу нарса далил, деб эътибор қилинмайди.

4. Масолиҳул мурсала:

Масолиҳул мурсалага бундай таъриф беришган: – У эътибор берилиш ёки бекор қилинишга бирор хос далил орқали гувоҳлик берилмаган маслаҳа (манфаат)дир. Бу маслаҳани олишда – у нусусда келмаганлиги боис – қийинчиликни даф қилиш мақсадидагина олиниши шарт қилинади.

Улар бир киши бировга мол берган бўлса-ю, кейин уни исботлашдан ожиз бўлса, Росуллоро ﷺ нинг қўйидаги сўзларига кўра, даъво қилинаётган киши (яъни молни инкор қилаётган киши)дан қасам ичиш талаб қилиниш ишини бунга мисол қилиб келтиришади:

«الْبَيِّنَةُ عَلَىٰ مَنِ ادْعَىٰ وَالْمُبَيِّنُ عَلَىٰ مَنْ أَنْكَرَ»

«Даъвогар ҳужжат келтирсинг, инкор қилувчи қасам ичин». ¹⁰⁷ Аммо улар инкор қилувчи киши билан даъвогар ўртасида алоқа бўлган тақдирдагина инкор қилувчи киши қасам ичиши вожиб, дейишади. Бундай дейишлардан мақсад, нодон кимсалар доно кишиларни ёлғон даъволар билан маҳкамага судрамасликлариридир.

Масолиҳул мурсаланинг таърифидан у далил эмаслиги очиқ кўриниб турибди. Нусусга хилоф ўлароқ, унга амал қилиш эса ботил ишдир, бундай қилиб бўлмайди. Бу фикримизга қўйидагилар далил бўлади:

1.

﴿وَمَا أَخْتَلَفْتُمْ فِيهِ مِنْ شَيْءٍ فَحُكْمُهُ إِلَىٰ اللَّهِ﴾

– „Бирор нарсада ихтилоф қилсангиз, унинг ҳукми Аллоҳдадир“. [42:10]

﴿فَإِنْ تَنَزَّلُتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُوهُ إِلَىٰ اللَّهِ وَآلِرَسُولِ﴾

– „Бордию бирон нарса ҳақида талашиб қолсангиз, у нарсани Аллоҳга ва пайгамбарига қайтарингиз“. [4:59]

﴿الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتَمَّتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي﴾

– „Бугун сизларга динингизни комил қилдим, неъматимни бенуқсон, тўқис қилиб бердим“. [5:3]

﴿أَنْحَسَبُ الْأَئِنَّاسُ أَنْ يُتَرَكَ سُدًّا﴾

– „Инсон бекор ташлаб қўйилишини (тама) умид қилурми“. [75:36]

Ҳар бир нарса баён қилиб берилган. Шундай экан, қандай қилиб шариатда эътибор берилмаган ёки бекор ташлаб қўйилган нарсалар ҳам бор, дейиш мумкин.

2. Маслаҳа (манфаат)ни белгилаб берувчи шариат экан, демак, истислоҳ (масолиҳул мурсала ҳукми) манфаат устига қурилган ҳукм бўлиб, уни шариат белгилаб бермаган. Шунинг учун у ҳужжат эмас.

(107) Термизий: Ибн Аббос ҳасан саҳиҳ, деди. Бу ҳадисга Росууллоҳнинг ахли илм бўлган саҳобалари ва бошқалар амал қилдилар. Бухорий ва Ибн Можа эса Ҳадисни «إِنَّ الْبَيِّنَةَ عَلَىٰ الْمُدَعِّيِّ وَالْمُبَيِّنُ عَلَىٰ الْمُدَعِّيِّ عَنْهِ» деган лафз билан ривоят қилишди.

3. Ҳукмни манфаат устига қуриш ва уни шариат белгиламаганлиги фақат ақлни ҳакам қилиб олиш, демакдир. Бу эса мумкин эмасдир.

Шуни ҳам айтиш жоизки, юқорида айтиб ўтилган, мужтаҳидлар тарафидан қабул қилинган далиллардан ишлаб чиқилган аҳкомлар шаръий аҳком, деб эътибор қилинади. Чунки улар ярим далилга асосланган.

***

УЧИНЧИ БОБ

ДАЛИЛНИ ТУШУНИШ

УЧИНЧИ БОБ МУҚАДДИМАСИ

Юқорида айтганимиздек, далил бирор ҳақиқатни исбот қилишга мансуб нарса. У усул уламолари наздида билим ва аниқ ишончни ифодалайди.

Белги «**أَمَارَةٌ** амора» эса ундей әмас. У мадлул (далил қилинаётган нарса)га бўлган гумонни кетказиш учун керак бўлувчи нарса. **Масалан**, ёмғирга нисбатан булат каби. Бунда булат ёмғирнинг ёғишига бўлган гумонни кетказиш учун керак.

Агар мана шу белги баъзан ўзи далолат қилаётган нарсадан ажрамаса, аломат, деб ҳам аталади. **Масалан**, исмдан ажрамайдиган алиф ва лом ҳарфининг далолати каби. Бунда алиф ва лом исмнинг аломатидир. Аммо ёмғирга нисбатан булат каби, далолат қилаётган нарсадан ажраладиган бўлса, белги, дейилади. **Демак**, далил белги ва аломатдан бошқа нарса.

Далилни усул уламолари билим ва ишончни ифодалайди, деб билишларини айтиб ўтдик. Улар далилга ўз истилоҳларида хабар топмоқчи бўлинаётган нарсани билиш учун тўғри назар солишга элтувчи нарса, деб таъриф беришди.

Тўғри назар солиш учун шаръий ҳукмни истинбот қилиш учун унинг далилини билмоқчи бўлаётган кишига қўйидаги икки муҳим нарсани билиши лозим бўлади:

1. Сўзлар ва уларнинг далолатларини билиш;
2. Қуръон ва Суннат қисмларини билиш.

Бу икки нарсани билиш шунинг учун зарурки, улар воситасида далил ҳамда ижтиҳод учун керакли нарсаларни тушуниб олингандан сўнг ҳукмни чиқариб олиш мумкин бўлади.

Биз бу бобда «лугат ва сўзлар далолатлари»ни, тўртинчи бобда «Қуръон ва Суннат қисмлари»ни, бешинчи бобда эса «ижтиҳод»ни тадқиқ қилмоқчимиз.

БИРИНЧИ ФАСЛ

Лугат ҳақида

«اللَّهُ لِعْفَتْ» Лугат» ҳар бир халқ ўз мақсадини ифодалаш учун ишлатувчи товушлардир. «لَعْفُتْ» дегани гапирдим, деганидир. Аллоҳ Таоло айтади:

﴿وَإِذَا مَرُوا بِاللَّغْوِ مَرُوا كِرَاماً﴾

— „Улар лагв олдидан ўтсалар, олийжаноблик билан ўттурлар“. [75:36]

Лагвдан мурод ботил сўздир. Ҳадисда ҳам

«مَنْ قَالَ فِي الْجُمُعَةِ صَدَّقَهُ لَعْفًا»

«Ким жума намозида жим бўл, деса, лагв қилибди».¹⁰⁸

Лагв қилибди дегани гапирибди, демакдир. «اللَّهُ لِعْفَتْ» сўзи «أَعْلَى» сўзламоқ» сўзидан олинган.

«اللَّهُ لِعْفَتْ» сўзининг таърифи бирор маъно учун тузилган сўз, демакдир. Лугатларни билиш йўли фақат ривоятдир.

Айримлар лугатни келиб чиқишига қараб, қуийдаги қисмларга бўлишади:

1. Сомий лугат. Бунга арабий, иброний (яхудий), сурёний (оссурий), килдоний (халдейлар тили), ҳабаший (эфиоп тили), ошурний, бобилий, финикий, ҳиярий, набатий лугатлар киради.

2. Орий лугат. Қадимда ҳинд санскрит лугати ҳам шу лугатдан. (Форс, лотин, герман каби қадимги лугатлар ҳам мана шу икки лугат оиласига мансуб). Орий лугатдан инглиз, немис, француз, италян ва испан каби янги лугатлар келиб чиққан.

3. Турон (туркий), можарий (венгерча), татар ва монгол лугатлари.

Баъзилар лугатни таркиб топиш жиҳатидан қуийдаги уч қисмга бўлишади:

1. Уходий (бир ундошдан иборат) лугат. Бу лугат хитойчага ўхшаш бир бўғиндан таркиб топган бўлиб, унинг барча маъно ва лафзлари ўзгармас бир бўғимдан иборат.

2. Мазжий (қўшма сўзли) лугат. Бу лугатда сўзлар икки сўздан таркиб топган бўлиб, биринчиси асл маънога далолат

(108) Термизий: 470, у ҳасан саҳиҳ деди. Абу Довуд: 887. Насоий: 1384. Бухорий шарҳлаб ривоят қилган.

қилса, иккинчиси музофун илайхи маъносига далолат қиласди. Масалан, япон ва турк тилларидаги каби фоил, исми замон, исми маконга ўхшаш.

3. Мутасарриф (сарф қилинувчи) луғат. Бунда битта аслий сўз бир неча сийгага айланниб, арабий, иброний ва сурёний каби ҳар бири бошқасидан ўзгача маънони англатади. Бироқ булар ичидаги араб луғати мумтоз тилга айланган. Чунки у ҳам иштиқоқли (сўз ясалувчи) луғат ва ҳам эъроб (флексия ва турлаш) қилинувчи луғатдир. Масалан, **وَصَعْ، يَضْعُ، وَاضْعُ، مَوْضُوعٌ، وَضَعْ، وَضِيعُ، وَضَاعَةٌ**... каби.

Луғатларни тузиш:

Луғатнинг тузилишига кўнгилдаги нарсани ифодалаш сабаб бўлади. Унинг мавзуси ҳарфлардан таркиб топган сўзлардир. Сўз зеҳннаги нарсанинг моҳияти эмас, ифодаси учун тузилган. Сўз фикрдан бошқача: Фикр воқега берилган ҳукм. Сўз эса ундаймас. Чунки у воқенинг ҳақиқатига ва у ҳақда ҳукм чиқаришга далолат қилиш учун тузилмаган. Балки зеҳннаги нарсани ифодалаб бериш учун тузилган. Сўзнинг бу ифодаси воқега мос келадими ё зидми, фарқи йўқ. Чунки сўзнинг айтилиши хорижиймас, зеҳний маъноларга доирдир.

Барча луғатлар истилоҳий бўлиб, Аллоҳ тарафидан эмас, инсон тарафидан тузилган. Энди Аллоҳ Субҳанаҳунинг

﴿وَعَلَمَ إِدَمَ الْأَسْمَاءَ﴾

– „(Аллоҳ) **Одамга барча нарсаларнинг исмларини ўргатди“.** [2:31]

деган каломига келсак, нарсаларнинг исмларидан мурод луғатлар эмас. Яъни Одамга нарсаларнинг ҳақиқати ва хусусиятини ўргатди, унга ҳис этган нарсалари устидан ҳукм чиқаришда ишлатадиган маълумотларни берди, демакдир.

Аммо Аллоҳ Субҳанаҳу мана бундай дейди:

﴿وَمَنْ ءَايَتِهِ خَلْقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَآخْتِلَافُ الْسِنَتِ﴾

– „**Унинг (Аллоҳнинг) оятларидан (яна бири) – У зот осмонлар ва ерни яратиши ва сизларнинг тилларингиз ва рангингизни хилма-хил қўйганидир“.** [2:31]

Яъни луғатларингиз, демак. Оятнинг маъноси мана бундай: Аллоҳнинг қудратига бўлган далилларнинг бири сизларнинг хилма-хил луғатга эга бўлганингиз, демакдир. Аллоҳ Субҳанаҳу хилма-хил луғатни тузди, дегани эмас. Агар луғат тавқифий (Аллоҳга хос) бўлганида эди, пайғамбарларнинг жўнатилиши

лугатни билишдан муқаддам бўлиши лозим бўлар эди. Ҳолбуки, барча пайғамбарлар луғат пайдо бўлишидан кейин жўнатилган:

﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِن رَّسُولٍ إِلَّا بِلِسَانٍ قَوْمَهُ﴾

– „Биз ҳар бир пайғамбарни ўз қавмининг тили билан (сўзлайдиган қилиб) юборганмиз“. [14:4]

Қуръон арабийдир:

Қуръоннинг барча сўзлари арабий бўлиб, унда бирорта ҳам ноараб сўз йўқ. Буни Қуръоннинг қатъий нусуси ҳам кўрсатиб турибди:

﴿إِنَّا جَعَلْنَاهُ قُرْءَانًا عَرَبِيًّا﴾

– „Албатта, уни арабий Қуръон қилдик“. [43:3]

﴿بِلِسَانٍ عَرَبِيٍّ مُّبِينٍ﴾

– „(Қуръонни) очиқ-равишан арабий тилда (нозил қилди)“. [26:195]

﴿وَلَوْ جَعَلْنَاهُ قُرْءَانًا أَعْجَمِيًّا لَّقَالُوا لَوْلَا فُصِّلَتْ إِآيَاتُهُ﴾

– „Агар Биз (Қуръонни) ажамий (яни араб тилида бўлмаган) Қуръон қилганимизда, албатта улар: «Унинг оятлари баён қилинмабди-да», деган бўлур эдилар“. [41:44]

﴿قُرْءَانًا عَرَبِيًّا غَيْرَ ذِي عَوْجٍ لِّعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ﴾

– „(Биз Қуръонни) бирон эгрилик эгаси бўлмаган арабий Қуръон ҳолида (нозил қилдик). Шояд (Аллоҳдан) кўрқсалар“. [39:28]

Энди Қуръоннинг «سِجِيل»، «الْأَسْتِرْقَ»، «الْقِسْطَاسُ»، «الْمِشْكَاتُ» каби бошқа лугатлардан олинган сўзларни ҳам ўз ичига олганига келсак, бу сўзлар муарраб (араблашган) сўзлардир. Чунки араблар Қуръон нозил бўлишидан аввал ҳам бошқа тиллардан кирган сўзларни ўзларида топилмайдиган отлар сифатида истеъмол қилишиб, уларни ўзларининг луғавий ҳарф ва вазнларига солиб олишар, кейин эса бу сўзлар араблар тарафидан тузилган сўзлар билан бир хил сўзларга айланиб қолар эди.

Қўйидаги жоҳилиятда битилган шеър мазмунида Қуръон нозил бўлишидан аввал муарраб сўзлар ишлатилган:

ترى بع الأرام في عرصاتها

وقيعانها كأنه حب (فلفل).¹⁰⁹

مهفهفة بيضاء غير مفاضة

ترائتها مصقوله كالسجسجلي.¹¹⁰

وخد (كقرطاس) الشامي ومشفر

كسبت اليمانى قده لم يجرد.¹¹¹

فتغلل لكم ما لا تعل لأهلها

قرى بالعراق من قفير (ودرهم).¹¹²

وتضيء في وجهه الظلام منيرة

(كجمانة) البحري سل نظامها.¹¹³

كأن ثيابنا منا زمانهم

خضن (بأرجوان) أو طلبا.¹¹⁴

جائت عليه كل بكر حرة

فتركن كل قراره (كالدرهم).¹¹⁵

Шундай қилиб, четдан кирган сүзни муарраб қилиш сүэни арабий сүзга айлантириб қўяди ва бу ҳар бир асрда ҳар бир арабга жоиз ишдир. Аммо бунинг учун у араб тили (лугати) бўйича мужтаҳид бўлиши, аввалги араблар йўлидан ҳаракат қилиши, яъни бу сўзни араб тили ва ҳарфлари вазнига солиб олиши, бир вақтнинг ўзида, бундай арабийлаштириш фақат нарсалар отлари учунлигига, ҳар бир четдан кирган сўз учун эмаслигига риоя қилиши шарт бўлади.

Шунингдек, сўзни арабийлаштириш сўзни арабий сўзга айлантириб қўяди ва – юқорида айтганимиздек – бу ҳар бир арабга жоиздир. Чунки араблар аҳли луғат бўлиб, улар мана шундай қилганлар. Мисол учун, «تلفون» телефон сўзи инглизча сўз бўлиб, у арабча «فُعْلُولٌ» فعلول «عُرْبُونٌ» عربون сўзи ҳам шу вазнда. Натижада бу сўз «تلفون» бўлиб қолди. Бир вақтда,

(109) Санскрит тилда «пила», арам тилида «фулфул», араб тилида фулфул имрул қайс.

(110) Лотинчада *Sexangulus* имрул қайс.

(111) Юонончада *Kuaartees*, кўз қараш.

(112) Юонон тилида *Drakhmee* Антара (араб фолклор қаҳрамони).

(113) Лотин тилида *Gemona* маржон.

(114) Акад тилида ва арам тилида. Арабчада эса амр.

(115) Юонон тилида *Drakhmee*.

ҳарфлари ت, ل, ف, و, ن ҳарфларидан иборат бўлган «تُلْفُون» сўзи муарраб сўзга айланиб, арабий сўз бўлиб қолди. «جَلْوْنَ» (велосипед рули) сўзи ҳам арабча ج, د, و, ن ҳарфларидан ташкил топди. Аммо мисрча «ж» ҳарфи арабчада йўқ. Шунинг учун бу ҳарф «ج» жим ҳарфига алмаштирилиб, «فَعُولُّ» вазнига солинади-да, «جَلْوْنَ» сўзи муарраб, бинобарин, арабий сўзга айланиб қолди. «جَهْلُّ» сўзи ҳам шу вазнда. Муарраб қилиш (арабийлаштириш) мана шундай бўлади.

Ўрни келганда шуниси ҳам муҳимки, арабийлаштириш ишида ҳис қилинувчи нарсалар исмларигагина чекланиш лозим. Мъёноларга далолат қилувчи сўзлар учун эса араблар иштиқоқни, ўхшатма, қочирма сўзлар учун эса мажозни тузишган.

Демак, арабийлаштириш фақат ҳис қилинувчи исмларда бўлади. Бу исмларга «إِبْرَاهِيم» каби аламлар (атоқли отлар) ҳам киради. Чунки тилшунос халқ бўлмиш араблар арабийлаштириш ишини фақат мана шундай тарзда қилишди.

Бу иш ҳар қандай асрда яшовчи арабга юқорида айтиб ўтилган шартлар орқали мужтаҳид бўлиш шарти билан жоиздир.

Энди бу сўзларни тузишга келсак, бу иш фақат ҳижратнинг ўн иккинчи асли охиригача яшаб ўтган ҳақиқий арабларга шунингдек, ҳижратни тўртинчи асригача яшаган араб қабилаларигагина хос ишdir. Ҳар қандай арабга эмас.

Араб тилига асос солган араб қабилалари қуидагилардир.

Курайш, Тамим, Қайс, Асад, Ҳузайл, Канонанинг бир қисми ва тоъийлар. Четдан кирган сўзлар, эъроблаш ва сарф қилиш ишида фақат мана шу арабларга таянилган. Улардан бошқа бирорта қабилага, хусусан, ажнабий халқларга қўшни бўлиб яшовчи қабилаларга таянилмаган. Ажнабий халқларга қўшни бўлиб яшовчи қабилалар қуидагилар:

Лахам ва Жузом. Бу қабилалар Миср ва Қибтга қўшни бўлган.

Бакр. Бу қабила форсларга қўшни бўлган.

Қузоъа. Бу қабила Шомга қўшни бўлган.

Яман аҳолиси. Булар Ҳиндистон ва Ҳабашистон (эфиопия)га қўшни бўлган.

Абдуқайс ва Азди Аммон қабилаларига ҳам таянилмайди. Чунки булар ҳам Баҳрайнда жойлашган бўлиб, ҳинд ва

форслар билан аралаш яшашган. Шунинг учун араб тили масаласида мазкур етти қабилагагина чекланилади.

Бу қабилаларнинг энг фасоҳатлиси Қурайш қабиласи бўлиб, улар байтул ҳаромнинг қўшнилари ва валийларидир. Арабларнинг вакиллари, ҳожилари ва бошқалари Маккага ҳаж қилгани келишар, ўз масалаларида маккаликлардан маслаҳат сўрашарди. Макка атрофида эса шоир ва адибларнинг мусобақа майдонини ташкил қилувчи бозорлари бор эди.¹¹⁶ Бу бозорларда араб шоирларининг ҳар бири ўз қабилаларининг энг фасоҳатли сўзларини танлаб, мана шу сўзлардан соф тоза, ҳаммага тушунарли қилиб, уларга ёқмай қолишидан эҳтиёт бўлиб шеър битишар, бозорга олиб чиқишар эди. Қурайш қабиласи фасоҳатли, чиройли ва нозик сўзлар устаси бўлгани учун араб вакиллари келишса, уларни энг чиройли сўзлари, энг майин, тоза жумлалари ва шеърлари билан ҳайратга солишар, ҳайратга солган айни сўзларни китобларида битишиб, бу билан энг сўзга уста арабларга айланишарди.

Қурайш лугатлари нотўғри ишлатиладиган кашкаша сўзлардан холи эди. Кашкаша сўзлар Робиъа ва Музар қабилалари тарафидан муаннасдаги мухотаб кофидан кейин шин ҳарфини қўшиб ишлатилувчи сўзлардир. Қайс ва Тамим қабиласи эса анъана қилиб гапиришар эди. Анъана, деб сўзнинг бошида ҳамза келса, уни айн қилиб талаффуз қилишга айтилади. Масалан, «أَنَّكَ عَنْكَ أَسْلَمْ» сўзини «إِذْنْ عَلَمْ» сўзини «عَذْنْ» қилиш каби. Ҳузайл қабиласи эса фахфаҳа ишалатишарди. Фахфаҳа, деб «حَتَّى» сўзидағи «ح» ни «ع» га алмаштириб талаффуз қилишни айтилади. Масалан, «كَيْسُجَنَّةً عَنِّيْ» «سِ حِينِ» деганидаги каби. Яманликлар лугатидаги ватам эса «ت» ҳарфинини «ت» ҳарфига алмаштириб айтишдан иборат эди. Масалан, «النَّاسُ» «النَّاتُّ» ўрнига «النَّاتُّ» каби. Шаншана қилиш эса «ك» ҳарфини бир оз «ش» ҳарфига алмаштириб талаффуз қилишдир. Масалан, «اللَّهُمَّ لَبِيشَ» «اللَّهُمَّ لَبِيكَ» дейиш ўрнига «اللَّهُمَّ دَعِيهَا» дейиш каби. Саъд

(116) Макка атрофидаги бу бозорлар ҳажда қўйидаги тартибда бўларди: Укоз бозори биринчи зулқаъда ойидан йигирманчисигача бўларди. Кейин Макка яқинидаги Мижжаннада шу ойнинг охиригача бўларди. Кейин Арафот яқинидаги Зулмажозда зулҳижжанинг биринчи кунидан бошланиб, у ердан арафотдаги мавқифул аъзамга бориларди. Ҳаж мавсумидан кейин эса Ҳайбарда бўларди).

ибн Бакр, Ҳузайл, Азд ва Ансорлар қабиласи эса истинто қилиб гапиришар эди. Бу сукунли «ع» ни «ط» олдида келса, «ن» қилиб гапиришни айтилади. Масалан, «أَعْطَى» сўзини «أَنْطَلَى» қилиб гапириш каби.

Мана шулар орқали Қурайш мазкур қабилалар орасида энг сўзамол фасоҳатли қабила эди.¹¹⁷ Зеро, Қурайш тилидан араб тили келиб чиқди, у тилда Росууллоҳ ﷺдан мутавотир бўлган қироатлар билан Қуръони Карим нозил бўлди.

Мазкур араблардан араб тили ва лугатини нақл қилиб, илм даражасига кўтартганлар басралик ва куфалик араблар бўлди.

Арабларнинг нарсалар номини қандай ифодалашлари:

Араблар нарсалар номини ифодалашда қўйидаги масдарлардан фойдаланишишди:

1. Ҳақиқат. У учга бўлинади: лугавий ҳақиқат, шаръий ҳақиқат урфий ҳақиқат.
2. Ўхшатма ва қочирмаларни ифодаловчи мажоз.
3. Нарсалар ва аламлар номини ифодаловчи арабийлаштириш. Бу ҳақда юқорида айтиб ўтдик
4. Маъноларни ифодаловчи иштиқоқ.

Буларнинг ҳар-бири тўғрисида керагича батафсил сўз юритамиз:

1. Ҳақиқат:

Ҳақиқат зеҳннадаги маънога далолат қилиш учун тузилган сўзлардир. Агар сўз аҳли лугат ҳақиқий араблар тарафидан берилган маъно билан истеъмол қилинаётган сўз бўлса, бу ҳақиқат лугавий ҳақиқат, дейилади. Масалан, «أَرَأَ الْعَمَّ» оз», «رَفِمُ الشُّرُبِ» кўйлак чизиқлари», «اللَّهُمَّ қоралик», «ثَرْنُ» дўстига ва қўшнисига озор берган такаббур», «جَزِيَ اللَّهِ» нарсанинг асли» каби сўзлар.

Агар сўз ўзига берилган маънодан бошқа маъно билан ишлатилаётган бўлса, яъни ўзига берилган маънодан бошқа маънога кўчирилган сўз бўлса, уни текшириб кўрилади: Агар бошқа маънога урф-одат сабабли кўчирилган бўлса, урфий

(117) Қурайш қабиласи ичидаги фасиҳ сўз устаси Росууллоҳ ﷺдирлар. Ул зотнинг шундай фасоҳатли сўзлари бор эдики, араблар ҳам илгари унданни билишмаганди. Мисол учун «مَاتَ حَنْفَ أَنْفَهُ» «عَذَقَ أَنْفَهُ» Ўз ажали билан ўлди», «حَمَى» «لَا يَلْدُغُ الْمُؤْمِنُ مِنْ حَمْرَةِ مَرْقَبِي» «لَا يَلْدُغُ الْمُؤْمِنُ مِنْ حَمْرَةِ مَرْقَبِي» Мўмин битта тешикдан икки марта чақилмайди» каби.

ҳақиқат, дейилади. Мисол учун, «دَلْهِ» сўзини олайлик. Бу сўзга асли лугатда ер юзида ўрмаловчи ҳар бир жонзот, жумладан инсон ва ҳайвон маъноси берилган эди. Аммо аҳли лугатларнинг урфий истеъмоли бу сўзни тўрт оёқли ҳайвонлар, деган маънога хослаб қўйди ва биринчи маъноси тарк қилинди. Яна бир мисол, «الْغَاطِ» сўзи ҳам асли лугатда ернинг пастқам жойи, деган маънога эга эди. Кейин урфда нажосат ташланадиган жой, деган маънода ишлатиладиган бўлди. Биринчи мисолдаги исмга умумий маъно берилган эди. Кейин аҳли лугатлар урфи бу сўзниг айрим номларини хослаб қўйди. Иккинчи мисолдаги исмга ҳам муайян бир маъно берилган эди. Кейин урфда бошқа маънода ишлатиладиган бўлиб қолди. Урфий ҳақиқат икки турли:

а) Лугавий урфий ҳақиқат. Бу ҳақиқий араблар томонидан қўлланувчи урфга айланиб қолган сўздир.

б) Ҳар қандай аҳли илмнинг ўзларига хос истилоҳ сифатида урфларига айланиб қолган сўздир. Мисол учун, «الْحَاجَةُ» истилоҳи раф, жар ва насбга ишлатилгани каби... ва ҳоказо.

Бу сўзлар ҳақиқий араблар қўйган маънога хос эмас. Балки улар геометрия, химия каби ҳар қандай илм мутахассислари томонидан аталишга одатланилган номлардир. Бу сўзлар худди урфий ҳақиқат каби фарқсиз арабий лугат ҳисобланади.

Агар сўзниг маъносининг бошқа маънога кўчиши шариат сабабли бўлса, бу шаръий ҳақиқат (шаръий истилоҳ), дейилади. Maxsus ҳаракатларни ифодаловчи «الصَّلَاةُ نَمَوْزٌ» сўзи каби. Бу сўзниг асли лугавий маъноси «الدُّعَاءُ دُوْ» маъносида бўлган. Маълум нарсалардан тиийилишни ифодаловчи «الصَّيَامُ رُؤْزًا» сўзи ҳам аслида «الإِمْسَاكُ تَيَيِّلِش» маъносида эди. Ушбу шаръий ҳақиқатни асли лугавий маъносидан чиқарилиб, айни маънони берилиши учун шаръий нусусга муҳтоҷ бўлинади. Шаръий ҳақиқат «الصَّلَاةُ وَ الصَّيَامُ» каби исмлар билан бирга феълларни ҳам масдар сифатида ўз ичига олади. Бунда масдар шаръий маънода бўлса, феъл ҳам шаръий маънода бўлади. Мисол учун «صَلَوةً نَمَوْزٌ» сўзидан олинган «صَلَوةً نَمَوْزٌ» намоз ўқиди» сўзи каби.

Шаръий ҳақиқат масдар, исми фоил, исми мағъул, «أَفْعُلُ» вазнидаги исми тафзилларни ўз ичига олади. Мисол учун, «رَبِّ

مُؤْمِنٌ أَوْ أَفْسَقُ مِنْ عَمْرٍو أَوْ فَاسِقٌ أَوْ مَحْجُوجٌ عَنْهُ Зайд мүмин ёки Амрдан ҳам фосиқроқ ёки фосиқ ёки жанжалкаш» деган сўзимиздаги каби.

Ўзининг луғавий маъносидан шаръий маъносига кўчирилган сўзларга мисол: «النَّفْسُ» сўзининг луғавий маъноси «руҳ», «нафс», «жон ато қилувчи нарса». Шаръий маъноси Жаброил ва ҳаёт сири:

﴿يَوْمَ يَقُومُ الْرُّوحُ وَالْمَلَائِكَةُ صَفَّاً﴾

- „Ўша кунда Жаброил ва фариишталар саф бўлиб турадир“.
[78:38]

﴿قُلِ الْرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي﴾

- „(Эй Мухаммад) «Руҳ Роббимнинг ишидир», денг“.
[17:85]

«الْجَحِيمُ» Жаҳаннам» сўзининг луғавий маъноси: «ловуллаб ёнувчи олов».

Шаръий маъноси: «охиратда олов билан азобланадиган яъни азоблаш ҳовлиси».

«الْجَنَّةُ» жаннат» сўзининг луғавий маъноси: «хурмо ва узумлар боғи».

Шаръий маъноси: «охиратдаги нематлар берилувчи ҳовли».

«الْأَرْضُ» олов» сўзининг луғавий маъноси: «ўтин каби нарсалар билан ёнувчи». Шунингдек, «фикр, маслаҳат», деган маънолари ҳам бор.

Шаръий маъноси: «охиратда азобланиш учун ишлатилувчи нарса».

«الْزَكَاةُ» сўзининг луғавий маъноси: «поклик; ўсиш; мақтов; барака; яхшилик».

Шаръий маъноси: Буюрилган фарз.

2. Мажоз:

Мажоз луғатда ўринни бермоқ яъни қолдирмоқ ва узмоқ. Шаръий истилоҳда: Сўзни ўзига берилган маънодан бошқа маънода қўлланишидир. Бундан мақсад, сўзнинг ўз луғавий маъносига ишлатишдан ман қилувчи ҳамда луғавий маъноси билан кейинги маъноси ўртасига алоқа борлигини кўрсатувчи қарина топилган бўлишидир. Агар ишлатилётган маъно билан асл луғавий маъно ўртасига ўхшашлик алоқаси бўлса у истиора, деб аталади ва у бир неча хил бўлади.

а) Очиқ айтилган истиора. Бунда ўхшатилаётган нарса очиқ айтилади. Масалан, «أَتْأَىْ سَنْ شَرْسَانْ» каби.

б) Қочирмали истиора. Бунда ўхшатилаётган нарса ҳазф қилиниб, унга унинг лозимларидан бири билан ишора қилинади. Масалан, **إِذَا الْمُنِيَّةُ أَشَبَتْ أَطْفَارَهَا الْفَيْتُ كُلُّ نَمِيمَةٍ لَا تَنْفَعُ** агар ўлим тирноқлари билан тирнаса, ҳар қандай тумор ҳам фойда бермайди» деган мақолда **الْمُنِيَّةُ** сўзини ваҳший ҳайвонга ўхшатиляпти. Аммо ўша ваҳший ҳайвон сўзи жумладан ҳазф қилинган ва унинг ўрнига рамзий сўз яъни тирноқ билан тирнаш сўзи қўйилган.

в) Ўхшатма истиора. Бунда ўхшатилаётган нарсани ўхшатилган нарса билан бирга исботланади. Натижада, ўхшатма истиора мана бу гапимизда мисол бўлади: **إِنَّ الْمُوْتَ إِذَا وَقَعَ وَدَبَ فِي أَوْصَالِ الصَّحَّةِ فَلَا يَمْنَعُ حَيَّنَدْ مِنْ وُقُوعِهِ شَيْءٌ** агар ўлим қурбонлик ҳайвонига етиб қолса ва унинг барча бўғимларига ўрмалаб кирган бўлса, ўлимни ҳеч нарса кетказолмайди». Бу гап бирор ваҳший ҳайвон қурбонлик ҳайвонига тирноқларини суқиш билан уни аниқ ўлим ёқасига олиб келиб қўйган, бирор муолажа фойда бермайдиган ҳолатда айтилган гап.

г) Тамсилий истиора. Тамсилий истиора таркиб топган мажоз ёки таркиб топган сўз бўлиб, ўзининг аслий маъносига ўхшаш ишлатилади. Унда ўхшашлик жиҳати бир неча ишлардан таркиб топган хилма-хил бўлади ва ўз лафзида ўзгаришсиз зикр қилинади-да, машҳур сўзга айланиб қолгач, зарби масал бўлиб қолади. Мисол учун, иккиланувчи одамга «**أَرَاكَ تَقْلِمَ رِجْلًا وَتَوْخِرُ أُخْرَى** бир оёғингни олдинга бошқасини орқага ташлаётганингни кўриб турибман» каби.

Истиорада сўзни асл маъносидан кўчма маънога кўчирилиш орқали далолат ва муболага маъноси очиқ айтилган бўлиши ҳам мумкин. Масалан, саҳоватли киши саҳий денгизга, ўлим ваҳший ҳайвонга ва маънавий нарса ҳиссий нарсага айлангани каби.

Агар кўчма маъно билан аслий маъно ўртасидаги алоқа ўхшашсиз алоқа бўлса, мажоз мурсал, дейилади. Мурсал алоқалари бир нечта, масалан:

1. Агар нарса ўзининг жузи (қисми) номи билан айтилса, алоқа жузъий бўлади: Масалан:

﴿فُرَّ آئَلَ إِلَّا قَلِيلًا﴾

– „*Кечаси (бедор бўлиб, намозда) фақат озгина туринг!*“.

[73:2]

Бу оятда туринг дейишдан мурод намоз ўқинг, демакдир. Чунки туришни зикр қилиш билан намозни назарда тутилган яъни қиём (туриш) намознинг жузи (бир қисми)дир.

2. Баъзан алоқа куллий (яхлит) бўлади:

﴿تَبْجَعُونَ أَصْبِعُهُمْ فِي إِذَا هُمْ﴾

– „Панжаларини қулоқларига тиқиб олишиади“. [2:19]

Бу оятда бармоқларни тиқиб олишдан яхлит бармоқлар эмас, балки бармоқнинг учи ирода қилинганд. Натижада яхлитлик зикр қилиниб, бир қисм ирода қилинди.

3. Сабабият. Яъни нарсани унга сабаб бўлган нарса номи билан аташ:

﴿فَمَنِ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ﴾

– „Бас, ким сизларга тажсовуз қилса, сизлар ҳам уларга тажсовузлари муқобилида тажсовуз қилинг“. [2:194]

Бу оятда адватни адват билан қайтариш яъни нарсани ўша нарсага сабаб бўлган нарса номи билан аталди.

﴿إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِئُونَ ﷺ يَسْتَهْزِئُ بِنَا﴾

– „Улар кулмоқдамиз (дейишиади). Аллоҳ уларнинг устидан қулади“. [2:14-15]

Яъни Аллоҳ қулишга кулиш билан уларни жазолади.

﴿وَمَكَرُوا وَمَكَرَ اللَّهُ﴾

– „Макр қилдилар. Аллоҳ ҳам «макр» қилди“. [3:54]

﴿وَجَزَّاً وَسَيِّئَةً سَيِّئَةً مِثْلُهَا﴾

– „Ёмонликнинг жазоси ҳудди ўзига ўхшаган ёмонликдир“. [42:40]

﴿فَيَسْخَرُونَ مِنْهُمْ سَخِيرٌ اللَّهُ مِنْهُمْ﴾

– „Масхара қиласидиган кимсаларни Аллоҳ масхара қилур“. [9:79]

﴿سُوَا اللَّهَ فَنَسِيَّهُمْ﴾

– „Улар Аллоҳни унутшигач, Аллоҳ ҳам уларни унумтди“. [9:67]

Шоир ҳам бундай деди:

﴿أَلَا لَا يَجْهَنَّمَ أَحَدٌ عَلَيْنَا فَنْجَهَلُ فَوْقَ جَهَنَّمَ الْجَاهِلِينَ﴾

Бизга биронтаси ҳаргиз жаҳл қилмасинки, акс ҳолда жоҳилларнинг жаҳлидан ҳам ўтиб тушган жаҳл қиласиз

Баъзида бу алоқа қарама-қарши, деб ҳам аталади. Яъни нарсани унинг зидди номи билан аталиш. Бунда ёмонликнинг жазосини ёмонлик билан эмас, балки мажозий маънода ёмонликнинг зидди билан зикр қилинади.

Бундай алоқа жазоий, деб ҳам аталади. Бунда феълга жазо унинг лафзида зикр қилинади. Ёки бу алоқа сабабий алоқа, дейилади. Бунга ушбу сўз мисол бўлади: **أَنْتَتِ الْأَرْضُ مَطْرًا** «ёғирни (ёғир сабабли) ўстириб чиқарди».

4. Мусаббабия. Бунда нарса номини унга сабаб бўлган нарсанинг номи билан аталади. Масалан, **أَمْطَرَتِ السَّمَاءُ بَيْانًا** осмон ўсимликларни (ёғир сабабли) ўстиридиган каби.

5. Келажакда бўладиган нарса эътиборидан мурсал алоқа:

﴿إِنِّي أَرَبَّنِي أَعْصِرُ حَمَرًا﴾

– „*Мен тушимда шароб сиқаётган (тайёрлаётган) эмишман*“.
[12:36]

6. Ҳозирда бўладиган нарса эътиборидан мурсал алоқа:

﴿وَأَقْتُلُ أَلْيَتَمَّيْ أَمْوَالَهُمْ﴾

– „*Ва етимларга молларини беринг*“.
[4:2]

Чунки етим балофатга етса, етимлиги тугайди.

7. Ҳолни маҳаллий (жойга алоқали) ном билан аташ алоқаси:

﴿فَلَيَدْعُ نَادِيْهُ﴾

– „*Бас, у ўзининг тўдасини (ёрдамга) чақираверсин*“.
[95:17]
Бу ерда алоқа жойга боғлиқ бўлиб, мақсад йифгин аҳлини чақираверсин, демакдир.

﴿وَسَعَلَ الْقَرَيْبَةَ مَا كُنَّا فِيهَا﴾

– „*Биз бўлиб қайтган шаҳардан сўраб-суринширигин*“.
[12:82]
Бу оятда шаҳардан, деганда шаҳар аҳлидан дегани тушунилади.

8. Ҳазф.

﴿إِنَّ الَّذِينَ يُؤْذُونَ لَهُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ﴾

– „*Албатта Аллоҳга ва Унинг пайгамбарига озор берадиган кимсаларни ...*“.
[33:57]

Яъни Аллоҳнинг дўстларига.

9. Бир сўзни бошқа сўз ўрнига ёндош бўлиш учун қўйиш (яъни нарса номини ёндош бўлиш учун бошқа сўз номи билан аташ). Масалан, «**لِمَّا زَادَهُ وَالسُّقَا رَاوِيَةً**» овқатлар ва ичимликлар учун ровия бор» дейишгани каби. Бунда «**رَاوِيَةً**»дан мурод айни юклар ортиладиган түядир.

Яна ақлий мажоз ҳам бўлади. Бунда феълни бирор катта мақсадда ўзининг ҳақиқий фоили ўрнига бошқа фоил қўйилган бўлади. Масалан, «**بَنَى الْأَمِيرُ الْمَدِيَةَ** амир шаҳар қурди», «**جَمَعَ أَبُو بَكْرٍ الْفَرْآنَ** Абу Бакр Қуръонни жамлади» каби.

Ушбу айтилганларнинг ҳаммаси мажоз ҳақида. Унинг барча турларига албатта бирор қарина келиб, ўзининг ҳақиқий маъносини ман қиласди.

Энди сўздан яширин маъно ирода қилинса-ю, аслий маъноси ҳам тушунилиши жоиз бўлса, бу ҳолда қочирма, дейилади. Мисол учун, «**تَوْرُومُ الصُّحَى**» чошгоҳ уйқучиси» деймиз. Бундаги чошгоҳ уйқучиси, дейишимиздан ўз уйининг бекаси бўлган аёлни мақсад қилганмиз. Бу сўзниң ҳақиқий маъноси эса уйқуни жуда яхши кўргани учун то чошгоҳгача ухлайверадиган аёл, демакдир. Бу мавсуф (сифатланаётган сўз)дан қочирмадир.

Сифатдан ҳам қочирма бўлади. Масалн, «**عَرِيضُ الْفَقَى**» энсаси кенг», деймиз. Бундай деган сифатдан нодонлик ва аҳмоқлик мақсад қилинган бўлиб, бу маъно лозимидир. Баъзан айни иборадан ҳақиқий маъно яъни энсаси кенг одам ҳам назарда тутилади.

Баъзан қочирма нисбатга далолат қиласди: «**الْمَحْدُ بَيْنَ ثُوبَيْهِ وَالْكَرْمُ بَيْنَ يَدَيْهِ**» улуғлик кийимда, сахийлик қўзда», каби.

Қочирма баъзида кенг маънода келиши мумкин. Яъни бундай қочирмани сўзниң оқими ва қаринаси орқали тушуниб олинади. Масалан:

﴿أَوْ لَمْسَتْ مُلَائِكَةً﴾

– „...*Ёки аёллар билан муломаса қилсангиз*“.

[4:43]

Бу оятда муломасадан жинсий алоқа киноя қилинган.

﴿وَأَجْعَلَ لِي لِسَانَ صِدْقٍ فِي الْأَخْرِينَ﴾

– „*Мен учун кейин келгувчи кишилар ўртасида рост мақтоллар қилгин*“.

[26:84]

Бу оятда «рост мақтовлар»дан мурод, яхши мақтовдир.

﴿يَوْمَ يُكَسَّفُ عَنْ سَاقِ﴾

– „*Болдиrlар очиладиган Кунида*“.

[68:42]

Яъни қиёмат кунида масаланинг жиддийлиги қочирма қилинмоқда. Чунки ким жиддий ишга киришмоқчи бўлса пойчаларини шимаради.

Фотима бинт Қайс Набий ﷺга «менинг қўлимни сўраганлар ичиди Абу Жаҳм ҳам бор», деди. Шунда Набий ﷺ дедилар:

﴿أَمَّا أَبْوَا الْجَهَمْ فَإِنَّهُ رَجُلٌ لَا يَضْعُ عَصَاهُ عَنْ عَاتِقِهِ﴾

«*Абу Жаҳм елкасидан асосини қўймайдиган киши*».¹¹⁸

Бу ҳадисдаги елкасидан асосини қўймайдиган кишидан аёлларни кўп урадиган киши ёки сафарга кўп чиқадиган кишидан қочирма қилинган.

Лугавий мажоз:

Лугавий мажоз сўзнинг алоқа ва шаръий қарина боис, ўзи учун берилган маънодан бошқа маънода ишлатилишdir. «Инсон» деган сўз «нотиқ» дея ишлатилиши каби.

Урфий мажоз:

Хос урфий: Хос урфий сўзнинг хос урф боис ўзи учун берилган маънодан бошқа маънода ишлатилишидир.

Умумий урфий: Умумий урфий алоқа бор бўлгани учун «Аҳмоқ инсон», деган сўз «بُشَّارٌ اللَّهُ يُرْمَلُونَ» ўрмаловчи», дея айтилиши каби.

Ҳукм ифодаси:

Ҳақиқат ҳам, мажоз ҳам ҳукмни ифода қилиш тўғрисида бир хилдир. Ҳақиқат ўзи учун берилган маънони ҳар қандай умумий ёки хос суратда буйруқ ва қайтарув тарзида исбот қиласди. Масалан, Аллоҳ Таоло бундай деди:

﴿وَلَا يَقْتُلُونَ الْنَّفْسَ إِلَّا بِالْحَقِّ﴾

– „*Аллоҳ (ўлдиришини) ҳаром қилган бирон жонни ноҳақ ўлдирмаслар*“.

[25:68]

Бу оятда барча мухотаб (tinglovchi инсон)ларга қаратса умумий тарзда ноҳақ одам ўлдиришдан қайтарув бор. Шунингдек, мажоз ҳам сўзнинг ўзи учун берилган маънодан бошқа маънода ишлатилаётганини ифодалайди. Масалан, Аллоҳ Таоло айтади:

(118) Муслим: 2709. Абу Довуд: 1944).

﴿إِنَّ أَرْبَعَةً أَعْصِرُ حَمَّاراً﴾

— „Мен түшиимда шароб сиқаётган (тайёrlаётган) эмишман“.

[12:36]

Маълумки, шароб сиқилмайди, балки узум сиқилади ва ундан шароб олинади. Бу оятдаги маъно эса сиқиш оқибатида шароб олиш назарда тутилгани боис мажозий маъно бўлиб келган.

Ҳақиқат билан мажозни ишлатилишнинг икки жиҳати мавжуд:

Очиқ-оидин:

Ҳақиқатдаги очиқ оидин: Никоҳ ва бошқа битимларда икки тарафнинг таклиф ва қабулларида ишлатилувчи розиман, қабул қилдим, сотдим, сотиб олдим каби сўзлар каби очиқ айтилувчи ҳақиқат.

Мажоз: Масалан, **أَكَلْتُ مِنْ ذَلِكَ الشَّجَرَةَ** «бу дараҳтдан едим», деганда унинг мевасидан едим, деган мажоз каби.

Киноя:

Ҳақиқатдаги қочирма: Масалан, «**لَقِينِي صَاحِبُكَ وَحَدَّثْتُهُ عَنِ الْمَوْضُوعِ لِيَقْعِدَ الْأَمْرُ خَاصًا**» дўстингиз билан учрашиб, бу иш шахсий бўлиб қолиши учун унга айни мавзуни айтдим», каби.

Мажоз: мисол учун, бирор ўз хотинига «**اعْتَدْتُ** идда сақла», деса, бундан у талоқ иддасини сақлашни назарда тутади, бинобарин, талоқ тушади ёки идда кунларини санаш керак бўлади. Шубҳасиз, идданинг сабаби талоқ бўлгани эътиборидан ушбу мажозий маънодан талоқ мақсад қилинади.

4. Иштиқоқ:

a) Кичик ёки энг кичик иштиқоқ:

Бугунги кун лугатшунослигида умумий иштиқоқ баъзан эса ўртача иштиқоқ, деган иштиқоқ мавжуд. Бу нарса одамлар қўйидаги дарслик китобларида нарсадир. Масалан, аслий ўзакни оласиз-да, яхшилаб текшириб, сийға ва мабнийлари ҳар хил бўлса ҳам, ана шу сўз маънолари ўртасини жамлайсиз. Масалан, **سَلَام**, **سَلَم**, **سلام**, **سلام**, **سلیمان**, **سلیمان**, **سلیمانی**...

Шунингдек, «**طَبْ سَبْطٍ**» ҳарфларини таркиб қилиш каби:

«**سَبْطٌ**» (аммо маъносида эмас).

سَبْطٌ – سَبْطٌ, سُبُّطًا, سُبُّطَة, سَبَاطَة

السَّبْطُ узун.

سَبْطُ الْيَدِينِ қўли очиқ (сахий).

مَطْرُ سَبْطٌ ёмғирнинг саваллаши.

حُسَيْنٌ سَبْطٌ مِّنْ أَسْبَاطِ¹¹⁹ умматлардан бир уммат.

السَّبْطُ ўғилнинг ўғли (набира).

السَّبَابَاطُ икки ҳовли орасидаги айвон

السَّبَابَاطَةُ уй ўртасига ташлаб қўйиладиган супурги.

سَابُورٌ эркин юрувчи ҳайвон.

Бошқача айтганда, маънодор сўз моддасидан феъл, фоил, мафъул, сифат, масдар каби сўзлар иштиқоқ қилинади. Айни тур маънога жуда бойдир. Чунки ҳар қандай сўз моддасидан бир неча маънодаги моддаларни иштиқоқ қилиб чиқариш мумкин.

б) Энг катта ёки катта иштиқоқ:

Ушбу иштиқоқни Ибн Жаний (Абу Фатҳ Усмон) «الاشْفَاقُ الْكَبِيرُ»¹²⁰, деб атади. Баъзилар эса «الاشْفَاقُ الْكَبِيرُ», деб атади:

1. Бунда сулосий аслий ўзакни оласиз-да, шу ўзакка ва ўзакдан ясалган етти бирикмаларга битта маънони боғлайисиз (чиқариб оласиз). Масалан, ل، و، ق бирикмаларидан суръат, енгиллик ва ҳаракат тезлигини англатувчи сўз ясайсиз:

القول яъни оғиз ва тил бу сўзга енгил айланиши учун.

الفلو ёввойи эшак, яъни енгиллиги ва тезлиги учун.

الوق тоғ эчкиси, яъни чаққон ҳаракати учун.

ولقــيلقـ ёлғон гапда тўхтатмаслик, яъни тезлагани учун.

لوق юмшатмоқ, яъни қўл ҳаракати орқали.

اللقوة бургут, яъни енгил ва тез учарлиги учун.

2. Бунда ўзаро яқин маънолар ўзаро яқин сўзлардан келиб чиқади. Яъни маъноларнинг ўзаро яқинлигига бўлган сабаб сўзлар товушларини ҳам бир-бирига ўзаро яқин қилиб қўяди. Мисол учун:

(119) Термизий: 658\5, у ҳасан сахиҳ деди. Аҳмад: 172\4. Ибн Ҳиббон: 427\15. Ибн Можа 141.

«أَرْ أَرْ=هَزْ ҳаяжонга солиш», «هَزْ титраш». Ҳаяжонга солиш қалбларни титратишдан кучлироқдир. «أُجْ»даги «ҳамза» эса «هَزْ» »даги «ҳо»дан кучлироқдир.

«أَسْفَ عَسْفِ» афсус надомат», «عَسْفٌ زُلْمٌ». Қалбдаги афсус-надомат зулмдан ҳам ёмондир. «أَسْفَ»даги «ҳамза» эса «عَسْفٌ»даги «айн»дан кучлироқдир.

عَصْ қисиш. Қисиш қисилаёттган нарсага етказилувчи қийинчиллик.

عَسْرٌ

عَزْرٌ таъэир, уриш.

Бу уч ҳарфда қийинчиллик маъноси жамланган.

Мисол учун:

الْخَصْمِ اِشْتَاخَا билан ейиш, яъни тарвуз ва бодринг каби юмшоқ емишларни ейиш учун айтилди.

الْقَضْمِ رَاجِيَش, ямлаш, яъни қаттиқ емишни куч билан ейиш учун айтилди.

Бас, «خ» ҳарфи юмшоқ бўлгани учун юмшоқ емишга нисбатан, «ق» ҳарфи эса қаттиқ бўлгани учун қаттиқ емишларга нисбатан ишлатинг ҳамда ҳарфлар товушини нарсалар ҳисси билан уйғун қилинг.

Мисол учун:

قَبْضَهْ chanagli билан олмоқ. Яъни қўлнинг учи билан эмас, ҳаммаси билан.

قصْ чимчиб олмоқ. Яъни «قض»ни бармоқ учларига хослаш.

Бу ерда «ض» ҳарфининг оғиз маҳражини қоплаб, кенг равишда чиққани учун бу ҳарф кўпроқ нарсалар тўғрисида ишлатилди.

«ص» ҳарфи эса маҳражни соғ қилиб, тор равишда чиққани учун бу ҳарф озроқ нарсалар тўғрисида ишлатилди.

Мисол учун:

رَحْوَدْ رَحْوَ رَحْوَدْ кучсизлик, «رَحْوَدْ زَانِفْلِكْ». «ر» ва «خ» ҳарфларининг бирга келиши иккала сўзда ҳам заифлик маъносини келтириб чиқарди.

в) Мураккаб иштиқоқ:

Бу иштиқоқ ўртача иштиқоқдан фарқ қилади. Бу иштиқоқ калиманинг аслидан яъни феъл ва масдардан олиниб, исмлардан феъл ясалади. Бу исмлар жонворлар отлари ёки бошқа бўлсин фарқсиз. Қўйида исмлардан иштиқоқ қилинган феълларни баён қиласиз:

1. Саноқ отлардан ясалган феъллар: «وَحْدَةٌ» уни битта қилди, бирлаштирди, «اَحَدٌ» «تَاهُ» уни битта қилди, «تَاهٰ تَاهٰ تَاهٰ» уни учта қилди, каби.
2. Исли замонлардан иштиқоқ қилинган феъллар: «أَخْرَفَ الْقَوْمَ» қавм кузлади», яъни кузга кирди. Шунингдек, «شَوَّتْ қишга кирди», «أَصَافَ» ёзга кирди», «أَصْبَحَ» тонг оттирди», «أَمْسَى» кечга кирди», «أَظْهَرَ» пешин вақтига кирди» каби.
3. Исли маконлардан иштиқоқ қилинган феъллар: «أَغْرِقَ» фазога чиқдим», «أَعْنَمَ» Ироққа борди», «أَعْنَمَ» Аммонга борди», «الْجَدْ نَاجَدَ» Наждга борди», каби.
4. Жисем аъзоларидан иштиқоқ қилинган феъллар: «أَذْنَهُ» қулоғига урди», «مَدِينَتُهُ» қўлига урди» «مَعْنَيَّهُ» кўзига урди», «أَبْطَهُ» қўлтиғига қистирди, қўлтиқлади».
5. Жисем аъзосидан бошқа жониворлар номларидан феъл иштиқоқ қилиш:
«اسْتَأْسَدَ» шердек (ботир) бўлди», «تَسَمَّرَ» қоплондек (ботир) бўлди», «اسْتَوَقَ» туядек (чарчамас) бўлди».
6. Ажам исмлардан иштиқоқ қилинган феъллар: «رَجُلُ مُدَرِّهُمْ» رَجُلٌ بَادِرَخَام (бадавлат) одам».
7. Товуш отларидан иштиқоқ қилинган феъллар:
«جَاهِيَّتُهُ» туюни «ҳа, ҳа» деб ҳайдадим», «جَاهِيَّتُهُ» қўчқорни «жа, жа», деб ҳайдадим», «عَاقِيْبَالْغَنَمِ» қўйларни ҳайдамоқ».
8. Ҳарфлардан феъл иштиқоқ қилиш:
«سَائِلُكَ حَاجَةً فَلَائِيْتَ لِيْ» سَائِلُكَ حَاجَةً فَلَائِيْتَ لِيْ сендан бир ҳожат сўрасам, «لَوْلَا қилдинг (ундай бўлсайди, бундай бўлсайди, деявердинг)», «سَائِلُكَ حَاجَةً فَلَائِيْتَ لِيْ» لайт сендан бир ҳожат сўрасам, «لَائِيْتَ қилдинг», яъни йўқ дединг, «كَفَوْتُ كَافًا حَسَنَةً وَدَوْلَتُ دَلَالًا جَيْدَةً» қоф ҳарфини чиройли коф қилиб айтдим ва долни яхшилаб дол қилиб айтдим», «هَلَمَمْتُ هَلَمَمْتُ» هَلَمَمْتُ

дедим яъни қани буёкә дедим. Мана шу тарзда демак, ҳеч қандай ўзаги, асли бўлмаган ҳамда иштиқоқ бўлмайдиган ҳарфлардан ҳам феълар иштиқоқ қилинганд.

Бу иштиқоқи мураккаб, деб аталишига сабаб у худди «ك ل م» ҳарфларидан: «كَلَمٌ، كَلِيمٌ، مُتَكَلْمٌ» каби сўзлар иштиқоқ қилинганидек, оддий иштиқоқдан фарқ қиласди. Яъни оддий иштиқоқ ҳеч қандай зоидасиз сулосий мужарраддан ясалади.

Аммо мураккаб иштиқоқ бундай эмас. Чунки оддий иштиқоқда «سَكَنٌ» маскан сўзидан «سَكَنٌ» мискин бўлиб қолди» феъли ясалган бўлса, мураккаб иштиқоқда кўпроқ ҳарфлар иштиқоқ қилинади: «مَسْكُنٌ» маскан исмидан «مَسْكُنٌ» мискин бўлиб қолди» феъли, «مَدْرَعٌ» зирхли исмидан «مَدْرَعٌ» зирхли бўлди» феъли иштиқоқ қилингани каби.

Айрим уламоларнинг айтишича, зоида ҳарфли мураккаб иштиқоқ – зоида ҳарфсиз оддий иштиқоқдан тушунарлироқ бўлади. Бунинг учун иккаласи ҳам бир хил маънода бўлиши керак. Масалан, юқоридаги «تَسْكُنٌ، تَدْرَعٌ» мисолларини олайлик:

Оддий иштиқоқ баъзан мана бу сўзлардан олинади:

«سَكَنٌ» «سَكَنٌ» сўзи «سَكَنٌ» ёки «سَكَنٌ» сўзларидан.

«مَدْرَعٌ» «مَدْرَعٌ» сўзи «مَدْرَعٌ» сўзларидан.

Мураккаб иштиқоқда айтилмоқчи бўлган нарса иккиланмай кескин айтиб қўя қолинади:

«مَسْكُنٌ» сўз «مَسْكُنٌ» сўзидан.

«مَدْرَعٌ» «مَدْرَعٌ» сўз «مَدْرَعٌ» сўзидан.

г) Бу иштиқоқ куббор, дейилади. Баъзилар уни наҳат ҳам дейишади ва бу иштиқоқ сарф қилинувчи иштиқоқ эмас:

«حَيَّ عَلَى الصَّلَاةِ» حَيَّل, демоқ.

«لَا حُولَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللهِ» حَوْلَق.

«جَعَلْتُ فَدَاكَ» جَعَلْ-جَعَدَ, демоқ.

«بِسْمِ اللَّهِ» بَسْمَلَ.

«السَّلَامُ عَلَيْكُمْ» سَمْعَلَ.

«حَسْبِيَ اللَّهُ» حَسْبَلَ.

«سَبْحَانَ اللَّهِ» سَبْحَلَ.

«بَأْبَى أَنْتَ وَأَمَّى» بَأْبَأْ.

شَقْ حَطَبْ «شق حطب» дан яъни қўчкор ва шохли жонвор.

عَبْدُ شَمْسٍ яъни а) кунгабоқар; б) ҳаворанггул.

قَوْيُ الْصُّلْبِ яъни **قصْلَبْ** кучли, метин.

صَهْنَلْقْ овози ўткир.

بَنُو الْهَجَّيمْ яъни ҳажимлар авлоди.

بَنُو الْخَيْشَةْ яъни хabisалар авлоди.

أَطَالَ اللَّهُ بَقَائِكَ طَبْقَ طَبْقَ, демоқ.

қаттиқ бўлмоқ яъни «صلد» қаттиқ» ва «صلد» зарба»дан.

جَلْمُودْ қаттиқ яъни «جلد» чидамлилик» ва «جلد» муз»дан.

Булар сulosий, ruboий, xumosий ва sulosiyllardir.

Куйидагилар араблар лугатлари хусусида ишлатишадиган манбалардир:

- **الْوَضْعُ** Вазъ» (сўз тузиш, ишлаб чиқиш).
- **الْتَّعْرِيبُ** Таъриб» (араблаштириш, муарраб қилиш).
- **الْمَحَازُ** Мажоз» (мажоз, кўчма маъно).
- **الْإِشْفَاقُ** Иштиқоқ» (сўз тузиш).

Булар ҳақида юқоридаги бандларда баён қилиб ўтдик.

Арабларнинг гапни қандай тузишлари:

Гап ҳалқум ортидан оғиз учиғача ёйилувчи товушлардан таркиб топувчи ҳарфлардир. Араб ҳарфларини текшириб кўрилса, улар жами йигирма саккизта эканлиги аён бўлади. Араблар ўзаро жонли тил учун фақат ушбу ҳарфлар кифоя қилмаслиги ҳамда уларнинг ўзи билан мақсад амалга ошмаслигини билишгач, уларни суноъий (ўзаги икки ҳарфлик), sulosий (ўзаги уч ҳарфлик), ruboий (ўзаги тўрт ҳарфлик), xumosий (ўзаги беш ҳарфлик) сўзлар тузишди. Ушбу ўзаги аслий ҳарфли сўзларни беш ҳарфлидан оширишмади. Фақат мулҳақ бўлганда ва зарур ҳолдагина бештадан оширишди холос. Кейин бу калималардан жумлалар тузишди ва лугатларини сўз маъноси жиҳатидан икки қисмга бўлишди:

1. Муфрад.

2. Мураккаб.

Биринчи, муфрад:

Муфрад сўзининг бўлаги маъносининг бўлагига далолат қилмайдиган нарса бўлиб, у ҳарф, феъл ва исмга бўлинади.

a) Ҳарф:

Ҳарф бу бошқа ҳарф билан қўшилганда маъно касб этувчи нарсадир. У бошқа ҳарф билан қўшилмаса, маъно касб қилмайди. Шунинг учун айрим ҳарфларнинг маъносини билиб, тафсир қилишимиз лозим. Зеро бу фиқҳ мавзусида жуда ҳам зарурдир.

Жар ҳарфлари:

1. «منْ» ҳарфи.

«منْ» ҳарфининг «ғоя бошланиши»ни англатиши:

«سُرْتُ مِنْ بَعْدَهُ»
Боғдоддан юрдим».

﴿سُبْحَنَ اللَّهِ أَكْبَرَ يَعْبُدِهِ مِنْ كُلِّ الْمَسَاجِدِ إِلَى الْمَسَاجِدِ﴾

﴿الْأَقْصَا﴾

– „Ўз бандасини кечаси *Масжидул ҳаромдан атрофини баракли қилганимиз* *Масжидул Ақсога оят-мўжизаларимизни кўрсатиш* учун сайр қилдирган зот пок бўлди“. [17:1]

Бу оядта ғоя бошланиши макон (масжид)дир.

﴿لَمَسْجِدٌ أَسِسَ عَلَى النَّقْوَى مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِيهِ﴾

– „*Биринчи кундан тақво асосига қурилган масжид борки, сиз ўшанда туришингиз лойикроқ*“. [9:108]

Бу оядта ғоя бошланиши замон (биринчи кун)дир.

«منْ» ҳарфининг «Табъиз» (бўлак)ни англатиши:

«أَكْلَتُ مِنَ الْخُبْزِ»
нондан (бир бўлак) едим».

«Жинс»ни баён қилиб келиши:

«خَائِمٌ مِنْ ذَهَبٍ»
тилла (жинсидан бўлган) узук».

Ортиқчалик (ҳеч ким ё ҳеч нарса)ни англатиб келиши:

«مَا جَاءَنِي أَحَدٌ»
менга ҳеч ким келмади».

«алмаштириш, бошқани афзал кўриш»ни англатиши:

﴿أَرْضِيْتُمْ بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا مِنْ أَلَّا خَرَةً﴾

– „*Охиратни қўйиб, ҳаёти дунёга рози бўлдингизми*“. [9:38]

﴿وَلَوْ نَشَاءُ لَجَعَلْنَا مِنْكُمْ مَلَكِيَّةً فِي الْأَرْضِ تَحْلُفُونَ﴾

– „*Агар хоҳлаганимизда, албатта сизларнинг ўрнингизга ерда халифа бўладиган фаришталарни (пайдо) қилган бўлар эдик*“.

[43:60]

2. «إلى» ҳарғи.

«سِرْتُ إِلَى بَيْرُوتَ» «إِلَى ҳарфининг «ғоя бошланиши»ни англатиши: Байрутга юрдим».

«Охири» ва бошқани англиши: «سِرْتُ الْبَارِحَةَ إِلَى آخِرِ اللَّيْلِ أَوْ نِصْفَهُ» кеча тун охиригача ёки ярмигача юрдим».

«مع билан, бирга» маъносини англатиши:

وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَّا أَمْوَالُكُمْ

— „Уларнинг молларини ўзингизнинг молингизга кўшиб еман“. [4:2]

3. « حتی » څارفو.

Бу ҳарф кейин бўладиган ёки кейингаликка алоқали сўзнигина жар қиласи:

﴿سَلَمٌ هِيَ حَتَّىٰ مَطْلَعِ الْفَجْرِ﴾

— „Ү (кеча) то тонг отгунгача тинчлик-омонлиkdir“. [97:5] أَكْلَتُ السَّمْكَةَ حَتَّى رَأَسَهَا «баликни бошигача едим».

Бу ҳарф мана шулардан бошқа сўзларни жар қилмайди. Масалан «سرت البارحة حتى نصف الليل» дейилмайди.

4. «فی» ҳарғи.

Зарф (равиш)ни англатиши: زَيْدُ فِي الْمَدِينَةِ «Зайд в Медине». Кўпроқ зарфни англатиб келади.

«عَلَى» га» маъносида келиши:

وَلَا أَصْلِبَنَّكُمْ فِي جُذُوعِ الْنَّخْلِ

— „*Ва сизларни хурмо шохларига осурман*“.

Баъзан кўчма маънода ҳам келади: «الْفَلَانِي» علم نظرٌ

фалончининг илмига назар ташладим».

Сабаб бўлиб келиши:

«دَخَلَتْ اُمْرَأَةُ النَّارِ فِي هِرَّةٍ حَبَسَتْهَا فَلَا هِيَ أَطْعَمَهَا وَلَا هِيَ تَرْكَهَا تَأْكُلُ مِنْ خُشَاشٍ
الْأَرْضِ»

«Бир аёл мушук сабабли дўзахга кирди: на мушукни овқатлантириди ва на ердаги қурт-қумурсқаларни ейиши учун уни қўйиб юборди».¹²⁰

5. «بَاءُ» ҳарфи.

Кўшимча ҳарф бўлиб келиши: «بَهْ دَاءُ» унда дард бор», «أَمْسَكْتُ بِهِ دَاءً» фикрингни қабул қилдим», «أَخْدَتُ بِرَأْيِكَ» қаламни ушладим», «أَقْطَعْتُ بِالْفَلَمِ مَرْأَتْ بِرَيْدٍ» Зайднинг олдидан ўтдим».

Кўмакчи ҳарф бўлиб келиши: «ضَرَبْتُ بِالْعَصَمِ أَصَوْتَ بِالْعَصَمِ» асо билан урдим», «أَكْتَبْتُ بِالْقَلْمَنِ қалам билан ёздим», «أَقْطَعْتُ بِالسَّكِينِ» пичоқ билан кесдим».

Мусоҳаба яъни илова бўлиб келиши: «أَشْتَرَيْتُ السَّيْفَ بِقَرَابِهِ» қилични қини билан сотиб олдим».

﴿فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ﴾

– „Дарҳол Парвардигорингизга ҳамд айтиши билан покланг“.
[110:3]

мутааддий қилиб келиши: «ذَهَبَتْ بِهِ» уни кетказдим».

﴿ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِمْ﴾

– „Аллоҳ нурларини кетказади“.
[2:17]
«علیٰ» маъносида келиши:

﴿وَمَنْ أَهْلَ الْكِتَابَ مَنْ إِنْ تَأْمَنَهُ بِقِنْطَارٍ يُؤَدِّهِ إِلَيْكَ وَمِنْهُمْ مَنْ إِنْ تَأْمَنَهُ بِدِينَارٍ لَا يُؤَدِّهِ إِلَيْكَ﴾

– „Аҳли китоб орасида шундай кишилар борки, унга беҳисоб молни омонат қўйсангиз, хиёнат қилмай сизга қайтаради. Уларнинг орасида яна шундайлари ҳам борки, унга бир динорни шиониб берсангиз, сизга қайтиб бермайди“.
[3:75]

Сабаб бўлиб келиши:

﴿فَظُلِّمَ مِنَ الَّذِينَ هَادُوا حَرَمَنَا عَلَيْهِمْ طَيِّبَاتٍ أَحِلَّتْهُمْ وَبِصَدِّهِمْ عَنْ سَبِيلٍ﴾

﴿اللَّهُ كَثِيرًا﴾

(120) Бухорий: 712, 2236. Муслим: 904.

– „Яхудий бўлган кимсаларнинг золимликлари ва кўп кишиларни Аллоҳ ўйлидан тўсгандари сабабли уларга олдин ҳалол қилинган нарсаларни ҳаром қилиб қўйдик“. [4:160]

Зарф (равиш)ни англатиши:

﴿وَلَقَدْ نَصَرْكُمْ اللَّهُ بِبَدْرٍ﴾

– „Аллоҳ Бадр жангида сизларни голиб қилди“. [3:123]

﴿وَإِنَّكُمْ لَتَمُرُونَ عَلَيْهِمْ مُّصِبِّحِينَ﴾

– „(Эй Макка аҳли,) аниқки, сизлар эртаю кеч уларнинг устидан ўтиб туурисизлар“. [37:137]

Яъни кечасида, демакдир.

Қасам маъносида келиши: «أَفْسِمْ بِاللَّهِ» Аллоҳга қасам ичаманки».

Боис ва учун маъносида келиши:

﴿وَلَمْ أَكُنْ بِدُعَاءِكَ رَبِّ شَغِيًّا﴾

– „Роббим, мен сенга дуо қилиб, ноумид бўлган эмасман“.

[29:4]

Зоида бо бўлиб келиши:

﴿وَلَا تُلْقُوا يَأْيِدِيكُمْ إِلَى الْتَّهْلِكَةِ﴾

– „Ва ўзингизни ҳалокатга ташламанг“. [2:155]

Бир нарсанинг ўрнига (бадалига), алмаштириш маъносида келиши:

«مَا يُسْرِنِي بِهَا حُمْرُ النَّعْمِ»

«Умени қилил тухтада (жуда қаттиқ) хурсанд қилди»
121

﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ أَشْرَوْا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا بِالْأَخْرَةِ﴾

– „Ана ўшалар охират ўрнига дунё ҳаётини сотиб олган кимсалардир“. [2:86]

«عَقُوبَةُ الْجَنَاحِ بِالْغَرَامَةِ خَطَا» , «عَقُوبَةُ الْجَنَاحِ بِالْغَرَامَةِ بِالْجَنَاحِ» қамоқ ўрнига жарима жазоси хато», «عَقُوبَةُ الْجَنَاحِ بِالْجَنَاحِ» қамоқ ўрнига жарима жазоси».

«Маъносида келиши: شَرِبْنَ بِمَاءِ الْبَحْرِ» «Мен дарё сувидан ичишди».

﴿سَأَلَ سَابِلٌ بِعَدَابٍ وَاقِعٍ﴾

(121) Бухорий: 881, 2783. Муслим: 2404.

– „Бир сўрагувчи кимса азобни сўради“.

[70:1]

6. Ј ҳарфи.

а) жар қилувчи омил (бошқарувчи юклама) бўлиши:

Баъзан Ј очиқдан-очиқ касра бўлиб келади:

«لَرِيْدٍ زَيْدٌ» Зайд учун, «عَمْرِيْ اَمْرٌ Амр учун». Бироқ, бевосита нидо ҳарфи билан келса, фатҳали бўлади: «بِاللهِ يَا اَهْلَهُ Эй Аллоҳ». Замир билан келса ҳам фатҳали бўлади: «كُمْ لَكُمْ» сиз учун, «هُنْ لَهُمْ» улар учун». Мутакаллим ҳарфи бўлган «يِ» билан келса, касра бўлади.

«لِ» ҳарфи маънолари:

1. Истиҳқоқ (ҳақли бўлиш) маъносида: Бунда маъно билан зот ўртасида келади: «الْحَمْدُ لِلّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ۖ اَلْحَمْدُ لِلّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ» жаннат мўминларга хос».

3. Мулк маъносида: «لِهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» осмонлар ва ердаги нарсалар Уницидир».

Мулкка эга қилиш маъносида: «زَيْدُ لِهِ مَا نَاهَى دِيَارًا وَهَبَتْ لِزَيْدٍ مَاهَةً دِيَارًا» Зайдга юз динор инъом қилдим». Мулкка эга қилишга ўхшаш: «جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنفُسِكُمْ أَزْوَاجًا وَهَبَتْ لِزَيْدٍ رِحْلَةً أَلْشَتَاءً وَالصَّيفِ» сизга ўзингиздан хотинларни яратди».

4. Иллатлаш (боис қилиш) учун келиши:

﴿لَا يَلْفِقُ قُرَيْشٍ إِلَّا لَفِهِمْ رِحْلَةُ الْشَّتَاءِ وَالصَّيفِ﴾

– „Курайшининг лозим тутиши қандай яхши. Уларнинг қиши ва ёз сафарларини ўзларига лозим тутишлари қандай яхши“.

[106:1]

Иллатлаш ломи баъзан ўзи ёки замир орқали музорени насл қилади:

﴿وَأَنْذَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ تُبَيِّنَ لِلنَّاسِ﴾

– „Сизга эса одамларга баён қилиб беришингиз учун Куръонни нозил қилдик“.

[16:44]

5. Нафи таъкиди бўлиб келиши: Бунда лом ҳарфи феъл ичида «لَمْ يَكُنْ مَا كَانَ» ва «لَمْ يَكُنْ مَا كَانَ» сўзларидан кейин келиб, бу сўзлар ломли феълга мансуб сўзлар бўлади:

﴿وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُطْلِعُكُمْ عَلَى الْغَيْبِ﴾

– „Аллоҳ сизларни гайб илмидан хабардор қилмади“. [3:179]

﴿لَمْ يُكُنْ اللَّهُ لِيغْفِرَ لَهُمْ﴾

– „Аллоҳ уларни (кофирларни) ҳаргиз кечирмади“. [4:168]
Кўпчилик бу ломни инкорни ифодалагани учун жаҳд (нафи)
ломи, дейишади.

6. «إِلَيْ» ҳарфига мос келиши:

﴿بِأَنَّ رَبَّكَ أَوْحَى لَهَا﴾

– „Парвардигорингиз унга вахий қилди“. [99:5]

7. «عَلَى» ҳарфига мос келиши: Бунда ҳақиқий истиъло
маъносини англатади:

﴿تَخْرُونَ لِلْأَذْقَانِ﴾

– „Юзлари билан икъулурлар“. [17:107]
Ёки мажозий маънони англатади:

﴿وَإِنْ أَسَأْتُمْ فَلَهَا﴾

– „Агар ёмон, гуноҳ амаллар қилсангизлар ҳам ўзларингиз
учундир“. [17:7]

8. «في» ҳарфига мос келиши:

﴿وَنَضَعُ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيَمَةِ﴾

– „Биз қиёмат куни учун адолатли мезон-тарозилар
кўйормиз“. [20:47]

9. «عن» ҳарфига мос келиши:

﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ إِيمَنُوا لَوْ كَانَ حَيْرًا مَا سَبَقُونَا إِلَيْهِ﴾

– „Кофир бўлган кимсалар имон келтирган зотлар ҳақида
«Агар яхши бўлганида, унга бизлардан илгари бормаган бўлур
эдилар», дедилар“. [46:11]

10. Айланиб қолиш, бўлиб қолиш маъносини англатиши.
Бунда ломул оқибат ёки ломул маол, дейилади:

﴿فَالْتَّقَطَهُ وَإِلْ فِرَعَوْنَ لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَحَزَنًا﴾

— „Бас, уни Фиръавн хонадони (ўсиб-улгайгач) ўзларига душман ва гам-ташвиши бўлиши учун тутиб олдилар“. [28:8]

11. Аллоҳ Субҳанаҳу ва Таолонинг исмига хос ичиладиган қасам ва таажжуб ломи бўлиб келиши:

«الله يبقى على الأيام» Аллоҳ номига қасам ичаманки, кунлар оша боқий қолади». ¹²²

12. Қасам ҳарфидан холи таажжубланишни англатиб келиши. Бу нидода ишлатилади. Мисол учун Имруъул Қайс шеърида бундай деди:

فِي لَكَ مِنْ لَيْلٍ كَأَنَّ نَجُومَهُ بِكُلِّ مَغَارٍ فَتَلَ شَدَتْ بِيَنْبَلِ¹²³

Бошқасида ҳам ишлатилади. Аъший ўз шеърида бундай деди:

شَابَ وَشَيْبَ وَفَقَارَ وَثَرَوَةَ فَلَلَهُ هَذَا الدَّهْرُ كَيْفَ تَرَدَّدَا

«Йигитлик, кексалик, камбағаллигу бойлик. Ё Аллоҳ бу давр қандай ўзгарувчан». ¹²⁴

---

(122) Музоре мусбат бўлиб, лом қасамга жавоб сифатида келиб, ҳеч қандай нарса уни жавоб ломи бўлишидан тўсмаса, таъкид нунига туташганлиги вожибликни ифодалайди: «**وَعَالَهُ لَكِيدَنْ أَصْنَاعَكُمْ**» Аллоҳ номига қасамки, бутларингизни бир бало қилурман». Бунинг таъкидсиз келадиган ҳолати эса нафи ҳарфи тақдир қиласи: «**وَاللهُ لَقَدْ نَذَرْتُ لَكُمْ بُوْسَفَ**» Аллоҳ номига қасамки, Юсуфни эслашда тўхтамадинг». Бу аслида «**لَا تَقْتُلُ**» эди. Шунга кўра, ким «**أَغْفُلُ**» Аллоҳ номига қасамки, қиласман», десаю, қилса, гуноҳкор бўлади. Чунки «**وَاللهُ لَا أَغْفُلُ**» нинг маъноси «**وَاللهُ لَا أَغْفُلُ**» Аллоҳ номига қасамки, қилмайман», деганидир. Ким сўзини исботламоқчи бўлса, «**وَاللهُ لَأَغْفُلُ**» Аллоҳ номига қасамки, албатта қиласман», дейиши лозим. Шундай қиласаса гуноҳкор бўлади. Бу бир инсоннинг «албатта, қасамлар гап услуби (қоидаси) устига бино бўлган», деган гапига тўғри келади. Аммо ким «қасамлар урф-одат устига бино бўлган», деса, у айни қасамни урф-одат борасида топламайди. Чунки айни қасам инкор учун эмас, исбот учундир. Қасам ломи юқорида оятда келганидек, ўша қасамдан кейин, қасамга жавоб бўлиб келади. Баъзан лом муқаддар бўлиб келади: «**لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ** *Сизлар учун Аллоҳнинг Росулида ғўзал иброт бордир*». Бу оятда лом қод ҳарфи билан келди. Қод эса сарфланувчи ва мусбат бўлган мозий билан музорегагина хосдир. Бунинг учун музоре насб, жазм бўлмаслиги, олдida син ва савфа ҳарфлари келмаслиги шарт бўлади. Шунинг учун ким «**رَبِّمَا لَا أَذْهَبُ**, **قَدْ لَنْ أَذْهَبَ**» деса, хато гапирган бўлади. Балки бунинг ўрнига у «**رَبِّمَا لَا أَذْهَبَ**» дейиши лозим. Баъзан қасам ломи ҳазф бўлиб келади: «**لَا جَرْمٌ لَّا تَنِيكُ**» «**لَا جَرْمٌ لَّا تَنِيكُ**» каби. Аслида бу «**لَا جَرْمٌ لَّا تَنِيكُ**» эди, «**أَقْسَمُ**» ҳазф бўлиб, лом маҳзуф бўлган қасамнинг жавобидир.

(123) Имруъул Қайс девони: 117.

(124) Аъший: «Девони кабир»: 50.

ما أَضْرَبَ زِيَادًا لِعُمُرٍ وَمَا أَحْبَبَ
لِبَكْرٍ زَيْدٌ نَّبِيُّنَا عَلَى عَرْمَى مَانَ وَعَلَى يَهُودَ

12. Феълни мутааддий қилиб келиши: «ما أَضْرَبَ زِيَادًا لِعُمُرٍ وَمَا أَحْبَبَ لِبَكْرٍ زَيْدٌ نَّبِيُّنَا عَلَى عَرْمَى مَانَ وَعَلَى يَهُودَ».

Зайдни Амр учун урмайман ва Бакр учун уни яхши кўрмайман».

13. Зоида таъкид ломи бўлиб келиши:

а) Хоҳлаш ва буюриш феълидан кейин, насли музорега қўшилиб келувчи лом:

إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذَهِّبَ عَنْكُمْ أَرْجُسَكُمْ ﴿١﴾

– „Аллоҳ сизлардан гуноҳни кетказишни ва сизларни бутунлай поклашини хоҳлайди“. [33:33]

وَأُمِرْتُ لِأَعْدِلَ بَيْنَكُمْ ﴿٢﴾

– „...Ва сизларни ўртангизда адолат қилишига буюрилдим“. [42:15]

б) Ломи тақвия (кучайтириш ломи), деб аталган лом: Бу лом заиф омилни кучайтириш учун ўша омил сўнгидаги келади:

هُدًى وَرَحْمَةٌ لِلَّذِينَ هُمْ لَرِبِّهِمْ يَرْهُبُونَ ﴿٣﴾

– „Роббилиаридан қўрқадиган кишилар учун ҳидоят ва раҳмат бўлур, деб...“. [7:154]

Ёки амалнинг бир бўлаги билан келади:

مُصَدِّقًا لِمَا مَعَهُمْ ﴿٤﴾

– „Ўзларидаги нарсани (Тавротни) тасдиқ этувчи“. [2:91]

в) Ломнинг жазм қилувчи омил (бошқарув юкламаси) бўлиши. Бу лом талаб қилиш учун тузилган бўлиб, ўзининг ҳаракати касралидир. Аммо «фо» ва «вов»дан кейин келса, ҳаракати кўпинча сукунли келади:

فَلَيَسْتَحْيِيُوا لِمَا لَمْ يَرَوْا بِي ﴿٥﴾

– „Бас, Менинг (даъватимга) жавоб қилсинлар ва Менга имон келтирисинлар“. [2:186]

Баъзан «م»дан кейин ҳам сукунли бўлиб келади:

شَرَّمَ آيَقَضُوا تَفَثَّمُوا ﴿٦﴾

– „Сўнгра улар кирларини кетказсинлар“. [22:29]

г) Лом баъзан омил (бошқарувчи юклама) бўлмай келади ва у етти турдан иборат бўлади:

1. Мубтадо ломи. Бу лом икки ишни яъни жумла мазмунини тавкиди ва музореънинг ўрнини ҳолга бўшатишни ифодалайди. Бу икки мавзуга алоқадор:

a) Мубтадо:

﴿لَا تُتْمِنَ أَشَدُ رَهْبَةً﴾

– „Сизлар (мунофиқларнинг) дилларида Аллоҳдан кўра кўрқинчлироқсиз“. [59:13]

б) «إنَّ»га Хабар:

1. Ислам хабар бўлиши:

﴿إِنَّ رَبِّي لَسَمِيعُ الْدُّعَاءِ﴾

– „Албатта, Роббим барча дуоларни эшиштувчиидир“. [14:39]

2. Шибҳ жумла бўлган музоре олдида келиши:

﴿وَإِنَّ رَبَّكَ لَيَحْكُمُ بَيْنَهُمْ﴾

– „Албатта, Роббингиз уларнинг ўртасида ҳукм қилур“. [16:124]

3. Шибҳ жумла олдида келиши:

﴿وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ حُكْمٍ عَظِيمٍ﴾

– „Албатта сиз улуг Ҳулқ устидадирсиз“. [68:4]

1. Ломи зоида. Бу лом мубтадонинг хабари олдида келади:

أَمْ الْحَلِيسُ لَمْ يَجُوزْ شَهْرَيْهِ ترضي من اللحم بغض الرقبة

«لَكَنْ»нинг хабари олдида ҳам келади: «لَكَنْ» аммо уни яхши кўришни қасд қилдим».

Баъзиларнинг «أَرَاكَ لَشَاقِي» деган гапидаги «арий»нинг иккинчи мағъбули олдида ҳам келади.

3. Ломул жавоб. У уч турлидир:

a) «لو»га жавоб:

﴿لَوْ كَانَ فِيهِمَا إِلَّاَ اللَّهُ لَفَسَدَهَا﴾

– „Агар Аллоҳдан ўзга илоҳлар булганида, ҳар иккиси бузилиб кетар эди“. [22:21]

б) «لَوْلَا» «لَوْلَا»га жавоб:

﴿وَلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِيَعْصِي لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ﴾

– „Агар Аллоҳ одамларнинг айримларини айримлари билан даф қилиб турмас экан, шубҳасиз, ер фасодга дучор бўлади“.

[2:251]

4. Рухсатга шарт вазифасини ўтовчи лом. Аммо ундан кейинги жавоби шартга эмас, қисмга мабни бўлади:

﴿لِئِنْ أَخْرِجُوا لَا تَخْرُجُونَ مَعَهُمْ﴾

– „Қасамки, агар қувиб чиқарилсалар улар билан бирга чиқиб кетмаслар“.

[59:12]

5. Алиф-ломнинг ломи: «الْمَرْجَلُ қозон», «الْحَارِثُ қўриқчи», каби.

6. Ислим ишоралар олдида келувчи лом. Бунда баъзан узоқликни, баъзан «ذلک»дан ташқари таъкидни англатади. «تُلْكُ»да сукун келса, «ذلک»да икки сукун бир жойда келиб қолгани учун касра келади.

7. Таажжуб ломи. Бу лом жар қилувчи лом эмас: «لَظَرْفُ زَيْدٍ» «زید علی دین» «زید علی دین» Зайднинг елкасида қарзи бор». «لَكَرْمُ عَمْرُو» «أَمْرٌ عَمْرُو» Amr қандаям сахий!».

8. «علی» ҳарфи:

Истиъло учун: «زید علی دین» «زید علی دین» Зайднинг елкасида қарзи бор». «زید علی السطح» «زید علی السطح» Зайд текис ер устида турибди».

«فی» маъносида келиши:

﴿وَدَخَلَ الْمَدِينَةَ عَلَى حِينٍ غَفَلَةً مِّنْ أَهْلِهَا﴾

– „(Кунлардан бирида Muso) шаҳарга унинг аҳолиси гафлатда бўлган (пешин) пайтида кирган эди“.

[28:15]

«عنْ» маъносида келиши:

إِذَا رَضِيَتْ عَلَيْ بْنُ قَسِيرٍ لِعُمَرٍ وَاللهُ أَعْجَبَنِي رَضَاهَا

Агар менга Қашир қабиласи рози бўлса, Аллоҳ номига қасамки, уларнинг розилиги мени ажаблантиради.

Бу шеърда «رضيتْ عنِي» «رضيتْ علی» «رضيتْ علی» эди.

«غدت من عليه بعد ما تم ظمها» «فَرَقْ» маъносидаги исм: исм: «غدت من عليه بعد ما تم ظمها» «فَرَقْ» бу аслида «غدت من فرقه» «غدت من فرقه» эди.

9. «عنْ» ҳарфи:

Мубоада (узоқ бўлиш) маносида келиши:

﴿فَلَيَحْذِرِ الَّذِينَ تُخَالِفُونَ عَنْ أَمْرِهِ﴾

– „(Пайғамбарнинг) амрига хилоф иши қиласадиганлар эҳтиёт бўлсинлар“.
[24:63]

رمیت السهم على عن القوس «رمیت السهم على عن القوس» маъносида келиши: камондан ўқ отдим».

«بعد» маъносида келиши:

﴿لَتَرَكُنَ طَبَقًا عَنْ طَبَقٍ﴾

– „Албатта сизлар (эй инсонлар), табакадан табакага минурсизлар (яъни бир ҳолдан иккинчи ҳолга кўчиб туурсизлар)“.
[84:19]

«على» маъносида келиши:

– „Албатта сизлар (эй инсонлар), табакадан табакага минурсизлар“.
[84:19]

Бунда «عن» ҳарфи «بعد» маъносидадир.

لاه ابن عمك لا أفضلت في حسب عنّي ولا أنت ديان فتخزوني

«جانب» маъносида келиши:

Бунда «عنّي» «عليّ» «عنّي» ҳарфи ҳинчидан эди.

ولقد أران للرماح دريئة من عنْ يعنى تارة وأمامي

Бунда «جانب يعنى» «عنْ يعنى» ҳарфи ҳинчидан эди.

«عنّ» ҳарфи сўнгида «ما» ҳарфи келиши, аммо унинг амалини бекор қилмайди:

﴿قَالَ عَمَّا قَلِيلٍ لَّيُصِبِّحُ نَدِيمِينَ﴾

– „(Аллоҳ) деди: «Озгинадан кейин улар албатта надомат қилгувчиларга айланаб қолурлар“.
[23:40]

10. «ك» ҳарфи.

Шибҳ жумлада жар қилувчи бўлиши:

«محمد كالأسد» Муҳаммад шер кабидир».

Аллоҳ Таолонинг ушбу қаломида келганидек, таъкид учун келиб, ўзи зоида бўлиши:

﴿لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ﴾

– „Бирон нарса Узотга ўхшаши эмасdir“.
[42:11]

Бу оятда «لَيْسَ شَيْءٌ مُّثُلُهُ» тақдир қилинган.

Жар қилувчи ҳарф бўлмай, балки замир бўлиб, насб ва жар ҳолида келиши:

﴿مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ﴾

– „Роббингиз сизни тарк этгани йўқ“.

[93:3]

Хитоб маъносини англатиб, аммо ўзининг алоҳида ўрни бўлмай, исми ишорага боғланиб келиши: «تَلَكَ، ذَلِكَ» каби. Боғланмасдан, алоҳида исми ишора бўлиб келиши: «إِيَّاكُمَا، إِيَّاكَ» каби. Баъзи исми феъллар билан келиши: «رويدك» каби.

Исм бўлиб келиши: «يَضْحِكُنَّ عَنْ كَالِبِرِ الدِّهْمِ» каби.

11. «مُدْ، مُنْدُ» ҳарфлари:

Бу ҳарфлар исми зоҳир (исми замон)ларни жар қиласди. Агар ҳозирги замон бўлса, «فِي» маъносини англатади: «مَا رَأَيْتَ مُدْ يَوْمًا» каби. Бу аслида «ما رأيت في يومنا» эди. Агар ўтган замон бўлса, «مِنْ» маъносини англатади: «ما رأيت مُدْ يَوْمَ الْجُمُعَةِ» каби. Бу аслида «من يوم الجمعة» эди.

12. «سوی، غیر، عَدَا، حَاشَا، خَلَا» ҳарфлари.

«غَيْرُ» ва «سوی» ҳарфларидан кейин келган исм жар келади, аммо бу исмнинг ўзи шу ҳарфга изофа бўлади. «سوی» ва «غَيْرُ» сўзларига эса эъроблашда худди «إِلَّا» каби мустасонлик ҳукми берилади:

ما رأيت «, ما حضر غير محمد», «ما حضر الطلاب غير محمد», «حضر الطلاب غير محمد»
ما مررت بغير محمد «, غير محمد»
کаби.

Исм «خَلَا» ва «حَاشَا» ҳарфларидан кейин мустасно бўлади. Ўзи эса мағъул биҳи бўлгани боис насб ҳолида бўлади ва феъллар мозий келади: «طَارَتِ الْحَمَامَاتِ عَدَا حَامَةً». Ёки жар қилувчи ҳарф, деган эътиборда жар ҳолида келади: «طَارَتِ الْحَمَامَاتِ عَدَا حَامَةً» каби.

Тасдиқ ҳарфлари:

«عَمْ» ҳарфи: Ўзидан аввалги саволга тасдиқ сифатида келади:
أَقَامَ زِيدٌ؟ نَعَمْ، قَامَ زِيدٌ
کаби.

«بَلِي» ҳарфи: Нафи (қайтарувга) ижобий жавоб берил келади: «مَا قَامَ زِيدٌ، بِلِي» яъни «йўқ турди», демакдир.

«أَجَّلُ» ҳарфи: Хабарни (хабардан бошқасини эмас) тасдиқ қилиб келиши: «قَامَ زِيدٌ أَجَّلُ» яъни «ҳа турди», демакдир.

Атф ҳарфлари:¹²⁵

1. «وَ» ҳарфи (вот ҳарфи атф ва бошқа ўринларида ишлатилади).

а) Атф бўлиб ишлатилиши. Унинг маъноси мутлақ атф бўлиб, нарсани қуидаги нарсаларга атф қиласи:

Маътуфни ҳамроҳ (кема ҳамроҳлари)га атф қилиши:

﴿فَأَنْجَيْنَاهُ وَأَصْحَابَ الْسَّفِينَةِ﴾

– „Сўнг Биз (Нуҳ)га ва кема ҳамроҳларига најсом бердик“.

[29:15]

Маътуфни ўзидан аввалги (пайғамбар)га атф қилиши:

﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا وَإِبْرَاهِيمَ﴾

– „Қасамки, Биз Нуҳ ва Иброҳимни пайғамбар қилиб юбордик“.

[57:21]

Маътуфни ўзидан кейинги (пайғамбар)га атф қилиши:

﴿كَذَلِكَ يُوحَى إِلَيْكَ وَإِلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكَ﴾

– „Сизга ва сиздан аввалги (пайғамбарлар)га мана шундай ваҳий қилур“.

[42:3]

Атф ва маътуф бир-бирига яқин ёки узоқроқ бўлиши мумкин. Масалан:

﴿إِنَّا رَآءُوهُ إِلَيْكَ وَجَاءُهُ مِنْ الْمُرْسَلِينَ﴾

– „Биз уни сенга қайтаргувчимиз ва уни пайғамбарлардан қилгувчимиз“.

[28:7]

б) Истиъноф (ибтидо) вови:

(125) «كُلُّمَا» ҳарфи феъл учун атф маъносини англашади. Бунда тақрорлаш жиҳатидан шарт маъноси ҳам бўлиб, феъл олдида келади ва асло исм билан бирга келиши тўғри эмас. Масалан «كُلُّمَا امْرَأَةٌ» дейишингиз нотўғри, балки «كُلُّمَا نضجَ جَلودَهِمْ» дейишингиз тўғридир. Шунга кўра, Аллоҳ Таолонинг «دَخَلَتْ امْرَأَةٌ» дейишингиз тўғридир. Шунга кўра, Аллоҳ Таолонинг «أَرَادُوا أَنْ يَخْرُجُوا مِنْهَا أَعْبَدُوا فِيهَا», «بِدَلَاهُمْ جَلَودًا غَرَبًا» (тақрорлаш), деган маъно келиб чиқади шунинг учун атф ҳарф келмаса-да, аммо феълларга атф бўлади.

﴿وَنُقْرِفُ فِي الْأَرْحَامِ مَا نَشَاءُ﴾

– „Үзимиз хохлаганимизча (оналарингиз) қорнида қолдирамиз“. [22:5]

в) Жумлаи исмийяга кирган вов ҳолия: « جاءَ فَلَانٌ وَالشَّمْسٌ طَالِعَةٌ » جاءَ فلانٌ وَقد طَلَعَت الشَّمْسٌ» қаби.

г) вов мағъул: Бу вов ўзидан кейинги исмни насб қилади: « سُرْتُ وَالنَّيلَ » қаби.

д) Насб ҳолидаги музоре олдида келиб, музорени очиқ исмга атф қилади: « وَلِبِسٍ عَبَّاهٍ وَتَقْرِئِ عَيْنِ » қаби. Ёки вов натижа бўлиб келади": « لَا تَهُنَّ عَنْ خَلْقٍ وَتَأْتَى مَثْلَهِ » қаби. Бу ҳолатда бирор наҳи ё талаб қилувчи ҳарф вовдан аввал келиши зарурдир.

е) Вов қасам: Бунда фақат зоҳир олдида келиб, фақат мутааллифи ҳазиф қилинган бўлади:

﴿وَالْقُرْءَانِ الْحَكِيمِ﴾

– „Ҳикматли Қуръонга қасам“ . [36:2]

ё) вов зоида:

﴿حَتَّىٰ إِذَا جَاءُوهَا وَفُتِّحَتْ أَبْوَابُهَا﴾

– „То қачон улар дарвозалари очилган ҳолдаги (жаннатга) келиб етганларида“. [39:73]

Бу ҳарфни бир жамоа наҳвчи уламо исбот қилди. Шунингдек, у «إِلَّا»дан кейин келиб, исбот қилиниши лозим бўлган ҳукмни таъкидлайди: « مَا مِنْ أَحَدٍ إِلَّا وَلَهُ طَمْعٌ أَوْ حَسْدٌ » қаби.

ж) вов самония (саккиз вови). Буни бир жамоа адабиётчи, наҳвчи ва муфассирлар таъкидлаган. Уларнинг айтишича, араблар олти, етти, деб санашса, олтидан кейин албатта ва саккиз, деб вов қўйишади ва еттида саноқ тугаб, вов билан саккиздан бошланади, дейишади. Улар бунга Аллоҳ Таолонинг ушбу каломини далил қиладилар:

﴿سَيَقُولُونَ ثَلَاثَةٌ رَّابِعُهُمْ كَلْبُهُمْ وَيَقُولُونَ حَمَّاسٌ سَادُسُهُمْ كَلْبُهُمْ رَّجْمًا بِالْغَيْبِ﴾

﴿وَيَقُولُونَ سَبْعَةٌ وَثَامِنُهُمْ كَلْبُهُمْ﴾

– „Ҳали улар: «Учтадир, тўртинчилари ишларидири», десалар, айримлари: «Улар бешига бўлиб, олтинчилари

итлариидир», деб гайбга тош отурлар. Яна: «Улар еттитадирлар ва саккизинчилари итлариидир», ҳам дейдилар“.

[18:22]

з) Бу вов жумлага кириб, уни сифатлайди ва бу вовни вовул ҳол, дейишади:

﴿وَعَسَىٰ أَن تَكُرَهُوا شَيْئاً وَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ﴾

– „Шоядки, ёмон күрган нарсангиз сиз учун яхши бўлса“.

[2:216]

и) вов музаккар замир:

«الرِّجَالُ قَامُوا» каби.

к) вов фасл: Бу вов фақат ёзилганда билинувчи вовдир: масалан, «عَمْرُو» каби. Бунда вов фатҳа ва касрада «عَمْرُو» билан «عَمْرَ»нинг фарқини ажратиш учун келади. Яна «أُولَئِكَ, أُولَى» каби вов фориқа ҳам бор.

2. «ف» ҳарфи. Бу фо ҳарфи ҳеч қандай амал қилмайдиган эътиборсиз фо бўлиб, қуйидаги ҳолатларда келади:

а) Фо атф. У уч ҳолатда келади:

1. Фо тартиб. Бу ҳам икки тур: Биринчи маътуф билан бир тартибда ажралмай келувчи тартиб фоси:

﴿خَلَقَنَا فَسَوَّنَاكَ فَعَدَلَكَ﴾

– „Сени яратиб, сўнг (барча аъзоларингни) тиклаб, сўнг (қоматингни ҳам) расо қилиб, қўиди“.

[82:7]

Иккинчи маътуф билан бир тартибда эмас, балки ажралиб келувчи тартиб фоси:

﴿وَنَادَى نُوحٌ رَبَّهُ فَقَالَ رَبِّ إِنَّ أَبْنِي مِنْ أَهْلِ﴾

– „Нуҳ Парвардигорига нидо қилиб, «Парвардигорим, албатта, ўғлим менинг аҳли оиласдандир, деди“.

[11:45]

Атф билан маътуф ораси хусусан аҳкомлар тўғрисида узоқлашиб келса, фо натижада бўлади:

﴿وَيَلَّكُمْ لَا تَفْتَرُوا عَلَى اللَّهِ كَذِبًا فَيُسْتَحْكِمْ بِعَذَابٍ﴾

– „Аллоҳ шаънига ёлгон тўқиманг, у ҳолда сизларни азоб билан ҳалок қилур“.

[20:61]

﴿وَإِن كُنْتُمْ عَلَى سَفَرٍ وَلَمْ تَجِدُوا كَاتِبًا فَرَهَنْ مَقْبُوْضَةً﴾

– „Агар сафарда бўлсангиз ва котиб топа олмасангиз қўл билан тутгудек гаров олинг“.
[2:283]

Демак, азоб билан ҳалок қилиш ёлғон-яшиқ тўқишидан узоқ қиласди, гаровга олиш ҳам қарз олди-берди қилишидан узоқ қиласди. Аммо шуни кенгроқ тушуниш лозимки, ёлғон тўқиши хукми ҳалок қилиш, қарз олди-берди қилиш хукми гаровга олишдир.

2. Фо таъқиб (шарҳлаш фоси): ҳамма нарсада «фақат» маъноси келади:

Үйланиш билан фарзанд кўриш ўртасида фақат ҳомиладорлик даври бўлиб ўтган бўлса, ^{ثم} маъносида келади:
هُنَّا حَلَقْنَا الْنُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَمًا فَكَسَوْنَا

الْعِظَمَ لَهُمَا

– „Сўнгра бу нутфадан лахта қонни яратиб, лахта қондан парча гўштини яратиб, парча гўштдан суюкларни яратиб, бу суюкларга гўшт қопладик“.
[23:14]

Бу вовнинг маъноси Имруъул Қайснинг мана бу шеърида келади: بسْقَطَ اللَّوِيْ بَيْنَ الدُّخُولِ فَحُوْمَلْ⁽¹²⁶⁾.

3. Фо сабабия. Бу кўпроқ жумла атф ёки сифат бўлганда келади.

Биринчи:

فَوَكَرَهُ مُوسَى فَقَضَى عَلَيْهِ

– „Шунда Мусо бир мушит уриб уни ўлдириб кўйди“. [28:15]
Агар фо маҳзуб бўлган феълга атф бўлса, у фо фасиҳа, бўлади:

أَنْ أَصْرِبَ بِعَصَالَكَ الْحَجَرَ فَانْجَسَتْ

– „Асоинг билан тошини ургин!“ (дедик). *Бас, (чашма) отилиб чиқди*.
[7:160]

Яъни «فإن ضربَ فقد انجستْ» «ضرب فانجست» ёки демакдир. Баъзан фо билан туташганда музоре феъли – агар келаси замонни англатса – наасб бўлади:

(126) Имруъул Қайс девони: 110 «...قفى نىڭ من ذكرى حىب و مزلى...».

﴿لَا يُقْضِي عَلَيْهِمْ فَيُمُوتُوا﴾

- „На уларга хукм қилиниб, (дүзахда) ўла олурлар“. [35:36]
Иккинчи:

﴿لَا كُلُونَ مِنْ شَجَرٍ مِّنْ رَّقْوَمٍ فَمَا لِكُونَ مِنْهَا أَلْبَطُونَ﴾

- „Шак-шуобхасиз заққум дарахтидан егувчи – ундан коринларингизни тўлдиргувчи дирсизлар“. [56:52-53]
б) Фо жумла шартда келади. Агар жавоб воқеъга далолат қиласа, фо зарур бўлади:

﴿وَإِنْ يَمْسِسْكَ بِخَيْرٍ فَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

- „Агар сизни бирон яхшилик билан ушласа, бас, билингки, Уҳамма нарсага қодирдир“. [6:17]

Шунингдек, музоре феъли келаси замонга далолат қилиб, фо шарт ҳарфларига таъсир қилмаган ҳолат:

﴿وَمَا يَفْعَلُوا مِنْ حَيْرٍ فَلَنْ يُكَفَّرُوهُ﴾

- „Улар қилган бирон яхшилик беркитилмайди (яъни зое бўймайди)“. [3:115]

﴿مَنْ يَرَتَدَ مِنْكُمْ عَنِ دِينِهِ فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهُ بِقَوْمٍ تُحِبُّهُمْ وَتُحْبِّبُونَهُ﴾

- „Сизларнинг ичингиздан кимда-ким динидан қайтса, Аллоҳ бошқа бир қавмни келтирурки, Аллоҳ уларни яхши кўрур, улар Аллоҳни яхши кўрурлар“. [5:54]

﴿وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَلَيَسْ مَرْبُّ اللَّهِ فِي شَيْءٍ﴾

- „Ким шундай қиласа, бас, (у) Аллоҳдан ҳеч нарсада йўқ“. [3:28]

﴿إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّهُونَ إِنْ يُحِبِّكُمْ اللَّهُ﴾

- „Агар Аллоҳни севсангиз, менга эргашинг, шунда Аллоҳ сизларни севади“. [3:31]

в) Фо жумладаги таъкидга далолат қилувчи зоида фо бўйса, муайян ҳолларда у хабар билан ва хабардан бошқа нарса билан келади:

﴿قُلْ إِنَّ الْمَوْتَ الَّذِي تَفْرُوْتَ مِنْهُ فَإِنَّهُ مُلَاقِكُمْ﴾

- „Айтинг: «Сизлар қочаётган бу ўлим албатта сизларга йўлиқкувчи дир“. [62:8]

«كُلْ رَجُلٌ يَدْخُلُ الدَّارَ أَوْ فِي الدَّارِ فَلِهِ دِرَاهِمٌ» каби.

Фонинг хабардан бошқа нарса билан келиши:

﴿وَثِيَابَكَ فَطَهَرَ﴾

– „Либосларингизни пок тутинг“.

[74:4]

«وَأَنْتَ فَرِعَاءُ كَالَّهِ» каби.

3. «ثُمَّ» ҳарфи.

Тарохий (узоқда келиш)га далолат қилиши:

﴿وَإِنَّ لَغَافَارًا لِمَنْ تَابَ وَءَامَنَ وَعَمَلَ صَلِحًا ثُمَّ أَهْتَدَى﴾

– „Ва мен тавба қилган, ҳамда имон келтириб яхши амаллар қилган, сўнгра ҳидоят узра юрган кишиларни магфират қилгувчи дирман“.

[20:82]

Бов маъносида келиши:

﴿فَإِلَيْنَا مَرْجِعُهُمْ ثُمَّ اللَّهُ شَهِيدُ عَلَىٰ مَا يَفْعَلُونَ﴾

– „Ўзимизга қайтадилар. Кейин Аллоҳ улар қилаётган барча ишларга гувоҳдир“.

[10:46]

Бунда вов Аллоҳнинг аввалда гувоҳ бўлмаганлигини истисно қиляпти.

4. « حتیّ» ҳарфи.

Маътуф маътуфун илайҳининг бир қисми бўлганда бу ҳарф атф ҳарфи бўлиб келиши зарур бўлади: «مات الناس حتّى الأنبياء»، «أَكَلَتْ «مَاتَ النَّاسُ حَتَّىَ الْأَنْبِيَاءُ»

السمكة حتّى رأسه

5. «أَوْ» ва «إِمَّا» ҳарфлари.

«أَوْ» Ҳарфи талабдан кейин келса, ё ихтиёр бериш учун келади ёки мубоҳ қилиш учун келади.

Ихтиёр бериш учун келиши: «تَرْوِجْ هَنْدًا أَوْ أَخْنَهَا».

Гоҳида мубоҳ қилиш учун бўлади:¹²⁷ «جالسُ الْعُلَمَاءِ أَوِ الرَّهَادِ».

Агар ҳарфи хабар жумлага кирса, ё шакни ёки ноаниқликни ифодалайди. Шакни ифодалашига мисол:

(127) Мубоҳ қилиш билан ихтиёр бериш ўтасидаги фарқ шуки, уларнинг бирига ё иккинчисига ёки иккаласига ҳам амал қилиш мумкин бўлса, мубоҳ бўлади. Агар иккаласига амал қилиш мумкин бўлса, ихтиёр бериш бўлади. Масалан, «تَرْوِجْ هَنْدًا أَوْ أَخْنَهَا» каби.

﴿قَالُوا لَيْتَنَا يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ﴾

– „Бир кун ё ярим кун турдик, дедилар“.

[18:19]

Ноаниқликни ифодалашига мисол:

﴿وَإِنَّا أَوْ إِيمَانَكُمْ لَعَلَى هُدًى أَوْ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ﴾

– „Шак шубҳасиз ё бизлар ёки сизлар аник ҳидоят устида ёки очиқ залолатадаир“.

[34:24]

Баъзан қисмларга бўлишни англатади: «الكلمة اسم أو فعل أو حرف»

каби.

Ёки қисқа келган нарсани муфассал қилишни англатади: «اختلاف القوم فمن ذهب، فقالوا ذهب سعيد أو خالد أو على

﴿قَالُوا سَاحِرٌ أَوْ جَحُونٌ﴾

– „Сеҳргар ёки мажнун дедилар“.

[51:52]

Яъни баъзилари сеҳргар, баъзилари мажнун дейишди.

Баъзан «بَلْ» маъносида келади. Масалан, Аллоҳ Таоло бундай деди:

﴿وَأَرْسَلْنَاهُ إِلَيْ مِائَةِ أَلْفٍ أَوْ يَزِيدُونَ﴾

– „Биз уни юз минг, балки ундан-да кўпроқ (одамга) пайғамбар қилдик“.

[37:147]

Яъни балки ундан ҳам кўп, демакдир. Ёки «ما جاء سعيد أو خالد» деган сўзда ҳам Сайд эмас, балки Холид келди, демакдир.

«أُو» Ҳарфининг хабарлар бериш, амр қилиш ва истифҳомда келиши:

а) Шак учун хабар беришда келиши: «جاء إِمَّا أَهْمَد وَإِمَّا حَسْنٌ»

каби.

б) Ихтиёр бериш учун амр қилишда келиши: «اطعم إِمَّا أَهْمَد وَإِمَّا حَسْنًا»

каби.

в) Истифҳомда келиши. Бунда икки нарсанинг бири билинади, аммо истифҳом ёки тенглаштириш ҳамзасидан сўнг қайси бири эканини аниқлашга шак қилинади:

﴿سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ﴾

– „Хоҳ (Аллоҳ азобидан) қўрқитинг, хоҳ қўрқитманг, уларга баробардир“.

[2:6]

6. «لَا», «بَلْ» «لَكُنْ» ва ҳарфлари.

Бу ҳарфларнинг барчаси ҳукмда маътуф маътуфун илайҳига зид иш қилганини англатади:

جاءٰن زِيدٌ لَا عَمْرُو

جاءٰن زِيدٌ بَلْ عَمْرُو

جاءٰن زِيدٌ لَكُنْ عَمْرُو

Учинчидан: Нафи ҳарфлари:

1. «مَا» ҳарфи. Бу ҳарф ҳозирги замон феълини нафи қилишни ёки ҳозирги замон феълига яқин мозий феълини нафи қилишни англатади: «مَا تَفْعِلُ, مَا فَعَلَ» каби.

«لَا» ҳарфи келаси замонни нафи қилишни англатиб, ё хабарни нафи қиласди ёки инкор қиласди. хабарни нафи қилиши: «لَا رَجُلٌ فِي الدَّارِ» каби. Инкор қилиши: «لَا رَعَاكَ اللَّهُ» каби.

«لَمْ يَفْعُلْ» ва «لَمْ يَفْعُلْ» ҳарфлари мозийни музорега айлантиради: «لَمْ يَفْعُلْ» «لَمْ يَفْعُلْ» каби.

2. «لَنْ» ҳарфи. Бу ҳарф келаси замон нафисини таъкилдашни англатади:

﴿فَإِنْ لَمْ تَفْعِلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا﴾

– „Бундай қилолмасангиз, ҳаргиз қилолмайсиз ҳам“. [2:24]

3. «إِنْ» ҳарфи. Бу ҳарф ҳозирги замонни нафи қилишни англатади:

﴿إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً﴾

– „Фақат биргина даҳшатли қичқириқ бўлди“. [36:29]

б) Исм:

Исм бу ўзининг маъносига далолат қилган, ўзининг маъносидан ташқаридаги замонга муҳтож бўлмаган нарсадир. Исм куллий ва жузъий бўлади.

• Куллий исм:

Куллий исмнинг маъносида кўпчилик иштирок этиши мумкин. Агар барча маъноларида баробар бўлса, мутавоте, дейилади: «الإِنْسَانُ», «الْفَرْسُ» каби. Қуръон ва Суннат қисмларидан бири бўлган (ом) умумий маънони ҳам ўз ичига олади. Агар маъно ўзининг барча маъноларида баробар бўлмаса, мушаккак

(ноаниқ), дейилади. Масалан, «النور» деган сүз каби. Чунки қуёшнинг нури ой ва чироқ нурларига нисбатан кучлироқ бўлади ва шу боис бу маънони мутавоте ё бошқалигини билиш учун чуқурроқ назар солиш керак бўлади. Чунки бу сўзниң ҳақиқий маъноси фақат битта бўлади. Шунинг учун Қуръон ва Суннатнинг умумий қисмлари бу маънони ўз ичига олади. Ёки маъно барча маънолари сифатида саноғи ортиқчалик ва камлик жиҳатидан ҳар хил бўлгани учун муштарак (антоним) маъно бўлиши мумкин. Бундай ҳолатдаги маънони Қуръон ва Суннат қисмларидан мужмал (қисқа) маъно ўз ичига олади.

• Исламнинг жузъий маъноси:

Исламнинг бу маъноси кўпчиликни ўз ичига олмайди. Масалан, эркак жинсини англатувчи алам бўлган «كَيْد» ҳамда «كَهْوَهُ»، «هَيْهِ» каби замирлар жузъий исмлар бўлиб, уни Қуръон ва Суннат қисмларидан бўлган хос маъно ўз ичига олади.

Исламнинг хабар берувчи аломатлари мавжуд. Масалан, «كَبِيتَ» даги «تَتْ»، «كَبِيَا» даги «اَلْرَجُلُ» даги «اَلْ»، ёки «كَبِيُوا» даги «وَ» ёхуд танвин, нидо ҳарфи, жар ҳарфи, ёки кўмакчи ҳарфлар каби.

в) Феъл (иш ҳаракат):

Феъл бу бир замонда ҳосил бўлган ҳодисага далолат қилувчи нарсадир.

Ҳадас масдар, яъни феъл исмидир.

Ҳосил бўлувчи замон мозий, ҳозирги замон, келаси замон ва амрдир.

Мозий: унинг аломати фоил тоси ҳамда сукунли муаннас тосидир: «كَتَبَتْ»، «فَرَأَتْ» каби.

Музоре: ҳозирги ва келаси замондир. Унга لَمْ қўшилиши мумкин: «لَمْ يَرَجِعْ»، «لَمْ يَسْأَلْ» каби. Шунингдек, ушбу тўрт зоида ҳарфлар билан бошланади: «نَ», «أَ», «تَ», «ىِ». Келаси замон феъли ўз олдига «سَوْفَ» ва «سَرَجَعَ» ҳарфларини қўшиши билан фарқ қиласди: «سَوْفَ يَرَجِعَ»، «سَرَجَعَ» каби.

Амр: таъкиднинг енгил ёки оғир нунини қилган феълдир. Масалан, «اَخْرَجْنَّ»، «اَضْرِبْنَّ» каби.

Феъл амрга далолат қилиб, унга таъкид нуни қўшилмаган бўйлса, у исми феъл бўлади. Масалан, «صَهَّ», «تَعْلَى»، «هَاتْ» каби.

Гап турлари яъни сўзларнинг исмларга қўшиш жиҳатидан турлари:

1. Мутабойин:

Мутабойин лафз билан маъно ўзаро зид бўлган сўз бўлиб, у бошқаларга нисбатан машхурроқ ва қўпроқдир. У икки турли:

а) Лафз ва маъно бутунлай зид бўлган сўз: «**رجل**»، «**قلم**»، «**أسد**»، «**سيف**».

б) Лафз ва маъно зид бўлмаган сўз:

– **الخزم** – Ердан юқорироқ.

– **الخصم** – Юмшоқ емишларни оғизни тўлдириб ейишга нисбатан айтилувчи сўз.

– **القضى** – Қаттиқ емишларни оғиз тишлилар билан ейишга нисбатан айтиладиган сўз.

в) Лафзи зид аммо маъноси яқин сўз:

– **مدحه** – тирик одамга нисбатан уни мақтади, демакдир.

– **أبّه** – Ўлган одамга нисбатан унга йиглади, демакдир.

– **عاده** – Касал одамга нисбатан уни бориб кўрди, демакдир.

– **زاره** – Соғлом одамга нисбатан уни зиёрат қилди, демакдир.

г) Лафзи яқин аммо маъноси зид сўз:

– **بر** – Буғдоӣ.

– **بر** – Яхшилик.

– **حرج** – Қийин (ҳараж) аҳволга тушиб қолди.

– **خرج** – Қийинчилик (ҳараж)дан узоқлашди.

– **فرع** – Қўрқинчга тушди.

– **فرع** – Кўрқинч ундан чекинса, қалби тинч бўлди.

2. Мутародиф (маънодош, синоним):

Мутародиф лафзи маъносига зид келган сўздир.

– **سيف** – Ўткир, қилич, қоплон.

– **سهم** – Нишоб, пичноқ, чалаузар.

3. Муштарак:

Муштарак лафзи яқин аммо маъноси зид сўздир.

а) маъноси зид сўзлар:

– **اجون** – Қора, оқ.

- الرجاء – Үмид, қўрқув.
- الجلل – Арзимаслик, улуғлик.
- القرء – Ҳайз, ҳайздан покланиш.
- الناھل – Чанқоқ, чанқофини қондирган.
- الغامر – Боқий, мозий.
- б) Ҳар хил маъноли сўзлар:
عین – Кўз, мол-мулк, тарози, жосус, олтин, қуёш.
قضى – Амр қилди, билдириди, ясади, фориф бўлди.

4. Мутавоте:

Мутавотесаноги ҳар хил аммо маъно сифатида исм қўйилган маъноси эса бир хил бўлган сўзлардир. Мисол учун, шахс исми «الإنسان»، «الرّض»، «السماء»، «عمرٌ»، «زيد» га, нарсалар номи «السواد»، «البياض»، «الحمر» га тўғри келади. Буларнинг бари ўзига ном сифатида берилган маънога тўғри келади ва бу муштаракдан фарқ қиласди.

Иккинчи: Мураккаб. Мураккаб гап икки ва иккidan кўп исмдан таркиб топган, ўзидан бир маънени англатган гапдир. Мана шу таркиб топган сўзлар ҳар бири ўз алоҳида маъносига эга бўлиб, икки қисмга бўлинади:

1 – Иснодий (эга кесимли, мубтадо-хабарли) гап:

Иснодий гап икки турули: ихборий (кўчирма гап) ва иншиой (буйруқ, илтимос, ман қилишни ифодаловчи гап) дир.

Ихборий гап бир нарсани яна бир нарсага берган ҳукми (хабари) дир. Масалан, ижтиходни Зуҳайрга нисбат берилса, бу хабар тўғри ё нотўғри бўлиши эҳтимолини туғдиради. Бу қуидагиларни ўз ичига олади:

Муснад илайҳи (от кесимли гапнинг эгаси яъни мубтадо):
Муснад илайҳи фоил, ноиб фоил, мубтадо, қисқа феъл исми, «ليس» амалидаги шибҳ исм, иннанинг исми, жинс учун лонофиянинг исми бўлиши мумкин.

Муснад (от кесимли гап, яъни хабар): Муснад феъл феъл исми (масдар), мубтадонинг хабари, қисқа феъл хабари, ليس ҳарфининг хабари, инна ва аховатининг хабари бўлиши мумкин.

«يَعَاقِبُ الْعَاصُونَ»، «جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ»، «زَهِيرٌ مُجْتَهِدٌ»، «تَأْبِطُ شَرًا»، إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِهِ، «مَا زَهِيرٌ كَسُولًا»، «وَكَانَ اللَّهُ عَلِيهِ حَكِيمًا»، «السَّبِيلُ مَفْتَاحُ الْفَرْجِ»، لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، «الصَّدُورُ».¹²⁸

Иншоий гап эса унга феъл-фоил, мубтадо-хабар, инна ва аховатининг исми-хабари ва бошқалар каби муснад ҳам муснад илайҳи ҳам мавжуд бўйлса-да, маълум жиҳатдан кўпинча талаб маъносини англатади ва тўғри ё нотўғри деган эҳтимолни тугдирмайди. У кўпроқ қуёйидаги турларда келади:

а) «استفهام» Истифҳом яъни моҳиятни сўраш:

«مَا حَقِيقَةُ الْإِنْسَانُ؟» «هَلْ قَامَ زِيدٌ؟» каби.

б) («الأمر» Амр яъни истеъло орқали моҳиятга эришиш учун талаб қилишдир:

﴿وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَأَتُوْا الْزَكُوْةَ وَأَرْكَعُوا مَعَ الْرَّكِعِينَ﴾

– „Намозни тўқис адo қилинг, закотни беринг ва руку қилгувчилар билан бирга руку қилинг“. [2:43]

в) «الشَّمَاسُ» Илтимос:

Илтимос ўзини тенг кўриш орқали моҳиятга эришиш учун талаб қилиш. Масалан, бир шахс бир шахсдан «اعطني القلم» «اعطني الكتاب» дея талаб қилгани каби.

г) «السُّؤالُ» Савол (сўраш):

Савол ўзини хокисор олган ҳолда моҳиятга эришиш учун талаб қилишдир. Аллоҳдан сўраш эса дуо, дейилади: «اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي» «اللَّهُمَّ ارْحَمْنِي» каби.

д) «الشَّرْجَى» «Умид қилиш:

Яъни яхши кўрган нарсасини умид қилишдир:

(128) жинс учун ло нофия агар унинг хабари но аниқ бўйлса, хабарини зикр қилиш зарур бўлади. Масалан ушбу ҳадис каби, «لَا أَحَدٌ أَغْبَرٌ مِنَ اللَّهِ». Агар хабар маълум бўйлса, кўпчилик хабарини ҳазф қилиган. Жумладан, Тамим қабиласи ва тоийлик араблар уни ҳазф қилишни лозим кўришган. Ҳижозликлар ҳам уни исботига рухсат беришиб, кўпроқ ҳазф қилиш лозим дейишган. Аллоҳ Таолонинг «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» сўзида ҳам лонинг хабари ҳазф қилинган. Яъни бу сўз «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» бўлиб, «لَا إِلَهَ مُجْوَدٌ إِلَّا اللَّهُ» ва унинг исмидан бадалдир. Чунки «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» ва унинг исми мубтадога маҳаллан рафдир. Шунинг учун бу ерда «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» сўзини бадал қилиш лозим, насли истисно қилиш мумкин эмас).

«لعل الصديق قائم» қаби.

е) «التمى» Орзу қилиш:

Яъни тама қилинмайдиган ёки қийинчилик билан етиладиган нарсани умид қилишдир. Тама қилинмайдиган нарсани умид қилишга мисол: «أَلَا لَيْتَ الشَّابُ يَعُودُ يَوْمًا فَأُخْبِرُهُ بِمَا فَعَلَ الشَّيْبُ». Қийинчилик билан етиладиган нарсани умид қилишга мисол: «لَيْتَ لِي أَلْفٌ دِينَارٍ».

«لَيْتَ» баъзан мумкин бўлган нарсага ҳам ишлатилади: «لَيْتَ تَذَهَّبَ» қаби.

ë) «النَّدَاء» Нидо:

Яъни «أَيْ», «أَوْ» ҳарфлари яқиндаги одамга нидо қилишни англатади.

«يَا» ҳарфи фақат Аллоҳнинг исмига нидо қилиш учун таъйин қилинган. «يَا» билан «وَإِنْ» ҳарфлари мунгли маънога хос ҳарфлардир. Айниқса, «وَإِنْ» ҳарфи кўпроқ шундай. Чунки «يَا» ҳарфи фақат ҳақиқий нидо «يَا»си билан аралашиб кетмайдиган ҳолдагина мунгли маънога ишлатилади.

حَلَّتْ أَمْرًا عَظِيمًا فَاصْطَرَتْ لَهُ وَقَمَتْ فِيهِ بِأَمْرِ اللَّهِ يَا عُمَرا

Сен жуда катта ишни кўтардинг ва унга сабр қилдинг
Бу ишда Аллоҳнинг бўйругини бажардинг эй Умар

Бу Журайрнинг байти бўлиб, унда Умар ибн Абдулазиз رض мунгли сўз айтмоқда. У сабр билан кўтарган иш эса Халифалиқдир.

Нидо ҳарфлари турлари:

Аlam: «يَا زَهْرَى».

Накраи мақсада: «يَا رَجُل».

Музоф: «يَا عَبْدَ اللَّهِ, يَا رَاكِبَ السَّيَارَةِ».

«يَا عَلِمًا بِحَالِي اسْتَجِبْ سُؤَالِي, يَا رَاغِبًا صَحِبَتِنَا أَهْلَكَ».

2 – Изофали мураккаб гап: «كَتَابُ التَّلَمِيذِ, عَبْدُ اللَّهِ».

3 – Баёнли мураккаб гап: «كُلُّ كَلْمَتَيْنِ كَانَتْ ثَانِيَهُمَا مَوْضِعَةً لِعَنِ الْأَوَّلِ».

Сифатли мураккаб: «فَازَ التَّلَمِيذُ بِالْجَهَدِ».

Бадалли мураккаб: «جَاءَ خَلِيلٌ أَخْوَكَ».

Таъкидли мураккаб: «جَاءَ الْقَوْمُ كَلَّهُمْ».

يَنَالُ التَّلْمِيذُ وَالتَّلَمِيذَةُ الْحَمْدُ وَالشَّاءُ «(боғловчи сўз):
إِذَا ثَابَرَا عَلَى الدِّرْسِ وَالاجْتِهَادِ».

5 – Мазжий мураккаб (қўшма сўз): حضرموت، بیت حم، بعلیک «شدر مذر، صباح مساء، سیبویه¹²⁹».

6 – Ададий мураккаб (саноқ сўз):

«الثالث عشر» بу ададли тартибли мураккаб.

«ثلاثة عشر» بу ададли оддий мураккаб бўлиб, иккала адад ҳам фатҳага мабнийдир. «إثنا، اثنان» эса мабний эмас. Агар мураккаб бўлса, эъробда иккинчиси фатҳага мабний бўлади. Бу ададий оддий мураккабга нисбатан шундай. Энди тартибли мураккабда эса унда ҳам иккала адад фатҳага мабний бўлади. «الحادي» ва «الثانى» эса биринчиси сукунга, иккинчиси фатҳага мабний бўлади.

---

(129) Агар мазжий мураккаб алам бўлса, эъроби сарф қилинмайди: بعلیکس (Баалбак ҳавоси тоза шаҳар) مرт بعلیک رایت بعلیک سافت بیت حم سافرت إلی حضرموت کилиш ҳам мумкин: اممو ایکینچی қисمی (روی) بўлса, касрага мабни бўлади. Масалан سیبویه عالم کبیر کابی. Агар алам бўлмаса, زرن صباح مساء، انت جاري بیت بیت حضرموت، مرت بحضرموت، رایت حضرموت، یانی حضرموت، آندا ҳам бўлиши мумкин کابи. Аламда ҳам бўлиши мумкин Яъни музоф ва музоф илайҳ сифатида эъроблаш мумкин.

ИККИНЧИ ФАСЛ

Сўзлар далолатлари

Сўз маънога далолат қиласди.

Маъно эса сўзниг мадлули (далолати)дир.

Луғавий тадқиқотлар фақат сўзлар тадқиқотлариридир.

Сўзлар уларга берилган далолатлар жиҳатидан уч қисмдир:

1. Мутобақа (мувофиқлик) далолати:

Бу сўзниг ўз атамасига батамом далолат қилишидир. Масалан, инсон гапиравчи ҳайвон (махлуқ)га далолат қилгани учун шундай аталгани каби. Чунки сўз ўз маъносига мувофиқ келяпти.

2. Тазаммун далолати:

Бу сўзниг атама қисмига далолат қилишидир. Масалан, инсонни ҳайвонга ёки фақат гапиришга далолат қилгани каби. Сўз уни ўз зимнига олгани ҳамда мавзу зимнида бўлгани учун ҳам тазаммун, деб аталди.

3. Илтизом далолати (мантиқий далолат):

Бу сўзниг ўз остидаги мантиққа далолат қилишидир. Масалан, шер қўрқмасликка далолат қилгани ва шунинг учун шер, деб аталгани каби. Чунки далолат қилаётган маъно унга берилган маънонинг остида яширган. Илтизом деганда сўз эшитилган пайтда ақлан пайдо бўладиган мантиқий маъно назарда тутилган.

Юқоридаги далолатнинг икки қисми очиқ далолатdir. Чунки иккала қисмдаги далолатлар мантуққа алоқадор бўлиб, мухимроқ ва кўпроқ истеъмол қилинувчи далолатлардир. Булар шундай далолатларки, уларни гапиравчи ҳам, ёзувчи ҳам, изланувчи ҳам пухта билмагунича жумланинг тузилишида, сўзлар таркибида гап тўғри чиқмайди. Сўзниг оқими ва таркиби жиҳатидан ўз маъносига далолат қилиши қомусларда берилган соф луғавий маънолардан ҳам кенгроқ қамровга эгадир. Масалан, жумлаларда истисно, шарт таъкидларни келиши, айрим ҳарфлар олдин, кейин келиши ёки ҳазоф қилиниши каби.

Аммо учинчи қисмдаги далолат эса хусусан изланувчи ва мужтаҳид учун сувнинг ҳаёт учун зарур бўлгани каби зарур далолатdir. Бу далолатнинг зарурлиги уларнинг жумладаги оқими ва таркибий кўринишлари жиҳатидан эмас, балки оҳангги, ишоралари ҳамда иллат-боисларни ўз ичига мужассамлаганидадир. Яъни хитоб оҳангги ва товуши жиҳатидан зарурдир. Хитобнинг оҳанг ва товуши эса

мувофақат мафхуми ёки мухолафат мафхуми яъни хитоб далили демакдир.

Иқтизо (буйрүк), танbih ҳашира ишора далолатлари каби далолатларнинг бошқа турлари ҳам борки, улар ҳам мазкур учинчи далолат яъни илтизом далолати жумласидан бўлиб, булар ҳақида кейинроқ баён қиласиз.

Мантуқ:

Мутобақа ва тазаммун далолатларини ўз ичига оловчи бу далолат сўздан айтилган пайтдаёқ тушуниладиган қатъий далолатdir. Масалан, Набий ﷺнинг

«فِي الْقَسْمِ السَّائِمَةِ زَكَاةً»

«Яйловда ўтловчи қўйларига закот бор»¹³⁰ деган ҳадисларидан мана шундай маъно тушунилади.

Аллоҳ Таолонинг ота-онага уф дейишнинг ҳаромлиги айтилган ушбу каломидан ҳам мана шундай мантуқ тушунилади:

﴿فَلَا تَقُلْ هُمَّا أُفَّ﴾

– „Уларга қараб «уф» тортманг“.

[17:23]

Мантуқ таърифида «қатъий» деган сўз келишидан мақсад мафхум (тушунча)даги айрим далолатларни ажратиб олишдир. Яъни айни далолатлар орқали сўзлар мантуқидан фойдаланиб, улардан керакли маъно ёки тушунча чиқариб олинади. Мисол учун иқтизо далолати ҳам шундай. Чунки иқтизо далолати замирида ётган аҳкомлар сўзнинг айтилган пайтиданоқ тушунилади. Яъни сўз айтилган пайтда унга керакли маъно ва тушунча чиқарилиб олинади.

Мантуқ фақат сўз мантуқидан олинган ва ҳеч қандай ақлий маънога ўтилмаган тушунчадир. Шунинг учун ҳам унинг таърифида «қатъий» дейилди.

Мантуқ ҳам сўз мафхумидан тушунилса-да, аммо у ўзининг мантуқ номига хос бўлиб, қолган нарсалар икки нарсанинг орасини ажратиб олишда ишлатилувчи умумий-муштарак маънони таърифлайди.

Мантуқ далолати очиқ ва махфий келиши жиҳатидан икки қисмдир.

Далолати очиқ мантуқ:

1. Муҳкам сўз:

(130) Абу Довуд: 96\2. Байҳақий: 99\4).

Мұхқам әнг очиқ ва әнг тушунарли сүздир. Яғни мұхқам сүзда Аллоҳ Таолонинг ушбу каломида айтилганидек, унга берилган маъно ҳеч қандай изоҳ ва насхсиз яққол кўриниб туради:

﴿إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾

– „Албатта, Аллоҳ ҳамма нарсани билгувчиидир“. [8:75]

2. Муфассар (изоҳли) сўз:

Муфассар унга берилган маъно изоҳлашга ҳожат йўқ маъно бўлган, аммо рисолат замонасида насх қилинган бўлиши эҳтимоли бўлган сўздир. Яғни унинг маъноси қатъий далил орқали кўриниб туради, ўзга маъно эҳтимоли туғилмайди ҳамда шаръий хукм тўғрисида бўлади:

﴿وَقَتَلُوا الْمُشْرِكِينَ كَافِرَةً﴾

– „Барча мушрикларга қарши жсанг қилингиз“. [9:36]

﴿فَآجِلُّهُ وَهُمْ ثَمَنٌ حَلَدَةً﴾

– „Уларни саксон дарра уринг“. [24:4]

﴿فَصَيَّامُ ثَلَاثَةُ أَيَّامٍ فِي الْحَجَّ وَسَبْعَةُ إِذَا رَجَعْتُمْ تِلْكَ عَشَرَةُ كَامَلَةً﴾

– „Уч кун ҳажда, етти кун қайтганидан кейин рўза тутсин! Бу тўла ўн кундир“. [2:196]

3. Нас (нусус) сўз:

У берилган маъно очиқ кўриниб турган, хослаш ва изоҳлашнинг ҳам эҳтимоли бўлган ёки оқимининг ўзиданоқ асли қандай маъно мақсад қилингани билинган сўзлар тизимиdir:

﴿ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَوْا وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَمَ الرِّبَوْا﴾

– „Бунга сабаб уларнинг: «Бай (савдо-сотиқ) ҳам судхўрликнинг ўзи-ку?» — деганлариidir. Ҳолбуки, Аллоҳ байни ҳалол, судхўрликни ҳаром қилган“. [2:275]

Бу нусусда мумосала (маъноларни ўзаро солишириш) ман қилинади.

4. Зоҳир сўз:

Унинг истилоҳий маъноси аслий ёки урфий жиҳатдан берилган маъно далолатидир. Ундан ўзга маънолар эса зоҳир эмас, эҳтимолийдир. Унинг яна бир таърифи: иборасининг ўзидан ақлда дарҳол пайдо бўладиган, бошқа қаринага муҳтоj

бўлинмайдиган аммо оқимидан асли мақсад қилинган маъно англашилмайдиган сўздир.

Биринчи таърифга мисол:

﴿فَمَنِ اصْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَا إِثْمٌ عَلَيْهِ﴾

– „Энди кимки золим ва ҳаддан ошмаган ҳолида ночор вазиятда қолса гуноҳкор бўлмайди“. [2:173]

Бу оятдаги «багу» сўзидан икки маъно тахмин қилинади: биринчиси кучсизроқ тахмин яъни жоҳил-билимсиз, деган маъно, иккинчиси кучлироқ тахмин яъни золим, деган маънодир. Чунки оят оқимидан шу маъно зоҳир бўлиб турибди.

Иккинчи таърифга мисол:

﴿وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَامَ الْبَيْوَأِ﴾

– „....Ва Аллоҳ савдони ҳалол рибони ҳаром қилди“. [2:275]

Бу ояддан дарҳол ақлга келадиган зоҳирий маъно бай ҳалол, рибо ҳаром эканлигидир. Бу оят оқими мумосалани рад қилишининг эса бунга дахли йўқ.

Яна бир мисол:

﴿فَانْكَحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَئِنَ وَثَلَثَ وَرْبَعَ فَإِنْ خَفْتُمْ أَلَا تَعْدِلُوا فَوْ حَدَّةً﴾

– „Сизлар учун никоҳи ҳалол бўлган аёлларга иккита, учта, тўрттадан уйланаверинг. Бас, адолат қила олмасликдан кўрқсангиз, бир аёлга (уйланинг)“. [4:3]

Бу оядда ҳеч қандай қаринага тўхтатмасдан фикрга дарҳол келадиган маъно никоҳи ҳалол бўлган аёлларга уйланиш мубоҳлигидир. Аммо оятнинг асли маъносидан бу қасд қилинмаган. Асли қасд қилинган маъно аёлларга уйланишнинг тўрттагача чеклаш ёки битта билан кифояланишдир. Оятнинг зоҳирий маъносига ҳам амал қилиш мумкин. Чунки қарина топилгунича сўзнинг зоҳирий маъносидан асл маъносига ўтилмайди. Қачон қарина топилса, кейин ўша қаринадан чиқарилган маънога амал қилинади.

5. Муавввал (шарҳланувчи) сўз:

Муавввал фақат зоҳиридан маъно чиқиши муҳол бўлган. Шунинг учун оқимга қараб бошқа маънога ўтиш лозим бўлган сўздир. Бу мантукнинг бир туридир. Чунки унинг зоҳирий маъноси муҳол ва заиф, оқимидан чиқариб олинадиган маъно эса кучли маъно бўлиб, айнан лафз ҳам ана шу маънога

мувофиқ келяпти ва ана шунга асослангандир. Масалан, Аллоҳ Таолонинг ушбу каломи каби:

﴿وَهُوَ مَعْلُومٌ أَيْنَ مَا كُنْتُ﴾

– „Сизлар қаерда бўлсангизлар, У сизлар билан биргадир“.

[57:4]

Бу оятдаги бирга бўлиш маъносидан Аллоҳнинг зотан яқинлиги маъносини чиқариш мумкин эмас. Аммо айни бирга бўлиш маъносини куч-қуват, бошқариш ва илм маъносида шарҳласак, бу тўғри маъно бўлади ҳамда ҳеч қандай ўзга маънога таяниш ва ясашсиз оят сўзининг ўзидағи мантуқ бўйича юриб асл маънога олиб боради.

Далолати махфий сўз:

6. Махфий сўз:

Махфий сўз дейишдан мурод унда бир оз ноаниқлик мавжуд бўлган, зоҳирان маъноси кўриниб турган, аммо тасодифан хато маъно чиқиб қоладиган сўздир. Масалан:

﴿وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقةُ فَاقْطُعُوا أَيْدِيهِمَا﴾

– „Ўгри аёл ва ўгри эркакни қўлларини кесинг“.

[5:38]

Бу оядта «سارق» сўзига зоҳирий маъно берилган. Бироқ, бу маъно уйғоқ кишини ҳам фафлатда қолдириб, кўз ўнгидаги молини уриб кетадиган киссавурга ҳам тўғри келадими.

Ўғрилик бу оғир жиноят. Бас оятдаги «السارق» сўзи қабрни ковлаб, мурдалар кафанини ўғирлайдиган кимсага (наббошга) ҳам тўғри келадими. Ҳолбуки кафан ўғриси бирорвинг мулки бўлмаган, аҳамиятсиз нарсани оляпти.

Ўғрилик маъносини киссавур ва кафан ўғрисига нисбатан мулоҳаза қилингач, киссавурга ўгри, деган маънони беришиди. Қабрдан кафан ўғирлайдиган кимсага нисбатан эса бу масала ижтиҳодга муҳтоҷ масала бўлиб, киссавур ва кафан ўғриси махфий маъно бўлиб чиқди.

7. Мушкул сўз:

Мушкул сўз сўзининг ўзидаётк махфийлик-мушкуллик бўлган, ундан кўзланган мақсадга эса бирор далилга асосланган тафаккур орқалигина етиладиган сўздир. Масалан, ушбу оятдаги *القروء* сўзи каби:

﴿وَالْمُطَلَّقُتُ يَتَبَصَّرُ بِأَنفُسِهِنَّ ثَلَاثَةُ قُرُوءُ﴾

– „Талоқ қилингандар аёллар ўзларини уч «қуру» кутарлар“.

[2:228]

8. Мужмал (қисқа) сүз:

Намоз ва рўза каби сўзлар. Бу каби сўзлардан қасд қилинган Суннат (хукм) баён қилингандир.

9. Муташобиҳ сўз:

Бу сўзнинг далолати маҳфийлик, тушуниш қийин бўлган қисмлар кўпдир.

Баъзилар далолатни икки қисмга: 1. Муҳкам ва 2. муташобиҳга бўладилар.

Муҳкам маъноси зоҳир бўлиб турган ҳамда ҳеч қандай эҳтимолий маънога ўрин қўймайдиган сўздир. Масалан,

﴿وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَامَ الْرِّبُوا﴾

– „...*Ва Аллоҳ савдони ҳалол рибони ҳаром қилди*“ . [2:275] каби.

Муташобиҳ эса эши тувчига маъноси ноаниқ бўлган сўздир:

﴿وَالْمُطَلَّقَتُ يَرَنْصُ بِأَنْفُسِهِنَ ثَلَثَةُ قُرُوهُ﴾

– „*Талоқ қилинган аёллар уч қуруъ кумтарлар*“ . [2:228]

﴿أَوْ يَعْفُوا أَذْلِيَ بِيَدِهِ عُقْدَةُ الْنِّكَاحِ﴾

– „*Ёки никоҳ қўлида бўлган зот кечади*“ . [2:237]

﴿وَالسَّمَوَاتُ مَطْوِيَتُ بِيَمِينِهِ﴾

– „*Осмонлар эса Унинг (кудрат) қўлига йигилгандир*“ . [39:67]
Мантуққа бошқа мисоллар:

a) Мутобақа, Тазаммун, сўзнинг ҳақиқий маъноси:

1. Аллоҳ Таоло айтади:

﴿إِنَّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تُبْطِلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِ وَالْأَذْنِ﴾

– „*Эй мўминлар, берган садақаларингизни миннат ва озор билан йўққа чиқарманг*“ . [2:264]

Бу оятдаги «صدقات» сўзидан умумий ҳамма садақа, яъни нима инфоқ-эҳсон қилинса Аллоҳга яқин қилиши кўзда тутилган. Мана шундан бу сўз мутобақа ва луғавий ҳақиқий маънодаги сўз, дейилади.

Аллоҳ Таоло айтади:

﴿إِنَّمَا الْصَّدَقَاتُ لِلْفَقَرَاءِ وَالْمَسِكِينِ﴾

– „*Албатта, садақалар (яъни закотлар) фақирларга, мискинларга...*“ . [19:60]

Бу оятдаги «صدقات» сўзидан фақат жузъий маъно яъни закот маъноси тушунилади. Мана шундан бу сўз тазаммун ва лугавий, ҳақиқий маънодаги сўз, дейилади.

2. Аллоҳ Таоло айтади:

﴿وَمَا إِنْ كَانَ مِنَ الْمُكَذِّبِينَ الظَّالِمِينَ﴾

– „Энди агар у ёлгон дегувчи адасиганлардан бўлса,...“. [56:92]

Бу оятдаги «الظَّالِمِينَ» сўзи шаръий ҳақиқий маъно, яъни барча кофирлар назарда тутилган мутобақа маънодир.

Аллоҳ Таоло айтади:

﴿غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الظَّالِمِينَ﴾

– „Газабга дучор бўлмаган ва адасиганлардан бўлмаган“. [1:7]

Бу оятдаги «الظَّالِمِينَ» сўзи эса шаръий ҳақиқий маъно бўлсада, аммо фақат насронийлар назарда тутилган жузъий маънони англатади. Мана шундан бу тазаммун маъносидир.

3. Аллоҳ Таоло айтади:

﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ أَسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّهُمْ﴾

﴿سَبَعَ سَمَوَاتٍ﴾

– „У шундай Зотки, сиз учун ердаги барча нарсани яратди. Сўнгра самога юзланди-да, уларни етти осмон қилиб тиклади“. [2:29]

Бу оятдаги «السماء» сўзи лугавий ҳақиқий маъно ҳамда мутобақадир.

Аллоҳ Таоло айтади:

﴿وَإِنَّا لَمَسَّنَا السَّمَاءَ فَوَجَدْنَاهَا مُلْعَنَةً حَرَسًا شَدِيدًا وَشُهْبِرًا﴾

– „Ва албатта, биз осмонга (етишни) талаоб қилдик, бас, уни кучли қўриқчиларга ва учқунларга тўлган ҳолда кўрдик“. [72:8]

Бу оятдаги «السماء» сўзи осмон деган ҳақиқий лугавий маъно бўлиб, тазаммун, демакдир.

б) Мутобақа ва тазаммунда сўз ҳақиқий маънода бўлади аммо қўйидагича мажоз ҳам келади:

1. Аллоҳ Таоло айтади:

﴿ثُمَّ صُبُوا فَوْقَ رَأْسِهِ مِنْ عَذَابِ الْحَمِيمِ﴾

– „Сўнгра боши устидан қайнок сув азобини қуинг“. [44:48]

Бу оятдаги «الرَّأْسُ» сўзи бош, деган ҳақиқий луғавий маъно бўлиб, мутобақа, демакдир.

Аллоҳ Таоло айтади:

﴿قَالَ رَبِّ إِنِّي وَهَنَّ الْعَظُمُ مِنِّي وَأَشْتَعَلُ الرَّأْسُ شَيْئًا﴾

– „Роббим, дарҳақиқат менинг суюкларим мўртлашиди, кексаликдан бошим (сочим) оқарди“. [19:4]

Бу оятдаги «الرَّأْسُ» сўзи эса жузъий яъни соч маъносига бўлиб, тазаммун демакдир.

2. Аллоҳ Таоло айтади:

﴿إِنَّا أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَى قَوْمِهِ﴾

– „Биз Нуҳни ўз қавмига пайгамбар қилиб юбордик“. [71:1]

Бу оятдаги «الْقَوْمُ» сўзи умумий луғавий ҳақиқий маъно. Яъни ҳар бир набий ўзининг барча қавмига, жумладан, масалан, Мусо ҳам ўзининг барча қавмига набий қилиб жўнатилди, демакдир.

Аллоҳ Таоло айтади:

﴿وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ﴾

– „Эсланг! Мусо ўз қавмига деди“. [2:67]

Бу оятдаги сўзи эса кўчма маънода яъни қавмининг бир қисми бўлиб, тазаммун, демакдир.

3. Аллоҳ Таоло айтади:

﴿الْيَوْمَ خَتَمْ عَلَىٰ أَفْوَاهِهِمْ﴾

– „Бу кун Биз уларнинг оғизларини муҳрлаб қўюрмиз“. [36:65]

«الْأَفْوَاهُ» сўзи мутобиқ ҳақиқий маънодаги умумий сўздир.

Аллоҳ Таоло айтади:

﴿يَقُولُونَ بِأَفْوَاهِهِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ﴾

– „Улар кўнгилларида бўлмаган нарсаларни оғизларида гапирмоқдалар“. [3:167]

«الْأَفْوَاهُ» сўзи бу оядта тил, деган кўчма маънода келган. Яъни тилларида гапирмоқдалар, деган жузъий маънода бўлиб, тазаммунни англаради.

в) Мутобақа ва тазаммуннинг муфрад сўзининг куллий далолати жиҳатлари:

1. Аллоҳ Таоло айтади:

﴿قَدْ مَكَرَ الظَّالِمُونَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَأَتَى اللَّهُ بُنْيَنَهُمْ مِنَ الْقَوَاعِدِ﴾

- „Улардан аввалги кимсалар ҳам макр-хийлалар қилган эдилар. Шунда Аллоҳ улар биноларини тағ-туғи билан емириб ташлади“.

Оятдаги «البيان» сўзи умумий маънони яъни ҳар қандай бинони англатади ва бу мутобақа бўлади.

Аллоҳ Таоло айтади:

﴿الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ فَرَشَّاً وَالسَّمَاءَ بِنَاءً﴾

- „У зот сизлар учун ерни қароргоҳ, осмонни том қилиб қўйди“.

Бу оятд эса «البناء» сўзи жузъий маънода яъни том маъносида бўлиб, тазаммунни англатади.

Мулоҳаза: Мен муфрад сўз тўғрисида куллий далолат жиҳатидан фақат битта банд келтирдим. Аммо куллий далолат айни ҳолатда худди «а» банди каби ҳақиқий маъно бўлса-да, бироқ муфраднинг куллий қисмларидан бири мушаккак (ноаниқ маъно)дир. Яъни бу мушаккакнинг маънолари зиёдалашиб, озайиб туради. Масалан, уйнинг ҳамма қисми ёки бир қисми сифатида тўла бўлиб, озайиб тургани каби. Шунга кўра, бу мушаккакни алоҳида бандда келтирдим ва унга изоҳ сифатида мисол келтирдим.

Шуни ҳам айтиш лозимки, жумла оқимида ушбу мушаккак маънони ҳақиқий маъно турларидан ажратиб олишнинг алоҳида ўз ўрни бор. Масалан, **البيت يحمى صاكته من حر الصيف وبرد الشتاء** «البيت يحمى صاكته من حر الصيف وبرد الشتاء» десангиз, барча турдаги уйга мувофиқ келувчи маънога далолат қиласиган бир бутун бирлик сифатидаги уй тўғрисида гапирдингиз. Аммо **بلغت تكاليف هذا البيت منذ البدء بستفيده حق إكمال جدرانه** «بلغت تكاليف هذا البيت منذ البدء بستفيده حق إكمال جدرانه» десангиз, уй сўзи куллий мушаккак сўз бўлиб, маъносининг ҳар бир бўлаги озайиб, зиёдалашиб туради.

Мафҳум:

Мафҳум бу сўзнинг маъноси иборанинг ўзидан тушунилмайдиган, унинг далолатига фақат ақлий маъно орқалигина етиб бориладиган, яъни далолати сийфа ва тузилишида очиқ кўрсатилмаган сўздир.

Мафҳумнинг маъноси сўзловчининг мақсади бўлиши мумкин, сўзловчининг мақсади бўлмаслиги мумкин. Агар сўзловчининг мақсади бўлса, ушбу мақсад сўзловчининг тўғри айтганига ёки сўзланган нарса тўғрилигига боғлиқ бўлади ёки

боғлиқ бўлмайди. Агар мақсад сўзловчи ё сўзлананаётган нарсага боғлиқ бўлса, сўз далолати иқтизо (буйруқ) далолати, дейилади. Агар мақсад сўзловчининг содиқлиги ё сўзлананаётган нарсанинг дуруст бўлишига боғлиқ бўлмаса, у ҳолда, мақсад сўзга берилган маънонинг остида бўлади ёки жумла таркиби остида бўлади. Сўзга берилган маъно далолатини танбиҳ (эътиборни қаратиш) далолати, дейилади. Жумла таркибидағи далолат эса мафҳум далолати, дейилади. Аммо мафҳумнинг маъноси сўзловчининг мақсади бўлмаса, у ҳолда, сўз далолати ишора далолати, дейилади.

1. Иқтизо (такозо қилиш) далолати:

Бунда далолат-маъно сўзнинг замиридан чиқарилувчи яъни жумлада айтилмаган, балки сўзлар маънолари остида яширинган далолатдир. Бундан ё сўзловчининг тӯғрилиги ё сўзланган нарсанинг дуруст бўлиши кўзланади. Аввалгисига мисол:

«رُفَعَ عَنْ أُمَّتِي الْخَطَاً وَ السِّيَانُ وَمَا اسْتَكْرِهُوا عَلَيْهِ»

«Умматидан уч нарса хато, уннутиш ва мажбурланиш (сабабли қилинган гуноҳ) олиб ташланди».¹³¹

Бас, буларнинг барини кўтаришнинг мутлақо иложи йўқ. Шунинг учун кўтарилиди, деган маъно замирига «жазо даф қилинади», деган маънони бериш лозим бўлади.

Кейингисига мисол:

«لَا صِيَامٌ لِمَنْ لَمْ يَجْمَعْ الصِّيَامَ مِنَ اللَّيْلِ»

«Рўзасини кечанинг бир қисмига уламаган (яъни азм қилолмаган) кишининг рўзаси рўза эмас».¹³²

Бу ҳадис замирига «рўза дуруст бўлмайди», деган маъно берилади.

Бундан мақсад хабарнинг тӯғрилигини билишdir.

Энди жумлада айтилган нарсанинг дуруст бўлишига келсак, бу ё ақлан, луғатда, ёки шаръян бўлиши мумкин.

Ақлан бўлишига мисол:

﴿وَسَعَلَ الْقَرِيَةَ الَّتِي كُنَّا فِيهَا﴾

(131) Ҳадис ровийлари ишончли, аммо узилиш бор бўлиб, уни Табароний, Дориқутни ва Ҳокимлар ривоят қилганлар, Ибн Можа эса 202\16да саҳиҳ деган).

(132) Термизий: 662. Насоий: 2291. Ибн Можа: 1690. Абу Довуд: 2098. Термизийнинг айтишича, бу ҳадисни Ибн Можага мавқуфdir, дейиш тўғрироқdir.

– „Биз бўлиб қайтган шаҳардан сўраб-суринширигни“. [12:82]

Бу ерда «шаҳар» замирига ақлан «шаҳар аҳолиси», деган маъно қўйиш лозим.

﴿وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ﴾

– „Аллоҳ йўлида жанг қилингиз“. [2:190]

Бу ерда ҳам «жанг қилинг», деган буйруқ замирига жангда керак бўладиган қуролларни ҳам тўплашга бўлган буйруқ маъносини қўйиш лозим бўлади. Чунки ақл шуни (иқтизо) тақозо қиляпти. Жумлада айтилаётган «وَقَاتِلُوا» деган сўзнинг дуруст бўлиши мана шудир.

Шаръян бўлишига мисол:

Бир киши бировга «اعْتَقْ عَبْدَكَ عَنِ الْفَ» «Менинг ўримга сиз қул озод қилинг», деса, унинг шаъий қул озод қилиши тўхтаб қолгани зарурати туфайли мулкни бошқасига ўтказишини илтимос қилаётган бўлади. Бу эса сўзланган нарсанинг шаръян дуруст бўлиши бобига киради,

2. Танбиҳ (эътиборни қаратиш) ва имо далолати:

Бу қиёс ва иллат ҳақидаги дарсимида айтиб, ўз мавзусида шарҳлаб ўтганимиздек, ҳукмни муносаб сифатга изофа қилиш ёки ишора ҳарфларини истеъмол қилиш орқали иллатни тушунишдир.

Танбиҳ ва ишора далолатини шарҳлаш учун мисоллар:

1. Аллоҳ Таоло айтади:

﴿وَأَعِدُّوا لَهُم مَا أَسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ﴾

﴿وَعَدُوكُمْ﴾

– „(Эй мўминлар), улар учун имконингиз борича куч ва эгарланган отларни тайёрлаб қўйингизки, бу билан Аллоҳнинг ва ўзларингизнинг душманларингизни қўркувга солурсизлар“. [8:60]

Бу оятда душманни қўрқитиш куч тайёрлашнинг иллати эканлигидан огоҳлатириш бор. Қўркувга солиш тушунарли сифат бўлиб, далолат иллатидир.

Бу иллат Исломий давлат ўз душманини қўркувга солиш учун қурол-аслаҳа ва ҳарбий саноатда аввалги асрдан ҳам кучли даражага этиши лозим эканлигига ишора қилмоқда.

Шунингдек, у ўзининг қувват манбалари тўғрисида душманнинг хабар топишига имкон бермаслиги, натижада

дushman Ислом давлати етиб борган даражадан ваҳимага тушишига ҳаракат қилишига ҳам ишора мавжуд.

2. Аллоҳ Таоло айтади:

«وَإِنْ أَحَدٌ مِّنَ الْمُشْرِكِينَ أَسْتَجَارَكَ فَأَجْرُهُ حَتَّىٰ يَسْمَعَ كَلَمَ اللَّهِ ثُمَّ أَبْلَغَهُ مَا مَنَهُ»

— „(Эй Мұхаммад), агар мушириклардан биронтаси сиздан ҳимоя сұраса, бас, уни ҳимоя қилинг, токи у Аллоҳнинг каломини эшитсін. Сүнг уни ўзи учун тинч бўлган жойга етказиб қўйинг “. [9:6]

Бу оядта ушбууга танbih өр: Коғирга Аллоҳнинг каломини эшиттириш уни ҳимоя қилишнинг иллатидир. Токи у Аллоҳнинг каломини эшитсін. Бу эса далолат иллатидир. Яъни «حق» ҳарфини ишлатиш билан «من أجل» маъносида иллатланмоқда.

Бу оядта ушбууларга имо мавжуд: то Исломни етказа олиш учун уни онгли равишда тушуниш вожиб.

Исломий давлат ўзининг мактаб ва олийгоҳларида мусулмонларга етарли даражада билим бериши, араб тилида сўзлашмайдиган халқларга мусулмонлар Исломни етказишига муваффақ бўлиш учун муайян жойларда чет тиллардан таълим олишларини таъминлаши лозим бўлади.

3. Росууллоҳ бундай дедилар:

«فِي الْقَمِ السَّائِمَةِ زَكَاةً»

«Яйловда ўтловчи қўйларга закот бор». ¹³³

Бу ҳадисда ушбууларга танbih (эътиборни қаратиш) далолати мавжуд: Яйловда ўтлаш тушунарли сифат бўлиб, қўйлардан закот бериш вожиблигига иллат бўляпти. Бу иллат эса далолат иллатидир.

Яна бу ҳадисда қўйидагиларга имо бор: Исломий давлат одамларни яйловлар билан етарли даражада таъминлаши лозим. Мақсад, одамларнинг ўз чорваларини емламай боқишдаги молиявий қийинчиликларини енгиллаштириш, бинобарин, бу билан уларни закотни адо этиб, байтулмолдаги закот киримларини кўпайтиришларига тарғиб қилишдир. Чунки яйловда боқилган чорвадан закот берилади, емлаб боқилган ҳайвондан закот берилмайди. Шунинг учун яйловларни етарли

(133) Абу Довуд: 96\2. Байҳақий: 99\4).

даражада кўпайтириб бериш ҳайвонларни яйловда боқишига, ва уларни закот беришига тарғиб бўлади.

4. Маймунанинг ҳаром ўлган қўйи тўғрисидаги ушбу ҳадис: Росууллоҳ ﷺ «терисини олсангиз, (яхши бўларди)», дедилар. У ҳаром ўлганку, дейишди. Шунда Росууллоҳ ﷺ «Ҳар қандай тери ошланса, пок бўлади. Чунки унинг ошланиши закотидир», дедилар.¹³⁴

Бу ҳадисда гўшти ейиладиган ҳайвон терисини ошлаш ундан фойдаланишга иллат эканлигига танbih бор. Шунингдек, гўшти ейиладиган ҳайвонларнинг териларига эътиборсизлик қиласлик лозимлигига, чунки гарчи ҳаром ўлиб қолса ҳам териларини ошлаш мумкинлигига, шу билан бирга, тери ошлаш корхоналарини барпо қилиш лозимлигига ҳам имо бордир.

3. Ишора далолати:

Ишора далолати сўз ишорасидан олинади. Ишора деганимизда сўздан кўзланган мақсадни ажратмаган ҳолда шу сўзга эргашган нарсани назарда тутмоқдамиз. Мисол учун, Росууллоҳ ﷺ

«السَّاءُ نَاقِصَاتُ عَقْلٍ وَدِينٍ»

«Аёллар ақлда ва динда ноқисдирлар», дедилар. Шунда «динларидағи нұқсонлари нима? деб сўрашди. Росууллоҳ ﷺ бундай дедилар:

«تَعْدُ إِحْدَاهُنَّ فِي قَعْرِ بَيْهِا شَطْرَ دَهْرَهَا لَا تُصَلِّى وَلَا تَصُومُ»

«Улардан бирлари ўз вақтларининг ярмини намоз үқимай, рўза тутмай уйлари қаърида ўтқазадилар».¹³⁵

Бу ҳадисда диний нұқсон баён қилинди. Аммо унда аёлларнинг ҳайз вақти кўпроқ ва поклик вақти озроқ эканлиги ҳақида айтилмаган, балки шунга ишора қилинган. Яъни дахрнинг ярми бир ойнинг ўн беш куни, бўлиб, уларнинг покликлари мана шу ўн беш кундан зиёд бўлмайди. Ўн беш кундан зиёд бўлиш тасаввур қилинадиган бўлса, у ҳолда, Набий ﷺ аёлларнинг динлари ноқислиги тўғрисида муболагани қасд қилган пайтларида яна зиёдаликка дуч келган бўлардилар.

Аллоҳ Таолонинг ушбу каломидан ҳам ҳомиланинг энг кам муддатини олти ой қилиб белгиланган:

«وَحَمْلُهُ، وَفَصْلُهُ، ثَلَثُونَ شَهْرًا»

(134) Аҳмад муснади: 219\1. Дорқутний: 48\1. Таёлисий: 2761).

(135) Бухорий: 298, 1393. Муслим: 79.

– „Унга ҳомиладор бўлиши ва уни (кўкракдан) ажратиши (муддати) ўттиз ойдир“. [46:15]

﴿وَفِصْلُهُرِ فِي عَامَيْنِ﴾

– „Уни (кўкракдан) ажратиши (муддати) икки йилдур“. [31:14]

Шунингдек, жунуб бўлган киши рўза тутган ҳолда тонг оттириши жоизлиги:

﴿أَحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الْرَّفِثُ إِلَى نِسَاءِكُمْ هُنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ وَأَنْتُمْ لِبَاسٌ لَهُنَّ عَلِمَ اللَّهُ أَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَخْتَانُونَ أَنْفُسَكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ وَعَفَا عَنْكُمْ فَالَّذِينَ بَدَشْرُوهُنَّ وَأَبْتَغُوا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ وَكُلُوا وَأَشْرِبُوا حَتَّىٰ يَبْيَنَ لَكُمُ الْحَيْطُ الْأَيَضُ مِنَ الْحَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ﴾

– „Сизларга рўза кечасида хотинларингизга қўшилиши ҳалол қилинди. Улар сизларнинг либосингиз, сизлар улар учун либоссиз. Аллоҳ сизлар ўзларингга хиёнат қилаётганларингни билиб, тавбаларингизни қабул қилди ва сизларни афв этди. Энди улар билан (рўза кечаларида ҳам bemalol) қовушингиз ва Аллоҳ сизлар учун ёзган нарсани (фарзандни) талааб қилингиз! Ва то тонгдан оқ ип қора итдан ажralадиган пайтгача еб-ичаверинг“. [2:187]

Яна Аллоҳ Таоло айтади:

﴿وَالْوَالِدَاتُ يُرِضِّعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَمِيلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُتَمَّ الْرَّضَاعَةَ وَعَلَى الْمُوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكَسْوَهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ﴾

– „Оналар болаларини тўла икки йил эмизадилар. Эмизишни бенуқсон қилмоқчи бўлган кишилар учундир. Уларни яхшилик билан едриб-кийдириш отанинг зиммасидадир“. [2:133]

Бу оятда далолат ишораси бор, у ҳам бўлса, насаб отага боғланишидир.

Ишора далолатига бошқа мисоллар:

1. Аллоҳ Таоло айтади:

﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءامَنُوا لَا يَسْخَرْ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ عَسَى أَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ وَلَا نِسَاءٌ مِنْ نِسَاءٍ عَسَى أَنْ يَكُنَّ خَيْرًا مِنْهُنَّ﴾

– „Эй мўминлар, бир қавм бир қавмдан масхара қилиб кулмасин — эҳтимолки, улар улардан яхшироқ бўлсалар. Яна

аёллар ҳам аёлларга (масхара қилиб қулмасинлар) эҳтимолки,
улардан яхшироқ бўлсалар“.

[49:11]

Бу оятдан эркаклар жамоаси аёллар жамоасидан алоҳида эканлигига ишора далолати мавжуд.

4. Мафҳум (тушунча):

Мафҳум сўздан тушунилган аммо сўзнинг иборасидан ташқаридан тушунилган, маъноси сўзловчининг мақсади бўлган, сўзловчининг ёки айтилаётган сўзнинг тӯғрилигига боғлиқ бўлмаган ҳамда айтилган сўзнинг остида яширинмаган тушунчадир. Мафҳум икки қисм: мувофақат мафҳуми ва мухолафат мафҳумидир.

а) Мувофақат мафҳуми:

Сўзнинг нутқ орқали айтилмаган маъноси нутқ орқали айтилган маъносига мувофиқ келса мувофақат мафҳуми, дейилади. Шунингдек, хитоб мазмуни ва хитоб оҳангги, хитоб маъноси, деб ҳам аталади. Масалан:

﴿وَلَتَعْرِفَنَّهُمْ فِي لَحْنِ الْقَوْلِ﴾

– „Албатта сиз уларни сўз оҳанг — услугидан таниб олурсиз“.

[47:30]

Яъни маъносидан билиб оласиз, демакдир. Баъзан «لحن» деганда лугат назарда тутилади. Масалан, «لحن بلحنه» фалончи ўз тилида гапирди», дегандаги каби. Баъзан тушуниш маъносини ҳам англатади.

Бунга шуни мисол қилиш мумкинки, «فَلَا تَقْلِيلٌ لِّمَا أَفْعَلَ» деган сўз далолатидан ота онани сўкиш ҳаромлиги ҳукмини ҳам чиқариш мумкин. Чунки бу нутқда айтилмаган маъно нутқ орқали айтилган маънога мувофиқ келади.

Шунингдек, Аллоҳ Таолонинг

﴿إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَىٰ طُلْمًا﴾

– „Етимларнинг молларини зулм ийли билан ейдиган кимсалар“.

[4:10]

деган каломида етимлар молига талофат етказиш ҳам ҳаромлиги тушунилади.

﴿فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ﴾

– „Бас, ким зарра мисқоличалик яхшилик қилса, (Қиёмат кунида) ўшани кўрур. Бас, ким зарра мисқоличалик ёмонлик қилса, ўшани кўрур“.

[99:7-8]

Бу оятда зарра мисқолдан кўп ёмонлик ва яхшилик ҳам тушунилади.

﴿وَمِنْ أَهْلِ الْكِتَبِ مَنْ إِنْ تَأْمَنَهُ بِقُنْطَارٍ يُؤَدِّهِ إِلَيْكَ وَمِنْهُمْ مَنْ إِنْ تَأْمَنَهُ بِدِينَارٍ﴾

لَا يُؤَدِّهِ إِلَيْكَ

– „Аҳли китоб орасида шундай кишилар борки, унга беҳисоб молни омонат қўйсангиз, хиёнат қилмай сизга қайтаради. Уларнинг орасида яна шундайлари ҳам борки, унга бир динорни ишониб берсангиз қайтиб бермайди“.
[3:75]

Бу оядан кўрсатилган миқдордаги молдан зиёда мол ҳам, ўша молдан бошқача мол ҳам тушуниш мукин.

Демак, мувофақат мафҳуми сўзнинг нутқ орқали айтилмаган маъноси нутқ орқали айтилган маъносига мувофиқ келишидир. Баъзан паст нарса юқори нарсага ёки юқори нарса паст нарсага ёхуд бундан бошқа нарсаларга ҳам танbih ишораси қилинади. Паст нарсанинг юқори нарсага танbih қилиш кўпроқ учрайди. Аммо мувофақат мафҳуми бундан бошқаларда ҳам келади. Масалан:

Топилган хазина тўғрисидаги «топилманинг идиши ва қопи оғзини маҳкам ёпинг»¹³⁶ деган ҳадисдан топиб олинган динорларни оғзини ёпиш ҳам тушунилади.

Ўлжалар тўғрисидаги

«أَدُوا الْخَيْطَ وَالْمَخْيَطَ»

«Илдан иғнасигача адo қилинг»¹³⁷ деган ҳадисдан эгарлар, пуллар ва бошқа нарсалар ҳам тушунилади.

Бирор фалончининг бир ошам овқатини, бир ҳўплам сувини ичмайман, дея қасам ичса, унга ўша бир ошам ва бир ҳўпламдан зиёда қилишдан ҳам тийилиш вожиб бўлади.

Мувофақат тушунчасини ишлатишда мантүқни ишлатишда тополмаган муболагани топишингиз мумкин:

Масалан, муболага қилган ҳолда «бу от ана у отнинг чангига ҳам етолмайди», дейилса, пойгода бу от ана у отдан ортда қолади, дейилгани тушунилади.

Шунингдек, муболага қилиб, «фалончи ошхонасининг ҳидини ҳидлашни ҳам ёқтиирмаяпти», дейилса, фалончи овқат ҳам емаяпти, сув ҳам ичмаяпти, деган маъно тушунилади.

(136) Бухорий: 2243, 91. Муслим: 1722.

(137) Мўъжами кабир: 303 \20. Мўъжами авсат: 2444.

Дарҳақиқат, уламолар зоҳирий тушунча ўрнига ушбу мувофақат мафҳуми ҳужжат қилишга яроқли эканига иттифоқ қилдилар.

Яна бошқа мисоллар:

1. Паст нарсадан юқори нарсага (авлороқ, деган маънода) бўлган танбиҳ қилиш:

1. Аллоҳ Таоло айтади:

﴿وَلَقَدْ حَلَقَنَا إِلَيْنَسْنَ وَنَعْلَمُ مَا تُوْسِوْسُ بِهِ نَفْسُهُ﴾

– „Аниқки, инсонни Биз яратғанмиз ва унинг нафси васваса қиласиган нарсаларни ҳам билурмиз“.
[50:16]

Бу оятдан Аллоҳ васваса қиласиган нарсалардан ҳам юқори нарсаларни билиши тушунилади.

2. Аллоҳ Таоло айтади:

﴿أَمْ لَهُمْ نَصِيبٌ مِّنَ الْمُلْكِ فَإِذَا لَا يُؤْتُونَ النَّاسَ نَقِيرًا﴾

– „Ёки уларнинг мол-мулклари борми? Шундай бўлган тақдирда ҳам одамларга зигирчалик мурувват қилмаган бўлур эдилар“.
[4:53]

Бу оятдан ундаи кимсалар зифирдан юқори бўлган нарсани ҳам бермаган бўлишлари тушунилади.

3. Аллоҳ Таоло айтади:

﴿وَاحَدَرَهُمْ أَنْ يَفْتَنُوكُمْ عَنْ بَعْضٍ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ إِلَيْكُمْ﴾

– „Аллоҳ Сизга нозил қилган ҳукмларнинг айримларидан Сизни буриб фитнага солиб қўйишларидан эҳтиёт бўлинг“.
[5:49]

Бу оядта Аллоҳ нозил қилган ҳамма нарсадан фитнага солишдан эҳтиёт бўлиш тушунилади.

4. Аллоҳ Таоло айтади:

﴿وَالَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ مَا يَمْلِكُونَ مِنْ قِطْمِير﴾

– „Сизлар У Зотни қўйиб илтижо қилаётган бутларингиз эса пўстлоқча нарсага ҳам эга эмасдирлар“.
[35:13]

Бу оятдан мушрикларнинг пастроқдан ҳам юқори нарсага эга бўйлолмасликлари тушунилади.

2. Юқори нарсадан паст нарсага (яхшироқdir, деган маънода) бўлган танбиҳ (эътиборни қаратиш):

1. Аллоҳ Таоло айтади:

﴿فَلَمَّا آتَيْتُمْ مَا حَوَّلَهُ﴾

– „Энди олов атрофини ёритганида“.

[2:17]

Бу оятда ўша жойнинг ўзини ёритиш ўша жой атрофини ёритгандан яхшироқdir, деган маънода, эътиборни узоқликдан яқинга қаратиш яъни юқори нарсадан паст нарсага танбих қилиш мафҳуми мавжуд.

2. Аллоҳ Таоло айтади:

﴿إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَا الَّذِي بَرَكَنَا حَوْلَهُ﴾

– „Биз атрофини баракотли қилиб қўйган Масжид-ал-Ақсога“.

[17:1]

Бу оятда Аллоҳ модомики, масжид атрофини баракали қилган экан, унинг ўзини ҳам баракали қилди, деган мафҳум авлороқ деган маънода эътиборни узоқликдан яқинга қаратиш яъни юқори нарсадан паст нарсага танбих қилиш мафҳуми мавжуд.

3. Росууллоҳ бундай дедилар:

«كُونُوا كَاصْحَابِ عِيسَى تُشْرُوْبَةِ الْمَتَّاشرِ وَحَمْلُوا عَلَى الْخَشَبِ»

«Исонинг асҳоблари идеқ бўлинг. Улар темир тароқлар билан таралдилар ва хочларга михландилар».¹³⁸ Бу ҳадисда ҳам катта нарсага сабр қилишдан кичик нарсага сабр қилиш авлороқ, деган маънода, яъни қамалиш маъноси тушуниш мумкин.

3. Бир мавзунинг айнан ўшандай мавзуга алоқаси бор бўлган нарсага эътиборни қаратиш:

1. Росууллоҳ бундай дедилар:

«تَبَسَّمُكَ فِي وَجْهِ أَخِيكَ صَدَقَةٌ»

«Биродарингиз юзига табассум билан боқишингиз ҳам бир садақадир».¹³⁹

Бу ҳадисда табассум билан бирга яхши муомала ва гўзал ахлоқли бўлишга танбих мавжуд.

2. Росууллоҳ бундай дедилар:

«أَدُّوا الْحُجُّطَ وَالْمَخِيطَ»

«Ипдан игнасигача адo қилинг».¹⁴⁰

(138) Мўъжами кабир: 117\10. Мўъжами сафир: 372\1. Шомликлар муснади: 379\1, рақами: 658.

(139) Тирмизий: «Бирру ва сила»: 1879.

(140) Мўъжами кабир: 303\20. Мўъжами авсат: 2444).

Бу ҳадисда ҳам ўлжаларни тарқатиш салоҳиятига эга бўлган халифа ёки қўмондонга ўлжанинг кичигини ҳам каттасини ҳам қолдирмай тарқатиш возиблигига ҳамда қанча бўлмасин хиёнат қилиш ҳаромлигига танбиҳ бор.

Мухолафат мафҳуми:

Сўзнинг нутқ орқали айтилмаган маъноси нутқ орқали айтилган маъносига мухолиф келиши мухолафат мафҳуми, дейилади. Баъзан хитоб далили ҳам дейилади.

Мухолафат мафҳумига амал қилиш тўғрисида ҳар хил фикр мавжуд. Аммо бу фикрларнинг тўғриси шуки, унга тўрт ҳолатда амал қилинади. Чунки унга амал қилишга далил мавжуд. Тўрт ҳолатдан бошқа ҳолатда унга амал қилинмайди.

Бу тўрт ҳолат қўйидагича:

1. Тушунарли сифат:

Иллатни ифодаловчи ҳукм учун муносиб тушунарли сифат. Чунки иллат бор ва йўқликда иллатланаётган нарсага боғлиқдир.

Демак, иллатга муносиб ва тушунарли сифатни истеъмол қилиш мухолафат мафҳумига амал қилиш мумкинлигини кўрсатади. Чунки ҳукм қўйидагича:

Мисол учун, ҳадисда

«فِي الْغَنِيمِ السَّائِنَةِ زَكَاةً»

«Яйловда ўтловчи қўйларга закот бор»¹⁴¹ дейилди. Бунда муносиб сифат «яйловда ўтловчи» бўлса, ҳукм «закот»дир. Бундан айни сифат топилмаса ҳукм ҳам топилмаслиги яъни емланувчи қўйларга закот берилмаслик мафҳуми тушунилади.

Яна мисол учун, Аллоҳ Таоло айтади:

﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءامَنُوا إِن جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَإِ فَتَبَيَّنُوا أَن تُصِيبُوا قَوْمًا بِجَهَنَّمِ﴾

﴿فَتُصْبِحُوا عَلَىٰ مَا فَعَلُتُمْ نَدِمِينَ﴾

– „Эй муминлар, агар сизларга фосиқ кимса хабар келтирса, сизлар (ҳақиқий ахволни) билмаган ҳолингизда бирон қавмга мусибат етказиб қўйиб, қилган ишларингизга афсус-надомат чекиб қолмасликларингиз учун (у фосиқ келтирган хабарни) аниқлаб-текшириб кўринглар“. [49:6]

Бу оятда тушунарли сифат «фосиқ», ҳукм «аниқлаб-текшириш»дир. Энди айни оятдан чиқариладиган мухолиф мафҳум шуки, биз фосиқдан ўзга шахс хабар келтирса, уни

(141) Абу Довуд: 96\2. Байҳақий: 99\4.

аниқлаб-текшириш бизга вожиб бўлмайди. Бас, бирор одил киши бизга хабар келтирса, уни қабул қилиб, у ҳақда яхши гумон қиласиз. Мана шу жойда уламолар битта одил шахснинг хабарига амал қилиш вожиблиги ҳукмини истинбот қилганлар.

Яна бир мисол, Росууллоҳ ﷺ бундай дедилар:

«الشَّيْبُ أَحَقُّ بِنَفْسِهَا مِنْ وَلِيْهَا»

«Тул хотин валийсидан кўра ўзига ҳақлироқдир».¹⁴²

Бу ҳадисда «тул хотин» «ҳақлироқ бўлиш» ҳукмига тушунарли сифат бўлиб, бу сифат йўқолса, ҳукм ҳам йўқолади.

Яна бир мисол, Росууллоҳ ﷺ бундай дедилар:

«لَىٰ الْوَاجِدِ يَحْلُّ عَرْضُهُ وَعَفْوَتْهُ»

«Бой одам (қарзини) чўзса, уни арз қилиш ва ҳибсга олиш ҳалол бўлади».¹⁴³

Яъни бой одам қарзини тўламасдан юраверса, у билан арзлашилиш ва ҳибсга олиниш ҳалол ҳисобланади.

Бу ҳадисда бой бўлиш арзлашилиш ва ҳибсга олиниш ҳалол ҳисобланган ҳукмга тушунарли сифат. Агар бойлик йўқ бўлиб қолса, унга айни ҳукм татбиқ этилмайди. Суфён бу Ҳадисдаги «عَرْضُهُ» сўзини шикоят қилиш, «عَفْوَتْهُ» сўзини ҳибсга олиш, деб тафсир қилган.

Аллоҳ Таоло айтади:

﴿أَحَلَّتْ لَكُمْ بِيمَةً الْأَنْعَمِ﴾

— „Сизлар учун чорва ҳайвонлари ҳалол қилинди“.

[5:1]

Бу оятда чорвадан бошқа ҳайвонлар ҳалол эмаслиги мухолиф тушунчаси мавжуд.

2. Адад (сон):

Адад мағхумига мисол:

﴿أَسْتَغْفِرُهُمْ أَوْ لَا تَسْتَغْفِرُهُمْ إِنَّ سَتَغْفِرَهُمْ سَبْعِينَ مَرَّةً فَلَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَهُمْ﴾

— „Хоҳ улар учун магфират сўранг, хоҳ магфират сўраманг — агар етмииш мартараб улар учун магфират сўрасангиз ҳам, Аллоҳ уларни асло магфират қилмас“.

[9:80]

Росууллоҳ ﷺ бундай дедилар:

(142) Муслим: 2546. Абу Довуд: 1795. Насойи: 3212. Ибн Можа: 359\9. Байҳақий: 118\7. Дорқутний: 239\3.

(143) Бухорий: Шу ном остидаги боб. Абу Довуд: 113\3. Аҳмад: 389\4. Байҳақий: 51. 6.

«قَدْ خَيَّرَنِي رَبِّي فَوَاللَّهِ لَأَزِيدَنَ عَلَى السَّبْعِينَ»

«Аллоҳ Таоло менга ихтиёр берди, Аллоҳга қасамки албатта (истифорни) етмиштадан ошираман», дедилар.¹⁴⁴

Бу ҳадисдан етмиштадан ортиши бунинг муҳолифи эканлиги тушунилади ва адад мағҳумига амал қилинади.

﴿وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةٍ شُهْدَاءَ فَأَجْلِدُوهُمْ ثَمَّيْنِ جَلَدَةً﴾

– „Покиза аёлларни (зинокор) деб бадном қилиб, сўнгра (бу даъволарига) тўртта гувоҳ келтира олмаган кимсаларга саксон дарра уринг“.

Демак, бундай кимсаларга қўлланадиган ҳад-жазо фақат саксон дарра.

﴿أَلْرَانِيَةُ وَالرَّانِيَ فَأَجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا مائَةَ جَلَدَةً﴾

– „Зинокор аёл ва зинокор эркакнинг ҳар бирига юз даррадан уринг“.

Бундан бундай кишиларга юз даррадан ортиқ дарра урилмаслиги тушунилади.

3. Шарт:

(Бунда ин ҳарфи билан шарт қилинган муҳолиф мағҳум тушунилади:)

﴿فَلَيَسْ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الْصَّلَاةِ إِنْ خِفْتُمْ أَنْ يَفْتَنَكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾

– „Агар кофирлар фитнасидан қўрқсангиз, намозингизни қаср қилиб ўқишингизнинг гуноҳи йўқдир“.

Ривоят қилинишича, Яъло ибн Умайя Умардан «бизга не бўлдики, имон келтирган бўлсак ҳам қаср ўқиймиз», деди. Умар деди: «Мен бирор нарсадан ажаблансан, уни Росулуллоҳ ﷺдан сўрар эдим. Шунда Росулуллоҳ бундай дедилар:

«صَدَقَةٌ تَصَدَّقَ اللَّهُ بِهَا عَلَيْكُمْ فَاقْبِلُوا صَدَقَتُهُ»

«Аллоҳ сизларга бир садақа қилди, бас, Унинг садақасини қабул қилинг».¹⁴⁵

Бу ерда Умар муҳолафат мағҳумига амал қилишни тушунди ва Росулуллоҳ ﷺ унинг бу тушунишига иқор бўлдилар, ҳатто унга бу бизга Аллоҳнинг бир садақаси, уни қабул қилайлик, дея таълим бердилар.

(144) Бухорий: 1277, 4302. Термизий: 3022. Насойи: 1940. Аҳмад: 91.

(145) Муслим: 1108. Насойи: 1416. Абу Довуд: 1024.

Яна бир мисол:

﴿وَإِنْ كُنَّ أُولَئِكَ حَمْلٍ فَأَنْفِقُوا عَلَيْهِنَّ﴾

- „Агар улар ҳомиладор бўлсалар, нафақа бериб туринг“.

[96:6]

Демак, ҳомиладор бўлмаган аёлларга нафақа бериб турилмайди.

﴿إِنْ أَمْرُوا هَلَكَ لَيْسَ لَهُ وَلَدٌ وَلَهُ أَحَدٌ فَلَهَا نِصْفُ مَا تَرَكَ﴾

- „Агар фарзандсиз бўлган ёлгиз бир эркак ўлса, унинг синглиси бўлса, (акаси) қўйиб кетган мероснинг ярмини олур“.

[4:176]

Бу оятдан сингил фарзандсиз эркақдан мерос олиши, ўғил бўлса ололмаслиги тушунилади. Шунингдек, эркакни қизи бўлса ҳам ололмаслиги тушунилади, чунки қиз ҳам фарзанд демакдир.

﴿وَإِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهِرُوا﴾

- „Агар жунуб бўлсаларингиз, гусл қилингиз“.

[5:6]

Демак, жунуб бўлмаса, гусл қилиш вожиб бўлмайди.

Росулулоҳ ﷺ бундай дедилар:

«إِذَا أَتَاكُمْ مَنْ تُرْضُونَ دِينَهُ وَحُلْقَهُ فَتَرَوْجُوهُ...»

«Агар сиз динига ва хулқига рози бўлган йигитни топсангиз, уйлаб қўйинг...».¹⁴⁶

Демак, динига ва хулқига рози бўлинмаган кишини уйлаб қўйилмайди.

4. Фоя:

«إِلَى» билан «حَتَّى» ҳарфлари foя-мақсаднинг тугаганини ифодалайди.

«حَتَّى» ҳарфи фақат ўзидан кейинги ёки ундан кейинги нарсани жар қиласди.

«إِلَى» ҳарфи фақат ўзидан кейинги ёки ундан кейинги нарсани ва бошқаларни жар қиласди.

Бу ҳарфлар келганда ундан кейинги нарсанинг ҳукмга кириши ёки аввалги нарсанинг ҳукмга кириши тўғрисида ихтилофли фикр бор. Тўғриси фақат қарина орқалигина ўзидан

(146) Термизий: 1084. Ибн Ҳибон: 1967. «Мустадрак»: 179\2.

аввалги нарса ҳукмга киришидир. Шунинг учун ҳам бу ҳарфларда мухолиф мафҳум тушунилади.

Мисол учун:

﴿لَمْ أَتُمُوا الصَّيَامَ إِلَى الَّلَّيْلِ﴾

– „Сүнгра тунгача рўзани бенуқсон қилиб тутинг“. [2:187]

﴿إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ﴾

– „Намозга турганингизда юзларингизни ҳамда қўлларингизни тирсакларгача ювингиз“. [5:6]

﴿وَكُلُوا وَأَشْرِبُوا حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَكُمْ أَلْخَيْطُ الْأَبَيْضُ مِنَ الْأَحْيَطِ الْأَسَوَدِ مِنَ الْفَجْرِ﴾

– „Ва тонг пайтида то оқ ип қора итдан ажсаладиган пайтгача еб-ичаверинг“. [2:187]

﴿وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتَّىٰ يَطْهُرُنَّ﴾

– „Ва то поклангунларича уларга яқинлашмангиз“. [2:222]

Биринчи оятда тун рўза ҳукмига кирмайди иккинчи оятда тирсаклар таҳорат ҳукмига кирмайди. Чунки «إِلَيْ» ҳарфи ўзидан аввалги нарсага мухолиф келади. Шунинг учун бу ерда мухолафат мафҳумига амал қилиняпти. Аммо туннинг бир қисми ва тирсакнинг бир қисмининг ҳукмга кириши эса куллий қоидалар мавзусида айтганимиздек, бошқа қоида яъни «вожибни адо этиш учун зарур бўлган нарса ҳам вожибdir» деган қоидага асосан келиб чиқади.

Учинчи оятдан бомдод кирганидан кейин рўздор одамга еб-ичиш ҳалол эмаслиги тушунилади. Аллоҳ Таоло «لَمْ أَتُمُوا الصَّيَامَ إِلَى الَّلَّيْلِ» дейди, демакки, тун кирганидан кейин рўза тутилмайди.

Росулулоҳ ﷺ бундай дедилар:

«لَيْسَ فِي حَبَّ وَلَا نَمْرٍ حَتَّىٰ تَبْلُغَ خَمْسَةَ أَوْسُقٍ»

«Дон ҳам, хурмо ҳам беш васақ (олти соя)га етмагунча улардан закот берилмайди». ¹⁴⁷

Яъни беш васақга етмагунча закот вожиб бўлмайди.

Мухолафат мафҳумига мулоҳазалар:

1. Агар адад-сон кўплик сўзида келса, у юқоридан пастга нисбатан мувофақат мафҳумига далолат қиласи, мухолафат мафҳумига эмас:

(147) Бухорий: 1366. Муслим: 1628. Насойи: 2438: Ибн Можа: 1783.

Аллоҳ Таоло айтади:

﴿وَمِنْ أَهْلِ الْكِتَبِ مَنْ إِنْ تَأْمَنَهُ بِقُنْطَارٍ يُؤْدِهِ إِلَيْكُ﴾

– „Ахли китоб орасида шундай кишилар борки, унга қинтор (бөхисоб мол)ни омонат қўйсангиз, хиёнат қилмай сизга қайтарида“.
[3:75]

Бу оятдан қинтордан ортиқ молни омонатга берсангиз қайтариб бермайди, деган маъно чиқмайди. Чунки «قطار» сўзи кўпликдир. Яъни у ўзидаги барча омонатни қайтариб беради, демакдир. Шунинг учун бу оятдан юқоридан пастга нисбатан мувофиқлик мафҳуми тушунилади.

2. Агар адад-сон озлик сўзида келса, у пастдан юқорига мувофиқлик мафҳумига далолат қиласди ҳамда озлик муфрад сўздан тушиниладими ёки таркибданми фарқсиз, муҳолафат мафҳумига далолат қилмайди. Бунга қўйида мисол келтирамиз:

Росулуллоҳ ﷺ бундай дедилар:

«...وَمَنْ ظَلَمَ مِنَ الْأَرْضِ شَيْرًا طَوْقَهُ مِنْ سَبْعِ أَرَضِينَ»

«...Ким ердан бир қарич уриб қолса, бўйнига етти қарич ер жавобгарлиги юклаб қўйилади».¹⁴⁸

Бу ҳадисдан ким ердан бир қаричдан озроқ уриб қолса, бўлаверади, деган маъно чиқмайди. Чунки «شیر» озлик сўзи бўлиб, уни муҳолафат мафҳуми йўқ. Балки ундан пастдан юқорига мувофиқлик мафҳуми мавжуддир. Яъни ким озгина ерни уриб қолса ҳам жазо олади, демакдир.

Росулуллоҳ ﷺ бундай дедилар:

«إِنْ كُثُمْ ثَالَّةٌ فَلَا يَسْتَاجِحُ اثْنَانِ دُونَ الثَّالِثِ مِنْ أَجْلِ أَنْ ذَلِكَ يُحْزِنُهُ»

«Уч киши бўлсангиз, бирингиз қолиб иккитангиз пичирлашманг. Чунки, бу уни ҳафа қилади».¹⁴⁹

Маълумки, пичирлашиш камида икки киши ўртасида бўлади. Бу ерда таркиб озликни ифодалаяти, шунинг учун унда муҳолафат мафҳуми йўқ. Балки ундан пастдан юқорига мувофиқлик мафҳуми мавжуддир. Ҳатто икки кишидан кўпроқ пичирлашса ҳам жазо қўлланади.

(148) Имом Аҳмад Амр ибн Нафийлдан, у Росулуллоҳ ﷺдан ривоят қилган.

(149) Аҳмад: 375\1, 425. Аҳмад Шокир уни саҳиҳ санадли, деди. Таёлисий: 34 саҳифа. 257 рақам.

3. Кўпинча – агар қарина бўлмаса – сонларнинг мувофиқлик мафҳуми кўплика, мухолифлик мафҳуми эса озлиқда келади.

Аллоҳ Таоло айтади:

﴿وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَدْرُونَ أَزُوْجًا يَتَرَبَّصُنَ بِأَنْفُسِهِنَ أَرْبَعَةَ أَشْهِرٍ وَعَشَرَ﴾

– „Сизлардан вафот қилган кишилар хотинларини қолдирган бўлсалар, улар тўрт ой ва ўн кун ўзларига қараб (идда сақлаб) турадилар“.
[2:234]

Бу оятдаги мухолафат маъноси вафот қилган кишининг хотини тўрт ой ва ўн кундан аввал турмушга чиқиши жоиз эмаслиги, мувофиқлик маъноси эса шу муддатдан кейин турмушга чиқиши жоизлигидир.

Росулуллоҳ ﷺ бундай дедилар:

«إِنْ كُثُّمْ ثَلَاثَةٌ فِي سَفَرٍ فَامْرُوا أَحَدَكُمْ...»

«Уч киши сафарда бўлсангиз, бирингизни амир қилинг...»¹⁵⁰

Кўплика мувофиқ мафҳуми уч ёки учдан кўп кишига амир қилинг, демакдир. Озлиқда мухолиф мафҳуми эса уч кишидан оз бўлса амир қилманг, демакдир.

4. Кўпинча – агар қарина бўлмаса – жавоби манфий бўлган адад-сонда озлиқда мувофиқ, кўплика мухолиф мафҳум тушунилади: Аллоҳ Таоло айтади:

﴿أَسْتَغْفِرُهُمْ أَوْ لَا تَسْتَغْفِرُهُمْ إِنْ تَسْتَغْفِرُهُمْ سَبْعِينَ مَرَّةً فَلَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَهُمْ﴾

– „(Эй Муҳаммад), хоҳ улар учун магфират сўранг, хоҳ магфират сўраманг – агар етмиши марталаб улар учун магфират сўрасангиз ҳам, Аллоҳ уларни асло магфират қилмас“. [9:80]

Бунда озлиқдаги мувофақат мафҳуми шуки, етмиш марта магфират сўраса ҳам, асло кечирмаслигидир. Мухолафат маъноси эса баъзан етмиш мартадан кўп магфират сўраса, кечиришлигидир. Бу «سبعين» сўзини – юқорида байдиң қилганимиздек – кўплик билан эмас, адад билан тафсир қилинганда шундай.

5. Адад мафҳуми билан сифат мафҳуми ўзаро зид келиб қолса, сифат мафҳумини устун қўйилади. Чунки сифат

(150) Аҳмад: 6360. Ибн Ҳиббон: 383\10.

мафҳуми луғатнинг асли бўлса, адад мафҳуми қарина билан келади. Масалан, Росулуллоҳ нинг ушбу ҳадиси каби:

«أَتَّقْوَا سَبْعَ الْمُوبِقاتِ: الْشَّرِكُ بِاللَّهِ وَقَتْلُ النَّفْسِ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ وَالسِّحْرُ وَقَوْلُ الزُّورِ...»

«Еттида ҳалок қилувчи нарсадан тақво қилинг: Аллоҳга ширк келтириш, Аллоҳ ҳаром қилган жонни ноҳақ ўлдириш, сеҳр, ёлгон гап...».¹⁵¹

Бу ҳадисда адад мафҳумидан устун қўйилади ва ҳалок қилувчи нарсалардан қайтарув мазкур еттида ва бошқа нарсалар бўлиб қолади.

Адад мафҳуми эса ҳалок қилувчи нарсалар, деган эътиборда, фақат мана шу етти нарсадан четланиш лозимлигини, етти нарсадан бошқа нарсалар ҳалок қилувчи нарсалар эмаслигини англатади. Сифат мафҳуми устун кўрилади, еттида ҳалок қилувчи нарсалар эса ҳалок қилувчи нарсаларнинг ҳаммасига эмас, балки уларнинг турларидан етти нафарига айлануб қолади.

Ушбу мавзу тўгрисида фикр:

1. Мухолафат мафҳумига юқорида айтилган тўрт ҳолатда амал қилинса-да, бироқ уни бирор нусус бекор қиласиган бўлса, унга амал қилинмайди. Масалан:

Юқорида ўтган қаср ўқиш тўгрисидаги оятда «агар хавф бўлса», дейилган шарт мафҳуми бўйича, қаср ўқиш жоиз. Бундай хавфдан омон бўлинган ҳолатда қаср ўқиш ножоиз бўлиб қолади. Аммо Росулуллоҳ нинг «Аллоҳнинг садақасини қабул қилинг»¹⁵² деган марҳаматларига биноан бу мухолафат мафҳуми бекор бўлиб, қаср ўқиш хавф пайтида ҳам, хавф йўқ пайтида ҳам жоиз бўлаверади.

2. Фақат нусусдаги нутқагина хос бўлган ва умумий кўп ҳоллардан чиқарилган хитоб бўлса, бу хитобда ҳеч қандай мафҳум (на мухолиф, на мувофиқ мафҳум) бўлмайди. Мисол учун:

﴿وَلَا تَقْتُلُوا أَوْنَدُكُمْ خَشْيَةً إِمْلَقٍ﴾

– „Болаларингизни йўқчиликдан қўрқиб ўлдирманглар“

[17:31]

(151) Бухорий: 2614. Муслим: 89.

(152) Муслим: 1108. Насойи: 1416. Абу Довуд: 1024.

﴿لَا تَأْكُلُوا الْرِّبَوْا أَضْعَافًا مُضَعَّفَةً﴾

- „Бир неча баробар қилиб олиши билан судхўрлик қилмангиз“.

﴿وَلَا تَأْكُلُوهَا إِسْرَافًا وَبَدَارًا أَن يَكْبُرُوا﴾

- „У молларни исроф қилиб ва (эгалари) катта бўлиб қолмасин, деб шошилиб еб қўйманг“.

﴿وَلَا تُكْرِهُوا فَتَيَّتُكُمْ عَلَى الْبِغَاءِ إِنَّ أَرْدَنَ تَحْصُنَا﴾

- „Покликни истаган чўриларингизни зинокорлик қилишига мажбурламанг“.

Ушбу нусусларнинг барида мафҳум мавжуд эмас. Чунки улар қўплик умумийлик ҳолидан хориждир. Масалан, болаларни ўлдириш йўқчиликдан қўрқилса ҳам, қўрқилмаса ҳам ҳаромдир. Судхўрлик бир неча баробар бўлса ҳам, озгина бўлса ҳам ҳаромдир. Етимнинг молини ейиш исроф қилибми ё исроф қилмайми, ҳаромдир. Чўри покликни истайдими ё истамайдими, уни зинокорликка мажбурлаш ҳаромдир. Оятларда мазкур ҳолатларнинг зикр қилинишининг сабаби шундаки, ўша пайтда бу ҳолатлар кўпроқ учрар эди.

﴿وَرَبِّكُمْ الَّتِي فِي حُجُورِكُمْ مَن نِسَابُكُمُ الَّتِي دَخَلْتُمْ بِهِنَّ﴾

- „Жинсий алоқада бўлган хотинларингизнинг тарбиянгизда бўлган қизлари“.

Хотиннинг қизи эр билан бирга яшайдими, яшамайдими фарқсиз, унга уйланиш ҳаром қилинди. Аммо тарбиянгиздаги, деган сифатда эса мафҳум мавжуд эмас. Чунки аксар ҳолларда хотиннинг қизи онаси ва ўғай отаси билан бирга яшайди.

﴿فَلِيَسْتَحْجِنْ بِشَلَاثَةِ حَجَارَةٍ﴾

«Уч дона тош билан истинжо қилсин».¹⁵³

Бу ҳадисда адад мухолафат мафҳумини англатмайди. Чунки ўша замонда кўпроқ учта тош билан истинжо қилинган. Шунинг учун бу истинжо учун учта ададдан бошқаси дуруст эмас, деган маънени англатмайди. Балки дуруст бўлмаслик адад мафҳумидан эмас, балки бошқа эътибордан олинади.

3. Ислам мафҳуми ҳужжат эмас:

Ислам билан боғлиқ бўлган ҳукмдан мухолафат мафҳуми чиқмайди. Бу исм жинс ё алам ё шунга ўхшаш лақаб ва куня ё

(153) Дорқутний Оишадан: 57\1. «Насбур-роя»: 215\1.

жомид ёки сифатсиз муштақ бўлишининг фарқи йўқ. Мафҳуми йўқ, яъни мухолафат мафҳуми йўқ сифатни исм, деб эътибор қилинади. Бунга мисоллар:

а) Жомид исм: Мисол учун, Росууллоҳ ﷺнинг

«فِي الْعَنْمِ السَّائِمَةِ رَكَأً»

«Яйловда ўтловчи қўйларига закот бор» (Абу Довуд: 96\2. Байҳақий: 99\4) деган ҳадисларида «العنْمُ» сўзи исми жинс жомид бўлиб, ундан мухолафат мафҳуми чиқмайди. Яъни қўйлардан закот беришнинг зикр этилиши мол, тую каби закотнинг бошқа синфларига закот берилмаслигини англатмайди.

Шунингдек, Росууллоҳ ﷺнинг Олтинни олтинга тенгма тенг», деган ҳадисларида «الذَّهَبُ» «الدَّهْبُ» сўзи ҳам исми жинс жомид бўлиб ундан мухолафат мафҳуми чиқмайди. Яъни олтинни айнан ўзини тенгма тенг эмас устами фоиз билан сотиш рибо, деган гап олтиндан бошқа нарсаларда рибо чиқмаслигини англатмайди. Масалан, кумуш, буғдой каби бошқа нарсаларда ҳам тенгма-тенг савдо бўлиши зарур.

Шуни ҳам айтиш лозимки, Росууллоҳ ﷺнинг Байҳақий Ҳасандан ривоят қилган ушбу ҳадислари ҳам бор:

«لَمْ يَجْعَلْ رَسُولُ اللَّهِ الصَّدَقَةَ إِلَّا فِي عَشَرَةِ الْبَلِلِ، الْبَقَرِ، الْعَنْمِ، الدَّهَبِ، الْفِضَّةِ، الْحُنْكَةِ، الشَّعْرَ، التَّمْرِ، الرَّبِيبِ، السُّلْتَ»

«Росууллоҳ ﷺ фақат ўнта нарсага садақа-закот берилишини белгилади: тую, қорамол, қўй, олтин, кумуш, арпа, буғдой, хурмо, майиз, султ». Султ қомусда арпанинг бир нави дейилган.

Ушбу ҳадисдан унда зикр қилинган нарсалардан бошқа нарсаларга закот берилмаслиги чиқди ва бу исмнинг мафҳумидан чиқмади. Чунки бу исмнинг мухолафат мафҳуми йўқ. Балки бу чекловдан чиқарилди. Чекловни эса мухолафат мафҳуми бор. Шунинг учун нусусда закот жомид исмлар олдида «لَمْ... إِلَّا» чеклов ҳарфлари билан келди ва натижада закот фақат ушбу ўн турдаги нарсаларга чекланиб, бошқаларга ман қилинди.

Росууллоҳ ﷺнинг яна бир ҳадисларида зикр қилинган олти турдаги нарсаларда рибо бўлиши мумкин. Термизий Убода ибн Сомитдан ривоят қилган бу ҳадисда бундай дейилган:

«الْذَّهَبُ بِالْذَّهَبِ مِثْلًا بِمَثْلٍ وَالْفَضَّةُ بِالْفَضَّةِ مِثْلًا بِمَثْلٍ وَالثَّمَرُ بِالثَّمَرِ مِثْلًا بِمَثْلٍ وَالْبُرْجُونِيُّونَ بِالْبُرْجُونِيَّةِ مِثْلًا بِمَثْلٍ وَالْمَلْحُ بِالْمَلْحِ مِثْلًا بِمَثْلٍ وَالشَّعِيرُ بِالشَّعِيرِ مِثْلًا بِمَثْلٍ فَمَنْ زَادَ أَوْ ازْدَادَ فَقَدْ فَرَّأَ أَرْبَى»

«Олтинни олтинга тенгма тенг, кумушни кумушга тенгма тенг, хурмони хурмога тенгма тенг, бугдойни бугдойга тенгма тенг, тузни тузга тенгма тенг, арпани арпага тенгма тенг, бас, ким бундан зиёда қылса ёки бундан оширса, у судхүрлик қилиби»

Ушбу турдагилардан бошқа нарсаларда рибо бўлмаслиги ҳам исм мафҳумидан чиқмади. Чунки бу исмнинг мухолафат мафҳуми йўқ. Балки бу чекловдан келиб чиқди. Чекловни эса мухолафат мафҳуми бор. Бу чеклов айни таркибда ўз ифодасини топди. Яъни нусусда бир тўп жомид исмлар келиб, ҳар бир исмга шартли ҳукм боғланди. Натижада, таркиб ҳукмни фақат мана шу олти нарсага чеклади ва бошқалардан ман қилди.

б) Сифатдан бошқа муштақ исм: Бунга Росууллоҳ ﷺнинг Абу Амомадан Асрар ривоят қилган

«نَهَى رَسُولُ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ أَنْ يَحْتَكِ الطَّعَامَ»

«Росууллоҳ ﷺ таомни иҳтикор қилинишдан қайтардилар», ҳадислари мисол бўлади. Бу ҳадисдаги «الطَّعَام» исми муштақ аммо сифат эмас. Шунинг учун худди жомид исм каби ундан мухолафат мафҳуми чиқмайди. Шу боис таомдан бошқа нарсада иҳтикор қилиш ҳалол, деган нарса чиқмайди.

в) Алам ва аламга алоқадор лақаб, таҳаллусларда мухолафат мафҳуми амал қилмаслиги бошқаларга қараганда кўпроқ кўзга ташланади. Чунки мисол учун, «أَبُ عَلَى زَيْدٍ يَأْكُلُ يَيَّكَلُ» десангиз, Зайддан бошқаси емаяпти ёки Абу Алидан бошқаси гапирмаяпти, деганни англатмайди. Шунингдек, «عِيسَى مُحَمَّدَ رَسُولُ اللَّهِ» десангиз, Исодан бошқаси Аллоҳнинг росулимас ёки Мұхаммад ﷺдан бошқаси Аллоҳнинг росулимас, деганни англатмайди. Демак, аламнинг мухолафат маъноси фўқ.

г) Тушунарли бўлмаган яъни у билан боғлиқ ҳукм билан муносабати бўлмаган сифат. Бундай сифат иллатни англатмайди, бинобарин, унда мухолафат мафҳуми бўлмайди.

Масалан, «إِذَا أَكَلَ الْأَيْضُ يَشْبُعُ» десак, оқ (танли) деган сифатнинг унга боғлиқ хулоса (тўйиш)га ҳеч қандай боғлиқлик жойи йўқ. У тушунарли бўлмаган сифат бўлиб тўйишни оқлик сифатига сабаб қилинмайди, демакки, мухолафат мафҳуми унда мавжуд эмас. Яъни бу гап оқ одамдан бошқа одам овқат еса тўймайди, деганни англатмайди.

Мисол учун, Аҳмад Ҳусайн ибн Али رضдан ривоят қилган Ресулуллоҳ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلمнинг ушбу ҳадисида ҳам шундай дейилган:

«لِلسَّائِلِ حَقٌّ وَ إِنْ جَاءَ عَلَىٰ فَرَسٍ»

«Тиланчи отда келса ҳам (закотга) **ҳақлидири**». Бунда тиланчилик билан ҳақ ўртасида закот тўғрисида ҳеч қандай боғлиқлик йўқ. Чунки тиланчилик қилиш закотни олиш учун сабаб бўлолмайди. Шунинг учун ушбу тиланчилик сифатида мухолафат мафҳуми бўлмайди. Яъни мазкур ҳадисдан тиланчидан бошқа киши закот олмайди, деган мухолиф маъно чиқмайди.

Умар رضнинг «Тош қўйган кишининг уч йилдан сўнг ҳаққи қолмайди», деган сўзида ҳам худди шундай. Яъни ерга тош қўйиш орқали эгалик қилиш сифати билан ерни ишловсиз ташлаб қўйган одамлардан уни олиб қўйиш ўртасида ҳеч қандай боғлиқлик йўқ. Чунки тош қўювчи сифати уч йил эътиборсиз қолдирилганидан кейин тортиб олишга ҳеч қандай таъсир қилмайди яъни иллатлашни англатмайди. Демак, унинг мухолафат мафҳуми йўқ. Яъни «Тош қўйган кишининг уч йилдан сўнг ҳаққи қолмайди», деган сўздан тош қўймаган одам ерга ишлов бермаса ҳам ер ундан олиб қўйилмайди, деган мафҳум чиқмайди. Балки ерни сотиб олиш ё меърос қилиб олиш ёки совға қилиш каби эга бўлишнинг ҳар қандай сабабларига кўра ерни олиб қўйиш мумкин.

Модомики, сифат бўлмаган муштақ исм ҳамда муфҳам бўлмаган сифатларда мухолафат мафҳуми йўқ экан, бу иккиси ўртасида қандай фарқ мавжуд, деган савол туғилиши мумкин. Бунинг жавоби шуки:

Муштақ исм сифат бўлишга ярамайди. Масалан, «طعام» исми бошқа бир исмга сифат бўлолмайди, балки мавсуф бўлиши мумкин. Яъни «هذا طعام مفيد» дейиш мумкин. Сифат эса иккинчи исмга сифат бўлиб, мавсуф зикр қилиниши ё қилинмаслигидан қатъий назар, у ҳам муфҳам эмас. У сифат бўлиб ишлатилишга

للشخص السائل «هذا هو الشخص السائل» ёки «**هذا هو الشخص المأمور**» «**حق ولو جاء على فرس**» дейиш мүкін.

Муштақ сифат бўлишга ярамайди, табиийки муфҳам ҳам эмас, иллатлашни ифодаламайди.

Сифат эса сифат бўлишга ярайди аммо у ҳам муфҳам эмас ва иллатлашни ҳам ифодаламайди.

Бир масала:

Уламолар бир масала устида ихтилоф қилишади: Икки киши жанжаллашиб қолиб, бири иккинчисига «**أَمَا فَلَيْسَ لِي أَمْ وَلَا أَخْتَ**» «**أمْ رَاهْنَةً**» деса, мухолафат мафҳумига кўра, бу гапни айтган кишига жазо қўлланадими, йўқми. Яъни бу гапни айтган киши лақаб қўйиш мафҳумига кўра, иккинчи кишига (онасига, опасига ва хотинига зония дейиш билан) туҳмат қилган ҳисобланадими, йўқми.

Тўғриси шуки, бу гапда ҳеч қандай мухолафат мафҳуми йўқ. Ҳатто бор бўлган тақдирда ҳам бу гапнинг тўғридан тўғри маъноси эмас, балки қаринаси бўлади, холос. Туҳмат қилишга жазо қўллаш мухолафат мафҳумига асосан вожиб бўлмайди, гапиравчининг гапига боғлиқ қарина билан вожиб бўлади.

Демак, жазога топшириш иши мухолафат мафҳумига амал қилиш учун бирор қаринага муҳтождир.

4. «**إِنَّمَا**» ҳарфида мафҳум йўқ. Чунки «**إِنَّمَا**» ҳаср (чеклов) учун келади. Баъзан чеклов учун келмаслиги ҳам мумкин, бу ҳолатда у қарина ўлчов бўлади:

«**إِنَّمَا الرِّبَا فِي النِّسْيَةِ**»

«**Судхўрлик насияда бўлади**». ¹⁵⁴

Яъни рибо насияга чекланмаган. Чунки устама фоизнинг ҳаромлигига ижмо қилинган. Бу ҳадис бундай нусус билан ҳам келган:

«**يَدًا بِيَدٍ مُثْلًا بِمُثْلٍ**»

«**Қўлма-қўл, тенгма-тенг бўлсин**». ¹⁵⁵

Кўпроқлик маъносидан чиқаришга мисоллар:

﴿وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ حَشْيَةً إِمْلَقٍ﴾

– „**Болаларингизни йўқчилиқдан қўрқиб ўлдирмангизлар**“.

(154) Бухорий: 2069. Муслим: 1596.

(155) Муслим: 1584, 1587

[17:31]

Жоҳилиятда умумий, кўпроқ ҳолатда одамлар камбағалликдан қўрқиб болаларини ўлдиришар эди. Бу мафҳум ушбу оят орқали бекор бўлди:

﴿وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ كَمَا حَرَمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ﴾

– „Аллоҳ (ўлдиришини) ҳаром қилган жонни ўлдирманглар“.

[6:151]

Мана шу билан бунда мухолафат мафҳуми бўлмайди.

﴿لَا تَأْكُلُوا الْرِّبَوْا أَضَعَفَةً مُضَعَّفَةً﴾

– „Бир неча баробар қилиб олиш билан судхўрлик қилмангиз“.

[3:130]

Жоҳилиятда умумий, кўпроқ мана шундай ҳолда рибо қилинар эди. Кейин буни ушбу оят орқали бекор қилинди:

﴿وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَمَ الْرِّبَوْا﴾

– „Аллоҳ савдо-сотиқни ҳалол қилди ва судхўрликни ҳаром қилди“.

[2:275]

Натижада рибо бир неча баробар қилиб олиш билан бўладими ё озми фарқсиз, ҳаром қилинди ва бунда мухолафат маъноси йўқ.

﴿وَلَا تُكْرِهُوْ فَتَيَّبِتُكُمْ عَلَى الْجِعَاءِ إِنَّ أَرَدَنَ تَحْصُنًا﴾

– „Покликни истаган чўриларингизни зинкорлик қилишига мажбурламанг“.

[24:33]

Кўпинча покликни хоҳлаган чўрилар фоҳишаликка мажбур қилинар эди. Кейин бу мафҳум ҳам ушбу оят билан бекор бўлди:

﴿وَلَا تَقْرُبُوا الْزَّنَى إِنَّهُ كَانَ فِي حِشَّةٍ وَسَاءَ سَبِيلًا﴾

– „Зинога яқинлашманг, чунки у бузуқлик ва энг ёмон ўлдир“.

[17:32]

Шундай қилиб, бу ва буларга ўҳшаганларнинг мухолафат мафҳуми мавжуд эмас. Масалан, фарзандларни ўлдириш камбағалликдан қўрқилса ҳам, қўрқимаса ҳам ҳаром. Бир неча баробар бўладими ё ундан озми, рибо ҳаром. Чўри қизлар мажбур қилинишадими ё йўқми, уларни фоҳишалик билан шуғуллантириш ҳаромдир.

ТҮРТИНЧИ БОБ

**ҚУРЬОН ВА СУННАТ
ҚИСМЛАРИ**

БИРИНЧИ ҚИСМ

Амр ва наҳи

Амр

Амр лугатда талаб қилиш, ҳақиқий маңнода юқоридан пастга нисбатан бир ишни қилишни талаб қилиш, демақдир.

а) Агар амр ҳақиқий маңнода бұлмаса, қүйидагича бұлади:

1. Ишни бажарып бериш қасд қилинмаган амр:
а) Фарқсиз, барыбир, деган маңнодаги амр:

﴿فَاصْبِرُوا أَوْ لَا تَصْبِرُوا﴾

– „(Дүзах азобига) хоҳ сабр қилинг, хоҳ сабр қилманг...“.

[52:16]

- б) Хорлаш маңносидаги амр. Аллоҳ Таоло айтади:

﴿مُوتُوا بِغَيْظِكُمْ﴾

– „Шу аччиғингиз билан ўлыб кетинг“.

[3:119]

в) Истихзо ва кесатиқ маңносидаги амр. Аллоҳ Таоло айтади:

﴿ذُقْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ﴾

– „(Мана бу азобни) төмиб күр, сен «азизу мұкаррамсан“.

[44:49]

- г) Таҳдид маңносидаги амр. Аллоҳ Таоло айтади:

﴿قُلْ يَقُومٌ أَعْمَلُوا عَلَىٰ مَكَانِتِكُمْ إِنِّي عَامِلٌ فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ﴾

– „Айтинг (эй Мұхаммад): «Эй қавмим, жойынгиздан жайлай амалингизни қилаверинг. Мен ҳам амални қылғувчiman. Бас, яқында билајаксиз“.

[6:135]

2. Агар амрни мухотоб (тингловчи)нинг қўлидан келмайдиган бўлса, қўйидагича бўлади:

- а) Ожиз қолдириш маңносидаги амр. Аллоҳ Таоло айтади:

﴿قُلْ كُنُوا حِجَارَةً أَوْ حَدِيدًا﴾

– „Айтинг, тоши ё темир бўлинг“.

[17:51]

б) Курашга чақириш маңносидаги амр. Аллоҳ Таоло айтади:

﴿فَإِنَّ اللَّهَ يَأْتِي بِالشَّمْسِ مِنَ الْمَشْرِقِ فَأَتَيْتُهَا مِنِ الْمَغْرِبِ﴾

– „Албатта Аллоҳ қуёшни Машириқдан чиқаради. Сен уни
Магрибдан чиқарғын-чи?“ [2:258]

3. Агар амр мукаллаф бўлмаган мухотобга мажозий маънода айтилса, мана бундай келади:

a) Орзу маъносидаги амр:

أَلَا أَيُّهَا الْلَّيْلُ الطَّوِيلُ أَلَا أَنْجَلِي بِصُبْحٍ وَمَا الْإِصْبَاحُ مِنْكَ بِأَمْثَلٍ

б) Умид қилиш маъносидаги амр: أَمْطَرِي أَنْهَا السَّمَاءُ فَقَدْ جَفَّ الضَّرَغُ

б) Юқоридан пастга нисбатан маънода бўлмаса, қуйидагича бўлади:

1. Пастдан юқорига нисбатан маъносидаги дуо амр: Аллоҳ Таоло айтади:

﴿رَبِّ آغْفِرْ لِي وَلَوَالدَّى﴾

– „Роббим, Ўзинг мени, ота-онамни магфират қилгин“.

[71:28]

2. Илтимос қилиш маъносидаги амр. Аллоҳ Таоло айтади:

﴿وَقَالَ لِلَّذِي ظَنَّ أَنَّهُ رَاجِ مِنْهُمَا أَذْكُرْ نَحْنُ عِنْدَ رَبِّكَ﴾

– „(Юсуф) у икковининг ичидан қуттилиб кетади, деб ўйлаган кишига (яъни соқийга: «Хожсангни олдида мен ҳақимда зикр қилгин (зора, у мени бу зулмдан озод қилса)», деди“.

[12:42]

Амр мазкур турлардан бири бўлса, мақсад қилинмаган амр бўлади.

Аммо амр ҳақиқий маънода юқоридан пастга нисбатан бўлса, айтиб ўтганимиздек, қуийидагича оддий амр бўлади:

1. Аллоҳ Ҷининг Росули ﷺ қилган амри.

2. Одамларнинг бир-бирларига қилган амри. Масалан, хожжанинг қулига ёки масъулнинг қўл остидагига қилган бўйруғи каби. Усули фиқҳ шаръий аҳкомлар билан боғлиқ бўлгани боис биз назарда тутган амр ҳам шаръий аҳкомлардан истинбот қилинади. Яъни Аллоҳ Ҷининг Росули ﷺ қилган амри. Буни қуийидагича батафсил баён қиламиз:

Юқорида айтиганимиздек, шаръий амр ҳақиқий амр бўлиб, истеъло (юқоридан пастга) яъни Аллоҳ Ҷидан Росули ﷺ қилган амридир.

Юқорида амрнинг мукаллаф бўлмаган мухотобга мажозий маънода, мухотобдан қўлидан келмайдиган нарсани талаб қилиш маъносида, юқоридан пастга, илтимос қилиш маъносидаги Аллоҳ Ҷидан Росули ﷺ қилган амри ҳамда истинботга алоқадор бўлмаган бандалар ўртасидаги амр ҳақида

айтдик. Мазкур амрлар арабларнинг айни талаб маъносини ифодалаш мақсадида ишлатишадиган услубларидир. Арабларнинг бундай услубларини чуқур ўрганилса, булар учтурли эканлиги аён бўлади:

Биринчи: муфрад сийғасидаги, лугавий амр;

Иккинчи: амр маъносини ўз ичига олувчи мантуқдаги мураккаб жумлалар;

Учинчи: амр маъносини ўз ичига олувчи мафҳумдаги мураккаб жумлалар.

Муфрад сийғасидаги талабни ифодаловчи амр қўйидагича:

1. Феъли амр: Аллоҳ Таоло айтади:

﴿أَقِمِ الصَّلَاةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَى غَسْقِ الْلَّيْلِ﴾

„Куёши оғизидан то тун қоронгусигача намозни барпо қилинг“. [65:7]

2. Амр ломи билан келувчи музоре: Аллоҳ Таоло айтади:

﴿رِبِّنِفْقٍ دُو سَعَةٍ مِّنْ سَعِتِهِ﴾

– „Бой-бадавлат киши ўз бойлигидан нафақа берсин“. [65:7]

3. Феъл маъносидаги масдар амр: Аллоҳ Таоло айтади:

﴿إِذَا لَقِيْتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرِبُ آرْقَابَ﴾

– „Бас, қачон коғир бўлган кимсалар билан тўқнаиссангиз бўйинларига уринг“. [47:4]

4. Исми феъл бўлган амр: Аллоҳ Таоло айтади:

﴿قُلْ هَلْمَ شُهَدَاءَكُمُ الَّذِينَ يَشَهُدُونَ أَنَّ اللَّهَ حَرَمَ هَذَا﴾

– „Айтингки, Аллоҳ мана шу ҳаром қилганига гувохлик берадиган гувоҳларингизни келтиринг“. [6:150]

Яъни «**хлм**» дегани, келтиринг, демакдир.

Росулулоҳ ﷺ бундай дедилар:

«عَلَيْكَ بِكُثْرَةِ السُّجُودِ»

«**Кўп сажда қилинг**». ¹⁵⁶

Энди амр маъносини ўз ичига олувчи мантуқдаги мураккаб жумлаларга келсак, булар қўйидагича:

(156) Муслим: 753. Муслим Савбондан, у Робиъа ибн Каъб Асламийдан: 354.

1. Жумла ўртасида исботли равишда аслий маъноси билан ҳамда «ل، ف، علی» каби жар ҳарфлари билан бирга келадиган амр: Аллоҳ Таоло айтади:

﴿لِلرِجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ الْوَالَادُونَ وَالْأَقْرَبُونَ وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ﴾

– „Эркаклар учун ота-оналар ва қариндош-уруглари қолдириб кетган меросдан улуши бордир. Аёллар учун ҳам улуши бордир“ [4:7]

Яъни улуш бордир дегани улушкини беринг, демакдир.

﴿فِي الْغَنِيمِ السَّائِمَةِ زَكَاةً﴾

«Яйловда ўтловчи қўйларга закот бор».¹⁵⁷

Яъни закот бор дегани закот беринг демакдир.

﴿وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُوْهُرُ فِدْيَةً طَعَامٌ مِّسْكِينٍ﴾

– „Рўза тутишига қийналадиган кишилар бир мискинбечорага фидя (эваз) тўлаши бор“. [2:184]

Яъни фидя тўласин, демакдир.

2. «لَا, لَوْلَا» каби арз (намойиш қилиш) ҳарфи ва унинг аховатлари билан келувчи амр:

﴿أَلَا تُقْتَلُوْتَ قَوْمًا نَكْثُوا أَيْمَانَهُمْ﴾

– „...Касамларини бузган кимсаларга қарши жанг қилмайсизми“. [9:12]

Яъни жанг қилинг, демакдир.

﴿أَلْمَرْ أَقْلُ لَكُمْ لَوْلَا سَبِّحُونَ﴾

– „Тасбих айтсаларингиз-чи, демаганмидим“. [68:28]

Яъни тасбих айтинг, демаганмидим, демакдир.

3. Истифҳом ва хабар матлуб билан келувчи амр: Аллоҳ Таоло айтади:

﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ إِمْتُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَمُ رِجْسٌ مِّنْ عَمَلِ

﴿الشَّيْطَنِ فَأَجَّبَنُبُوهُ﴾

– „Эй мўминлар, мусаллас, қимор, бутлар ва чўплар шайтон амалидан бўлган ҳаром ишидир. Бас, ундан четланинг“. [5:90]

Яъни тарк қилинг, демакдир.

(157) Абу Довуд: 96\2. Байҳақий: 99\4.

Аллоҳ Таоло айтади:

﴿فَإِنْ حَاجُوكَ فَقُلْ أَسْلَمْتُ وَجْهِي لِلَّهِ وَمَنِ اتَّبَعَنِّ وَقُلْ لِلَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ وَالَّذِينَ مِنْ إِيمَانِكُمْ أَسْلَمُتُمْهُمْ﴾

— „Агар Сиз билан тортисалар: «Мен ва менга тобе бўлган кишилар ўзимизни Аллоҳга топширидик. Унга бўйинсундик», деб айтинг ва ахли китоблар ва омий-буттарастларга: «Исломга кирдингизми?», дeng“. [3:20]

Яъни Исломга киринг, дeng, демакдир.

4. Ҳол билан бирга келган ва шу ҳолга амр бўлган мажозий амр:

Росуулulloҳ ﷺ бундай дедилар:
«مَنْ أَحَبَّ أَنْ يُزْحَرَ عَنِ النَّارِ وَيَدْخُلَ الْجَنَّةَ فَأَنْتَاهُ مَنِّيَّةٌ وَهُوَ مُؤْمِنٌ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ»

«Ким дўзах ўтидан узоқлашишни ва жаннатга кирмоқни истаса, Аллоҳга ва қиёмат кунига имон келтирган ҳолатида ўлими келсин». ¹⁵⁸

Бу ҳадисда «فَأَنْتَاهُ مَنِّيَّةٌ» мажозий амр бўлиб, «وَهُوَ مُؤْمِنٌ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ» жумласи ҳол бўляпти ва айни ҳолга амр қилингяпти. Яъни «сен Аллоҳга ва охират кунига имон келтиришда тўхтама, то ўлиминг келиб қолганда ҳам мана шу ҳолда бўл», деганинг англатияпти.

5. Жазм ҳолатидаги жавоби шартнинг амр маъносида келиши: Аллоҳ Таоло айтади:

﴿يَتَائِيْهَا الَّذِينَ ءاَمَنُوا هَلْ أَدْلُكُمْ عَلَىٰ تَجْرِيَةٍ تُنْجِيْكُمْ مِنْ عَذَابِ أَلِيمٍ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَتَجْهِيدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ يَغْفِرُ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَيُدْخِلُكُمْ جَنَّتِي﴾

— „Эй мўминлар, сизларга аламли азобдан најсот берадиган бир «тижорат»ни кўрсатайми? Аллоҳ ва Унинг пайгамбарига имон келтирурсизлар ва Аллоҳ йўлида мол ва жонларингиз ила жиҳод қилурсизлар. Мана шу агар билсангизлар, ўзларингиз учун энг яхшиидир. Аллоҳ гуноҳларингизни магфират қилур ҳамда

(158) Муслим: 1844. Насойи: 4191. Ибн Можа: 3956. Аҳмад: 162\2. Ибн Ҳиббон: 294\13.

сизларни остидан дарёлар оқиб турадиган жаннатларга киритур“. [61:10-12]

Бу оятдаги «يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ» жумласи хабар сийасида, «يُغَفِّرُ لَكُمْ» эса жазм ҳолида бўлиб, унинг жавоби шарт бўляпти. Шунинг учун «آمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ» жумласи «يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ» деган амр маъносини англатади.

6. Жавоби шарт бўлган жумланинг жавоби мадҳни ўз ичига олган бўлиб, ўша феълнинг бажарилишини талаб қилишни англатади. Шу билан бирга, бу жавоб шарт маъносидаги жумла хабар ҳам бўлиши мумкин. Аллоҳ Таоло айтади:

﴿إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عِشْرُونَ صَابِرُونَ يَعْلَمُوْا مَا تَتَّيَّنَ﴾

— „Агар сизлардан йигирмата сабр-тоқатли киши бўлса, икки юзтадан голиб келади“ [8:65]

Яъни сизлардан бир киши ўнтага бас келади, демакдир. Бу эса талаб бўлиб, бу жумлани насх қилиш мумкин бўлади. Чунки у жавоби шарт сийасида бўлсада, бироқ мураккаб жумлада мантуқ учун талаб маъносини ифодалаяпти, негаки ушбу жумлай шартияда «يَعْبُوا مَا تَتَّيَّنَ» дейилган мақтов ҳам келган.

Росулулоҳ ﷺ бундай дедилар:

«الْحَدُّ يُقَامُ فِي الْأَرْضِ خَيْرٌ مِنْ أَنْ يُمْطَرُوا أَرْبِعِينَ صَبَاحًا»

«Ер юзида ижро этилаётган битта жазо-ҳаднинг ўзи сиз учун қирқ марта тонгги ёмғирдан ҳам яхшироқдир».¹⁵⁹

Бу жумлада ҳам жавоби шарт маъноси бор. Яъни «агар битта жазо-ҳадни ижро этсангиз, устингиздан қирқта тонг ёмғир ёққандан ҳам яхшироқ бўлади», деган маъно бор. Шунингдек, бу жумлада «خَيْرٌ مِنْ أَنْ يُمْطَرُوا» деган мақтов мавжуд бўлиб, айни мақтов билан жумла жазо-ҳадни қўлланг, деган амр маъносини пайдо қиласди.

Талаб маъносини англатувчи мағҳумда мураккаб жумлалар қўйидагича:

Жумлада иқтизо далолати келиб, бу далолат талаб маъносини англатувчи мағҳумлар туркумiga киради. Масалан:

1. Мутакаллимнинг тўғрилиги зарурати талаб қилган жумла: Аллоҳ Таоло айтади:

(159) Насойи: 75\8. Ибн Можа: 848\2. Аҳмад: 362\2. Ибн Жоруд: 801.

﴿وَالْمُطَلَّقَتُ يَتَرَصَّبُ بِأَنفُسِهِنَّ ثَلَاثَةٌ قُرُونٌ﴾

– „Талоқ қилингандар аёллар ўзларини уч «куру» кутарлар“.

[2:228]

Яъни кутишсин, дея амр маъноси англашиляпти.

2. Шаръан айтилаётган сўзнинг тўғрилиги зарурати талаб қилган жумла:

а) Дуонинг мозий ё музоре ёки хабар бўлиб келиш услублари:

«لِيَارِكَ اللَّهُ فِيكَ» яъни «بَارَكَ اللَّهُ فِيكَ» демакдир.

«لِيَرْحَمْكَ اللَّهُ» яъни «بَرِّحَمْكَ اللَّهُ» демакдир.

«اللَّهُمَّ ارْحَمْهُ» «لِيَرْحَمْكَ اللَّهُ» яъни «رَحْمَةُ اللَّهِ عَلَيْكَ» демакдир.

б) Шаръий аҳкомларнинг маъноси каби хабар сийғасида келиши:

Аллоҳ Таоло айтади:

﴿كُتَبَ عَلَيْكُمُ الصَّيَامُ﴾

– „Рўза тутиши сизларга фарз қилинди“.

[2:183]

Яъни рўза тутинглир, демакдир.

﴿إِنَّمَا الْصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسَكِينِ وَالْعَمَلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤْلَفَةُ قُلُوبُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْغَرِيمِ وَفِي سَبِيلِ اللَّهِ وَآتَيْنَا السَّبِيلَ فِرِيضَةً مِّنَ اللَّهِ﴾

– „Албатта, садақалар (яъни, закотлар) Аллоҳ томонидан фарз бўлган ҳолда, фақат фақирларга, мискинларга, садақа ийгувчиларга, қўнгиллари (Исломга) ошина қилинувчи кишиларга, бўйинларни (қулларни) озод қилишга, қарздор кишиларга ва Аллоҳ йўлида (яъни, жиҳодга ёки ҳажса кетаётганларга) ҳамда йўловчи мусофиirlарга берилур. Аллоҳ билим ва ҳикмат соҳибиdir“.

[9:60]

Яъни закотни ўз ҳақдорларига беринг, демакдир.

﴿أَحِلٌ لَّكُمْ صَيْدٌ الْبَحْرِ وَطَعَامُهُ رَمَتًا لَّكُمْ وَلِلْسَّيَارَةِ﴾

– „Сизларга ўзингиз ва бошқа мусофиirlар фойдаланиши учун денгиз (сув) ови ва унинг емишилари (яъни сизлар овламай ўзи соҳилга чиқиб қолган нарсалар) ҳалол қилинди“.

[5:96]

Яъни ов қилинг, демакдир.

﴿أَمْ أَلَا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَاهُ ذَلِكَ الَّذِينَ آتَقَيْمُ﴾

– „У Зот сизларни фақат Ўзигагина ибодат қилишига буюргандир. Энг түгри дин мана шудир“. [9:36]
Яъни ибодатни Аллоҳга чекланг, демакдир.

в) Шаръий аҳкомларни бажариш дуруст бўлиши ана шу аҳкомлар амалга ошиши учун зарур бўлган бир талабни тақозо қиласди: Аллоҳ Таоло айтади:

﴿وَإِمَّا تَخَافَّ مِنْ قَوْمٍ خِيَانَةً فَأَبْنِذْ إِلَيْهِمْ عَلَىٰ سَوَاءٍ﴾

– „Агар бирон қаём тарафидан хиёнатни сезсангиз, уларга (қилган аҳд-паймонларини) баб-баробар қилиб ташланг“. [8:58]

Бу оятда айни ишни бажариш шуни талаб қиляптики, агар душманнинг биз билан қилган аҳдномани бузиши мумкинлиги сезилиб қолса, бузмасидан аввал уларга жосусларимизни қўйишимиз лозим бўлади. «فَإِمَّا تَخَافَّ» деган сўзда «душманингизга қарши жосусларингиз бўлсин», деган маънодаги талабни англатувчи иқтизо (буйруқ) далолати мавжуд.

«مَنْ مَاتَ وَلَيْسَ فِي عُنْقِهِ بَيْعَةً مَاتَ مِيتَةً جَاهِلَيَّةً»

«Ким бўйнида байъат бўлмаган ҳолда вафот этса, бас, у жоҳилият ўлимида ўлиби». ¹⁶⁰

Ушбу ҳадисда «بَيْعَةً» сўзи то байъат қилиш амалга ошиши учун бир халифа мавжуд бўлишини талаб қиляпти яъни унда халифани барпо қилинг, деган талаб бор.

Бир киши «أَغْنِقْ عَبْدَكَ عَنِّي» деса, қулни озод қилиш лозимлиги бу сўзни айтган киши тингловчидан қулни сотиб олганлигини англатади. Яъни бу ерда «қулингизни менга сотиб, озод қилинг, деган маънодаги талабни англатувчи буйруқ мавжуддир.

3. Шаръан айтилаётган сўзнинг тўғрилиги зарурати ақлан (луғатан) талаб қилган замирли жумла:

а) Масдарни жавоби шартда амр маъносида ишлатилиши:

﴿فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ فِي الْحِجَّةِ وَسَبْعَةٌ إِذَا رَجَعْتُمْ﴾

– „Ким (ҳадя қиласидан нарса) топа олмаса, уч кун ҳажсада, етти кун қайтганидан кейин рўза тутсин“. [2:196]

(160) Муслим: 1851. Аҳмад: 446\3. Ибн Ҳиббон: 434\10.

Бу ҳадисдаги масдар замирида «عليكم» бор. Яъни «عليكم الصيام» «عليكم الانتظار» оятида. Масалан, «فَنَظَرَ إِلَى مَيْسَرَةً» оятида «فَعَلَيْكُمْ تَحْرِيرٌ رَّبَّهُ» талаби ётади.

б) Чорлов, тарғиб услуби:

«أَقْبَلُ لِالصَّلَاةِ» «أَقْبَلْ» сўзи замирида ётади яъни бу демакдир.

«اَتَّقُوا اللَّهَ, أَقْبِلُوا عَلَى اللَّهِ» маънолари ётади.

Наҳи

Наҳи луғатда тарк қилишни талаб қилиш, ҳақиқий маънода юқоридан қўйига нисбатан бир ишни қилмасликни талаб қилишдир.

Биринчи: Агар наҳи ҳақиқий маънода бўлмаса, қўйидагича бўлади:

1. Мақсад қилинмаган наҳи бўлиши. Масалан:

а) Фарқсиз, барибир, деган маънодаги наҳи:

Аллоҳ Таоло айтади:

﴿أَصْلَوْهَا فَاصْبِرُوا أَوْ لَا تَصْبِرُوا﴾

– „(Дўзахга) кирингиз! Энди хоҳ сабр қилинг, хоҳ сабр қилманг фарқсиз“. [52:16]

б) Ҳақир санашни англатувчи наҳи: Аллоҳ Таоло айтади:

﴿وَلَا تَمُدَّنَ عَيْنِيكَ إِلَى مَا مَتَّعَنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِّنْهُمْ﴾

– „Сиз кўзларингиз тоифаларни фитнага солиш учун баҳраманд қилганимиз зийнатларга тикманг“. [20:131]

Яъни дунё матоларини ҳақир санааб, демакдир.

в) Хор қилишни англатувчи наҳи:

﴿قَالَ أَحْسَنُوا فِيهَا وَلَا تُكَلِّمُونِ﴾

– „(Жаҳаннамда) хор бўлингиз ва Менга сўз қотмангиз“.

[23:108]

г)

﴿قُلْ لَا تَعْتَذِرُوا لَنْ تُؤْمِنَ لَكُمْ قَدْ نَبَأَنَا اللَّهُ مِنْ أَخْبَارِكُمْ﴾

– „Айтинг: «Узр сўраманг, сизларга ҳаргиз ишонмаймиз. Аллоҳ бизни сизларнинг ҳоли-хабарингиздан огоҳ қилди“. [9:94]

2. Тингловчи ва мукаллафнинг қўлидан келмайдиган нарсани наҳи қилиш:

а) Ожизлигини исботлаб қўйиш орқали курашга чақиришни ифодаловчи наҳи: Аллоҳ Таоло айтади:

﴿فَاجْمِعُوا أَمْرُكُمْ وَشُرَكَاءَكُمْ ثُمَّ لَا يَكُنْ أَمْرُكُمْ عَلَيْكُمْ غُمَّةٌ ثُمَّ أَقْضُوا إِلَيْهِ وَلَا﴾

﴿تُنْظِرُونَ﴾

- „Энди бутларингиз билан бирга билган ишларингизни қиласверинг. Кейин қилаётган ишларингизга маҳфий бўлиб қолмасин. Сўнгра менга нисбатан ҳукмингизни ижро этаверинг ва менга муҳлат ҳам берманг“. [10:71]

3. Наҳи ҳарфини мукаллаф бўлмаган тингловчига ноҳақиқий маънода келиши:

1. Орзу умид қилиш: «لَا تَغُبْ أَيْهَا الْقَمَرُ» каби.

Иккинчи: агар юқоридан пастга нисбатан бўлмаса, у ҳолда:

1. Наҳининг қўйидан юқорига нисбатан дуо сифатида келиши: Аллоҳ Таоло айтади:

﴿رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِنَّ سِينَا أَوْ أَحْطَابًا﴾

- „Эй Роббимиз, агар унумтган ёки хато қилган бўлсан, (азобга) туттмагин“. [2:286]

2. Наҳининг баробар бўлиш билан илтимос қилиш маъносида келиши: Аллоҳ Таоло айтади:

﴿قَالَ قَاتِلُ مِنْهُمْ لَا تَقْتُلُوا يُوسُفَ وَالْقُوْهُ فِي غَيَّبَتِ الْجُنُّ﴾

- „Улардан бир сўзлагувчи деди: «Юсуфни ўлдирманг, балки уни қудуқ қаърига ташлаб юборинг“. [12:10]

Демак, наҳи юқорида ўтганлардан бири бўлса, мақсад қилинган наҳи бўлмайди.

Энди тарк қилишга бўлган талаб юқоридан пастга нисбатан ҳақиқий маънода келса, юқорида айтганимиздек, бу наҳи бўлади. Масалан:

1. Ё шаръий бўлади яъни Аллоҳ Қадиридан Росулуллоҳ Қадири нисбатан наҳи бўлади.

2. Ёки инсонларнинг бир-бирларини наҳи қилишлари бўлади. Масалан, хожанинг ўз қулига нисбатан ҳамда масъулнинг ўз қўл остидагиларга нисбатан наҳи қилиши каби.

Усули фиқҳ шаръий аҳкомлар билан боғлиқ бўлгани боис, биз назарда тутган наҳидан ҳам шаръий аҳкомлар истинбот қилинади. Яъни Аллоҳ Қадиридан ҳамда Росулуллоҳ Қадиридан бўлган нарсалардан истинбот қилинади. Булар ҳақида қўйида батафсил баён қиласамиз:

Юқорида айтганимиздек, нахи бу истеъло яъни юқоридан пастга нисбатан, Аллоҳ ﷻдан ҳамда Росулуллоҳ ﷻдан қилинган ҳақиқий маънода тарк қилишга бўлган талаб, дедик.

Тарк қилишга бўлган талабнинг ҳақиқий маъносидан мақсад қилинмаган мажозий маъноси ҳам, шунингдек, мукаллаф тингловчининг қўлидан келмайдиган нарсани нахи қилиш ҳам чиқиши тўғрисида гапириб ўтдик. Мукаллаф бўлмаган тингловчига ноҳақиқий маънодаги нахи ҳақида ҳамда юқоридан пастга нисбатан наҳидан пастдан юқорига ва баробарга нисбатан нахи ҳақида ҳам зикр қилдик. Аллоҳ ва Росулининг наҳисидан шаръий аҳкомлар истинбот қилинмайдиган инсонларнинг ўзаро нахи қилишлари ҳам келиб чиқиши тўғрисида айтдик. Мазкур тарк қилишни талаб қилиш таърифи эса араблар маъно англашилиши учун истеъмол қилган услублардир.

Арабларнинг тарк қилишга бўлган талабларини ўрганиб чиқиш билан бу услублар уч қисмдан иборатлиги аён бўлади:

Биринчи: Муфрад сийғасидаги, лувавий нахи;

Иккинчи: нахи маъносини ўз ичига олувчи мантуқдаги мураккаб жумлалар;

Учинчи: нахи маъносини ўз ичига олувчи мағҳумдаги мураккаб жумлалар.

Биринчи: Тарк қилиш талабини ифодаланувчи муфрад сийғалар:

1. Нахи бобининг асосийини ташкил қилувчи «**لَا تَفْعِلُ**» вазnidаги жумла: Аллоҳ Таоло айтади:

﴿وَلَا تُصَلِّ عَلَىٰ أَحَدٍ مِّنْهُمْ مَاتَ أَبْدَأَ﴾

– „Улардан биронтаси ўлса, зинҳор унинг (жаноза) намозини ўқиманг“. [9:84]

﴿فَلَا تُقْلِلْ هُمَّا أَفْٰنِي وَلَا تَهْرَهُمَا﴾

– „Уларга қараబ «уф» тортма ва уларга озор берма“. [17:23]

2. «**لَا تَفْعِلُ**» вазnidаги жумланинг келиши: Аллоҳ Таоло айтади:

﴿وَلَيْمَلِلِ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ وَلَيَتَّقَنَ اللَّهَ رَبُّهُ وَلَا يَبْخَسِّ مِنْهُ شَيْئًا﴾

– „Зиммасида қарзи бўлган киши ёздирусин — Робби бўлмиши Аллоҳдан кўрксин ва у қарздан бирон нарса камайтириб ёзмасин“. [2:282]

﴿لَا يَتَّخِذُ الْمُؤْمِنُونَ الْكَفَرِينَ أَوْلَيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ﴾

- „Мұмилар мұмиларни қүйиб, кофирларни дүст туттасынлар“.

[3:28]

﴿وَلَا يَأْتِلُ أُولُوا الْفَضْلِ مِنْكُمْ وَالسَّعَةُ أَنْ يُؤْتُوا أُولَى الْقُرْبَى﴾

- „Сизлардан фазл ва кенг-кимтә (мол-давлат) әгалари қариндошларга, ... инфок-ихсан қылмасликка қасам ичмасин“.

[24:22]

3. «لَا أَفْعَلَ» вазnidаги жумланинг келиши. Бундай жумла камроқ келади:

Росууллоҳ ﷺ бундай дедилар:

«لَا أَلْفَيْنَ أَحَدَكُمْ يَجِيءُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَلَى رَقْبَتِهِ بَعِيرٌ لَهُ رُغَاءُ...»

«Биронтанғизни қиёмат күнида елқасида бақироқ туя билан келишини топмайин...». Яъни мана шундай ишларга сабаб бўлиб қолманларки, мен сизларни қиёмат күнида шу аҳволда топмай....¹⁶¹

Яъни бундай ишларни қилманларки, қиёмат күнида сизларни шу ҳолатда топмай, демакдир.

Мулоҳаза:

Росууллоҳ ﷺнинг ушбу ҳадисларидаги нахи маъносида кўриниб турибдики, демак, нахи «لَا أَفْعَلُ» вазnidаги муфрад сийғасида келмади, балки сабабдан нахи қилиш орқали мантуқдаги сабабга таъсир қилган мураккаб жумла сифатида келди («Иккинчи: 3. Мусаббабдан нахи қилинганда нахи сабабга таъсир қилади» мавзусига қаранг). Аммо «لَا تَفْعِلْ, لَا يَفْعَلْ» каби бошқа сийғаларда эса юқоридаги мисолларда келганидек, муфрад сийғасида бевосита нахи кўринишида келади. Шунингдек, нахи мантуқдаги мураккаб жумлаларда ҳам келади:

Иккинчи: Мантуқдаги мураккаб жумлалардаги нахи:

1. Бирор ҳолатга қарина қилинган мажозий нахи. Бунда нахи ана шу ҳолат устидан ҳукмрон бўлади:

Аллоҳ Таоло айтади:

﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ إِمَّا مُنَوِّأً أَتَّقَوْا اللَّهَ حَقَّ تُقَاتِهِ وَلَا تَمُوتُنَ إِلَّا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ﴾

- „Эй мұмилар, Аллоҳдан ҳақ-рост қўрқинг ва фақат мусулмон бўлган ҳолларингда дунёдан ўтинг“.

[3:102]

(161) Бухорий: 1337. Муслим: 1831.

Яъни Исломни тарк қилмай унда бардавом бўлинг, ҳатто ўлим келганда ҳам шу ҳолатда туриңг, демакдир. Чунки мантуқда келган наҳи мажозий наҳи бўлиб, мусулмон бўлган ҳолларингизда, дейилган ўлим ҳолига таъсир қилган.

Росууллоҳ ﷺ бундай дедилар:

«لَا يَمُوتُنَّ أَحَدُكُمْ إِلَّا وَهُوَ مُحْسِنٌ الظَّنِّ بِاللَّهِ»

«Бирортангиз то Аллоҳга яхши гумон қилувчи бўлмагунича вафот этмасин».¹⁶²

Яъни Аллоҳга яхши гумонда бўлинг ва то вафот этгунингизча шу ҳолатда давом этинг, демакдир.

2. Қандайдир амални қилишга яқинлашишдан қайтариш:

а) Наҳи қандайдир ҳолат олдида келса, феълни қилишдан эмас, ўша ҳолатдан қайтариқни англатади: Аллоҳ Таоло айтади:

«إِنَّمَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَقْرِبُوا الْأَصَلَوةَ وَأَنْتُمْ سُكَرَّى»

- „Эй мўминлар, маст ҳолингизда намозга яқинлашиманг“.

[4:43]

Бу ерда муайян ҳолатда намозга яқинлашишдан наҳи қилинмоқда ва наҳи ҳолга таъсир қилмоқда. Яъни намоз ўқиманг демаяпти, балки номоз ўқимоқчи бўлсангиз, маст бўлманг, дейиляпти. Қачон наҳи бирор ҳол олдида келса, мантуқда наҳи билан бевосита алоқадор бўлган феълга эмас, ўша ҳолга таъсир кўрсатади.

б) Агар наҳи ҳол олдида келмаса, феълга қаттиқ таъсир қилувчи наҳи бўлади: Аллоҳ Таоло айтади:

«وَلَا تَقْرِبُوا الْرِّزْقَ إِنَّهُ كَانَ فَحِشَةً وَسَاءً سَبِيلًا»

- „Зинога яқинлашиманг. Чунки у бузуқлик ва энг ёмон иўлдир“.

[17:32]

Яъни зино қилманг, дея наҳи қилиняпти ва бу зинодан қаттиқ қайтариқ ҳисобланади.

«وَلَا تَقْرِبَا هَيْنِدِهِ الْشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالَمِينَ»

- „Мана бу дараҳтга яқинлашиманги, у ҳолда золимлардан бўлиб қоласиз“.

[2:35]

Яъни бу дараҳтдан еманг, дея наҳи қилиняпти ва бу қайтариқ қаттиқ қайтариқ ҳисобланади.

3. Мусаббабдан наҳи қилинганда наҳи сабабга таъсир қиласи: Аллоҳ Таоло айтади:

(162) Муслим: 5124. Абу Довуд: 2706. Ибн Можа: 4517.

﴿فَلَا تَغْرِبُنَّكُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا﴾

- „Бас ҳаргиз сизларни ҳаёти дунё алдаб қўймасин“. [31:33]

Яъни дунёни энг катта мақсад-ташвиш қилиб олманг, бу дунё ҳаётига алданиб қолишингизга сабаб бўлади, демакдир. Демак, бу ерда нахи ҳаётнинг алдаб қўйишига нисбатан эмас, балки дунё матолари ортидан югуриб, барча ташвиш дунё бўлиб қолишига нисбатан қайтариқдир. Чунки нахи дунё сизни алдаб қўймасин, деган нахи эмас, сиз дунё билан алданиб қолманг, деган наҳидир. Аллоҳ Таоло айтади:

﴿يَبْنَيَ إِادَمَ لَا يَفْتَنَنَّكُمُ الشَّيْطَانُ﴾

- „Эй Одам болалари, шайтон сизларни алдаб қўймасин“.

[7:27]

Бу оятда Одам боласини алдамагин, дея шайтонни нахи қилинмаяпти, балки шайтонинг алдашига имкон бермагин, дея инсонни нахи қилингапти. Демак, нахи сабабга таъсир қилмоқда.

Росулуллоҳ ﷺ бундай дедилар:

«لَا أَلْفَيْنَ أَحَدَكُمْ يَحْيَءُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَلَى رَبِّهِ بَعْرِ لَهُ رُغَاءٌ يَقُولُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ أَغْشِيَ! فَأَقُولُ: لَا أَمْلُكُ لَكَ شَيْئًا قَدْ أَبْلَغْتُكَ...»

«Бирортангизни қиёмат кунида елкасида бақироқ тужа билан келишини топмайин. У ё Росулаллоҳ, менга ёрдам беринг, дейди. Мен ўшанда сенга ҳеч нарса қилолмайман, чунки сенга етказганман, дейман...».¹⁶³

Бу ҳадис мантуқида нахи мусаббабга нисбатан бўляпти. Мусаббаб эса Росулуллоҳ ﷺ уларни мана шундай ахволда кўришидир. Бу ерда нахи сабабга таъсир қиляпти. Яъни бундай осийликни қилмангки, бу Росулуллоҳ ﷺ сизларни шу ахволингизда кўришига сабаб бўлмасин, демакдир.

4. Жавоб шарт келган ва бу жавоб амал қилишни мазаммат қилиб, ундан нахи қилишни англағатган жумла: Аллоҳ Таоло айтади:

﴿وَمَنْ يَكْسِبْ حَطَبَيْهَ أَوْ إِنَّمَا ثُمَّ يَرْمِ بِهِ بَرِيَّاً فَقَدِ احْتَمَلَ هُنَّنَا وَإِنَّمَا مُبْنِيَّا﴾

- „Кимки бирон хато ёки гуноҳни қилиб қўйиб, сўнг уни бир пок одамга тухмат қилиб отса, муҳаққақки, у бўхтон ва очиқ гуноҳни ўз зиммасига олибди“.

[4:112]

(163) Бухорий: 1337. Муслим: 1831.

Ушбу жавоби шарт қилмасликни талаб қилишга, яъни гуноҳ қилманг, дейишга ярайди. Демак, жумладаги жавоби шарт бўхтон ва очиқ гуноҳни ўз зиммасига олибди, дея қилишни мазаммат қилувчи жумладир. Росууллоҳ ﷺ бундай дедилар:

«لَرَوْاْلُ الدُّنْيَا اَهُوَنُ عِنْدَ اللَّهِ مِنْ قَتْلِ مُسْلِمٍ بَعْيَرِ حَقٍّ»

«Бу дунёнинг заволга учраши Аллоҳнинг наздида бир мусулмоннинг ноҳақ ўлдирилишидан кўра енгилроқдир».¹⁶⁴

Яъни бу дунёнинг заволга учраши Аллоҳнинг наздида бир мусулмоннинг ноҳақ ўлдирилиши олдида енгил, демакдир. Бу жумла шарт маъносидан бўлиб, унинг жавоби шарти феълни мазаммат қиляпти, бинобарин, «ҳеч бир жонни ноҳақ ўлдирманг», дея қилмасликни талаб қилмоқда.

5. Жумла ўртасига жар ҳарфларидан бўлган «لَرَوْاْلُ فِي» лар аслий маънолари билан кирса, жумла нафи бўлади: Аллоҳ Таоло айтади:

﴿مَا لَكُمْ مِنْ وَلَيْتَهُمْ مِنْ شَيْءٍ﴾

– „Сизлар уларга дўстлик қила олмайсизлар“.

[8:72]

Яъни дўстлик қилманг, демакдир.

﴿لَيْسَ عَلَى الْأَعْمَى حَرَجٌ وَلَا عَلَى الْأَعْرَجِ حَرَجٌ وَلَا عَلَى الْمَرِيضِ حَرَجٌ وَلَا عَلَى أَنْفُسِكُمْ أَنْ تَأْكُلُوا مِنْ بُيُوتِكُمْ﴾

– „(Жиҳодга чиқмай қолишиларида) кўзи ожиз кишига хараж-танглик йўқдир, чўлоқка хараж йўқдир, хастага хараж йўқдир (яъни улар жиҳодга чиқмаганлари учун айбланмас). Сизлар ўз уйларингиздан таомланишингизда сизларга (гуноҳ йўқдир)“.

[24:61]

Яъни ейишдан тортинманг, демакдир.

Росууллоҳ ﷺ бундай дедилар:

«لَيْسَ فِيمَا دُونَ حَمْسَةَ أَوْسُقُ صَدَقَةً»

«Беш васақ (олти соя)дан оз бўлса, закот берилмайди».¹⁶⁵

(164) Термизий: 1315. Бу Ҳадис марфу ва мавқуф, деб ривоят қилинган. Мавқуфлиги тўғрироқдир.

(165) Бухорий: 1366. Муслим: 1628. Насоий: 2438: Ибн Можа: 1783.

Бу ҳадисдаги «**صَدْقَةٌ**» сүзи маъносида бўлиб, экинлардан олинган ҳосилдан беш васақдан камига закот берманг, демакдир.

Учинчи: Мафҳумдаги мураккаб жумлалар:

Жумлада иқтизо (талақ) далолати келади. У мафҳум далолатларининг бир тури бўлиб, қўйидагича тарк қилишни англатиб келади:

1. Бу наҳини мутакаллим (сўзловчи)нинг тўғрилиги талаб қиласи: Аллоҳ Таоло айтади:

﴿وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا﴾

– „*Аллоҳ ҳаргиз кофирлар учун мўминлар устидан имконият бермагай*“.
[4:141]

Яъни кофирларни устингиздан хўжайин бўлиб олишларига йўл берманг, демакдир.

Росулуллоҳ ﷺ бундай дедилар:

«لَا تُشَدُّ الرِّحَالُ إِلَّا إِلَى ثَلَاثَةِ مَسَاجِدِ: مَسْجِدِي هَذَا وَالْمَسْجِدُ الْحَرَامُ وَالْمَسْجِدُ الْأَقْصَى»

«Фақат уч масжидга (зиёрат учун) **борилади**: Менинг масжидимга, масжидул Ҳаромга ва масжидул Ақсога». ¹⁶⁶

Яъни фақат мана шу масжидларнигина зиёрат учун қасд қилинади, демакдир.

2. Бу наҳини айтилган сўзнинг шаръан тўғрилиги талаб қиласи:

а) Ўтган замон ва ҳозирги замон феълида дуои хайр қилиш услублари:

«اللَّهُمَّ لَا يَأْرُكَ فِيهِ» яъни «لَا يَأْرُكَ اللَّهُ فِي فُلَانٍ» демакдир.

«اللَّهُمَّ لَا تَغْفِرْ لَهُ» яъни «لَا يَغْفِرُ اللَّهُ فِي فُلَانٍ» демакдир.

б) Шаръий аҳкомларнинг «**نَهَى**, **حَرَم**, **كَرْهَ**» сийғаларида келиб, «**لَا تَفْعَلْ**» сийғаси орқали тарк қилишни талаб қилишни англатувчи жумла:

«**نَهَى رَسُولُ اللَّهِ عَنْ بَيْعَتِينَ فِي بَيْعَةٍ**»

«Росулуллоҳ ﷺ бир байда икки бай қилишдан қайтардилар». ¹⁶⁷

(166) Бухорий: 1162. Муслим: 1397.

(167) Термизий: 1152, ҳасан ва саҳиҳ, деди. Насоий: 4553. Абу Довуд: 3002. Аҳмад: 174\2. Ибн Ҳиббон: 374\11.

Яъни бир савдо устида икки хил савдо қилманг, демакдир.

«نَبِيٌّ رَسُولُ اللَّهِ أَنَّ يَبْيَعَ حَاضِرًا لِبَادٍ»

«Росулулоҳ шаҳарликнинг саҳроликка нарса сотишдан қайтардилар». ¹⁶⁸

Яъни шаҳарлик саҳроликка нарса сотмасин, демакдир.

«وَكُرْهَ لَكُمْ قِيلٌ وَقَالُ وَكْثَرَةُ السُّؤَالِ وَإِضَاعَةُ الْمَالِ»

«Сизларга миш-мисплар, кўп савол бериш ва молни беҳуда сарфлаш макруҳ кўрилди». ¹⁶⁹

Яъни бундай ишларни қилманг, демакдир.

﴿فُلِ إِنَّمَا حَرَمَ رَبِّيَ الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَّنَ﴾

– „Айтинг: «Парвардигорим фақатгина ошкор ва яширин бузуқликларни, ҳаром қилган, холос». [7:33]

Яъни бузуқлик қилманг, демакдир.

﴿وَحُرِّمَ عَلَيْكُمْ صِدْرُ الْبَرِّ مَا دُمْتُمْ حُرْمًا﴾

– „Ва модомики ихромда экансизлар, сизларга қуруқлик ови ҳаром қилинди“. [5:96]

Яъни айни ҳолатда ов қилманг, демакдир.

﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالدُّمُّ وَلَحْمُ الْخِنْزِيرِ وَمَا أَهِلَّ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ﴾

– „Сизларга ўлакса, қон, тўнгиз гўшти, Аллоҳдан бошка биронинг йўлида сўйилган нарса ҳаром қилинди“. [5:3]

Яъни бу нарсаларни еманг, демакдир.

Мулоҳаза:

Бу оятдаги «хурмат» сўзи еманг, демакдир, дейишимизнинг боиси шундаки, араблар ейиладиган ё ичиладиган ёки кийиладиган нарсага ёхуд никоҳланадиган шахсга ҳаром қилиш сўзини аниқ келтирган бўлишса, бу «لَا تَنْكِحُوا, لَا تَأْبِسُوا, لَا تَشْرُبُوا, لَا تَأْكُلُوا» деганинг англатади.

﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ﴾

– „Сизларга ўлакса ҳаром қилинди“. [5:3]

Бунда «ла тафул» сийғаси ўлимтикни еманг, деганинг англатади.

(168) Бухорий: 2032. Муслим: 1413.

(169) Бухорий: 1383, 2231. Муслим: 3236.

«حُرْمَتِ الْخَمْرُ لِعَيْنِهَا»

«Мусалласнинг айни ўзи ҳаром қилинди».¹⁷⁰

Бунда «لا تفعل» сийфаси мусаллас ичманг, деганни англатади.

«حُرْمَتِ عَلَيْكُمْ أَمَّهَتُكُمْ»

– „Сизлар учун оналарингиз... ҳаром қилинди“.

[4:23]

Бунда «لا تفعل» сифаси оналарингизни никоҳингизга олманг, деганни англатади.

«صِفَانِ حُرْمَةٍ عَلَىٰ ذُكُورِ أُمَّتٍ : الْحَرِيرُ وَالذَّهَبُ»

«Икки нарса Умматим әркакларига ҳаром қилинди: ипак ва тилла».¹⁷¹ Яъни ипак кийим кийманг, тилла тақинчоқ тақманг, демакдир. Чунки юқоридаги оят ва ҳадисларда келган феъллар мазкур нарсаларга алоқадор. Шунинг учун ўша нарсалардан нахи қилиш, араб тили қоидасига кўра, уларнинг мана шу феълларга алоқадорлигидан нахи қилишни англатмоқда.

3. Бу нахини айтилаётган сўзнинг тўғрилиги луғавий жиҳатдан замирида талаб қиласи:

Огоҳ қилиш маъносидаги нахи:

«فَقَالَ لَهُمْ رَسُولُ اللَّهِ نَاقَةَ اللَّهِ وَسُقِيَّهَا»

– „Аллоҳнинг Росули уларга деди: Аллоҳнинг туясига ва уни сугоришига“.

[91:13]

Яъни Аллоҳнинг туяси ва унинг сугорилишига, зиён етказманг, демакдир. Бу жумладаги «إِيَّاكم» нинг замирида «احذروا، اجتنبوا» сўzlари ётган бўлиб, Аллоҳнинг туясига қўл текизиш билан зиён етказиб қўйманг, деган нахи ётибди.

«إِيَّاكمْ وَالْجُنُوسَ فِي الطُّرْقَاتِ»

«Йўлларда ўтиришдан эҳтиёт бўлинг».¹⁷² Яъни ўзингизни йўлда ўтиришга яқинлаштирманг, демакдир. Яъни «إِيَّاكم» нинг замирида «احذروا، اجتنبوا» сўzlари ётган бўлиб, бу ўтиришдан сақланинг, ўтиришдан эҳтиёт бўлинг, маъносини англатади.

(170) Байҳақий: 213\10. «Насбур роя»: 306\4. Уқайлий ишлаб чиққани заиф, Насойи ишлаб чиққани эса мавқуфdir.

(171) Термизий: 1720 у ҳасан ва саҳиҳ деган. Абу Довуд: 4051. Насойи: 4801. Ибн Можа: 2631 Аҳмад: 217\4.

(172) Бухорий: 2333, Муслим: 2121.

Амр ва наҳига тааллуқли аҳкомлар:

Биринчи: амр ва наҳининг шаръий аҳкомларга нисбатан далолати:

1. Амр ва наҳининг шаръий ҳукмга бўлган далолати.
(Биринчи боб иккинчи фаслнинг феълнинг ҳукмларига қаранг).

2. Энди мана шу талаб турини белгилаб берувчи қарина тўғрисида ўрганилади. Бу қаринанинг айни нусуснинг ўзида ё бошқа нусусда келишининг фарқи йўқ.

3. Агар қарина билан бирга келган талаб қатъий талабни англатса, феълнинг айни қатъий талаби фарз ҳукми эканлигини билдиради. Мисол учун Аллоҳ Таолонинг ушбу

﴿وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ﴾

– „*Ва намозни адo қилинг*“.
оятига ушбу [2:43]

﴿مَا سَلَكَكُمْ فِي سَقَرَ ﴿٤٢﴾ قَالُوا لَمْ نَكُ مِنَ الْمُصَلِّينَ﴾

– „*Сизларни нима сақар* (дўзахга)га киритди, (дейилганда улар) *Бизлар намоз ўқигувчилардан эмасдик, дерлар*“.
ояти қарина бўлади. [74:42,43]

Агар қарина билан бирга келган қилмасликка бўлган талаб қатъий талабни англатса, феълнинг айни қатъий талаби ҳаром ҳукми эканлигини билдиради. Мисол учун Аллоҳ Таолонинг ушбу

﴿وَلَا تَنِكِحُوا مَا نَكَحَ إِبَاؤُكُمْ مِنَ النِّسَاءِ﴾

– „*Оталарингиз уйланган хотинларни никоҳингизга олманг*“.
оятига ушбу [4:22]

﴿إِنَّهُ رَكَانَ فِي حِشَّةٍ وَسَاءَ سَبِيلًا﴾

– „*Чунки (бу) фаҳии иши ва энг ёмон йўлдир*“.
деган ояти қарина бўлади. [17:32]

4. Агар қарина билан бирга келган қилишга бўлган талаб қатъий бўлмаган талаб бўлса, бу мандуб ҳукм эканлигини англатади. Масалан, Росулуллоҳ ﷺнинг «**تَبَسُّمُكَ فِي وَجْهِ أَخِيكَ صَدَقَةٌ**»¹⁷³ ҳадисларини олсак, бундаги «**صدقة**» сўзи қатъий эмасликни англатувчи қаринадир. Чунки унда табассум қилмаган кишига азоб белгиланмаганлигига қарина мавжуд.

(173) Термизий: «Бирр ва сила»-1879.

Агар қарина билан бирга келган қилмасликка бўлган талаб қатъий бўлмаган талаб бўлса, бу мандуб ҳукм эканлигини англатади.

Мисол учун Росууллоҳ Ҳининг «إِنْ ذَلِكَ لَيْسَ بِشَفَاءٍ وَلَكُمْ دَاءٌ»¹⁷⁴ деган ҳадисларида ҳаром бўлган мусалласдан нахи қилинган. Энди, Росууллоҳ Ҳининг тиянинг сийдиги билан (ҳаром билан) даволанишга рухсат сўраганларга рухсат беришлари эса макруҳликка қарина бўлади.

5. Агар қилиш билан қилмасликка бўлган талаб баробар бўлса, ҳукм мубоҳ бўлади. Масалан, Аллоҳ Таолонинг

﴿فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَأَنْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ﴾

– „Энди қачон намоз адо қилингач, ер-юзига тарқалинглар“.
[62:10]
деган каломида тарқалишга амр келган. Қарина эса эҳтиёт бўлиш сабаби яъни жума намозининг тугашидир. Сабаб тугагач, тарқалиш асл ҳолатига яъни мубоҳликка қайтади.

6. Агар қилишга бўлган талаб билан қилмасликка бўлган талаб жазо ва савоб жиҳатидан бир хил бўлса, ҳукм мубоҳ бўлади. Бироқ, икки мубоҳ бўлсаю, бири иккинчисидан дунёвий манфаат сабабли афзал бўлса, у ҳолда ҳукм иршод бўлади. Яъни дунёвий манфаат сабабли яхшироқ, деган маънода мубоҳ бўлади, аммо савоб ва жазо жиҳатидан бир хилдир. Масалан, амр феълида қўйидагича келади: Аллоҳ Таоло айтади:

﴿فَلَيَأْتِكُمْ بِرِزْقٍ مِنْهُ وَلَيَسْتَأْطُفُ﴾

– „Сизларга ундан ризқ, насиба олиб келсин ва эҳтиёт бўлсин“.
[18:19]

﴿وَقَالَ يَسْعَى لَا تَدْخُلُوا مِنْ بَابٍ وَأَدْخُلُوا مِنْ أَبْوَابٍ مُنْفَرِقةً﴾

– „Эй ўғилларим (Мисрга) бир дарвозадан кирманлар, балки боишқа-боишқа дарвозалардан киринглар“.
[12:67]

﴿إِنَّا يَعْلَمُ إِلَّا الظِّنَنَ إِنْ أَمْنُوا لَا تَسْعَلُوْا عَنْ أَشْيَاءِ إِنْ تُبَدِّلُ كُمْ تَسْوِّكُمْ﴾

– „Эй мўминлар, очилганда сизни хафа қиласиган нарсалар ҳақида сўраманг“.
[5:101]

Мулоҳаза: «Биринчи боб-қариналар»га қаранг.

(174) Ибн Можа: 3500.

Иккинчидан: дарҳол ва кейинроқ бажаришни англатувчи жумладаги амр ва наҳи:

Амр ва наҳи сийғасининг ўзида дарҳол ва кейинроқ бажариш маънолари йўқ. Булар фақат амр ва наҳи холос. Аммо Росулуллоҳ ғанинг бунга иқорор бўлишлари орқали Росулуллоҳ ғанинг ҳамда саҳоба ғуларнинг баёнларини ўрганиб чиқилса, қўйидаги нарсалар аён бўлади:

1. Айни амр дарҳол ва кейинроқ бажарилиш маъноларига далолат қилиш учун бирор қарина зарур бўлади. Агар амрни бажариш вақти кенг бўлса, яъни вақт амрни бир неча марта бажаришга етарли даражада кўп бўлса, амрни ўша кенг вақтнинг бирор қисмида бажаравериш мумкин бўлади. Масалан, намоз вақти ва фитр закотини бериш вақти каби.

Агар амрни бажариш вақти кенг бўлмаса, яъни вақт амрни бир неча марта бажаришга озлик қилса, амрни ўз вақтида дарҳол бажариш керак бўлади. Мисол учун, рамазон рўзасини тутиш каби. Чунки рамазон ойининг кундуз вақти битта рўздан ортиқ рўзага сифмайдиган қисқа вақтдир.

Агар буюрилган ишни бажариш учун муайян вақт белгиланмаган бўлса, у ҳолда айни ишни хоҳлаган вақтда кейинроқ ёки дарҳол бажаравериш мумкин бўлади. Масалан, каффорат тўлаш каби.

2. Дарҳол бажариш лозим бўлган асл наҳи. Бунда айни наҳи айтилган вақтдан бошлаб унга амал қилиш керак бўлади. Кимга наҳи етиб келган бўлсаю, у уни бажармаган бўлса, унга ё бу дунёда Исломий давлат тарафидан ёки охиратда Аллоҳ ғул тарафидан жазо қўлланади.

Мана шу мусаллас ҳаром қилинганлиги тўғрисида оят нозил бўлганда саҳоба ғулар тутган мавқедир. Улар Аллоҳ ғанинг ушбу ояти нозил бўлиб, оят сўнгигида

﴿فَهُلْ أَنْتُ مُنْهَوٌ﴾

– „Энди тўхтарсизлар“.

[5:91]

дейилган пайтда «тўхталдик, ё Роб», дедилар. Улар дарҳол қўлларидағи мусалласни тўқдилар ва ичиш учун оғизларига олган мусалласни ҳам туфлаб юбордилар.

Бу наҳининг муайян бир моне ёки насх туфайли келмаган қисми. Аммо наҳи моне туфайли келган бўлса, моне тамом бўлиши билан наҳининг амали ҳам тамом бўлади. Масалан, ҳайз кўрган аёлнинг намози ва рўзаси каби. Агар наҳи насх туфайли келган бўлса, Росулуллоҳ ғанинг ушбу ҳадисида

келганидек, насҳ бошланиши биланоқ нахининг ҳам амали тамом бўлади:

«كُنْتُ نَهِيَّتُكُمْ عَنْ زِيَارَةِ الْقُبُوْرِ أَلَا فَزُورُوهَا»

«Қабрларни зиёрат қилишдан қайтаргандим. Бас, энди зиёрат қилаверинг».¹⁷⁵

Учинчи: амр ва нахининг бир неча марта ва тақрор келиши:

Аслида амр ва наҳи сийғалари уларни бир мартадан ортиқ бажаришни кўттармас эди. Аммо Росууллоҳ ﷺ нинг баёнлари ва саҳоба ﷺларнинг ишларига Росууллоҳ ﷺ нинг иқрор бўлишларини ўрганиб чиқилса, қўйидагилар аён бўлади:

1. Амрни бир марта қилиш амрга итоат қилиш бўлади. Уни бир неча марта ёки қайта-қайта қилиш учун эса Росууллоҳ ﷺ нинг амаллари ёки сўзлари қаринаси керак бўлади. Саҳобалар буни тушуниб етганлар ва шунинг учун Росууллоҳ ﷺ дан эшитган сўзларга ёки кўрган амалларга биноан қайсиdir бир амрга қайта-қайта амал қиласдилар масалан, фарз намозлари каби. Бир вақтнинг ўзида яна қайсиdir бошқа амрларга қайта-қайтасиз (яни бир марта) амал қиласдилар масалан, ҳаж ва айрим намозлар каби.

2. Наҳига амал қилишга келсак, ундан доимо тийилиш керак бўлади. Ҳаромдан тийилиш фақат бир мартага бўлинмайди, балки – наҳи амалда экан – ҳар сафар ҳаром қилган кишига ҳар сафар жазо қўлланади, масалан, Росууллоҳ ﷺ билан саҳоба ﷺлар замоналарида бўлгани каби. Фақат наҳи бирор насҳ ёки очиқ қарина орқали бекор қилинган бўлса, ундаёт эмас. Аммо модомики наҳи амалда экан, унга амал қилиш бир мартага бўлинмайди.

Тўртинчи: Амр ва наҳида сабот ва давомийлик:

Амр ва наҳи тингловчига (мухотаб)га ўша шуғулланаётган нарсада сабот билан бардавом туришини англатади:

1. Амр орқали машғул бўлиш: Аллоҳ Таоло айтади:

﴿يَأَيُّهَا الْرَّسُولُ إِذْ مَا أَنْزَلْتَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ﴾

– „Эй пайгамбар, сизга Роббингиз томонидан нозил қилинган нарсани етказинг“.

[5:67]

Яъни шуғулланаётганингиз рисолатни етказиш ишида сабот билан туриб, бу ишда бардавом бўлинг, демакдир. Чунки Росууллоҳ ўзларига айни оят нозил бўлган пайтда етказиш иши билан машғул эдилар.

(175) Ҳоким Анас йўли орқали ривоят қилган.

﴿فَاصِرُّ عَلَىٰ مَا يَقُولُونَ وَسَيِّعْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الْشَّمْسِ وَقَبْلَ غُرُوبِهَا﴾

– „Бас (эй Мухаммад), улар айтсаётган сүзларга сабр-тоқат қилинг ва қуёш чиқишидан илгари ва ботишидан аввал Роббингизга ҳамду сано айтиши билан тасбек айтинг“. [20:130]

Яъни ўзингиз машғул бўлган сабрда событ туриб, шунда бардавом бўлинг, демакдир.

2. Амрада дуо орқали машғул бўлиш: Аллоҳ Таоло айтади:

﴿أَهَدِنَا أَصِرَّاطَ الْمُسْتَقِيمِ﴾

– „Бизларни тўғри ўйла бошли“ [1:6]

Ушбу тўғри ўйла туриш билан машғул бўлган мўмин тарафидан, бизни тўғри ўйла событ қилиб, бардавом қилгин, демакдир.

﴿رَبَّنَا وَآجَعَلْنَا مُسْلِمِينَ لَكَ﴾

– „Роббимиз, бизни ўзингга бўйинсунгувчилардан қилгин“ [2:128]

Яъни бу Иброҳим رضнинг дуоси бўлиб, бизни шунда событ қилгин, демакдир.

3. Наҳи билан машғул бўлиш: Аллоҳ Таоло айтади:

﴿الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُونَ مِنَ الْمُمْتَرِّينَ﴾

– „Бу ҳақиқат Роббингиз томонидандир. Бас, шубҳа қилгувчилардан бўлманг“ [2:147]

Яъни шубҳа қилмасликда событ туриб, шунда бардавом бўлинг, демакдир. Чунки Росууллоҳ ﷺ ушбу оят нозил бўлган пайтда шубҳа қилувчилардан эмасдилар.

﴿قَالُوا بَشَّرْنَاكَ بِالْحَقِّ فَلَا تَكُنْ مِنَ الْقَنَطِيرِ﴾ قالَ وَمَنْ يَقْنَطُ مِنْ رَحْمَةِ

﴿رَبِّهِ إِلَّا الضَّالُّونَ﴾

– „Улар айтдиар: «Биз сенга ростдан ҳам хушхабар келтиридик. Бас, сен ноумид кимсалардан бўлмагин. У деди: «Парвардигорининг фазлу раҳматидан фақат гумроҳ кимсаларгина ноумид бўлурлар“ [15:55]

Яъни ноумид бўлмасликда событ туриб, шундай давом этинг, демакдир. Чунки ушбу оядда хитоб қилинган Иброҳим رض ноумид бўлмаган.

4. Наҳида дуо орқали машғул бўлиш: Аллоҳ Таоло айтади:

﴿رَبِّ فَلَا تَجْعَلْنِي فِي الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ﴾

– „Эй, Роббим, мени у золим қавм билан бирга қилмагин“.

[23:94]

Яъни золим қавм билан бўлмаслигимда событ ва бардавом қилгин, демакдир. Чунки бу оят нозил бўлганда Росууллоҳ صَلَّى اللّٰهُ عَلٰيهِ وَسَلَّمَ золим қавм билан бирга эмасдилар.

Росууллоҳ صَلَّى اللّٰهُ عَلٰيهِ وَسَلَّمَ бундай дедилар:

«رَبِّ أَعِّي وَلَا تَعِنْ عَلَىٰ وَامْكُرْ لِي وَلَا تَمْكُرْ عَلَىٰ»

«Эй Роббим, менинг фойдамга ёрдам бер, менга қарши ёрдам берма. Менинг фойдамга макр бер, менинг зааримга макр берма». ¹⁷⁶

Яъни эй Роббим, менга ёрдамингни бардавом қил, уни мендан ман қилма, демакдир. Чунки Росууллоҳ صَلَّى اللّٰهُ عَلٰيهِ وَسَلَّمَ шундай ҳолатда бардавом қилишни Аллоҳдан сўрадилар. Росууллоҳ мана шундай дуо қилган пайтда Аллоҳ صَلَّى اللّٰهُ عَلٰيهِ وَسَلَّمَ ул зотнинг заарига ёрдам бермас эди.

Бешинчи: Зиддига наҳи келмаган бир ишга амр қилиш:

Юқорида билиб ўтдикки, Амрнинг ҳам, наҳининг ҳам муайян сийғалари мавжуд. Амрнинг сийғасида наҳи бўлмайди, балки бир ишни қилишга амр бўлади. Наҳи сийғасида ҳам амр бўлмайди, балки бир ишни қилишдан наҳи бўлади. Демакки, ҳар иккисининг мантуқи бир-бириникидан бошқача. Масалан, Аллоҳ Таолонинг

﴿وَأَقِمِ الصَّلَاةَ﴾

– „Намозни тўқис адо қилинг!“.

[11:114]

деган оятини ўқисак, ундан намозга бўлган амрни тушунамиз. Бу оят мантуқи бундан ўзга нарсага далолат қилмайди. Чунки унда намозга алоқасиз бўлган ўйин-кулги ё лаҳвдан наҳи қилиш далолати йўқ. Балки бу нарсалар бошқа далиллардан изланади. Айни оят эса бу ҳақдаги наҳини ўз ичига олмаган.

Шунингдек, Аллоҳ Таолонинг

﴿وَلَا تَقْرُبُوا إِلَزِنَقَ إِنَّهُ دَكَانَ فَإِحْشَأَ وَسَاءَ سَبِيلًا﴾

– „Зинога яқинлашманглар! Чунки (бу) бузуқликдир - энг ёмон иўлдир“.

[17:32]

(176) Термизий: 3474, у ҳасан ва сахиҳ ҳадис, деди. Абу Довуд: 1291. Ибн Можа: 3220. Аҳмад: 227\1.

деган оятыни ўқисак, унда зинодан нахи қилинганини тушунамиз. Унинг мантуқида турмуш қуришга амр қилишга далолат йўқ. Балки бу бошқа далиллардан изланади.

Шундай қилиб, бир нарсага амр келса, унинг зиддидан нахи қилиш тушунилмайди ҳамда бир нарсадан нахи келса, унинг зиддига амр қилиш тушунилмайди. Чунки ҳар иккисининг ўз сийғаси бўлиб, нусусда шу сийға келса, ана шу сийғага хос амр ё нахига далолат қиласди.

Олтинчи: Ақд ва тасарруфлардан нахи қилиш:

Ақд ва тасарруфотлардан нахи қилиш уч ҳолатдан бирида бўлади:

1. Нахи ақд руқнларига таъсир қиласа, ақд ботил бўлади. Чунки ақднинг бирор руқнига зарар етказилса, ақднинг ўзи бутунлай ботил бўлади. Агар нахи ўша ақд моддасидан нахи қилиш бўлса, масалан, Аллоҳ Таолонинг

﴿حُرْمَتٌ عَلَيْكُمْ أَمَّا الْمِيتَةُ﴾

– „Сизларга ўлакса ҳаром қилинди“ [5:3]

деган оядидаги каби, у ҳолда ўлаксани савдо-сотиқ қилиш ҳам ботил бўлади. Шунингдек, агар нахи ақд қилувчиларнинг яроқсизлигига тааллуқли нахи бўлса, масалан, мажнун каби, у ҳолда ақднинг ўзи ботил бўлади.

2. Нахи ақднинг руқнларига эмас, шартларига таъсир қилувчи ақд бўлса, яъни ақд моддасига ҳам, ақд қилувчиларга ҳам таъсир қилмаса, у ҳолда, ақд фосид (бузилган) ақд бўлади. Мисол учун, Росулуллоҳ ﷺ Шаҳарлик саҳроликка нарса сотмасин»,¹⁷⁷ дедилар. Чунки саҳролик бозор нархидан бехабар бўлади. Шу боис бундай савдо бузуқ савдо бўлади. Агар саҳролик бозорга бориб, нарх-навони билганидан кейин савдога рози бўлса, у ҳолда айни бузуқ савдо тузалади ва дуруст, ботил бўлмаган савдога айланади.

3. Нахи ақднинг руқни ва шартларидан ташқари ишга таъсир қилувчи ақд бўлса, бундай ҳолда савдо-сотиқ дуруст бўлади. Аммо айни нахига хилоф иш қилган киши гуноҳкор бўлади. Бунга Аллоҳ Таолонинг

﴿يَا أَيُّهُمَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَأَسْعَوْا إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ﴾

﴿وَذَرُوا آلَبَيْعَ﴾

(177) Бухорий: 2033, 2043. Муслим: 1413.

– „Эй мўминлар, қачон Жума кунидаги намозга чорланса (яни азон айтилса), дарҳол Аллоҳнинг зикрига боринглар ва олди-сотдини тарк қилинглар!“. [62:9]

деган каломи мисол бўлади. Бу ерда наҳи қилинишга жума намози пайтида савдо-сотиқ қилиш сабаб бўлган. Наҳининг савдо ақдининг руҳи ва шартларига боғлиқлик жоий йўқ. Шунинг учун савдо-сотиқ дуруст бўлаверади, аммо сотовучи ҳам харидор ҳам оятда келган наҳига хилоф иш қилганлари учун гуноҳкор бўлишади.

Шуни ҳам айтиш лозимки, юқорида айтиб ўтилган ботил, фосид ва – хилоф иш қилувчиси билан – дуруст бўлган уч ҳолатни ифодаловчи наҳи қатъий наҳидир. Аммо қатъий бўлмаса, ундан гуноҳ келиб чиқмайди, балки макруҳ доирасига киради.

ИККИНЧИ ФАСЛ

Ом ва хос

«العَمَّ» умумий» сўзи битта маънога эга бўлган, унинг маъноси остига икки ёки ундан кўпроқ шахслар кирган, шахслар маънода бири биридан афзал бўлмаган муфрад сўздир.

Таърифда сўз демасдан «муфрад сўз», дейилишининг сабаби шуки, ушбу таърифга мураккаб сўзни қўшмаслиқдир. Чунки остига бир неча қисмлар кирадиган мураккаб сўз ом сўз дейилмайди, балки куллий сўз дейилади.

Таърифда «битта маънога эга» дейилишининг сабаби ушбу таърифдан муштарак сўзни қўшмаслиқдир. Чунки муштарак сўз маъноси остига шахслар кирса ҳам, бир неча маънога далолат қилувчи сўздир. Мисол учун, «العَنْ» сўзи муштарак сўз бўлиб, кўрувчи кўз, жосус, булоқ... каби маъноларга далолат қилади. Муштарак сўздан нима мақсад қилинганини баён қилиш учун бирор қарина керак бўлади. Шунинг учун муштарак сўз бирор баёнга муҳтож бўлган қисқа сўз туркумига киради, бу ҳақда кейинроқ баён қиламиз. Мисол учун, «الرَّجُلُ» сўзи жинс алиф-ломи билан маърифа бўлиб, битта маънога эга, аммо остига «عَمْرُو, زَيْدٌ» каби бир неча шахслар кирувчи сўздир. Бу сўз ҳам ундан нима нарса баён қилингани баён қилиниш учун бирор хослов керак бўлади. Шунинг учун у ом (умумий маъноли) сўздир. Таърифда «маънода бири биридан афзал бўлмаган», дейилиш сабаби шуки, ушбу таърифга кўчма, мажозий, қочирма каби маъноларга эга сўз кириб қолмаслигидир. Гарчи бу маъноларнинг остига шахслар кирсада, бироқ улар маънода бир хил эмас. Шунинг учун бири иккинчисидан афзалдир. Масалан, «أَنْتَ أَسَدُ» десак, шер сўзи ҳақиқий шерга ҳам, мажозий маънодаги ботирликка ҳам далолат қилади. Аммо мақсад қилинган маъно, мажозий маънодир.

Ом сўз икки турлидир:

Ундан ҳам умумийроқ сўз бўлмаган ом;

Нисбатан айтилувчи ом.

Ундан ҳам умумийроқ сўз бўлмаган омга «المَذْكُورُ» сўзи мисолдир. Чунки бу сўз мавжуд нарса, йўқ нарса, маълум нарса, номаълум нарса, демакдир. «الشَّيْءُ» сўзи эса ҳозирда ёки ўтган замонда бўлган ҳам бир «нарса», демакдир.

Нисбатан айтилувчи ом ва нисбатан айтилувчи хос сўзга «إِسْرَافِيلُ، مِيكَاتِيلُ، جَبْرَانِيلُ» сўзи мисол бўлади. Чунки бу сўз каби остидаги нарсаларга нисбатан омдир. Устидаги нарсаларга нисбатан хос эса масалан, «الْمَحْلُوقَاتُ» сўзи каби, омнинг бўлакларидан биридир. Яъни инсон, жин, ер ва само каби барчаси маҳлуқотга киради.

Хос сўзга келсак, «عَلَىٰ مُحَمَّدٍ» каби алам исмлар каби битта атамага далолат қилувчи битта сўздир. Ушбу биринчи турдаги хос ундан ҳам умумийроқ сўз бўлмаган хос, дейилади. Кейинги турдаги хос эса нисбатан айтилувчи хос, дейилади.

Умум сийгаси:

1. Жинс ёки истиғроқ алиф-ломи билан маърифа бўлган жам:

﴿لِلرِجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ﴾

– „Эркаклар учун ота-оналар ва қариндош-уруглари қолдириб кетган меросдан улуши бордир. Аёллар учун ҳам улуши бордир“.
[4:7]

Ёки изофа билан маърифа:

﴿يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ﴾

– „Аллоҳ фарзандларингизга (тегишили мерос) ҳақида амр қилур“.
[4:11]

2. Жинс алиф-ломи билан маърифа бўлган, аҳд (таниқлилик) алиф-ломи бўлмаган муфрад. Чунки аҳд алиф-ломи умум эмас:

﴿وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيهِمَا﴾

– „Ўгри эркакни ҳам, ўгри аёлни ҳам қўлларини кесинглар!“.
[5:38]

3. Нафи, шарт ва наҳи оқимида келувчи накра:

﴿مَا أَنْزَلَ اللَّهُ عَلَىٰ بَشَرٍ مِّنْ شَيْءٍ﴾

– „«Аллоҳ башарга ҳеч нарса нозил қилган эмас»“.
[6:91]

﴿إِنْ جَاءَ كُمْ فَاسِقٌ بِنَاهِيَةِ قَتْبَيْنِ﴾

– „Агар сизларга фосиқ кимса хабар келтирса, аниқлаётекишириб кўринг“.
[49:6]

﴿لَا يَسْخَرْ قَوْمٌ مِّنْ قَوْمٍ﴾

– „Бир қавм бир қавмдан масхара қилиб кулмасин“. [49:11]

Бу оялтардаги «قَوْمٌ، فَاسِقُّ، بَشَرٌ» сүйзлари оқим орқали умумга далолат қилувчи накралардир.

4. Ислим шартлар:

﴿فَمَنْ شَدَّ مِنْكُمُ الْشَّرَّ فَلَيَصُمِّهُ﴾

– „Бас, сизлардан ким бу ойга ҳозир бўлса, рўза тутсин“.

[2:185]

﴿وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ حَيْرٍ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ﴾

– „Қандай яхшилик (мол) инфоқ-эҳсон қилсангизлар, бас, ўзингиз учундир“. [2:272]

﴿إِنَّمَا مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى﴾

– „Қандай чоғласангизлар-да (жоиздир). Зоро, У зотнинг гўзал исмлари бордир“. [17:110]

﴿إِنَّمَا تَكُونُوا يُدْرِكُمُ الْمَوْتُ﴾

– „Қаерда бўлсангиз ўлим сизларни топиб олур“. [4:78]

5. Ислим истифҳомлар:

﴿قَالُوا مَنْ فَعَلَ هَذَا بِعَلَهِتِنَا﴾

– „«Бизнинг худоларимизнинг ким бундай қилди?“. [21:59]

﴿مَاذَا أَرَادَ اللَّهُ بِهَذَا مَثَلًا﴾

– „«Буни мисол қилиши билан Аллоҳ нима демоқчи?“. [2:26]

﴿مَنِ نَصَرَ اللَّهَ﴾

– „«Ахир қачон Аллоҳнинг ёрдами келади?“. [2:214]

﴿قَالُوا أَيْنَ مَا كُنْتُمْ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ﴾

– „«Аллоҳни қўйиб, илтижо қилиб ўтган бутларингиз қани (келиб сизларни ўлимдан қутқармайдиларми?)», деганларида“. [7:37]

6. Ислим мавсулалар. «ما» билан «من»лар «اللَّاتِي, الَّذِينَ» каби жамларга далолат қилади:

﴿وَلَلَّهِ يَسْجُدُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾

– „Осмонлар ва Ердаги барча жонзот Аллоҳгагина сажда қиласылар — бўйсунадилар“.

[13:15]

﴿وَأَحِلَّ لَكُم مَا وَرَآءَ ذَلِكُمْ﴾

– „(юкоридаги оялларда санаб ўтилган) аёллардан бошқалари сизларга ҳалол қилинди“.

[4:24]

﴿وَالَّذِينَ يُتَوَفَّونَ أَزُواجًا يَتَرَبَّصُنَ بِأَنفُسِهِنَ أَرْبَعَةَ أَشْرِقَ وَعَشْرَأً﴾

– „Сизлардан вафот қилган кишилар хотинларини қолдирган бўлсалар, улар тўрт ой ва ўн кун ўзларига қараб (иодда сақлаб) турадилар“.

[2:234]

7. Сўзда ҳам маънода ҳам «Жمіع, қўл» ларга изофа:

﴿كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ﴾

– „Ҳар бир жон ўзи касб қилган амали сабабли (дўзахда) ушлангувчидир“.

[74:38]

«أَكْثُرُهُمْ لَا يَشْكُرُونَ، أَجْمَعُونَ» ларга изофа қилинганда ҳам худди шундек бўлади. Накрали жам эса қўйидагича: Масалан, Аллоҳ Таолонинг ушбу каломини олайлик,

﴿يُسَيِّحُ لَهُرُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْأَصَالِ رِجَالٌ﴾

– „У (масжидларда) эртаю кеч У зотни поклайдиган кишилар бородир...“.

[24:36-37]

Улар ундаги накрали жамнинг умунийлигига ихтилоф бор. Яъни кишиларнинг ҳаммаси эмас, балки кўпчилиги Аллоҳни поклайди. У айтилиши биланоқ икки кишидан ортиқ бўлмаса керак, деган нарса хаёлга келади. Аммо барча уламолар улар энг камидаги уч киши бўлишларига иттифоқ қилдилар.

Бир фикр:

1. Жам ёки муфрад ҳолида боғланувчи «مَنْ» ва боғланмайдиган «مَا» лар умумдир. Масалан, исми шарт ва истифхомдаги «أَى» каби.

Боғламайдиган «مَا»даги ом сўзлар ё ҳеч қандай жинсга хосланмаган мутлақ бўлади ё айрим жинсларга хосланган номутлақ бўлади. Мутлақ «مَا»га мисол: Исми шарт: «عَلَى الْيَدِ مَا». Истифхом: «مَاذَا صَنَعْتَ؟». Номутлақ «مَا»га мисол: «أَخَذَتْ حَتَّى تُرْدَهَ». Истифхом: «مَاذَا صَنَعْتَ؟». Исми шарт ва истифхом: «مَنِ جِئْتَ أَكْرَمْتَ»; «مَنِ جَاءَ الْقَوْمُ».

2. Жам касра маърифа жами касра накрадан кўп бўлади: «رِجَالٌ مِّنَ الرِّجَالِ» каби. Шунинг учун бунинг акси дейилмайди.

3. Жамдан озроқ нарса: «هُلْ هُوَ اَنْتَ اَوْ ثَلَاثَةُ؟» каби.

Ҳар хил келса, иккита билан учтанинг ўртасида бўлади ва аниқлаш учун қарина керак бўлади.

Суннат жиҳатидан олганда эса жамоат намози Росулуллоҳ нинг ушбу ҳадисларига мувофиқ икки қиши билан амалга ошаверади:

«الاَنْتَانِ فَمَا فَرَقْهُمَا جَمَاعَةُ»

«Икки киши ва иккитадан кўпи жамоатдир».¹⁷⁸

Иккинчи:

a) Хос сийға:

1. Алам исмлар. «مُحَمَّدٌ»، «نُوحٌ» каби шахслар исми бўладими ёки «تَفْحِيْةٌ» каби нарсалар оти бўладими, «مِشْمِشٌ» каби меваларга берилган ном бўладими фарқсиз.

2. Аҳд (таниқлилик) алиф-ломи бўлган маърифа. Масалан, сиз ўзингиз билан тингловчи ўртасида таниқли бўлган аниқ бир кишининг келганини назарда тутиб гапирсангиз **جَاءَ الرَّجُلُ** деб айтасиз.

3. Ишора орқали исмни таъйин қилиш. Масалан: **ذَلِكَ الْقَادُومُ**, **هَذَا الْجَلْسُ**», «هَذَا الْجَلْسُ» каби.

4. Иккитадан кўп белгиланган адад (саноқ): **خَمْسُونَ**, **ثَلَاثُونَ** «**ثَلَاثُونَ**» каби.

b) Тағлиб:

Юқорида умум сўzlари ўз жинси остига кирадиган барча қисмларни ўз ичига олади, дедик. Бироқ араблар муайян ҳолатларда шундай умум сўzlарни ҳам истеъмол қилишадики, бу сўzlар бошқа қисмларни ҳам ўз ичига олади ва у қисмлар билан бу қисмлар ўртасидаги боғлиқликни ўз лугатларида кўrsатиб ўтишган. Мана шу умум сўз тағлиб, деб аталади. Араблар лугатларида истеъмол қилишган ушбу тағлибни ўрганилса, улар қуйидаги ҳолатларда келгани аён бўлади:

(178) Бухорий бу ҳадисни таълиқ қилган, Аҳмад эса бундай ривоят қилган: Набий ﷺ бир кишининг намоз ўқиётганини кўриб, «هَذَا فَقَالَ: مَنْ يَصْدِقُ عَلَى هَذَا؟ فَقَالَ: هَذَا كَمْ بُرْكَةٌ لِّمَنْ يَعْمَلُ حَمَاءً». Ким бу кишига садақа қилиб (бирга намоз ўқииди), дедилар. (Шунда бир қиши унга эргашиб намоз ўқиганди) **Бу иккаласи жамоатдир, дедилар** «Фатхул-Борий»: 142\2.

1. Муаннасни ўз ичига олувчи музаккар тағлиб. Яъни эркакларга нисбатан ишлатилган сўз замирига аёллар ҳам кирадиган умум сўз. Мисол учун, эркакларга ҳам аёлларга ҳам хитоб қилинмоқчи бўлса, музаккар билан зикр қилинади-да, музаккар аёлларни ҳам ўз ичига олади. Аллоҳ Таоло айтади:

﴿إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَآخِتَلَفِ الْأَيْلِ وَالنَّهُرِ لَآيَتٍ لِّأُولَئِكَ الْأَلْبَابِ﴾

– „*Осмонлар ва Ернинг яралishiда ҳамда кеча ва кундузнишг алмашиниб туришида ақл эгалари учун* (бир яратувчи ва бошқарип тургувчи зот мавжуд эканлигига) **оят-аломатлар борлиги шубҳасиздир**“.

[3:190] Бу оятда «**أَلَاتِ الْأَلْبَابِ**» сўзи музаккар бўлиб, ҳам ўз ичига олади. Аллоҳ Таоло айтади:

﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ إِمَّا تُؤْمِنُوا أَتَقُوْلَهُ حَقُّ تُقَاتِهِ وَلَا تُؤْمِنُ إِلَّا وَأَنْتُمُ مُسْلِمُونَ﴾

– „*Эй мўминлар, Аллоҳдан ҳақ-рост кўрқиши билан кўрқинглар ва фақат мусулмон бўлган ҳолларингда дунёдан ўтинглар!*“.

[3:102] Бу оятда ҳам сўзи «**اللَّاتِي آمَنَّ**» «**الذين آمنوا**» маъносини ўз ичига олади.

а) Агар бирор қарина орқали фақат эркакларга хос хитоб қилинган бўлса, у ҳолда тағлиб бўлмайди. Масалан, Аллоҳ Таолонинг ушбу каломи каби:

﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ إِمَّا تُؤْمِنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ وَدَرِّوا الْأَلْبَابَ﴾

– „*Эй мўминлар, қачон Жума кунидаги намозга чорланса (яъни аzon айтиласа), дарҳол Аллоҳнинг зикрига боринглар ва олди-сотдини тарқ қилинглар!*“.

[62:9] Бу оятдаги «**فَاسْعُوا إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ**» сўзи билан тағлиб йўқ. Чунки жума намози фақат эркакларга хос фарзидир. Шунинг учун «**اسْعُوا**» «**الذين آمنوا**» ҳам қандай бўлса шундайлигича эркакларга ишлатилади.

б) Агар хитобдан ноаниқликни кетказиш учун ҳукмнинг эркакка қанчалик даражада тааллуқли бўлса, аёлга ҳам шунчалик даражада тааллуқлилигини кўрсатиш мақсад қилинган бўлса, тағлиб бўлмайди. Бундай ҳолда, эркакка ҳам, аёлга ҳам алоҳида хитоб келади. Масалан, аёлларнинг Ресулуллоҳ ﷺдан аҳкомлар хитоби кўпроқ эркакларга

қилингапти, эҳтимол аёлларнинг аҳамияти камроқ бўлгани учун шундай бўлаётгандир, деб сўраганлари каби. Шунинг учун айрим оятлар айни ноаниқликни кетказиш учун аёллар ролини алоҳида кўрсатган ҳолда нозил бўлди. Масалан, ушбу оятлар каби:

﴿فَاسْتَجِابَ لَهُمْ رَبُّهُمْ أَنِّي لَا أُضِيعُ عَمَلَ مِنْكُمْ مَنْ ذَكَرَ أَوْ أَنْثَى﴾

– „Бас, уларнинг Робби дуоларини ижобат қилиб «Албатта Мен сизлардан бирон амал қилгувчи эркак ё аёлнинг амалини зое қилмагайман, (деди)“. [3:195]

﴿إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ﴾

– „Албатта муслим ва муслиматар, мўмин ва мўминалар...“. [33:35]

﴿إِنَّ الْمُصَدِّقِينَ وَالْمُصَدِّقَاتِ وَأَقْرَضُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا﴾

– „Албатта садақа қилгувчи эркаклар ва садақа қилгувчи аёллар ҳамда Аллоҳга қарзи ҳасана берганлар...“. [57:18]

Мана шу оятларда ҳукмнинг эркакка қанчалик даражада таллуқли бўлса, аёлга ҳам шунчалик даражада тааллуқлилигини кўрсатиш мақсад қилинган хитоблар келган.

Баъзан хитобда ҳукмни мазаммат қилишга тааллуқлигини кўрсатилади: Аллоҳ Таоло айтади:

﴿وَعَدَ اللَّهُ الْمُنْفِقِينَ وَالْمُنْفَقَاتِ وَالْكُفَّارَ نَارَ جَهَنَّمَ﴾

– „Аллоҳ мунофиқ ва мунофиқаларга ҳамда кофирларга улар абадий қоладиган жаҳаннам оташини ваъда қилди“. [9:68]

﴿لَيَعْذِبَ اللَّهُ الْمُنْفِقِينَ وَالْمُنْفَقَاتِ وَالْمُشْرِكِينَ وَالْمُشْرِكَاتِ﴾

– „Аллоҳ мунофиқ ва мунофиқаларни, муширик ва муширикаларни азоблаши учун“. [33:73]

2. Ақл эгаси ва ақлсизга хитоб қилинганда ақл эгасига қилинган хитоб ақлсиз нарсадан тағлиб қилинади: Аллоҳ Таоло айтади:

﴿وَإِذَا مَسَكْمُ الظُّرُفِ فِي الْبَحْرِ صَلَّ مَنْ تَدْعُونَ إِلَّا إِيَاهُ﴾

– „Качон дengизда сизларга бирон мусибат етса, сизлар илтижсо қоладиган бутлар гойиб бўлур, фақат Унинг Ўзигина қолур“. [17:67]

Яъни улар олиҳалар, ақлсиз санамлар ва ақлсизларга илтижо қилишарди. Шунинг учун оятда «**مَنْ**» орқали тағлиб билан «сизлар олиҳа дея сифинаётган нарсалар бу ўринда ҳатто ақлли бўлган тақдирда ҳам сизга асло фойда ҳам бермайди, илтижонгизни қабул ҳам қиломайди», деган нарсани кўрсатиб қўйилмоқчи. Улар сифинаётган бундай жонсиз бутлар қандай ҳам уларга фойда берсин. Сўраганларини ижобат қилсинг? Ушбу нарса Аллоҳнинг ёлғиз Ўзи ҳеч қандай шериксиз яратувчи, дуогўйнинг дуосини ижобат қилувчи, Ундан ўзга нарсалар эса Унинг тарафидан яралган нарсалар эканини таъкидлаш учун келди. Аллоҳ Таоло айтади:

﴿وَرَبُّكَ أَعْلَمُ بِمَنِ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾

– „*Парвардигорингиз осмонлар ва Ердаги бор жонзотни жуда яхши билур*“ [17:55]

Яъни осмонлар ва ерда ақл эгасини ҳам, ақлсизни ҳам билгувчи, демакдир. Ақл эгасига қилинган хитоб эса оятда «**مَنْ**» сўзи билан келяпти. Масалан:

а) Агар ақл эгасининг ақлсизлар билан бирга келиши ҳукмга таъсир қилмаса, яъни улар билан гўё бирга бўлмаса, ақл эгасини тағлиб қилинмайди, балки хитоб ақлсизларга қарата қилинган бўлади. Аллоҳ Таоло айтади:

﴿إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصَبٌ جَهَنَّمَ﴾

– „*(Эй мушриклар), сизлар ҳам, Аллоҳни қўйиб сигинаётган нарсаларингиз ҳам жаҳаннам ўтиларидир*“ [21:98]

Яъни мушриклар бутларга сигинишарди. Баъзилари эса Исо ибн Марям ﷺга сифинишарди. Аммо Исо ибн Марямга унинг ўзи рози бўлмаган ва бундан уларни қайтаролмаган ҳолида сигинишарди. Шунинг учун оятда «**مَا**» ҳарфини ишлатиш билан ақлсиз нарсаларга қарата хитоб қилиняпти. Шунинг учун Зибъарий «бу ерда Исо ҳам айтиляпти, Исо ҳам жаҳаннамга тушадику, дея Росулуллоҳ билан ҳужжат талашганида Исо ﷺни жаҳаннамдан истисно қилувчи ушбу оят нозил бўлди:

﴿إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتُ لَهُمْ مِنَا الْحُسْنَىٰ أُولَئِكَ عَنْهَا مُبَعَّدُونَ﴾

– „*Албатта Бизнинг томонимиздан гўзал (манзилатмартаба) берилган зотлар - ана ўшалар (жаҳаннамдан) узоқ қилинурлар*“ [21:101]

Аввалги оятдан ақлсиз нарсага нисбатан қўлланувчи «ما» ҳарфи луғатда тағлиб қоидаси билан қўлланиб, ақлли нарсалардан ҳисобланган Исо ﷺни ҳам ўз ичига олади, деган маъно бор. Шунинг учун мазкур оятдаги умумни ифодаловчи «ما» ҳарфи хослаб қўйилди ва бу «ما» ҳарфини ишлатишдаги афзал маъно ҳисобланди. Энди бу ердаги «ما» ақлсиз нарсага қўлланиб, тағлиб ишлатилмайди, деган гапга келсак, бу афзал гап эмас. Чунки иккинчи оят орқали Исо ﷺни бундан мустасно қилинганлиги учун бу гапга эҳтиёж йўқ.

б) Агар ақл эгасини гўё йўқ, деган эътиборда хитоб қилинса ҳамда мақсад унинг таъсир қилмагани учун эмас, балки бошқа махлуқотларга нисбатан озвиликни ташкил қилишини кўрсатиш бўлса, у ҳолда ақл эгасини тағлиб қилинмайди. Балки айни хитоб ақлсиз кимсаларга нисбатан қилинган бўлади. Аллоҳ Таоло айтади:

﴿وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ﴾

– „*Осмонлар ва ердаги бор нарсалар Аллоҳникидир*“ [3:109]

Бу оядта ақлсиз нарсалар мақсад қилинган бўлиб, Аллоҳ га бўйсунувчи ақлсиз махлуқотлар ақл эгаларига нисбатан жуда ҳам кўп, демакдир. Аллоҳ Таоло яна айтади:

﴿يُسَبِّحُ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ﴾

– „*Осмонлардаги ва ердаги бор нарса Аллоҳга тасбех айтур*“ [64:1]

Яъни Аллоҳнинг бутун мулки ичидаги Уни поклаб, тасбех айтиб, итоат қилувчи махлуқотлар ақл эгаларига нисбатан сонсаноқсиз жуда-жуда кўп, демакдир. Мақсад ўша ақл эгалари ва мукаллафлар орасидаги Ул Зотга тасбех айтмайдиганлар шаънини пастга уришдир.

в) Сўзловчи ва тингловчи ақл эгасининг сифат ва моҳиятини билмаса ёки сўзловчи билмагани учун дарҳол билмоқчи бўлса, ақлсиз бўлган тингловчининг услуби ақл эгаси билан бирга келади. Чунки араблар одати бўйича, бирор нарса яқинлашиб келаётганини кўрса, унинг сифат ва моҳиятини билмоқчи бўлиб, «ما هندا» дейди. Шунинг учун сифат ва моҳияти номаълум нарса тўғрисида ҳам суриширишади:

﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ أَسْجُدُوا لِلرَّحْمَنِ قَالُوا وَمَا الْرَّحْمَنُ﴾

– „Қачон «Рахмонга сажда қилинглар», дейилса, улар: «Нима у Раҳмон?, дейшиди“. [25:60]

﴿قَالَ فِرْعَوْنُ وَمَا رَبُّ الْعَلَمِينَ﴾

– „Фиръавн «Барча оламларнинг Робби ким?, деди“. [26:23]

﴿وَلَا تَحْلُّ هُنَّ أَن يَكْتُمُنَ مَا خَلَقَ اللَّهُ فِي أَرْضِهِنَ﴾

– „Улар учун Аллоҳ бачадонларида яратган нарсани яширишилари ҳалол бўлмайди“. [2:228]

﴿إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ إِذْ قَالَ لِبَنِيهِ مَا تَعْبُدُونَ مِنْ بَعْدِي﴾

– „Яъқубга ўлим келгач, у ўғилларига: «Мендан кейин нимага ибодат қиласизлар?, деди“. [2:133]

Яни Яъқуб тингловчига номаълум бўлган сигинилувчини дарҳол билмоқчи бўляпти. Мақсади инсон ўз ақли ва фитратидан фойдаланиб, бирордан нақл қилмасдан ҳам ўз яратувчисини таниш ва унга имон келтиришга қодир эканлигини баён қилишдир.

г) Агар ақл эгасига нарсаларни ҳалол ва ҳаром қилиш жиҳатидан хитоб қилинган бўлса, ақл эгаларига ҳам Аллоҳ Таолонинг ушбу оятларида келганидек, ақл эгаси бўлмаганларга ишлатилувчи «мә» ишлатилади:

﴿فَإِنِّي كُحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِّنَ النِّسَاءِ﴾

– „Сизлар учун никоҳи ҳалол бўлган аёлларга уйланаверинг“. [4:3]

﴿وَالْمُحَصَّنَتُ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ﴾

– „Эрлик аёллар (ҳам ҳаром қилинди). Магар (уруш-жангларда) эга бўлган чўриларингиз ҳалолдир“. [4:24]

﴿وَلَا تَنِّي كُحُوا مَا نَكَحَ إِبَاؤكُمْ مِّنَ النِّسَاءِ﴾

– „Оталарингиз уйланган хотинларни никоҳингизга олманг“. [4:22]

3. Ақл эгаси сифатини тағлиб қилиш.

Ақлсиз нарса ақл эгаларининг сифати билан сифатланса, ақл эгаси сифатини тағлиб қилинган бўлади. Мисол учун Аллоҳ Таоло айтади:

﴿إِذْ قَالَ يُوسُفُ لِأَبِيهِ يَأَبَتِ إِنِّي رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَبًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ رَأَيْتُهُمْ

لِي سَاجِدِينَ﴾

– „Эсланг, Юсуф отасига: «Эй ота, мен тушимда ўн бир юлдузни, яна қүёш ва ойни кўрибман, ҳаммалари менга сажда қилишаётган эмиши, деди“.

[12:4]

Бу ояти каримада «رَأَيْتُهُمْ» дея ақлсиз нарсалар ўрнига «رَأَيْتُهُمْ»

деб, ақл эгалари сифати келяпти. Бу ой, қуёш ва юлдузларни «سَاجِدِينَ» дея зоҳиран ақл эгалари сифати билан сифатлашдир. Яна бир мисол: Аллоҳ Таоло айтади:

﴿قَالَ بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هَذَا فَسَأَلُوهُمْ إِنْ كَانُوا يَنْطِقُونَ﴾

– „(Иброҳим) айтди: «Йўқ, бу ишни уларнинг каттаси мана бу (ҳайкал) қилди. Бас, (бутларингиздан) сўранглар, agar гапира оладиган бўлсалар“.

[21:63]

Бу оятда сўраш ҳам гапириш ҳам ақл эгаси сифатида келяпти. Демак, «كَبِيرُهُمْ» дея ақлсиз бўлган бутлар хитоби ўрнига «كَبِيرُهُمْ» дея ақл эгаси хитоби билан ҳамда «فَاسْأَلُوهُمْ» билан тағлиб қилинди.

Мулоҳаза:

Юқорида араблар тағлибни умум сийғасида ишлатишларини айтдик. Шунингдек, улар тағлибни хос сийғада ҳам ишлатишади ва буни мусанно (тасния) тағлиби, дейилади. Масалан, улар муфрад сўзини тасния қилиб ишлатишади. Бундан мақсад, ўша муфрад у билан жинси бошқа, аммо ўзаро боғлиқ бўлган яна бир муфрадга далолат қилишидир. Масалан, «قرآن» дейишса, ой ва қуёшни, «والدان» дейишса, ота ва онани назарда тутишади. Шунга ўхшаш, иккита муштарак нарсани битта тасния сифат билан айтишади. Масалан, Маккадаги иккита салобатли «قيفعان» ва «أبو قيس» тофларини битта тасния сўз билан «الأخستان» ва «السودان» дейишади. Хурмо ва сув ёки чаён ва илонни ҳам «الأسودان» дея битта тасния билан айтишади.

Умумни хослаш:

Умумий маънони англатувчи сўзни хос маънога хослаш (айлантириш) билан унинг мутлақо хос қилиш мумкин.

Хослаш далолатлари:

Биринчи: муттасил (бошқа жумлага алоқадор) хослаш далолатлари.

Иккинчи: алоҳида хослаш далолатлари.

Биринчи: Муттасил хослаш далолатлари:

а) Истисно:

Истисно «لَا يَكُونُ، لَيْسَ، مَا خَلَّ، مَا عَدَّا، عَدَا، حَاسِهَا، سَوَى، غَيْرُ، إِلَّا» ҳарфларирид.

1. Аслида «إِلَّا» истисно ҳарфи. Аммо муттасил истисно ҳолатида яъни мустасно мустасно минҳунинг жинсидан бўлган ҳолатда у хосланади: Аллоҳ Таоло айтади:

﴿فَنَجِّيْنَاهُ وَأَهْلَهُ أَجْمَعِينَ إِلَّا عَجُوزًا فِي الْعَبَرِينَ﴾

– „*Бас Биз унга ва унинг барча аҳли тобеъларига најсом бердик. Магар* (азоб остида) *қолгуучилардан бўлган бир кампирга*“.

Бу оятда «العجوز» сўзи «من اهله» дан мустасно. Яъни кампир уларнинг жинсидан бўлиб, бу ерда истисно орқали хослов бўляпти.

2. Аммо «إِلَّا» баъзан бошқа маъноларда келади ва бунда истисно билан хослов бўлмайди. Масалан, Аллоҳ Таолонинг ушбу қаломида келганидек, мунқатиъ мустасно, яъни мустасно мустасно минҳу жинсидан бўлмаслиги ҳам мумкин:

﴿وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَكِ كَيْفَ آتَيْنَاكَ إِلَّادَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ﴾

– „*Эсланг*, (эй Мухаммад), *Биз фаришталарга Одамга таъзим қилинг дейшишимиз билан саждага эгилдилар. Фақат Иблис (сажда қилмади)*“.

Бу оятда «المَلَكَةُ» «إِبْلِيسُ» жинсидан эмас, шунинг учун маъно иблис сажда қилмади, деганни англатади.

3. «إِلَّا» ҳаср ҳарфи бўлиб келади. Бу ҳолда ҳам истисно орқали хослов ҳаср бўлмайди: Аллоҳ Таоло айтади:

﴿وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّسُولُونَ فِي الْعِلْمِ﴾

– „*Унинг (муташобиҳнинг) таъвилини фақат Аллоҳ билади ва илмда сабит бўлганлар* (ҳам биладилар)“.

[3:7]

4. Баъзан «**إِلَّا**» ҳарфи мулғот (амал қилмайдиган) истисно бўлади. Бундай ҳолда «**إِلَّا**»дан кейинги сўз «**إِلَّا**»дан аввалги сўздан бадал бўлади. Масалан, «**إِلَّا إِلَهٌ لَا إِلَهٌ لَا**» сўзини олайлик. Бунда «**إِلَهٌ**» сўзи истиснога мансуб эмас. Балки, жинс учун келган нафи «**لَا**»си ва унинг исмидан бадал бўляпти. Яъни раф ҳолидаги мубтадо бўлмиш «**إِلَهٌ لَا**»дан «**إِلَهٌ**» сўзи раф ҳолатидаги бадал бўляпти.

5. «**إِلَّا**» баъзан ўзидан аввалги сўзниг сифати каби «**غَيْرُ**» маъносида келади. Бунда ҳам истисно орқали хослов бўлмайди: Аллоҳ Таоло айтади:

﴿كُوَّاْنَ فِيمَا اَهْلَمَ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَ تَأْمِيْلَهُ﴾

— „Агар (осмону заминда) Аллоҳдан ўзга илоҳлар бўлганида, ҳар иккиси бузилиб кетар эди“. [21:22]

Яъни Аллоҳдан ўзга, демакдир. Чунки агар бу ерда «**إِلَّا**» ҳарфи истисно бўлганида, маъно «осмонлар ва ернинг бузилишига сабаб у ерда илоҳлар бор-у, Аллоҳ бўлмаганли», деганни англатар эди. Яъни «осмонлар ва ерда илоҳлар билан бирга Аллоҳ ҳам бўлганида, иккаласи ҳам бузилмаган бўларди», деган маъно чиқиб қоларди. Бундай маъно албатта ботилдир. Чунки бузилиш сабаби ана шу илоҳлар билан Аллоҳнинг бўлмаганлиги эмас, балки фақат Аллоҳнинг бўлмаганлигидир. Яъни қачон ер ва осмонда Аллоҳдан ўзга илоҳлар бўлса, улар бузилиб кетган бўлар эди, демакдир. Мана шунда «**إِلَّا**» ҳарфи истисно эмас, «**غَيْرُ**» маъносида келган бўлади. Демак, оят маъноси «агар Аллоҳдан истисно илоҳлар бўлганида ҳар иккаласи ҳам бузилиб кетар эди», деган маъно эмас, балки «Аллоҳдан ўзга илоҳлар бўлганида, ҳар иккиси бузилиб кетар эди», деган маънони англатади ва илло фойри маъносида келган бўлади. Илло билан иллодан кейинги сўз яъни «**إِلَّا إِلَهٌ**» сўзи эса «**إِلَهٌ**»га сифат бўлади. Чунки илло ҳарф бўлгани боис, ундан аввалги сўз, яъни мавсуфнинг ҳаракати сифатга кўчади. Ояти Каримадаги «**إِلَهٌ**»нинг ҳаракати раф бўлгани учун унинг сифати бўлмиш «**إِلَهٌ**» сўзи ҳам раф бўлади. Агар илло ҳарфи истисно бўлганида эди, ундан кейинги ҳарф насл ҳолида бўларди.

Чунки унинг олдида исбот оқимидаги мустасно келиб, буни насл белгилаб берган бўлар эди.

б) «غَيْرُ»:

Бу ҳарф баъзан истисно учун илло маъносида келади. Бундай ҳолатда фойрининг ҳаракати иллодан кейинги мустасонинг ҳаракати билан бир хил бўлади. Аллоҳ Таолонинг ушбу каломи бунга мисолдир:

﴿لَا يَسْتَوِي الْقَعْدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ غَيْرُ أُولَئِكَ الظَّرَرُ وَالْجَهَدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ﴾

– „Мўминлардан ўзлари бешикаст бўлиб туриб (жиҳодга чиқмай) ўтириб олган кишилар билан Аллоҳ йўлида мол ва жонлари ила кураиган зотлар баробар бўлмайди“. [4:95]

«غَيْرُ» ҳарфи мутавотир даражасида қўйидагича ўқилади:

Раф ўқилса, «الْقَاعْدُونَ» сўзига сифат бўлади.

Насб ўқилса, мустасно бўлади.

1. Истисно орқали хослов дуруст бўлиши учун шарт шуки, ҳақиқий маънода истисно билан мустасно минху ўртасида боғлиқлик бўлсин ва истисно қилиш орасида одатдан кўпроқ вақт узилиш бўлмасин. Орада бир ой ўтса ҳам истисно қилса дуруст бўлади, дегувчиларнинг гапи қўйидаги далилларга кўра, рад этилади:

а) Ресуллоро Ҳинднинг ушбу ҳадислари:

«مَنْ حَلَفَ إِلَى شَيْءٍ فَرَأَى غَيْرَهُ خَيْرًا فَلَيُؤْتِ الَّذِي هُوَ خَيْرٌ وَلِيَكُفُرْ عَنْ يَمِينِهِ»

«Ким бир нарсага қасам ичса-ю, ундан яхшироғини кўриб қолса, яхшироғига келсин (қилсин) ва қасамига каффорат берсин».¹⁷⁹

Ҳадисдан кўриниб турибдики, истиснони узоқ муддатдан кейин ҳам қилиш дуруст бўлганида эди қасам ичган киши истисно қилинган ва каффорат тўламаган бўлар эди.

б) Лугатшунослар узоқ вақтдан кейин истисно қилишни тартибли гап, деб ҳисоблашмайди ва буни арабларнинг гапларига киритишмайди. Шунинг учун «لَفْلَانْ عَلَىٰ عَشَرَةِ دَرَاهِمٍ» «لَفْلَانْ عَلَىٰ عَشَرَةِ دَرَاهِمٍ إِلَّا دِرْهَمًا» дейилса, кейин бир ой ё бир йил ўтгач, дейилса, у ҳолда, на ростгўйнинг рост гапини, на ёлғончининг ёлғон гапини билиб

(179) Бухорий: 6158, 7000. Муслим: 3113.

бўлар, на қасам, ваъда ҳамда таҳдидга ишонч ҳосил бўлар эди. Ваҳоланки, буларга таяниш шаръий далиллар орқали собит бўлгандир.

2. Муттасил истиснога (фуқаҳолар ўртасида) маълум бўлган нарсалар тўғрисида ихтилофсиз амал қилинади. Масалан:

﴿إِلَّا مَنْ أَكْرَهَ وَقَلْبُهُ مُطَمِّنٌ بِالْيَمَنِ﴾

– „Лекин ким қалби иймон билан ором олгани ҳолда (куфр калимасини айтишига) мажсбур қилинса, (унинг иймонига зиён етмас)“.

Ушбу оят аввалида умумийлик сифати хосланган.

3. Истисно ўзига энг яқин мустаснога қайтади:

﴿إِلَّا إِلَّا لُوطٌ إِنَّا لَمُنَجِّوْهُمْ أَجَمِيعُـ﴾

– „Магар Лут аҳлига эмас. Албатта, Биз уларнинг ҳаммасини кутқаргувчимиз. Факат унинг хотини истиснодир“.

[15:59-60]

Бу оядда Лутнинг хотини қутқарилувчилардан мустасно бўлиб, истисно қутқарилувчиларга боғланяпти.

Айтишларича, луғатшунослар «عَلَى لِفْلَانِ عَشَرَةُ دَرَاهِمٍ إِلَّا ثَلَاثَةُ إِلَّا دَرْهَمٌ» дейилса, бу гап ва унинг талабларига тўғри келади дейишади. Яъни бу $10 - (3 \cdot 2) = 9$ дирҳам, деганни англатади. Чунки бу сўздаги «الدرهمين» сўзи «ثلاثة»дан мустасно, у эса «عشرة»дан мустаснодир. Фуқаҳолар ўртасида ихтилофсиз деб билинган истисно мана шудир.

4. Мустасно мустасно минхунинг жинсидан бўлиши лозим. Аммо унинг жинсидан бўлмаса, унда ихтилоф бўлади ҳамда ман қилувчи бирор қарина бўлмаса, унга амал қилиш дуруст бўлаверади ва бу мунқатиъ истисно, дейилади:

﴿ثُمَّ قُلْنَا لِلْمَلَئِكَةِ أَسْجُدُوا لِأَدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ لَمْ يَكُنْ مِنَ السَّاجِدِينَ﴾

– „Сўнгра фаришталарга: «Одамга сажеда қилинглар», дейишшимиз билан улар сажеда қилдилар. Магар иблис сажеда қилгувчилардан бўлмади“.

[7:11]

﴿وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَئِكَةِ أَسْجُدُوا لِأَدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ كَانَ مِنَ الْجِنِّ فَفَسَقَ عَنْ

أمرِ رَبِّهِ﴾

– „Эсланг, (эй Мұхаммад), фаришталарга Одамға таъзим қилинг, дейишишимиз билан саждага әгилдилар. Фақат ибليس (сажда құлмади). У жинлардан эди. Бас, Парвардигорининг амрига бўйинсунишдан бош тортди“ [18:50]

Иблис эса фаришталар жинсидан эмас, жинлар жинсиандир.

﴿فَإِنَّهُمْ عَدُوٌ لِّي إِلَّا رَبُّ الْعَالَمِينَ﴾

– „Шак-шубҳасиз улар мен учун душмандир (бас мен уларга ибодат құлмайман), магар барча оламлар Парвардигоригагина (ибодат құлтурман)“ [26:77]

﴿وَمَا هُم بِّئْسٌ مِّنْ عَلَمٍ إِن يَتَّسِعُونَ إِلَّا الظَّرَفَ﴾

– „Холбукы улар учун бу ҳақда (яғни, фаришталарнинг қайси жинседан эканлыги ҳақида) бирон билим-хүжжат үйқдир. Улар фақат гумон-тажминга эргашурлар холос“ [53:28]

«وَكُلَّدَةٌ لَّيْسَ بِهَا أَنِيْسٌ إِلَّا الْيَعَافِرُ وَإِلَّا الْعِيْسُ»⁽¹⁸⁰⁾

«أَنِيْسٌ» «الْأَنِيْسُ» сүзи жинсидан эмас.

Бунга арабларнинг ушбу сўзлари ҳам мисол бўлади: «مَا زَادَ إِلَّا نَفْصَ، مَا بِالدَّارِ أَحَدٌ إِلَّا الْوَتَدَ»

5. Истисно ҳукми шуки, агар истисно бир бирига атф бўйлан хитоб ёнида келса, энг яқин маътуфга қайтади ва то бирор қарина келмас экан, ўзидан аввалгига қайтмайди:

﴿وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحَصَّنَتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شَهَادَةٍ فَأَجْلِدُوهُمْ ثَمَنِنِ جَلْدَةً﴾

﴿وَلَا تَقْبِلُوا هُمْ شَهَادَةَ أَبَدًا وَأُوتِلَّكُمْ هُمُ الْفَسِّقُونَ إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ بَعْدِ دَلِيلٍ وَأَصْلَحُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ﴾

– „Покиза аёлларни бадном қилиб, сўнгра тўртта гувоҳ келтира олмаган кимсаларни саксон дарра уринглар ва ҳеч қачон уларнинг гувоҳликларини қабул құлманглар! Улар фосиқ-итоатсиз кимсалардир. Магар шундан кейин тавба қилиб, (ўзларини) тузатган кишиларгина (бундан мустаснодир). Зеро Аллоҳ магфиратли, раҳимлидир“ [24:4-5]

(180) оқ-малла аралаш рангли туже. «يَغْفُرُ» эса тупроқранг ёки умуман кийик.

Бу оядта истисно фақат тавба қилган тұхматчини фосиқликдан мустасно қиляпти аммо уни гувоҳлик беришига рухсат бермаяпти ва жазо олишдан ҳам мустасно қилмаяпти.

а) Шарт ва унинг ушбу машхур ҳарфлари билан хослаш: енгил «إِنْ»، «إِذَا»، «مَهْمَا»، «مَنْ»، «حَيْثُمَا»، «إِذْمَا»، ақл әгаси бўлган «مَنْ»، ақл әгаси бўлмаган «مَا»; албатта келиши зарур бўлган нарсага нисбатан «إِذْ» каби.

﴿وَلَكُمْ نِصْفُ مَا تَرَكَ أَزْوَاجُكُمْ إِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُنَّ وَلَدٌ﴾

– „Сизларга хотинларингиз қолдирган меросдан — agar улардан фарзанд қолмаган бўлса — ярми тегур“. [4:12]

Бу оядта хотиннинг мулки эрга хосланиб берилган. Шу шарт биланки, хотини қиз ё ўғил бўлишидан қатъий назар, фарзанд қолдирмаган бўлиши лозим.

б) Умумни сифат билан хослаш:

﴿وَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ مِنْكُمْ طَوْلًا أَنْ يَنْكِحَ الْمُحْصَنَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ فَمِنْ مَا مَلَكْتُمْ﴾

﴿أَيْمَنُكُمْ مِنْ فَتَيَّبِتُكُمُ الْمُؤْمِنَاتِ﴾

– „Кимингиз озод мўмина аёлларга уйланишига қодир бўлмасангиз, қўл остингиздаги чўри мўмина қизларингиздан бирига уйланаверинг“. [4:25]

Бу ҳукм эркакка чўриси мўмина бўлган тақдирдагина унга уйланишга рухсат беради. Агар чўри мўмина бўлмаса, унга уйланиш ножоиздир.

в) «Омма»дан бадали баъзни хослаш:

«أَلِيٰ» «حَتَّىٰ» «إِلَيْ» ва ҳарфлари. Бунда ушбу ҳарфлардан кейинги ҳукм аввалгининг ҳукмидан бошқача бўлиши лозим:

﴿فَأَغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعِينِ﴾

– „Юзларингизни ҳамда қўлларингизни чиганоқларигача ювинг, бошларингизга масх тортинг ва оёқларингизни ошиқларигача ювинг“. [5:6]

Агар фоя ҳарфларидан кейинги ҳукм ундан аввалги ҳукмдан бошқача бўлмаса, у ҳолда, бу ҳарф фоя ҳарфи бўлмай қолади. Шунинг учун «إِلَى» ва «حَتَّى» ҳарфларидаги хослаш далолатларини бекор қилишга тўғри келади. Фоя битта ёки бир нечта бўлиши мумкин. Битта фоя мисол: «أَكْرَمْ بَنِي تَمِيمَ أَبْدَا إِلَى أَنْ يَدْخُلُوا الْدَّارَ...». Бу гапда ҳурмат қилишни ҳовлига киришларидан аввалга хосланяпти ҳамда ҳурмат қилиш маъносини ҳовлига киргандан кейин олиб ташланяпти. Агар ушбу «إِلَى» ҳарфи келмаганида, ҳурмат қилиш уйга киришгандан кейин ҳам умумий бўлиб турган бўларди.

Агар фоя бир нечта бўлса, ё жамга ё бадалга қаратилган фоя бўлади. Жамга қаратилган фояга мисол: «أَكْرَمْ بَنِي تَمِيمَ أَبْدَا إِلَى أَنْ يَدْخُلُوا الْطَّعَامَ الْدَّارَ وَيَأْكُلُوا الطَّعَامَ». Бу мисолда ҳурмат қилиш то икки фоя тугагунча давом этиб, ундан нарига ўтмаслигига хосланяпти. Бадалга қаратилган фояга мисол: «أَكْرَمْ بَنِي تَمِيمَ أَبْدَا إِلَى أَنْ يَدْخُلُوا الْدَّارَ أَوْ السُّوقَ». Бу мисолда ҳурмат қилиш то икки фоянинг бирига, уларнинг қайсинасига аввал етилгунига қадар хосланяпти.

д) Умумни шу умумга боғлиқ, мустақил бир гап билан хослаш:

Бунда хосланиши лозим бўлган умумий нусусни муттасил (шу нусусга алоқадор) бирор нусус билан хосланган бўлади. Бу хослаш истисно, шарт, сифат, бадал ва фоясиз, хослашга дахлдор бўлган баъзи вақтларда алоҳида далиллар, деб ҳам аталади. Бу ерда уни зикр қилишимиздан мақсад эса унинг айнан мана шу нусусга алоқадор бўлганидир.

﴿فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمْ أَلْشَهَرَ فَلِيَصُمُّهُ﴾

– „*Бас, сизлардан ким бу ойга ҳозир бўлса, рўза тутсин*“.

[2:185]

Бу оятда ойни гувоҳи бўлган ҳар бир кишига рўза умумий фарз бўлган. Аммо бу оятга эргашиб, у билан боғлиқ бўлиб келган бир гап (оят) борки, гарчи у мустақил келган бўлса-да, хаста билан мусофири бу умумийликдан чиқариб қўйган:

﴿وَمَنْ كَانَ مَرِيشًا أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ فَعِدَّةُ مِنْ أَيَّامٍ أُخْرَ﴾

– „*Ва ким хаста ёки мусофири бўлса, у ҳолда саногини бошқа кунларда тутади*“.

[2:185]

Муттасил (бошқа нусусга алоқадор), мустақил гап билан хослаш – жумлалар кўп бўлса – энг яқин жумлагага қайтади.

﴿وَمَهْتُ نِسَاءِكُمْ وَرَبِّيْبُكُمُ الَّتِي فِي حُجُورِكُمْ مِنْ نِسَاءِكُمُ الَّتِي دَخَلْتُمْ﴾

بەھىء

— „Қайноналарингиз, жинсий алоқада бўлган хотинларингизнинг тарбиянгизда бўлган қизлари (ҳаром қилинди)“.

Бу оятда бошқалардан фарқли айрим ўғай қизлар хосланяпти ва бу хослаш фақат уларга чекланган. Чунки у энг яқин жумла бўлиб, қайноналарга қайтмайди. Яъни хотин билан қўшилган бўлиш уларнинг қизларини ҳаром қиласди, қайноналарни ҳаром қилмайди. Чунки хотиннинг онаси (қайнона) — хотин билан қўшилган бўлиш ё қўшилган бўймасликдан қатъий назар — хотин билан никоҳ қилинган пайтдан бошлаб ҳаром қилингандир. Масалан, киши бир аёлни никоҳига олса-ю, у билан қўшилмасдан туриб талоқ қилган бўлса, қайнонаси ҳаром бўлади, бу пайтда унинг қизи унга ҳалол бўлади.

Иккинчи: Алоҳида хослаш далолатлари:

1. Ақида масаласида умумни ақлий далил билан хослаш: Аллоҳ Таоло айтади:

﴿اللَّهُ خَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ﴾

— „*Аллоҳ барча нарсанинг Яратувчисидир*“.

[39:62]

2. Куръонни Куръон билан хослаш: Аллоҳ Таоло айтади:

﴿وَأَولَتُ الْأَحْمَالِ أَجْلُهُنَّ أَنْ يَضَعُنَ حَمَّهُنَّ﴾

— „*Хомиладор (аёл)ларнинг (идда) мууддатлари ҳомилаларини тугшилари*дир“.

[65:4]

Бу оят мана бу оятни хослайди:

﴿وَالَّذِينَ يُتَوَفَّونَ مِنْكُمْ وَيَدَرُونَ أَرْوَاجًا يَتَرَصَّصَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةً أَشْهُرٍ وَعَشْرًا﴾

— „*Сизлардан вафот қилган кишилар хотинларини қолдирган бўлсалар, улар тўрт ою ўн кун идда саклаб турадилар*“.

[2:234]

Шунингдек, Аллоҳ Таолонинг ушбу

﴿وَالْحَصَنَتُ مِنَ الَّذِينَ أَوْتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ﴾

— „*Сизлардан илгари Китоб берилган кимсалардан бўлган ўзларини ҳаромдан саклаган аёллар ҳам ҳалолдир*“.

[5:5]

деган ояти ҳам мана бу оятни хослайди:

﴿وَلَا تَنِكُحُوا الْمُشْرِكَتْ حَتَّىٰ يُؤْمِنَ﴾

— „То имонга кирмагунларича муширика аёлларга уйланманглар“. [2:221]

3. Суннатни Суннат билан хослаш: Ресулларханың бундай дедилар:

«لَا رَكَأَةَ فِيمَا دُونَ حَمْسَةَ أَوْ سُقٍ»

«Беш васақ (олти соя)дан оз бўлса, закот берилмайди».¹⁸¹

Ресулларханинг бу сўзлари мана бу сўзларини хослайди:

«فِيمَا سَقَتِ السَّمَاءُ عُشْرُ»

«Осмон сугорган экинлардан ушр берилади».¹⁸²

4. Суннатни Қуръон билан хослаш:

﴿وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبَيَّنَنَا لِكُلِّ شَئٍ﴾

— „Сизга — ҳамма нарсани баён қилиб берувчи, Қуръонни нозил қилдик“. [16:89]

Бу оятдаги «нарса» таркиби Суннат ҳам киради.

Ҳудайбия сулҳида бундай дейилган:

«أَنْ لَا يَأْتِيَكَ أَحَدٌ مِنَ وَإِنْ كَانَ عَلَىٰ دِينِكَ إِلَّا رَدَدْتُهُ»

«Биздан бирор киши сенинг олдинга келмайди. Агар у сенинг динингда бўлса ҳам, уни бизга қайтарасан».¹⁸³

Сулҳдаги шарт аёлга ҳам, эркакка ҳам умумий. Аллоҳ ёкиятади:

﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِذَا جَاءَكُمُ الْمُؤْمِنَاتُ مُهَاجِرَاتٍ فَامْتَحِنُوهُنَّ اللَّهُ أَعْلَمُ

﴿بِإِيمَنِهِنَّ فَإِنْ عَلِمْتُمُوهُنَّ مُؤْمِنَاتٍ فَلَا تَرْجِعُوهُنَّ إِلَى الْكُفَّارِ﴾

— „Эй мўминлар, қачон сизларга мўминалар ҳижрат қилиб келсалар, сизлар уларни имтиҳон қилиб кўринглар. Аллоҳ уларнинг имонларини жуда яхши билгувчиодир. Бас, агар сизлар уларнинг мўмина эканликларини билсангизлар, у ҳолда, уларни кофирларга қайтарманглар“.

[60:10]

(181) Бухорий: 1366. Муслим: 1628. Насойи: 2438: Ибн Можа: 1783.

(182) Бухорий: 1388. Муслим: 1630.

(183) Бухорий: 2553. Барродан, у Масур ва Марвондан: 2512, 2529. Термизий: 3493. Абу Довуд: 2384. Аҳмад: 18166.

Бу билан Суннатни Қуръон билан хосланяпти ва эркакка ҳам, аёлга ҳам умумий бўлган «أَحَدٌ» эса бу оят билан фақат эркакларга хос бўляпти.

5. Қуоённи Суннат билан хослаш:

Аллоҳ Таолонинг

﴿وَأَحِلَّ لَكُمْ مَا وَرَآءَ ذَلِكُمْ﴾

– „Мана шулардан бошқалар сизлар учун ҳалол қилинди“.[4:24] деган каломини Абу Ҳурайра Росууллоҳ ﷺдан ривоят қилган қуидаги ҳадис билан саҳобалар хосладилар:

«لَا شَكَحَ الْمَرْأَةُ عَلَى عَمَّتِهَا وَلَا خَالِتَهَا»

«Аёл ўзининг аммаси ва холаси устига никоҳ қилинмайди».¹⁸⁴

Шунингдек, саҳобалар Аллоҳ Таолонинг ушбу

﴿يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ لِلذِّكَرِ مِثْلُ حَظِ الْأُنْثَيَنِ﴾

– „Аллоҳ фарзандларингизга (тегишили мерос) ҳақида бир ўғил учун икки қиз улуши баробарида мерос беришини амр қилур“.[4:11] деган каломини ҳам Росууллоҳ ﷺнинг ушбу қатор ҳадислари билан хосладилар:

«ئَخْنُ مَعَاصِرُ الْأَنْبِيَاءِ لَا تُورِثُ مَا تَرَكْنَاهُ صَدَقَةً»

«Биз Пайғамбарлар жамоаси ортимиздан садақа қилиб мерос қолдирмаймиз».¹⁸⁵

«الْقَاتِلُ لَا يَرِثُ»

«Қотил мерос олмайди».¹⁸⁶

«لَا يَرِثُ الْكَافِرُ مِنَ الْمُسْلِمِ وَلَا الْمُسْلِمُ مِنَ الْكَافِرِ»

«Кофири мусулмондан ва мусулмон кофиридан мерос олмайди».¹⁸⁷

Аллоҳ Таолонинг ушбу каломи ҳам қуидаги ҳадис билан хосланди:

﴿وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوْا أَيْدِيهِمَا﴾

– „Ўгри аёл ва ўгри эркакни қўлларини кесинг“.

[5:38]

(184) Абу Ҳурайра йўлидан Муслим ва Ибн Ҳибbon ривояти.

(185) Бухорий: 2862. Муслим: 3302.

(186) Термизий: 2135 у саҳиҳ эмас, Аҳмад: 49 \ 1.

(187) Бухорий: 1485. Муслим: 3027.

«لَا تُقْطِعُ إِلَّا فِي رُبْعِ دِيَنَارٍ»

«Бир динорнинг тўртдан бирини ўйирласагина (қўл) кесилади».¹⁸⁸

6. Куръон ва Суннатни ижмо билан хослаш:¹⁸⁹

Ижмо қазф (пок аёлларга тухмат қилиш) ҳақидаги оятни қулга жазо беришда ярмини бериш билан хослади. Чўрига бўлгани каби

7. Умумни мафҳум билан хослаш. Мафҳум мувофақат ё мухолафат бўлишининг фарқи йўқ:

Кўйларнинг барчасига умумий закот бериш тўғрисида келган нусусни ушбу ҳадис билан хослади:

«فِي الْعِنْمِ السَّائِمَةِ زَكَاءً»

«Яйловда ўтловчи қўйларига закот бор».¹⁹⁰

Бу нусус мафҳуми билан емлаб боқилувчи қўйларга закот бериш фарз эмаслиги баён қилинди. Умумий бўлиб келган ҳадис мана бу:

«وَفِي الْعِنْمِ مِنْ أَرْبَعِينَ شَاهَةً، شَاهَةً إِلَى عِشْرِينَ وَمَائَةً»

«Қирқта қўйга битта қўй, бир юз йигирматағача битта қўй».¹⁹¹

Ушбу ҳадис биринчи ҳадис мафҳуми билан хосланган. Яъни емлаб боқилган қўйларга закот йўқ.

8. Умумни қиёс билан хослаш:

Агар қиёсда иллат келганилиги бирор нусус ва ижмоъда собит бўлса, ана шу иллат билан умумни хослаш мумкин. Чунки бундай ҳолатда иллат далил вазифасини ўтаб, далил билан хослаш мумкин бўлганидек, иллат билан ҳам хослаш мумкин бўлади.

Мана шулар муттасил ва алоҳида хослаш далолатлариdir. Хослаш тўғрисида ўрганар эканмиз, унинг Куръони Каримда жуда кўп келганини гувоҳи бўламиз. Ҳатто айрим уламолар хосланмайдиган бирорта ҳам умумий нарса қолмаган бўлса керак, деган тасаввурга боришган. Аммо Куръони Каримда ўз умумийлигича ўзгармай қолганлар ҳам мавжуддир. Бироқ улар хосланувчи умумларга нисбатан оздир.

(188) Бухорий: 6291. Муслим: 3189.

(189) ???

(190) Абу Довуд: 96\2. Байҳақий: 99\4.

(191) Бухорий: 1362. Термизий: 564. Насойй: 2404. Абу Довуд: 1339. Ибн Можа: 1797. Аҳмад: 68.

Умумийлигича қолувчи нарсаларга ҳеч қандай хослаш мүмкін бўлмайдиган илоҳий қонунлар мисол бўлади: Масалан, Аллоҳ Таолонинг қўйидаги оятлари каби:

﴿وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيًّا﴾

– „Барча жонли мавжудотни сувдан (пайдо) қилдик“. [21:30]

﴿وَمَا مِنْ ذَآكِرَةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا﴾

– „Ўрмалаган нарса борки, барчасининг ризқи Аллоҳнинг зиммасидадир“. [11:6]

﴿وَلَكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ فَإِذَا جَاءَ أَجَلُهُمْ لَا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ﴾

– „Ҳар бир умматнинг ажали бор. Бас, қачон уларга ажсаллари келса, уни бирон соатга четга ҳам, илгарига ҳам сура олмайдилар“. [7:34]

Умумий сўзнинг ҳукми:

Агар сўз хословчи далолатдан мутлақо озод шаклда келса, унинг ҳукми қандай бўлади?

Баъзилар бундай деган: Барча хабар ва амрлар тўғрисида келган сўзлар умумий бўлиб, уларнинг бирортаси ҳам хосланмайди ва то бирор далил топилмагунча уларга тўхталмайди.

Баъзилар бундай деган: Барча хабар ва амрлар тўғрисида келган сўзлар хосдир. То умумийлик далолати топилмас экан, уларда камроқ исмлар учрайди. Сўздан умумийлик маъноси ифодаланаётган бўлса, унга хослик маъносини берган яхшироқ.

Баъзиларнинг айтишича, ҳар иккаласида ҳам тўхталиш лозим. Чунки сўзда ҳар иккиси ҳам учраши эҳтимол бўлиб, худди жумлаларда бўлганидек, сўзда ҳам бирор баён керак бўлади.

Буларнинг тўғриси шуки, умумийликни ифодалаётган сўзнинг далолати то хословчи далолат топилмас экан, умумий бўлиб туради. Мисол учун:

1. Юқорида баён қилганимиздек, араб тилида жинсни ифодаловчи умумий сўзлар, ақл эгаларини ифодаловчи умумий сўзлар ҳамда ақлсиз нарсаларни ифодаловчи умумий сўзлар мавжуд.

Кўръон ҳам, Суннат ҳам араб тилида. Агар Аллоҳ Таолонинг каломи ва Росули ﷺнинг хитобидаги бирорта сўз умумий бўлиб келган бўлса, демак, унга лугатда берилган аслий маъно берилади.

Асл-тоза араблар юқорида айтганимиздек, умумий сўзлар учун ҳам, хос сўзлар учун ҳам ажратиб турувчи маҳсус сийгалар белгилашди. Ҳатто улар тавкид қоидасида умум ва хос ўртасини ажрата олишди. Умум тавкид қоидасида улар «رَأَيْتُ الرِّجَالَ عَيْنَهُ نَفْسَهُ» дейишди, дейишмади. Хос тавкиди қоидасида «رَأَيْتُ زَيْدًا عَيْنَهُ نَفْسَهُ» дейишди, аммо «رَأَيْتُ زَيْدًا كُلَّهُمْ أَجْمَعِينَ» дейишмади.

Шунингдек, улар хабарни амрдан ажратиб турувчи, истихборни эса хабарлардан ажратиб турувчи сийгаларини белгилашди. Ҳар бир киши умумий сўзни хос сўздан ажратиб тушуниб олиши учун уларнинг ҳар бирига алоҳида сийга қўйишиди.

2. Умумий сўз далолати Қуръони Каримда событ бўлган. Буни қуидаги мисолларда келтирамиз:

а) Аллоҳ Таоло айтади:

﴿إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُوْنِ اللَّهِ حَصَبٌ جَهَنَّمَ﴾

– „(Эй мушиклар), сизлар ҳам, Аллоҳни қўйиб сигинаётган нарсаларингиз ҳам жаҳаннам ўтиналаридир“ [21:98]

Бу оят нозил бўлганда Зибъарий «Муҳаммад билан тортишаман» деди ва Набий ﷺ олдиларига келиб, «мен фаришталарга ҳам Масихга ҳам сифиндим, энди улар жаҳаннамга киришар эканда?», деди.¹⁹² Шундай деб Зибъарий «ما»нинг умумийлигига далил келтирди. Набий ﷺ бу гапини инкор қилмадилар. Чунки Аллоҳ Таолонинг юқоридаги каломини инкор қилиб эмас, балки хослаган ҳолда ушбу ояти нозил бўлди:

﴿إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُمْ مِنَا الْحُسْنَى أُولَئِكَ عَنْهَا مُبَعِّدُونَ﴾

– „Албатта Бизнинг томонимиздан гўзал (манзилат-мартаба) берилган зотлар - ана ўшалар (жаҳаннамдан) узоқ қилинурлар“ [21:101]

б) Аллоҳ Таоло айтади:

(192) бир ривоятда келишича, Зибъарий шундай дегач, Росулуллоҳ ﷺ унга бундай дейдилар: «أَبْهَلَكَ بِلْفَةٍ قَوْنِك! أَمَا عَلِمْتَ أَنْ مَا لَمْ يَعْلَمْ لَا يَعْلَمُ؟» Ўз қавминг луғатини билмаслигинг қандай ҳам уят. «ما» ҳарфи ақлсиз нарсага нисбатан келишини билмайсанми?».

﴿وَلَمَّا جَاءَتْ رُسُلًا مِّنْ أَهْلِ الْكِتَابِ قَالُوا إِنَّا مُهَلَّكُونَ أَهْلِ هَذِهِ الْقَرْيَةِ إِنَّ
أَهْلَهَا كَانُوا ظَلَمِينَ ﴾ قَالَ إِنَّ فِيهَا لُوطًا قَالُوا نَحْنُ أَعْلَمُ بِمَنْ فِيهَا
لَنْ نَجِيَنَّهُ وَأَهْلَهُ إِلَّا امْرَأَهُ كَانَتْ مِنَ الْغَيْرِينَ﴾

— „Қачонки Бизнинг элчиларимиз Иброҳимга хушхабарни келтиришигач, (элчиларимиз) айтдилар: «Албатта, бизлар уишибу шаҳар аҳлини ҳалок қилгувчиидирмиз. Чунки унинг аҳли золим — коғир бўлдилар. Иброҳим: «Ахир у жойда Лут бор-ку?» — деди. Улар айтдилар: «Бизлар У жойда ким борлигини яхшироқ билгувчиидирмиз. Албатта бизлар Лутни ва унинг аҳли-оиласини кутқарурмиз. Магар унинг хотини ҳалок бўлгувчилардандири“.

[29:31-32]

Оятдан маълум бўлишича, Иброҳим фаришталарнинг «أَهْلُ
هَذِهِ الْقَرْيَةِ» деган сўзларидан умумийликни тушунди ва улардан
ӯша шаҳар аҳлидан бўлган Лут тўғрисида сўради. Фаришталар ҳам бунга иқрор бўлиб, Лут ва унинг аҳлини
истисно қилиш орқали хослаш билан жавоб бердилар.

3. Тил ва лугат мавзусида сўзнинг хос далолати келмаса, у
умумий сўз бўлиши ҳақидаги фикр Исломнинг илк давридаги
салафлар мазҳаб-фикридир. Бу қўйидаги мисолларда очикроқ
қўринади:

а) Саҳоба رضлар Аллоҳ Таолонинг «لَا تُنْكِحُ الْمَرْأَةَ عَلَى عِمَّهَا وَلَا
خَالِتَهَا، وَدَرَوَا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا، لَا وَصِيَّةَ لِوَارِثٍ، وَمَنْ قَاتَلَ مُظْلَمًا، وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ، الزَّانِيَةُ
وَالزَّانِي» каби кўплаб каломларини хосланмаган умумий сўзлар
сифатида жорий қилишиб, шунга ижмо қилдилар.

б) Саҳобаларнинг фақат битта далолати бўлган умумий
сўзлар тўғрисида бир-бирлари билан тортишганлари воқеалари.

• Бу воқеалардан бири: Али رض билан Абдуллоҳ ибн
Масъуд эри вафот этган аёлнинг иdda муддати тўғрисида
ихтилоф қилишади. Али رض ушбу

﴿وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَدْرُوْنَ أَرْوَاحَهُمْ يَتَرَبَّصُنَّ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهِرٍ وَعَشْرًا﴾

— „Сизлардан вафот қилган кишилар хотинларини
қолдирган бўлсалар, улар тўрт ой ва ўн кун ўзларига қараб (идда
сақлаб) турадилар“.

[2:234]

﴿وَأَوْلَتُ الْأَجْمَالِ أَجْلُهُنَّ أَنْ يَضْعَنَ حَمَّهُنَّ﴾

- „Хомиладор (аёл)ларнинг (ида) муддатлари ҳомилаларини тугишларидирип“.

[65:4] деган икки оятдаги умумий сўзларни истеъмол қилган ҳолда эри вафот этган аёл иддасини оятлардаги икки муддатнинг энг узогича сақлайди, дейди. Абдуллоҳ رض эса ҳомиласини туққунча идда сақлайди, дейди. Чунки у иккинчи оят биринчи оятни хослайди, деб ҳисоблайди.

- Ибн Умарга шундай дейишади: Ибн Зубайр бир марта ва икки марта эмиш билан эмчакдошлар ҳаром эмас, деди.¹⁹³ Шунда Ибн Умар Аллоҳнинг мана бу

﴿وَأَمْهَتُكُمْ مَا لَقِيْتُ أَرْضَعُكُمْ وَأَخْوَاتُكُمْ مِنْ الرَّضْعَةِ﴾

- „Эмишган оналарингиз, эмишган опа-сингилларингиз,... (ҳаром қилинди)“.

[4:23] деган ҳукми Ибн Зубайрнинг ҳукмидан авлороқдир, дейди. Ибн Умар оят зоҳиридаги умумий сўзлардан озгина эмишган бўлишнинг яъни мутлақ эмишган бўлишнинг ҳаром қилинганини тушунди.

- Умар رض молларни тақсимлаш тўғрисидаги Зубайр, Билол ва бошқаларнинг саволига Аллоҳ Таолонинг ушбу оятини ҳужжат қилди:

﴿لِلْفُقَارَاءِ الْمَهْدِرِينَ الَّذِينَ أَخْرَجُوا مِنْ دِيْرِهِمْ وَأَمْوَالِهِمْ يَبْغُونَ فَضْلًا مِنْ اللَّهِ وَرِضْوَانًا وَيَنْصُرُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ أُولَئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ ﴿١٠﴾ وَالَّذِينَ تَبَوَءُو الْدَّارَ وَالْإِيمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ تُحْبِبُونَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ وَلَا تَحْدُدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِمَّا أُوتُوا وَيُؤْثِرُونَ عَلَى أَنفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ حَصَاصَةٌ وَمَنْ يُوقَ شُحًّ نَفْسِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ﴿١١﴾ وَالَّذِينَ جَاءُو مِنْ بَعْدِهِمْ يَقُولُونَ رَبَّنَا أَغْفِرْ

(193) Росууллоҳ رضдан Уммул Фазл қилган ривоятда шундай келади: «لَا تَغْرِمْ» «Бир марта-икки марта эмиш ва бир марта-икки марта сўриш ҳаром қилмайди». Муслим: 1451. Абу Довуд: 2063. Термизий: 1150. Ибн Можа: 1440. Аҳмад: 339\6).

لَنَا وَلَا حُوَّنَا الَّذِينَ سَبَقُونَا بِالْإِيمَانِ وَلَا تَجْعَلْ فِي قُلُوبِنَا غِلَّا لِلَّذِينَ ءَامَنُوا

رَبَّنَا إِنَّكَ رَءُوفٌ رَّحِيمٌ ﴿٦﴾

– „(Үлжалар) Ўз диёрларидан ва мол-мулкларидан ҳайдаб чиқарилган зотлар – камбагал муҳожирларницидирки, улар Аллоҳдан фазл-марҳамат ва ризолик истарлар ҳамда Аллоҳ ва Унинг пайгамбарига ёрдам берурлар. Ана ўшалар содик зотлардир. Улардан илгари диёрига ўрнашган ва имон-эътиқодли зотлар эса ўзларига ҳижрат қилиб келган кишиларни суюрлар ва дилларида уларга (муҳожирларга) берилган нарса-үлжалар сабабли бирон ҳасад туймаслар ҳамда гарчи ўзларида эҳтиёж бўлса-да, ўзларини қўйиб ийсor-ихтиёр қилурлар. Кимки ўз нафсининг баҳиллигидан сакланга олса, бас, ана ўшалар најсом топгувчи зотлардир. Улардан кейин келган зотлар айтурлар: «Парвардигоро, Ўзинг бизларни ва бизлардан илгари имон билан ўтган зотларни магфират қилгин ва қалбларимизда имон келтирган зотлар учун бирон гилли-гаши қилмаган. Парвардигоро, албатта Сен меҳрибон ва раҳмлидирсан». [59:8-9-10]

Умар «шуларнинг ҳаммасига ҳақ ажратилди. Агар сизларга ҳам тақсимлайдиган бўлсам, одамлар ҳеч вақосиз қолишади ва мол орангиздаги бадавлат кишилар ўртасида тўпланиб қолади», деди. У айни оятнинг умумий сўзларини ҳужжат қилди. Уларга Умарнинг гаплари тўғри эканлиги аён бўлиб, ҳақиқат очилгач, унинг фикрига қўшилишиди.

Умумий ва хос сўзлар жиҳатидан саволга жавоб:

Агар бир сўровчи саволига жавоб тарзида бир хитоб келса ва сўровчи жавоб талаб қилаётган бўлса, унга жавоб қўйидагича бўлади:

Жавоб ё саволдан алоҳида мустақил бўлмайди ёки алоҳида мустақил бўлади. Агар мустақил бўлса, умумийликда ва хосликда саволга тобе бўлади.

Умумий бўлишида ҳеч қандай ихтилоф йўқ. Чунки Набий ﷺдан янги хурмони қуриган хурмога айирбошлиш ҳақида сўрашганида Росулуллоҳ «أَيْنُقُصُ الرُّطْبُ إِذَا يَسِّ؟» Хурмо қуриса вазни камаядими?», деб сўрадилар. Ҳа, дейишган эди «فَلَا إِذَا» «унда, йўқ (айирбошланмасин)», дедилар.¹⁹⁴

(194) Термизий: 1146. Насорий: 4469. Абу Довуд: 2915. Ибн Можа: 2255. Молик: 1139.

Жавобнинг хос бўлиши эса Росууллоҳ ﷺнинг Абу Бурадага берган хос жавоби мисол бўлади. Унда Абу Бурада кичик ёшдаги эчкини қурбонлик қилиш тўғрисида сўраганда Росууллоҳ

«تَجْرِئَكَ وَلَا تَجْزِئُ أَحَدًا بَعْدَكَ»

«Ўзингизга ўтади аммо сиздан кейин ҳеч кимга ўтмайди»,¹⁹⁵ деб жавоб бердилар.

Жавоб алоҳида мустақил бўлса, у ҳолда қўйидагича бўлади:

1. Савол билан бир хил бўлиши: Ҳукм умумий ё хос бўлишда саволнинг умумий ёки хос бўлишига қарайди ва жавобни мустақил эмас, деб эътибор қилинади. Масалан, Росууллоҳ ﷺдан «Биз қайиқларимизга миниб денгизга тушамиз. Чучук сув эса бизга камлик қиласди. Шунда денгиз сувида таҳорат қиласак бўладими?», деб сўрашди. Росууллоҳ ﷺ жавоб бердилар:

«الْبَحْرُ هُوَ الطَّهُورُ مَاؤهُ»

«Денгизнинг суви тозадир».¹⁹⁶

Бу ерда савол ҳам умумий, жавоб ҳам умумий.

2. Агар савол жавобга нисбатан умумийроқ бўлса, жавоб хос бўлади яъни ҳукм саволники эмас, жавобники бўлади.

a)

﴿إِسْكَوْنَاكَ مَاذَا أَحِلَّ لَهُمْ قُلْ أَحِلَّ لَكُمُ الظَّبَابُتُ وَمَا عَلَمْتُمُ مِنْ أَجْوَارِحٍ﴾

— „Сиздан ўзлари учун нималар ҳалол қилинганини сўрайдилар. Айтинг: «Сизлар учун барча покиза нарсалар ва яна сизларнинг таълимингизни олган жониворлар ҳалол қилинди“.

[5:4]

Аллоҳ ﷻнинг «مَاذَا أَحِلَّ لَهُمْ» деган каломи жавобдан кўра умумийроқ савол. Чунки у шу жавобнинг ҳам, бошқа бошқа сўзларнинг ҳам таркибига киради. Аммо «قُلْ أَحِلَّ لَكُمُ الظَّبَابُتُ وَمَا عَلَمْتُمُ مِنْ أَجْوَارِحٍ» деган калом эса фақат мана шу айтилган нарсаларга хос бўлиб келган. Ҳалоллик ва ҳаромликка ҳам бошқа далил керак бўлади.

(195) Термизий: 1428. Абу Довуд: 2418. Насойи: 4319. Ибн Можа: 3145. Аҳмад: 4399.

(196) Абу Довуд: 830. Термизий: 69. Насойи: 59 Ибн Можа: 386. Аҳмад: 337\2

б) Умар رض Росууллоҳ صلی اللہ علیہ وسالہ وآلہ وسالہ ҳайз кўрган аёлнинг ҳалол бўлган жойлари ҳақида савол берди. Росууллоҳ унга

«لَكَ مِنْهَا فُوقَ الْإِزَارِ»

«Сизга унинг пастки кийимининг юқориси ҳалол»¹⁹⁷ дедилар Бу жавоб саволга нисбатан хосроқ. Чунки савол ҳайзли аёлнинг ҳалол бўлган бошқа барча жойларига умумий, жавоб эса пастки кийимидан юқорисига хосдир. Демак, ҳукм жавобники бўлиб, унгагина чекланади ва бу ҳукмдан пастки кийимдан юқори жойлардан фойдаланиш мубоҳлиги тушунилади. Энди пастки кийимнинг остидаги қайси жой мубоҳлиги учун эса бошқа далил керак бўлади.

3. Жавоб саволга нисбатан умумий бўлса, саволга эмас, жавобга эътибор берилади. Бунда жавобнинг саволдан кўра фақат ана шу ҳукм тўғрисида умумий бўлишининг фарқи йўқ. Масалан, Росууллоҳ صلی اللہ علیہ وسالہ وآلہ وسالہдан Бизоа қудуғидаги сув ҳақида сўрашганда бундай дедилар:

«خُلَقَ الْمَاءُ طَهُورًا لَا يَنْجُسُهُ إِلَّا مَا أَعْيَرَ طَعْمَةً أَوْ رِيحَةً أَوْ لَوْنَةً»

«Сув пок қилиб яратилган. Уни ҳеч нарса нажас қилмайди, фақат таъмини, ҳидини ёки ранггини ўзгартирган нарсагина нажасга айлантиради», дедилар.¹⁹⁸

Жавобнинг саволдан кўра умумий бўлишига Росууллоҳ صلی اللہ علیہ وسالہ وآلہ وسالہнинг ушбу жавоблари ҳам мисолдир:

«هُوَ الطَّهُورُ مَا وُهُ الْحَلُّ مِنْتَهٰهُ»

«Денгизнинг суви тозадир».

Нозил бўлиш сабаблари:

Баъзи фуқаҳолар ваҳининг нозил бўлиш ҳодисаларини – ана шу ҳодисалар ҳукмини баён қилиш мақсадида – нозил бўлиш сабаблари, деб аташган.

Савол: ушбу аҳкомлар ўша ҳодисаларга хос бўлиб, бошқа ҳодисадан ўтмай қолаверадими ёки унга ўхшаш бирор ҳодисага ҳам бу аҳкомларни татбиқ қилса бўладими?

Жавоб: бу аҳкомларни бошқа ҳар бир ўхшаш аҳкомларга ҳам татбиқ қилса бўлади. Бу эса икки жиҳатдан событдир:

1. Ана шу ҳодисалар ҳукмини баён қилиб нозил бўлган барча оятларни ўқиб ўрганиш натижасида шуни гувоҳи бўлдикки, бу оятлар хос сўзлар билан эмас, умумий сўзлар

(197) Абу Довуд: 182. Аҳмад: 82.

(198) Термизий: 61, у ҳасан деди: Насойи: 324. Абу Довуд: 60. Аҳмад: 10696.

билин нозил бўлган. Шунинг учун уларнинг умумий сифатда истеъмол қилинади.

2. Росууллоҳ ҳам айни аҳкомларни умумий сифатда ишлатиб, уларга ўхшаш бошқа ҳодисаларга уларни татбиқ қилдилар.

Саҳоба ҳолар ҳам бу аҳкомларни фақат нозил бўлиш сабабларининг ўзигагина эмас, балки бошқа ҳодисаларга ҳам уларни татбиқ қилдилар.

Мисол учун ўғрилик ҳақида нозил бўлган оят совут ўғирланиши ҳамда Сафвоннинг чапони ўғирланиши сабабли нозил бўлган. Зиҳор оятининг нозил бўлиш сабаби Соҳр қизи Салмаҳ ёки Абс ибн Сомитнинг хотини Ховла бинти Саълаба ҳақида эди. Лаънатлаш ояти эса Ҳилол ибн Умайя ҳақида эди. Бу оялар хос бир сабабларга кўра нозил бўлган бўлса-да, Росууллоҳ ҳам, саҳоба ҳолар ҳам уларни умумий сийғаларда қўллашиб, уларга ўхшаш бошқа ҳодисаларга ҳам татбиқ қилдилар. Бу ишлари Суннатда ва саҳобалар ижмоида событ бўлган.

Ушбу далиллардан **«Сабабнинг хослиги эмас, сўзнинг умумийлиги эътибор»**, деган шаръий қоида истинбот қилинди.

Ушбу қоидага яна бир мисол:

﴿عَلِمَ اللَّهُ أَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَحْتَنُونَ أَنفُسَكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ وَعَفَا عَنْكُمْ فَالَّذِينَ بَشِّرُوهُنَّ وَأَبْتَغُوا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ وَكُلُوا وَأَشْرُبُوا حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْحَيْطُ الْأَجَيْضُ مِنَ الْحَيْطِ الْأَسَوَدِ مِنَ الْفَجْرِ ثُمَّ أَتَمُوا الصَّيَامَ إِلَى الْأَلَيلِ﴾

— „Аллоҳ сизлар ўзларингга хиёнат қилаётгандаринги билдиб, тавбаларингизни қабул қилди ва сизларни афв этди. Энди улар билан қовушингиз ва Аллоҳ сизлар учун ёзган нарсани талаб қилингиз! Ва то тонгдан оқ ип қора итдан ажralадиган пайтгача еб-ичаверинглар. Сўнгра кечгача рўзани бенуқсон қилиб тутинглар“. [2:187]

Ушбу қовушишнинг мубоҳлиги ҳақидаги оят ўзига хиёнат қилган киши ҳақида нозил бўлиб, ундаги сўзлар умумий бўлгани боис, бошқа барча кишиларга ҳам умумийдир.

Шуни эслатиб қўйиш лозимки, саволнинг хослиги тўғрисидаги жавобнинг умумийлиги ҳамда хос сабаблар тўғрисидаги сўзларнинг умумийлиги фақат мана шундай ҳодиса ва саволлар мавзусидагина умумийдир. Булар то бошқа далиллар топилмагунча бошқа мавзуулар умумий бўлмайди.

Яна очиқроқ мисоллар:

а) Бир ҳадисда Усома ибн Зайд Росууллоҳ ﷺдан рибо қилинувчи масалан, бир ратл буғдойни икки ратл арпага сотиш каби, турли хил нарсалар тұғрисида савол беради. Шунда Росууллоҳ ﷺ бундай дейдилар:

«لَا رِبَا إِلَّا فِي النَّسْيَةِ»

«Насиядан бошқа нарсада рибо йүқ».¹⁹⁹

Бу умумий сөз бўлиб, насиядан бошқа нарсада рибо бўлмаслигини кўрсатади. Бироқ, айни умумийлик фақат мана шу мавзуга яъни икки хил нарсани икки бараварга сотишга тегишилдири. Бундан агар томонлар қўлма-қўл савдо қилишса рибо бўлмаслиги, рибо қачон томонлардан бири маълум муддатга нисия қилиши билан бўлиши келиб чиқади. Бу нусус савол мавзусига алоқадор эмас. Шунинг учун ундан насиядан бошқа нарсада рибо бўлмаслиги тушунилмайди. Чунки фоизли рибо, деган нарса ҳам борлиги маълум бўлиб, ушбу умумийлик савол мавзусига чекланиб қолади.

б) Аллоҳ Таоло айтади:

﴿قُلْ لَا أَجِدُ فِي مَا أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّمًا عَلَى طَاعَمٍ يَطْعَمُهُ﴾

– „Айтинг: «Менга ваҳи қилинган нарса (ваҳи)да ейдиган киши учун ҳаром қилинган нарсани кўрмаямман». [6:145]

Оятнинг умумийлиги унда зикр қилинган нарсалардан бошқа ҳаром нарсалар йўқлигини кўрсатади. Аммо бу оят мушриклар ҳаром қилиб олган «соиба», «васила» ва «ҳом»лар тұғрисида нозил бўлганлиги ривоят қилингач, уни «мушрикларга айтингки, ўzlарингизга ҳаром қилиб олган фалон, пистон нарсалар менга ваҳи қилинган нарсалар ичидә йўқ», деган маънода тушунилди. Яъни айнан нозил бўлиш сабаби бўйича тушунилди. Зеро, маълумки, улардан бошқа ҳаром қилинган нарсалар ҳам мавжуддир.

в) Ривоят қилинадики, Набий ﷺдан Бизоа қудуғи ва унга ташланаётган ит гўшти тұғрисида сўрашди. Росууллоҳ ﷺ бундай дедилар:

«الْمَاءُ طَهُورٌ لَا يَنْجِسُ شَيْءٌ»

«Сув тозадир, уни ҳеч нарса најас қилмайди».²⁰⁰

(199) Юқорида (154) чида лафзида зикр қилинди.

(200) Термизий: 61, у ҳасан деди: Насойи: 324. Абу Довуд: 60. Аҳмад: 10696.

Бу ердаги маъно ана шу қудуқнинг ҳолати ва ана шу қудуқнинг ҳукмидир. Чунки маълумки, ит гўшти бор сувнинг поклиги тўрисидаги умумий ҳукм келмаган. Аммо савол мавзуи ўша қудуқ ҳақида эди. Бу қудуққа илгари ит гўшти ташланар эди. Кейин қудуқ покланиб, ичидаги нарсалар олиб ташландида, Росууллоҳдан: ит гўшти ташланган ва кейин покланган сувнинг ҳукми сўралди ва Росууллоҳ «**Сув тозадир, уни ҳеч нарса најас қилмайди**», деб жавоб қилдилар. Шунинг учун савол фақат ўша мавзуга яъни Бизоа ва унга ўхшаш қудуқнинг сувини поклиги ҳақидаги саволга чекланади. Бу савол унинг сувидан ичиш ҳақидаги савол эмас. Чунки савол сув билан поклаш ҳақидадир. Савол мавзуи ҳам шу.

г) Росууллоҳ Маймунанинг қўйи олдидан ўтаётиб бундай дедилар:

«أَيَّمَا إِهَابٍ دُبَغَ فَقَدْ طَهَرٌ»

«Ҳар қандай тери ошланса, пок бўлади».²⁰¹

Бу ҳар қандай ошланган терининг пок бўлиши тўғрисида умумийdir. Аммо у гўшти ҳалол бўлган ҳайвоннинг терисига хос. Чунки савол мавзуи қўй териси тўғрисида бўлган. Яна бир ривоятда «**فَإِنْ زَكَاهَ دَبَغْ**» унинг закоти ошланишидир», дейилган. Бу ҳадисдаги танбиҳни англатувчи мафҳум закот поклагани каби ошлаш ҳам поклайди, деган маънени ифодалаяпти. Чунки закот фақат ҳалол бўлган ҳайвонлардан берилади. Демакки, ошлаш ҳам фақат гўшти ҳалол бўлган ўлаксанинг терисида бўлади. Шунинг учун умумийлик фақат мана шу мавзуга яъни ўлаксанинг терисини поклаш, бошқа нарсани эмас.

Нафи бўлиб келган накра умумни ифодалайди. Қандай қилиб?:

Нафи ҳарфи баъзан жумлада келса, у аслни (бўлишсизлик феълини) нафи қиласди. Бунга Аллоҳ Таолонинг ушбу икки ояти ва Росууллоҳ нинг қўйидаги ҳадислари мисол:

«لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا وَلَا تَأْثِيمًا»

– „Улар у жойда ҳеч қандай бехуда ва гуноҳ-ёлгонни эшиитмаслар“.
[56:25]

«فَالَّيْوَمَ لَا يُؤْخَذُ مِنْكُمْ فِدْيَةٌ»

– „Мана Бугун сизлардан ҳеч қандай тўлов олинмас“.
[57:15]

(201) Аҳмад муснади: 219\1. Дорқутний: 48\1. Таёлисий: 2761.

«لَا نِكَاحٌ إِلَّا بِوْلَىٰ»

«Фақат валий билангина никоҳ бўлади». ²⁰²

«وَلَا نِكَاحٌ إِلَّا بِشَهُودٍ»

«Гувоҳларсиз никоҳ бўлмайди». ²⁰³

«وَلَا صَلَةٌ إِلَّا بِقَوْاءٍ»

«Қироатсиз намоз бўлмайди». ²⁰⁴

Баъзан нафи ҳарфи камолни нафи қилади ва аслни нафи қилиши ҳам сақланиб қолади: Аллоҳ Таоло айтади:

﴿إِنَّهُمْ لَا أَيْمَنَ لَهُمْ لَعَنْهُمْ يَنْتَهُونَ﴾

– „Зеро, улар учун ҳеч қандай қасам йўқдир“. [9:12]

Бу оятда уларда ҳеч қандай қасамнинг йўқлиги айтилди, аммо у кейинги оятда Аллоҳ Ҳининг ушбу ояти билан яна исботланди:

﴿أَلَا تُقْتَلُونَ قَوْمًا نَكْثُوا أَيْمَنَهُمْ﴾

– „(Эй мўминлар), қасамларини бузган кимсаларга қарши жанг қилмайсизларми“. [9:13]

Бундан билиндики, нафи асл эмас, балки камолни нафи қиляпти. Яъни ундаи кимсаларда вафо қиладиган қасамлари йўқ, демакдир. Бунга қўидаги ҳадислар ҳам мисол бўлади:

«مَنْ سَمِعَ النِّدَاءَ فَلَمْ يُجِبْ فَلَا صَلَةَ لَهُ إِلَّا مِنْ عُذْرٍ»

«Ким аzonни эшитсаю, жамоага қўшилмаса, унинг намози намоз эмас. Аммо узр бўлса майли». ²⁰⁵

«لَا إِيمَانَ لِمَنْ لَا أَمَانَةَ لَهُ»

«Омонати йўқ кимсанинг имони йўқ». ²⁰⁶

Мисол учун, шоир бундай дейди:

(202) Термизий: 1022. Аҳмад 250\1. Мановий «Жомиус сафирнинг шархи»да айтишича, Захабий бу ҳадис санадини сахих деган.

(203) Термизий: 1022. Аҳмад 250\1. Мановий «Жомиус сафирнинг шархи»да айтишича, Захабий бу ҳадис санадини сахих деган.

(204) Муслим: 399. Аҳмад 7730, 9334.

(205) Термизий: 201. Ибн Можа: 785. Дорқутний ва Ибн Можалар ривояти. Санади эса Муслимнинг шартига боғлиқ.

(206) Аҳмад: 154\3. Ибн Ҳибон Анасадан ривоят қилган. Муновий деди: «Захабий уни санади кучли, деган».

لَوْ كُنْتُ مِنْ أَحَدٍ يَهْجِي هَجَّاجُوكُمْ يَا ابْنَ الرِّقَاعِ وَلَكِنْ لَسْتُ مِنْ أَحَدٍ

«Эй тентаклар, ҳажв қилувчи одамларнинг бири бўлсан эди, ҳажв қилардим сизни. Лекин мен уларнинг бири эмасман».

Маълум бўлишича, шоир ўзини ҳажв қилувчи одамлардан бири саналишини нафи қилмаяпти. Ҳолбуки, у уларнинг бири. Балки, ўзининг эътибор бериладиган ва суюниладиган одам эмаслигини хоҳлаяпти.

Демак, нафи ҳарфи баъзан аслни (бўлишсизлик феълини) нафи қилади, ва баъзан камолни нафи қилади.

Аммо нафи далолатидан аслни нафи қилаётгани тушуниладими ё камолними, ёки ҳар иккаласини ҳам нафи қилиб, бири иккинчисидан фарқ қилмайдими яъни бири биридан афзал эмасми, бу нарса мужмал бўлиб, кенгроқ баёнга муҳтож бўлади.

Тўғриси шуки, нафи оқимидаги накра умумни ифодалайди ва шунинг учун то нафидан мурод камол мақсад қилингандигига қарина келмас экан, у доимо аслни нафи қилади.

Маътуфнинг маътуфун алайҳи билан умумий келиши:²⁰⁷

Тўғриси, маътуф маътуфун алайҳи билан умумий келиши қарина бўлсагина келади. Масалан:

﴿وَالْمُطَلَّقُتُ يَرَضِّصُ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَثَةُ قُرُوءٍ﴾

– „*Талоқ қилингандар уч қуруъ кутарлар*“.

[2:228]

Бу ражъий ва боин талоқ тўғрисида умумий ҳукм. Аллоҳ Таолонинг бундан кейинги

﴿وَعُولَمَهُنَّ أَحَقُّ بِرَدَهُنَّ فِي ذَلِكِ إِنَّ أَرَادُوا إِصْلَاحًا﴾

– „*Эрлари ислоҳни истасалар, шу муддат ичида уларни қайтариб олишга ҳақлидирлар*“.

[2:228]

деган сўzlари эса фақат ражъийга хосдир.

Бошқа оятлардан ҳам маълумки, маътуф маътуфун алайҳи билан умумий келган эмас.

(207) Аллоҳ Таолонинг «*فَكَاتُبُوهُمْ*» деган каломида вожиб мандубга атф бўлган ва ҳукм мандуб бўлган. «*وَآتُوهُمْ مِنْ مَالِ اللَّهِ الَّذِي آتَاكُمْ*» «*كُلُّوْ مِنْ ثَمَرَهِ إِذَا أَنْمَرَ*» деган каломида мубоҳ бўлган. Бу шунга далолат қиладики, маътуфнинг ҳукми маътуф алайҳи ҳукми билан келиши учун албатта қарина бўлиши лозим.

Аммо маътуф алайҳи сўзи ўзи алоҳида келмай, ўзидан аввалги сўзга боғланиб, у ҳам ўшанинг ҳукмида бўлади. Мисол учун Аллоҳ Таолонинг:

﴿إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ كَمَا أَوْحَيْنَا إِلَى نُوحٍ وَالنَّبِيِّنَ مِنْ بَعْدِهِ﴾

– „*Албатта, Биз Нуҳга ва ундан кейинги пайғамбарларга ваҳи юборганимиз каби сизга ҳам ваҳи юбордик.*“ [22:51]

Бу оятдаги маътуф яъни «*النبيين*» сўзи ўзи алоҳида келмаган, балки жамнинг атф вови билан келиб, Аллоҳ Нуҳга ҳам, бошқа пайғамбарларга ҳам ваҳи юборди, деганни англатади.

Умумни хослаш дегани шу хосдан бошқа маънолар йўқ дегани эмас:

1. Бунинг боиси шуки, умумни ифодаловчи сўз **كُلُّ بارча** маъносида ҳам келади ва «барча» маъносининг бўлакларидан бирига ҳужжат бўлади. Шунинг учун ундан «баъзи» маъносини чиқариб юбориш бу сўзнинг қолган маъноларини йўқотиб юборишни англатмайди.

2. Баъзан хосланган умумлар хосмасликка ҳам далолат қилиши событ бўлган:

﴿لَا يَحِلُّ لِأَمْرَأٍ تُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ أَنْ تُسَافِرَ مَسِيرَةً يَوْمٍ وَلَيْلَةً﴾

«Аллоҳ ва Росулига имон келтирган аёл бир кеча ва бир қундузлик йўлга маҳрамисиз сафар қилиши ҳалол эмас».²⁰⁸

Бу ҳадис дорул ҳарбда имонга кирган аёлга хос бўлиб, у маҳрамисиз дорул Исломга сафар қилиши лозим эди. Бу ҳадисни мана шу аёлдан бошқаларда умумга ишлатилади. Чунки Росууллоҳ Умму Саламанинг маҳрамисиз ва эрисиз ҳижрат қилишига рухсат берганлар.²⁰⁹

Мисол учун, Росууллоҳ нинг Ҳаким ибн Хизом ривоят қилганидек, киши ўзида йўқ нарсани савдо қилишдан қайтарган мана бу ҳадислари:

﴿لَا تَبْعِدْ مَا لَيْسَ عِنْدَكَ﴾

«Ўзингизда йўқ нарсани сотманг».²¹⁰

(208) Бухорий: жума 1026. Муслим: Ҳаж 2383. Абу Довуд: Маносик 1465. Муснади Аҳмад 11200.

(209) Ибн Ҳишом-«Сийрати Набавия», Мустафо Бобий Ҳалабий, иккинчи босма: 469 саҳифа.

(210) Аҳмад: 412\3. Тўрт ровий ва Ибн Ҳиббон. Термизий ҳасан, деди.

Салам (савдо) ҳақидаги мана бу ҳадис билан хос бўлиб қолди:

«مَنْ أَسْلَفَ فَإِلِيْسِلْفٍ فِي كَيْلٍ مَعْلُومٍ وَوَرْزَنْ مَعْلُومٍ إِلَى أَجَلٍ مَعْلُومٍ»

«Ким қарзга сотса, маълум ўлчамда, маълум вазнда ва маълум вақтга қарзга сотсин». ²¹¹ Натижада биринчи ҳадис умумга амал қиласди. ²¹²

---

(211) Бухорий: 2085, 2086. Муслим: 3010. Термизий: 1232. Насоий: 4537. Ибн Можа: 2271. Аҳмад: 1771.

(212) Умумни ифодаловчи сўзлар ҳаром қилиш ёки ҳалол қилишни кўрсатувчи феъл билан келса, феълни одатдагидек тушунилаверади. Акс ҳолда наҳи мавжуд бўлиб қолади, яъни муайян нарсадан қайтарув тушунилиб қолади, бу эса мумкин эмас. Шунинг учун «خَرْمَتْ عَلَيْكُمْ أَمْهَانُكُمْ» сўзи ўлаксадан фойдаланиш ҳаром қилинганини яъни умуман, ўлакса ҳам, ундан келиб чиққан териси ҳам ҳаромлигини англатади. «خَرْمَتْ عَلَيْكُمْ أَمْهَانُكُمْ» сўзи ҳам оналарингиздан лаззатланишингиз ҳаром қилинди деганни англатади. Бу эса айни сўзининг одатдагидек жўн тушунилавчиги маъносидир. Қачон хитоб чиқиб қолиб, нутқ қилинаётган нарсага айланиб қолса, ана шунда умум эътиборга олинади.

УЧИНЧИ ҚИСМ

Мутлақ ва муқайяд

Биринчи: мутлақ:

Мутлақ жинсида ҳаммага маълум маънога далолат қилган сўзdir. Жинсида ҳаммага маълум дейишимиздан мақсад аламлар ва аҳд алф-ломи билан жинснинг истиғроқ алф-ломи билан маърифа бўлган исмларни ҳамда маърифа жамларни таърифга қўшмаслиқдир. Чунки жинсда ҳаммага маълум, деганда муайян бўлмаган барча жинсдаги шахслар тушинилади. Масалан, «**مُسْلِمٌ**» дейилса, бу сўз барча турдаги мусулмонга айтилади ва «**ذَاكَ مُسْلِمٌ**», «**هَذَا مُسْلِمٌ**» ва ҳоказо... дейиш мумкин бўлаверади. Аммо бунинг «**عَلَىٰ**» «**مُحَمَّدٌ**» каби алам исмларда иложи йўқ. Чунки бу сўзлар жинсда ҳаммага маълум эмас, балки муайян шахсларга айтилади. Аҳд алф-ломи билан маърифа исм ҳам худди шундай. Масалан, «**الْمُسْلِمُ يَشْهُدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ**» дейилса, сўзи барча мусулмон шахсларни ўз ичига олади. Аммо «**مُسْلِمٌ**» дейилса, бу сўз қандайдир бир мусулмонни ўз ичига олади, барча мусулмонни ўз ичига олмайди, балки бу сўз аниқ бўлмаган аммо жинсида ҳаммага маълум сўзdir. Шунинг учун жинс алф-ломи билан айтилган «**الْمُسْلِمُ**» сўзи умумий бўлиб, барча турдаги мусулмонни ўз ичига олади. «**مُسْلِمٌ**» сўзи эса мутлақ сўзdir. Чунки у номаълум аммо жинсида ҳаммага маълум бир мусулмонга далолат қилади.

Баён қилганимиз мутлақ сўз мусбат оқимида келган ҳақиқий накрадир.

Накра деб маълум бўлмаган ва жинсида эса ҳаммага маълум сўзга айтилади.

Мусбат оқимида келган, дейишимиздан мақсад эса таърифга нафи ва ярим нафи оқимидаги накра қўшилмаслигидир. Чунки айни ҳолатда бундай накранинг сийғаси мутлақ эмас, умумий сийға бўлади ва жинсида ҳаммага маълум эмас, балки барча шахсларни ўз ичига олган сийға бўлади. Мисол учун, «**تَصَدِّقَ عَلَىٰ**

«**فَقِيرٌ**» дейилса, «**فَقِيرٌ**» сўзи мутлақ ва нафи бўлмаган мусбат накра бўлиб, бунда жинсида ҳаммага маълумлиги яъни ундан ҳар қандай фақирга садақа қилишнинг савоблиги тушунилади. Шунинг учун «**فَقِيرٌ**» сўзи мутлақ сўздир.

Агар «**لَا يَوْجُدُ فَقِيرٌ فِي الْبُلْدَةِ لَا تَصَدَّقُ عَلَيْهِ**» дейилса, «**فَقِيرٌ**» сўзи нафи накра бўлади ва унинг маъноси шаҳар муайян фақирдан эмас ҳар қандай фақирдан холи эканлиги англанади. Яъни «**لَا يَوْجُدُ فَقِيرٌ**» деган нафи накра умумни ифодалаб, барча фақир шахсларни ўз ичига олади.

Мана шу жинсида ҳаммага маълум мутлақ мусбат накра билан барча жинсдаги шахсни ўз ичига оловчи нафи накра ўртасидаги фарқдир.

Ҳақиқий накра, дейишимиздан мақсад, файри ҳақиқий накра таърифга кириб қолмаслигидир. Файри ҳақиқий накра эса сўзи накраю, аммо маъноси накра бўлмаган сўздир. Мисол учун, «**رَجُلٌ رَأَيْتُ**» дейилса, «**رَجُلٌ**» сўзи накра, аммо кўзингиз билан кўрганингиз учун у маънода муайян бўлиб қоляпти ва бинобарин, жинсида ҳаммага маълум бўлмай, муайян бир киши назарда тутилмоқда. Мана шундан у мутлақ эмас.

Ҳақиқий накра:

1. Масдар билан амр бўлиши: Аллоҳ Таоло ушбу каломи каби: «**سَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ**».
2. Феъл билан амр бўлиши: «**حَرَرَ رَقَبَةً**» каби.
3. Келаси замон феълига хабар (мафъул) бўлиши: «**سَاحَرَ رَقَبَةً**» каби.

Аммо накра «**حَرَزٌ رَقَبَةً**» каби мозийга хабар бўла олмайди. Чунки бу ерда «**رَقَبَةً**» сўзи сўзда накра бўласа-да, бироқ муайян бўлиб, маънода маърифадир. Чунки уни мозийда озод қилиниб бўлган. Шунинг учун у бизга маълум ва жинсида маълум бўлмаган яъни мутлақ бўлмаган сўздир.

Демак, мусбат оқимида келган барча ҳақиқий накра мутлақ сўздир. Масалан, «**رَجُلٌ**» каби сўзи ҳам, маъноси ҳам муфрад накра ёки «**قَوْمٌ**» каби сўзи муфрад аммо маъноси жам бўлган накра ёхуд «**شَهْرَيْنِ**» каби тасния накра ва бошқа барча айтиб ўтганимиз маънодаги жинсда ҳаммага маълум сўзлар мутлақ сўз бўлади.

Иккинчи: муқайяд (чекланган):

Муқайяд жинсида ҳаммага маълумлиги буткул ё қисман чекланган мутлақ сўзdir.

Буткул дегани қўйидаги икки иш орқали ҳаммага маълумлигини чеклаш, демакдир:

1. Алам исмлар: «سَارُورٌ رَجُلًا اسْمُهُ فُلَانٌ بْنُ فُلَانٍ» каби. Бунда жинсида ҳаммага маълум кишини фалончининг ўғли фалончи дейиш билан чеклаб қўйилди.

2. Ишора исми билан мутлақни тайин қилиш: «سَأْكِرْمٌ رَجُلًا هُوَ هَذَا» каби. Бунда ишора қилиш орқали жинсида ҳаммага маълум кишини ўша ишора қилинган нарсага чекланган.

Қисман дегани эса жинсида ҳаммага маълум бўлишнинг бир қисмини сифат билан ёки сифат туркумига кирувчи шарт ва foя билан бартараф қилиб, мутлақни чеклаб қўйиш тушунилади. «أَكْرَمٌ رَجُلًا عَرَاقِيًّا» каби. Бунда киши эркаклар жинсидан эканлиги ҳаммага маълум бўлиб қолган, аммо ироқликлар қаторига чекланган. Бундай ҳолатда мутлақ бир жиҳатдан мутлақ ва яна бир жиҳатдан муқайяд (чекланган) бўлади ва демакки, жузъий бўлади.

Учинчи: тақыйд (чеклаш) куллий ё жузъий бўлса ё муттасил ё мунфасил (алоҳида) чекланади:

1. Муттасил чеклаш:

Муттасил чеклаш бир нусуснинг ўзида мутлақ ҳамда унинг чекланиб келишидир. Бу хослашда айтиб ўтганимиз ҳолатларда келади. Аммо бу мустасно бўлган ҳолатда келмайди. Чунки истисно қоидасида мустасно минху умумий сўз сифатида қисмларни ҳам ўз ичига олиб, ана шу қисмларнинг бир қисмини хослаш билан истисно қиласди. Мустасно бўлмаган бошқа ҳолатларда эса муттасил чеклаш келиб, унга тайин қилинган (ишорали) яъни куллий чеклов ҳам қўшилади. Чунки бу тур яъни алам ва исми ишоралар билан чеклаш хос сўзлар бўлгани боис умумий сўзларда келмайди.

a) Сифатга чеклаш:

Сифатга чеклаш, дегандан мақсад наҳвда келган сифат эмас, балки ҳаммага маълум жинсдаги мутлақ сўзниг бир қисмини чеклаган ҳар қандай сифат назарда тутилади. Мисол учун, «صِيَامُ بَيْوِمٍ فِي رَمَضَانَ لَا يَعْدِلُهُ غَيْرُهُ» дейилса, бу ерда «بَيْوِمٍ» сўзи жор-мажрурга яъни «فِي رَمَضَانَ» сўзига чекланган бўлади ва айни ҳолатда бу сифатга чеклаш бўлади. Шунингдек, «قِيَامُ رَكْعَةٍ لَيَلًا فِيهِ أَجْزٌ»

«عَظِيمٌ» деганда ҳам «رَكْعَةٌ» сүзи зарфига чекланиб, сифатга чекланиш бўляпти.

Демак, сифат баъзан наҳвдаги сифат бўлиши ҳам мумкин, юқоридагидек, сифат ҳукмида бўлиши ҳам мумкин. Аллоҳ Таоло айтади:

﴿قُلْ لَا أَجِدُ فِي مَا أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّمًا عَلَى طَاعِمٍ يَطْعَمُهُ إِلَّا أَن يَكُونَ مَيْتَةً أَوْ

﴿دَمًا مَسْفُوحًا أَوْ لَحْمَ حِنْزِيرٍ فِإِنَّهُ رِجْسٌ أَوْ فِسْقًا أَهْلَ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ﴾

— „Айтинг: «Менга ваҳий қилингган Қуръонда ейдиган киши учун ҳаром қилингган нарсани қўрмаяпман. Магар ўлакса ё тўкилган қон, ёки тўнгиз гўшиши бўлса – чунки у ҳаромдир, — ёхуд Аллоҳдан ўзга учун аталган фосиқлик бўлса (ҳаромдир)“.

[6:145]

Бу нусусда «дама» сүзи мутлақ сўз бўлиб, «масфоҳа» сифатига чекланиб қолди. Шундан «дама масфоҳа» сифатга чеклаш, демакдир. Аллоҳ Ҳининг зиҳорга тўланадиган каффорат тўғрисидаги ушбу каломини олайлик:

﴿فَمَنْ لَقِيَ تَجْدُدَ فَصِيَامُ شَهْرِينِ مُتَبَايِعَيْنِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَتَمَاسَ﴾

— „Ким (озод қилиши учун қул) топа олмаса қўшилишиларидан илгари пайдар-пай икки ой рўза тутиши бордир“. [58:4]

бу оятда «икки ой» сүзи мутлақ эди, «相伴» «相伴» «пайдар-пай» деган сифатга чекланиб қолди.

б) Шартга чеклаш:

Аллоҳ Таоло айтади:

﴿إِنَّمَا أَنْتَ مُعَذِّبٌ لَّمَنْ أَرَادَ أَجُورَهُنَّ وَمَا مَلَكَتْ يَمِينُكَ

مِمَّا آفَاءَ اللَّهُ عَلَيْكَ وَبَنَاتِ عَمَّتِكَ وَبَنَاتِ خَالِكَ وَبَنَاتِ خَلِيلِكَ

الَّتِي هَاجَرَنَّ مَعَكَ وَأَمْرَأَةً مُؤْمِنَةً إِنْ وَهَبْتُ نَفْسَهَا لِلَّهِ إِنْ أَرَادَ الَّلَّهُ أَنْ

يَسْتَنِكْحَهَا حَالِصَةً لَّكَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ﴾

— „Эй пайгамбар, албатта Биз сиз учун ҳаққи-махрларини берган жуфтларингизни, Аллоҳ сизга (жсангу жсадалларда) ўлжса қилиб берган қўл остингиздаги чўриларингизни, сиз билан бирга хижрат қилган амакингизнинг қизларини ва аммаларингизнинг қизларини, тогангизнинг қизларини ва холаларингизнинг

қызларини яна (жар қандай) мүміна аёлни — агар у ўзини пайғамбарға ҳадя этсаю, пайғамбар уни ўз никохига олишини истаса, ҳалол қылдик. (Ўзини ҳадя этгән аёлга ҳаққи маҳрини бермасдан уйланиши ижозати) **мүмінлар учун эмас, холис сиз учундидир“.** [33:50]

Бу нусусдаги мутлақ бўлган «وَأْمُرْأَةٌ مُؤْمِنَةٌ» сўзи сифатига чекланган бўлиши билан бирга «إِنْ وَهِبَتْ نَفْسَهَا لِلَّهِ» деган шартга ҳам чекланган.

в) Фоя (ниҳоя)га чеклаш:

Аллоҳ Таоло айтади:

﴿سَلَمٌ هِيَ حَتَّىٰ مَطْلَعَ الْفَجْرِ﴾

— „**У (кеча) то тонг отгунича тинчлик-омонликдидир“.** [97:5]

Бу нусусдаги мутлақ бўлган «سلام» сўзи сўзига чекланиб қоляпти. Яъни тинчлик омонлик тун бошланишидан то охирига қадар давом этади, демакдир.

г) Алам исмларга чеклаш:

Аллоҳ Таоло айтади:

﴿وَمُبَشِّرًا بِرَسُولٍ يَأْتِيٰ مِنْ بَعْدِيٍّ أَسْمُهُ أَحْمَدُ﴾

— „**Аҳмад исмли бир пайғамбар ҳақида хушхабар бергувчи бўлган ҳолда“.** [61:6]

Бу нусусда мутлақ бўлган «رسول» сўзи «أَحْمَدٌ» сўзига чекланяпти.

д) Тайин қилинган исми ишорага чеклаш:

Аллоҳ Таоло айтади:

﴿هَذَا فَوْجٌ مُقْتَحِمٌ لَا مَرْحَبًا لَهُمْ إِنَّهُمْ صَالُوا أَنَّانِ﴾

— „**Мана булар сизлар билан бирга (жашаннамга) ташлангувчи жамоатдир», «Хуи келмадилар! Ҳақиқатан уларнинг ўзлари дўзахга киргувчи кимсалардидир“.** [38:59]

Бу нусусда мутлақ сўз бўлган «فوج» сўзи «هذا» исми ишорасига чекланган.

2. Алоҳида чеклаш:

Бу алоҳида бошқа далилга чеклашдир. Бунда ё ҳаммага маълум жинсдаги мутлақ сўз тўла (куллий) тарзда чекланадими ёки қисман чекланадими фарқи йўқ. Тўла тарзда чекланишига мисол, Аллоҳ Таоло айтади:

﴿وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا أَوْ مِنْ وَرَآءِ حِجَابٍ أَوْ يُرِسَّلَ رَسُولًا فَيُوحِي
بِإِذْنِهِ مَا يَشَاءُ إِنَّهُ رَّعِيلٌ حَكِيمٌ﴾

– „Бирон одам учун Аллоҳ унга сўзлаши жоиз эмас, магар ваҳий-илҳом орқали, ё бирон парда-тўсиқ ортидан ёки бирон элчи-фаришта юбориб, ўша (фаришта Аллоҳнинг) изни-ихтиёри билан хоҳлаган нарсани ваҳий қилиши орқали (сўзлар). Албатта У юксак ва ҳикмат эгасидир“. [42:51]

Бу оятдаги «Росула» сўзи Аллоҳ пайғамбарларига юборадиган ва уларга йўз изни билан ваҳи қиласиган элчи-фариштани айтилди. Яна бир оятда Аллоҳ пайғамбарларга келувчи ушбу элчи Жаброил ﷺ эканлигига чеклади:

﴿قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوا لِجَهْرِيَلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَىٰ قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللَّهِ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَهُدًى وُشْرَىٰ لِلْمُؤْمِنِينَ﴾

– „Айтинг (эй Мұхаммад): «Ким Жаброилга душман бўлса, (У Аллоҳга душмандир). Зоро у (Жаброил) Аллоҳнинг изни билан қалбингизга ўзидан аввалги китобларни тасдиқ этадиган ва мўминларга ҳидоят ва хушихабар бўлган Куръонни нозил қилди“. [2:97]

Мана шу алам исмларга алоҳида чеклашдир. Яъни Аллоҳ йўз пайғамбарларига юборадиган элчи Жаброил ﷺ эканини тайин қиласиган куллий чекловдир.

Қисман чекланиши қисман мутлақ, қисман чекланган бўлади. Мисол учун, Аллоҳ Таолонинг

﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَذَكَّرُوا بَقَرَةً﴾

– „Аллоҳ бир сигир сўйишингизни буюрди“. [2:67]
деган каломида бакра мутлақ сўз. Аммо у мана бу оят билан чекланган:

﴿إِنَّهُرِ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا فَارِضٌ وَلَا بِكَرٌ﴾

– „У қарип ҳам, ёши хунажин ҳам бўлмаган ўрта бир сигирдир“. [2:68]

﴿إِنَّهُرِ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ صَفَرَاءٌ فَاقْعُ لَوْنَهَا﴾

– „«У зотнинг айтшишича, у очик-малларанг сигирдир»“. [2:69]

﴿إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقْرَةٌ لَا ذُلُولٌ تُشِيرُ إِلَّا أَرْضًا وَلَا تَسْقِي الْحَرَثَ مُسْلَمًا لَا شَيْئًا فِيهَا﴾

– „Шундай сигирки, хор бўлиб ер ҳайдамайди, у билан (сув ташиб) экин сугорилмайди айбу нуқсониз, унда ўз рангидан бошка ранг-бўёқ ҳам йўқ“.

[2:71]

Ушбу оятлар орқали жинсида ҳаммага маълум бўлган «Бقرة» сўзи мутлақлиқдан алоҳида-алоҳида чекланди.

Мана шу икки мисол Қуръонни Қуръон билан чеклаш туркумига киради.

Қуръонни суннат билан чеклаш:

Аллоҳ Таоло айтади:

﴿فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ بِهِ أَذْى مِنْ رَأْسِهِ فَفَدِيَةٌ مِّنْ صِيَامٍ أَوْ صَدَقَةٌ أَوْ ذُنُبٌ﴾

– „Энди агар сизлардан кимдир касал ёки бошида бирон дарди бўлса, у ҳолда рўза тутшии ёки садақа берииш ёхуд сўйиши билан эваз тўласин“.

[2:196]

Бу оядта «Сиам, Садақа, Наск»дан иборат мусбат накралар келди.

Ушбу мутлақ келган сўзлар Росууллоҳ ﷺнинг қуидаги ҳадислари билан рўза уч кун тутилиши, садақа уч соъ (олти мискинга) берилиши ва битта қўй сўйишга чекланди:

«فَاحْلُقْ رَأْسَكَ وَأَطْعِمْ فِرَقًا مِنْ سِتَّةِ مَسَاكِينٍ أَوْ صُمْ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ أَوِ اثْسَكْ نَسِيْكَةً»

«...Бас, сочингни олдир, олти мискинни едириб-ичир ёки уч кун рўза тут ёхуд бир қўй қурбонлик қил» (Муслим Каъб ибн Ажра орқали ривоят қилди). Фарқ уч соъдир.

Суннатни Суннат билан чеклаш:

Ибн Умар шундай ривоят қилади:

«أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ فَرَضَ زَكَاهَ الْفُطُرَ مِنْ رَمَضَانَ عَلَى النَّاسِ صَاعًا مِنْ تَمْرٍ أَوْ صَاعًا مِنْ أَقْطَاعٍ أَوْ صَاعًا مِنْ شَعِيرٍ عَلَى كُلِّ حُرٍّ وَعَبْدٍ ذَكَرٍ وَأُنْثَى مِنَ الْمُسْلِمِينَ»

«Росууллоҳ ﷺ одамларга фитр закотини хурмодан бир соъ ёки бир соъ пишлоқ ёки бир соъ арпа миқдорда мусулмонларнинг ҳар бир эркин ва қулига, эркак ва аёлга беришни фарз қилдилар» (Муттафақун алайҳи). Бу ҳадисда «Сау» сўзи мусбат накра бўлиб, мутлақдир.

Бу соъ ўлчови қандайдир соъ эмас, балки Розууллоҳ ﷺнинг ушбу ҳадисларига кўра, Мадина соъ-ўлчовидир:

«الْوَزْنُ وَرُونُ أَهْلَ مَكَّةَ وَالْمِكْيَالُ مِكْيَالٌ أَهْلٌ الْمَدِيْنَةِ»

«Вазн Макка аҳлиниңг вазни, микёл Мадина аҳлиниңг микёлидири». Росууллоҳ ﷺ белгилаб берган соъ-ўлчови мадиналикларнинг микёл-ўлчови бўлиб, у бешу ўндан уч ратл (қадимги бағдодча ратл)ни ташкил қиласди. Мана шу соъ имом Молик ва ҳижозликлар айтганидек, Росууллоҳ ﷺнинг соъ-ўлчовидир. Бу бугунги ўлчовимизда 2,176 кг буғдоӣ, демакдир.

Алоҳида чеклаш умумни хослаш тӯғрисида айтиб ўтганимиздек, Қуръон, Суннат, ижмо ва Қиёс каби эътиборли далилларнинг бирида келади.

Тўртинчи: мутлақ ва муқайядга амал қилиш:

1. Мутлақ сўз агар на муттасил, на алоҳида чекланган бўлса, унга чекламаган ҳолда мутлақлигича амал қилинади. Масалан, зиҳор каффоратини **فَتْحُرِيرُ رَقَبَةِ مُؤْمِنَةِ** «дегандаги каби мутлақ ҳар қандай қулни озод қиласа кифоя қиласди.

2. Агар мутлақ сўзни муттасил чеклаш билан чекланган бўлса, мутлаққа чекланган маъно берилиб, чекланганлигича амал қилинади. Масалан, **دَمًا مَسْفُوحًا** «деганда ҳаром қилиниш гўшт орасидаги қон эмас, балки сўйган пайтда отилиб чиқсан қонга чекланади.

Шунингдек, **فَتْحُرِيرُ رَقَبَةِ مُؤْمِنَةِ** деганда ҳам каффорат фақат мўмина қулни озод қилишга чекланади.

3. Чеклаш алоҳида чеклаш бўлса, бунда ҳам айни мавзудаги каби шу чекланганича амал қилинади. Масалан, **إِنْ إِنَّمَا بَقْرَةٌ صَفَرَاءٌ فَاقِعٌ لِوَهْمَنَا** «الله يأْمُرُكُمْ أَنْ تَذْبَحُوا بَقْرَةً إِنَّمَا بَقْرَةٌ صَفَرَاءٌ فَاقِعٌ لِوَهْمَنَا» оятидаги сигир бошқа «الله يأْمُرُكُمْ أَنْ تَذْبَحُوا بَقْرَةً» ояти билан чекланиб, аввалги оядаги мутлақ сигирдан очмалларанг сигирга чекланди.²¹³

---

(213) Бу мисолда **«6. Истеъмол қилинган маънонинг тушунарсиз»**, деган мавзудаги мужмалга ҳам мисол бўлади. Чунки **إِنْ إِنَّمَا بَقْرَةٌ صَفَرَاءٌ فَاقِعٌ لِوَهْمَنَا** «البقرة» ҳаммага маълум, накра, мусбат мутлақ сўз. Шунинг учун Икрима ривоят қилган ҳадисда келганидек, улар ҳар қандай сигирини сўйсалар ўтаверар эди. Аммо улар ҳар-хил саволларни бериб, **«البقرة»** сўзини ўзларига ўзлари тушунарсиз қилиб олишида, Аллоҳ ҳам бу сўзни уларга тушунарсиз яъни мужмал қилиб қўйди. Кейин бу сўз уларнинг саволларига қараб бирмабир баён бўла бошлаганда, улар ўзларини танг аҳволга солишиди. Шунда Аллоҳ ҳам Икриманинг ҳадисида келганидек, уларни танг аҳволга тушириб қўйди. Шунинг учун оядаги **«بَقْرَةٌ صَفَرَاءٌ فَاقِعٌ لِوَهْمَنَا»** сўзи аввалда мутлақ сўз эди, кейинчалик кейинги сифатларга чекланиб қолди. Шунинг учун уларнинг қатор саволлар беравергандари учун уларга тушунарсиз мужмал сўзга айланди. Кейин эса оядда зикр қилинган сифатлар билан уни баёни келди.

4. Агар муқайяд турли мавзуларда бўлса, мутлақча чекланган маъно берилмайди, балки ҳар бирини ўз мавзусида ишлатилади. Масалан, зиҳорга каффорат тўлаш тўғрисидаги оятни олайлик:

﴿وَالَّذِينَ يُظْهِرُونَ مِنْ نِسَاءِهِمْ ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا قَالُوا فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ﴾

– „Ўз хотинларини зиҳор қилиб, сўнгра айтган сўзларидан қайтадиган кимсалар қўшилишиларидан илгари бир қулни озод қилиши бордир“.

Бу оятда ҳар қандай қул, муслима ё кофира қулни озод қилиш каффоратга ўтиши тушунилади. Аммо бу каффорат билмай ўлдириб қўйганга тўланувчи каффоратга чекланмаслиги лозим. Чунки Аллоҳ Таолонинг

﴿وَمَنْ قَتَلَ مُؤْمِنًا حَطَّافًا فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ﴾

– „Ким бир мўминни билмай ўлдириб қўйса, у бир мўмин қулни озод қиласди“.

[4:92]

деган каломи зиҳорга ташланувчи каффоратни эмас, билмай ўлдириб қўйганга тўланадиган каффорат мавзусини ўз ичига олган. Зиҳорга тўланувчи каффорат мавзуси эса бошқа мавзуда келган. Шунинг учун зиҳорга тўланувчи «**فتхрیر رقبة**» мутлақ каффоратни билмасдан ўлдириб қўйилганга тўланувчи «**فتхрیر رقبة**» «**مؤمنة**»га чекланмайди.

ТҮРТИНЧИ ҚИСМ

Мужмал ва мубайян

Биринчи: Мужмал:

Мужмалнинг лугавий маъноси жамламоқ, йиғиндисини чиқармоқ ёки эришмоқ етишмоқ, демақдир.

Истилоҳий маъноси битта маънодан кўп (иккита) маънони англатган, бирининг иккинчисидан устунлиги бўлмаган, аммо унинг маъносига амал қилишда кенгроқ баёнга муҳтож бўлинадиган ҳар бир нарсадир.

Ҳар бир сўз демай, «ҳар бир нарса», дедик. Чунки мужмал (қисқа баён) фақат сўзларга эмас, сўзлар ҳам, феълларга ҳам боғлиқдир.

«Биттадан кўп маънони англатган», дейишимиздан мақсад, истилоҳдан фақат битта маънони англатувчи мутлақ сўзни чиқариб юборишдир. Чунки Аллоҳ Ҷанинг

﴿فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ﴾

— „(билимай ўлдириб қўйган киши) бир қул озод қилсин“. [58:3]

Оятидаги «Рақеба» сўзи битта маънони яъни ҳаммага маълум бўлган ҳур бўлмаган бир қулни англатади. Аммо Аллоҳ Таолонинг

﴿فَقَدْ جَعَلْنَا لِوَلِيِّهِ سُلْطَانًا﴾

— „,(ўлдирилганнинг) вориси учун (қасос олишига) салтанат-хуқуқ бердик“. [17:33]

деган оятида эса «Султан» мужмалдир. Чунки бу сўзнинг биттадан кўп маъноси мавжуд. Масалан, унинг ҳужжат, ҳуқуқ, амр ва нахи қилиш салоҳиятига эга каби маънолари бор. Сўзда мана шундай маъноларнинг қатор келиши туфайли аниқроқ баён керак бўлади.

«Бирининг иккинчисидан устунлиги бўлмаган», дейишимиздан мурод, истилоҳдан бирининг маъноси иккинчисидан ажralиб турувчи сўзларни чиқариб юборишдир. Масалан, ҳақиқий маъно, мажозий маъно ҳамда хабарни талаб ва талабга ўхшаш маъноларга буриш каби. Аллоҳ Ҷанинг

﴿أَنَزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَسَالَتْ أَوْدِيَةٌ بِقَدَرِهَا﴾

— „(Аллоҳ) осмондан сув ёғдирганида жилгалар тўлиб-тошиб оқур“.

[13:17]

деган оядидаги «أُودِيَةٌ» сўзи эса биттадан кўп маънога эга бўлсада, мужмал сўз эмас. Бу сўзниг луғатдаги ҳақиқий маъносининг кавланган пастқам жойи, демакдир. Мажозда эса ана шу пастқам жойдаги сув назарда тутилган бўлиб, бу мажоз деб эътибор қилинмайди. Чунки ундаги ҳақиқий маънонинг кўринмагани биттадан кўп маънога эга қилиб қўймайди. Чунки бу ерда мажозий маънонинг ўзи аён бўлиб турибди. Аллоҳ Таолонинг ушбу оядидаги

﴿وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِكُفَّارِنَ عَلَى الْأُمَمِينَ سَبِيلًا﴾

— „Аллоҳ ҳаргиз коғирлар учун мўминлар устидан имконият бермагай“. [4:141]

«سَبِيلًا» сўзи ҳам мужмал эмас. Чунки хабар маъносини талаб қилиш маъносига бурилса, тушунча яъни иқтизо далолати маълум бўлади. Бунга Росулуллоҳ нинг ушбу ҳадислари ҳам мисол бўлади:

﴿لَا صَلَةَ إِلَّا بِطَهْرٍ﴾

«Покликсиз намоз йўқ».²¹⁴ Маънони хабар маъносини талаб қилиш маъносига буриш орқали ҳам иқтизо далолатини билиб олинади.

Нарсаларга тааллуқли феъллар ҳам араблар тилига қараб худди шундай. Масалан, «حُرْمَتٌ عَلَيْكُمُ الْمِيَةُ» оядидаги «حُرْمَتٌ» сўзини озиқ-овқат, савдо-сотиқ каби биттадан кўп маънога боғлиқ бўлса-да, бироқ араблар тилида озиқ-овқатларга нисбатан ишлатилади. Шунинг учун у мужмал сўз эмас.

Таърифда «аммо унинг маъносига амал қилишда кенгроқ баёнга муҳтоҷ бўлинади», дейишимиздан мурод, истилоҳдан бир неча қисмларни ўз ичига оладиган, аммо уларнинг бирига амал қилишда баёнга муҳтоҷ бўлинмайдиган умумий сўзларни чиқариб юборишдир. Мисол учун, «الْعَيْنُ خَاصِيَّتُهَا الرُّؤْيَةُ» деганда «الْعَيْنُ» сўзидан кўрадиган кўз тушуниляпти ва бу билан кўрувчи кўз туридаги умумий сўзни англатяпти. Аммо у баёнга муҳтоҷ эмас. Чунки у ўз жинсидаги барча қисмларга боғлиқ бўлиб, ана шу қисмларнинг бири хулоса қилиб олинади. Бироқ, «مَاذَا تَقُولُ فِي» «الْعَيْنِ؟» дейилса, «الْعَيْنُ» сўзидан бир неча турдаги маънолар гумон қилинади. Кўрадиган кўзми, жосусми, булоқми, олтинми...,

(214) Термизий: 1. Ибн Можа: 271. Насойй: 129. Аҳмад: 4470. Ибн Ҳиббон: 152\8. Ибн Ҳузайма: 9.

ним? Шунинг учун бу саволдан аниқ бир маъно чиқмайди, бинобарин, то бирор қарина орқали баён қилинмагунича жавоб ҳам, холоса ҳам аниқ бўлмайди.

Аллоҳ ﷺ нинг ушбу оядаги «قُرُوْف» сўзи ҳам шунга ўхшайди:

﴿وَالْمُطَلَّقُتُ يَتَرَصَّبُ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَثَةٌ قُرُوْفٌ﴾

– „Талоқ қилингган аёллар уч қуруъ кутарлар“ [2:228]

Бу оядаги «قُرُوْف» сўзининг ҳам ҳайз ва ҳайздан покланиш маънолари бор. Шунинг учун то бирор қарина орқали баён қилинмагунича, амал қилиб бўлмайди. Шунинг учун бу мужмал сўз эмас.

Аммо Росууллоҳ ﷺ нинг

«دَعَى الصَّلَاةَ أَيَّامٍ إِقْرَانِكَ»

«Ҳайз кунларингизда намозни тарк қилинг»,²¹⁵ деган ҳадисларидаги إِقْرَاءٌ сўзи фақат битта маънони яъни ҳайз маъносини англатади ва демак, у الحِيْضِ «الحيض» туридаги умумий сўздир. Бунга умал қилишда баёнга буҳтож бўлинмайди, чунки у умумий барча қисмларга боғлиқ сўздир. Яъни аёл киши ҳар қандай ҳайз пайтида намозни тарк қилиши вожиблиги тушунилади. Сўзимизнинг холосаси шуки, мужмал сўзда то унинг маъноларидан бирор маъноси аниқланмагунича, баёнга муҳтож бўлинади.

Шаръий нусусларни ўрганиб чиқиш билан мужмал сўзлар асосан қуйидаги ҳолатларда келади:

1. Амалдаги мужмаллик:

Мисол учун, Росууллоҳ ﷺ бирор амални қилсалар саҳобаларга бу амалнинг маъноси тушунарсиз бўлиб қолади. Масалан, тўрт ракатли намозда икки ракатдан кейин салом бериб юборгандарда Зулядайн савол берган Ҳадисларда келгани каби. Бунда «намозни қаср ўқидиларми ё унутиб қўйдиларми», деган маънолар пайдо бўлади. Шу боисдан ушбуга аниқлик киритилиш учун Зулядайннинг саволига жавоб сифатида Росууллоҳ ﷺ нинг бир баёнларига муҳтож бўлинади.

Ибн Сийрин Абу Ҳурайрадан ривоят қилади: Росууллоҳ ﷺ биз билан хуфтон намозини ўқиётган эдилар. Шунда тўрт ракатнинг иккинчи ракатида салом бериб юбордилар. Кейин

(215) Аҳмад: 24500. Дорамий: «Таҳорат»: 791, 182 рақам. Унда الحِيْضِ «الحيض»، اجلسى أيام الحِيْضِ «الحيض» деган иборада келган.

ўринларидан туриб, худди газабланган каби масжиддаги қоцилган ёғочга суюндишар. Ўнг қўлларини чап қўллари устига қўйиб, бармоқлари орасини айириб олдилар. Ўнг чаккаларини чап қўлларининг кафтига қўйдилар. Қавм масжид эшикларидан шошилиб чиқиб, намоз қаср бўлдими? дейишди. Улар орасида Абу Бакр ва Умар бор эди, икковлари сўраб билиш учун Росууллоҳга яқинлашиши. Одамлар орасидан Зулядайн исмли киши ё Росууллороҳ, намозда унутдингизми ё қаср ўқидингизми? деб сўради. Росууллоҳ – **لَمْ أَئْسَ وَلَمْ تُقْصِرْ** «**Унутмадим ҳам, қаср ҳам ўқилмади**», дедилар. Кейин – бу гапни Зулядайн гапирдими, дедилар. Ҳа, дейишгач, ўринларидан туриб, қолдирган намозини ўқиб салом бердилар. Кейин Аллоҳу Акбар, деб худди аввалгидек ё ундан узунроқ сажда қилдилар. Кейин бошларини кўтариб Аллоҳу Акбар, дедилар. Кейин яна Аллоҳу Акбар, деб худди аввалгидек ё ундан узунроқ сажда қилдилар. Кейин бошларини кўтариб Аллоҳу Акбар, дедилар.²¹⁶

2. Муштарак сўзлар:

Муштарак сўзлар бир неча маъноларидан бирига амал қилиш учун баёнга муҳтоҷ бўлинадиган мужмал сўзлардир. Буни юқоридаги

﴿وَالْمُطَلَّقَتِ يَرَبَّصُ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَثَةٌ قُرُوءٌ﴾

– „**Талоқ қилинган аёллар уч қуруъ кутарлар**“ [2:228]
ояти мисолида айтиб ўтдик.

3. Мураккаб сўзлар:

Биттадан кўпроқ маънолар англашилиб, улардан қай бирини аниқлашда бирор баёнга муҳтоҷ бўлинган сўзлар мураккаб сўзлардир. Мисол учун, Аллоҳ Таоло айтиди:

﴿وَ يَعْفُوا لِلَّذِي بِيَدِهِ عَقْدَةُ الْتِكَاحِ﴾

– „**Ёки никоҳ қўлида бўлган зот кечса**“ [2:237]

Бу Оятда валий ёки эр назарда тутилган, демакки бунинг учун баён яъни нима мақсад қилинганини аниқлашга ё таржиҳ қилишга муҳтоҷ бўлинади.

4. Замирнинг баробар қилиш учун бир неча тарафга қайтиши:

Замирни қаерга қайтариш учун шуни аниқловчи бирор қаринага муҳтоҷ бўлинади. Масалан, Аллоҳ Ҳининг ушбу каломини олайлик:

(216) Бухорий: 460. Муслим: 896.

﴿إِلَيْهِ يَصْعُدُ الْكَلْمُ الْطَّيِّبُ وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ﴾

– „(Хар бир) ширин сўз ва солиҳ амал Унга юксалур. Уни Ўз даргоҳида қабул қилур“.
[35:10]

Бу оятдаги «يرفعه»даги замирнинг қаерга қайтиши ноаниқ. Солиҳ амалга қайтарилса, Аллоҳ солиҳ амални қабул қиласи деган маъно чиқади. Ширин сўзга қайтарилса, солиҳ амал ширин сўзни Аллоҳ ғана кўтаради, деган маъно чиқади.

5. Тўхтаб, бошлаш маъноларининг ҳар хиллиги:

Аллоҳ ғана айтади:

﴿وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّسُولُونَ فِي الْعِلْمِ﴾

– „Унинг (муташобиҳининг) таъвилини фақат Аллоҳ билади ва илмда собит бўлганлар (ҳам биладилар)“.
[3:7]

Бу оядта «الله» сўзидан кейин тўхташ лозимми ё «الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ»дан кейин тўхташ лозимми эканини аниқлаш учун бир ё бир нечта қаринага муҳтоҷ бўлинади.

6. Истеъмол қилинган маънонинг тушунарсиз бўлиши:

Баъзи сўзларнинг ўзи тингловчига тушунарсиз бўлиб, уни аниқлаш учун изоҳга ёки бошқа қаринага муҳтоҷ бўлинади. Мисол учун, Аллоҳ Таолонинг ушбу каломини олайлик:

﴿سَتَفْتَنُوكُمْ قُلِ اللَّهُ يُفْتِنُكُمْ فِي الْكَلَلَةِ إِنْ أَمْرُوا هَلَكَ لَيْسَ لَهُ وَلَدٌ وَلَهُ أَحَدٌ فَلَهَا نِصْفُ مَا تَرَكَ وَهُوَ يَرِثُهَا إِنْ لَمْ يَكُنْ لَهَا وَلَدٌ فَإِنْ كَاتَنَا أَثْنَيْنِ فَلَهُمَا الْثُلُثَانِ مِمَّا تَرَكَ وَإِنْ كَانُوا إِخْوَةً رِجَالًا وَنِسَاءً فَلِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِ الْأُنْثَيَيْنِ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ أَنْ تَضْلُلُوا وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾

– „(Эй Мухаммад), Сиздан фатво сўрайдилар. Сиз: «Аллоҳ сизларга на ота ва на боласи бўлмаган одам тўгрисида фатво берур: агар фарзандсиз бўлган ёлгиз бир эркак ўлса, унинг синглиси бўлса, қўйиб кетган мероснинг ярмини олур. Агар синглисининг фарзанди бўлмаса, ака унга меросхўр бўлур. Агар сингиллар иккита бўлса, улар учун ака қолдирган нарсадан учдан иккиси тегур. Агар меросхўрлар ака-сингиллар бўлса, бир эркак учун икки аёл ҳиссаси берилур. Адашиб кетмасликларинг учун Аллоҳ сизларга (Ўз ҳукмларини) баён қилур. Аллоҳ ҳамма нарсани билгувчиидир», деб айтинг“.
[4:176]

Бу оятда **كَلَّا** мужмал сўз бўлиб, баёнга муҳтождир.

Аллоҳ Таоло яна айтади:

﴿وَأَتُوا حَقَّهُرِ يَوْمَ حَصَادِهِ﴾

– „...ўрим-терим кунида ҳаққини беринглар“. [6:141]

Бу оятда ҳам «**حَقَّهُ**» сўзи баёнга муҳтож бўлган мужмал сўздир.

Аллоҳ Таоло яна айтади:

﴿إِنَّ الْإِنْسَنَ خُلِقَ هُلُوقًا ﴿ إِذَا مَسَهُ الْشَّرُّ جَزُوعًا ﴾ وَإِذَا مَسَهُ الْخَيْرًا مَنْوِعًا﴾

﴿إِلَّا الْمُصَلِّينَ﴾

– „*Дарҳақиқат инсон бетоқат қилиб яратилгандир. Қачон унга ёмонлик (камбагаллик-кулфат) етиб қолса у ўта бесабрлик қилгувчиидир. Қачон унга яхшилик (бойлик, саломатлик) етса у ўта ман қилгувчи-бахилдир. Фақат намоз ўқигувчи зотлар (ундоқ эмасдирлар)*“.

[70:19-21]

Бу оятда ҳам «**هُلُوقًا**» сўзи баёнга муҳтож бўлган мужмал сўздир.

Росулуллоҳ ﷺ бундай дедилар:

«يَأَيُّهَا النَّاسُ سَوَّاتُ خَدَاعَاتٍ يُصَدِّقُ فِيهَا الْكَاذِبُ وَيُكَذِّبُ فِيهَا الصَّادِقُ وَيُؤْتَمِنُ فِيهَا الْخَانِنُ وَيُنَجِّوَنُ فِيهَا الْأَمِينُ وَيَنْطَقُ فِي النَّاسِ الرُّوَيْضَةُ. قَالُوا: وَمَا الرُّوَيْضَةُ يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ قَالَ: الرَّجُلُ الظَّافِرُ يَتَحَدَّثُ فِي أَمْرِ الْعَامَةِ»

«Одамлар бошига шундай ёлғончи йиллар келадики, у йилларда тўгрисўз ёлғончига, ёлғончи тўгрисўзга, хиёнатчи омонатгўйга, омонатгўй хиёнатчига чиқарилади ҳамда одамлар ичида рувайбиза нутқ сўзлайди. Рувайбиза ким, ё Росулаллоҳ, дейишди. Росулуллоҳ ﷺ дедилар: **Омманинг иши тўгрисида гапирувчи пасткаш кишидир**».²¹⁷

Бу ҳадисда «**الرويضة**» сўзи мужмал бўлиб, баёнга муҳтождир.

7. Лугавий ҳақиқий маънодан шаръий ҳақиқий маънога кўчувчи сўзлар:

(217) Ибн Можа: 4036. Аҳмад: 291\2. «Мустадрак»: 512\4. Абу Яъло: 378\6. «Мўъжами кабир»: 67\18.

Шаръий маънога кўчган сўзниг янги равиши баёнга муҳтож бўлган мужмал сўз ҳисобланади. Аммо ушбу шаръий маънодаги жинси остига бошқа қисмлар ҳам кирувчи сўзлар эса баёнга муҳтож бўлмаган умумий сўзлар бўлади.

Масалан, Росууллоҳ ﷺ нинг «لَا صَلَاةٌ إِلَّا بِطَهْرٍ»²¹⁸ деган ҳадисида эса таҳоратсиз ҳар қандай намоз дуруст бўлмаслиги тушунилади. Бу ҳадисдаги сўзи нафи оқимидаги накра бўлиб келган «صلوة» сўзи умумий сўзлардан бўлиб, ҳукм унинг барча бўлакларига яъни барча намозга тўғри келади ва у ҳеч қандай баёнга муҳтож бўлмайди. Аммо Аллоҳ ﷺ нинг «وَأَقِمُوا الصَّلَاةَ» деган каломидаги «الصَّلَاةَ» эса баёнга муҳтож бўлган мужмал сўздир. Яъни Росууллоҳ ﷺ бу намозни қандай ўқиш лозимлигини баён қилиб берувчи бирор сўзларига ё амалларига муҳтождир. Бу ерда Росууллоҳ ﷺ мусулмонларга қандай намоз ўқишни ўргатишлари ёки улар олдида намоз ўқиб кўрсатишларини ўз ичига олган ҳадислари керак бўлади.

Шунингдек, Аллоҳ ﷺ нинг

﴿إِنَّمَا الْصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسَاكِينِ وَالْعَمَلِيَّنَ عَلَيْهَا وَالْمُؤْلَفَةُ قُلُوبُهُمْ وَفِي
الرِّقَابِ وَالْغَرِيمِينَ وَفِي سَبِيلِ اللَّهِ وَابْنِ السَّيِّئِ فَرِيضَةٌ مِّنْ أَنَّ اللَّهَ وَاللَّهُ عَلَيْهِ
حَكِيمٌ﴾

– „Албатта, садақа-закотлар Аллоҳ томонидан фарз бўлган ҳолда, фақат фақирларга, мискинларга, садақа йигувчиларга, кўнгиллари ошина қилинувчи кишиларга, бўйинларни (қулларни) озод қилишига, қарздор кишиларга ва Аллоҳ йўлида (яъни, жиҳодга ёки ҳажса кетаётганларга) ҳамда йўловчи мусоифирларга берилур. Аллоҳ билим ва ҳикмат соҳибидир“.[9:60] деган оятида «الصَّدَقَاتُ» яъни закот сўзи умумий сийгада келган сўз бўлиб, мазкур ҳукм пулдан, экиндан, тижоратдан яъни закотнинг ҳар бир бўлакларидан олинган закотни тарқатишга тааллуклидир. Бундай ҳолатда ҳеч қандай баёнга муҳтож бўлинмайди.

(218) Термизий: 1. Ибн Можа: 271. Насойи: 129. Аҳмад: 4470. Ибн Ҳиббон: 152\8. Ибн Ҳузайма: 9.

Аммо Аллоҳ әл-کағаһ нинг «وَأَتَوْ الْرَّكَأَةَ» деган каломида эса «الرَّكَأَةَ» сўзи мужмал сўз бўлиб, Росууллоҳ әл-кадири нималардан закот берилиши лозимлигини айтувчи баёнларига муҳтож бўлинади.

Хулоса қилиб айтганда, шаръий маънога кўчган сўзлар яъни шаръий ҳақиқиёт маъноли сўзлар умумий сўзлар бўлиб, уларнинг остига барча бўлаклари дохил бўлади ва ҳукм ҳам ҳар бир бўлакка тўғри келиб, шу жиҳатдан олганда, бирорта ҳам баёнга эҳтиёж сезилмайди. Шариатга нақл қилинган янги равиш сўзлар эса баёнга муҳтож бўлган мужмал сўзлар ҳисобланади.

Иккинчи: Мубайян:

Булар мужмал сўзлар ҳақидаги гаплар. Энди мубайян сўзларга келсак, бундай мужмал сўзларнинг олдида ёки алоҳида баёни бирга келади. Яъни унинг баёни ўша далилнинг олдида ёки мана шу мужмал сўзда келган далилдан алоҳида бир далил олдида келади.

Демак, мужмал сўзнинг тушунарсиз жиҳати бартараф бўлиб, унга амал қилинадиган маъноси тайин бўлса ёки таржих қилинса бу мубайян сўз ҳисобланади. Мужмални мубайянга айланиши қўйидагича:

1. Гап орқали баён:

Аллоҳ әл-кадири

﴿إِذَا مَسَهُ الشَّرُّ جَزُوعًا وَإِذَا مَسَهُ الْحَيْرَ مَنْوَعًا﴾

– „Қачон унга ёмонлик (камбагаллик-кулфат) етиб қолса у ўта бесабрлик қилгувчиdir. Қачон унга яхишилик (бойлик, саломатлик) етса у ўта ман қилгувчи-баҳилdir.“ [70:19-21] деган каломи оят юқорисидаги «هَلُوْعًا» деган мужмал сўзнинг гап орқали баёнидир.

Росууллоҳ әл-кадири нинг намозни нотўғри ўқиган кишига ўргатиб, сўзлари ҳам мужмал бўлмиш «الرويضة» сўзининг гап орқали баёнидир.

Росууллоҳ әл-кадири нинг намозни нотўғри ўқиган кишига ўргатиб, «إِذَا قُمْتَ إِلَى الصَّلَاةِ فَكَبِرْ ثُمَّ اقْرُأْ بِأَمْ القُرْآنِ وَبِمَا شَاءَ اللَّهُ ثُمَّ ارْكَعْ حَتَّى تَطْمِنَ رَأْكَعَا ثُمَّ ارْفَعْ حَتَّى تَعْتَدِلَ قَانِمًا...»

(219) Ибн Можа: 4036. Аҳмад: 291\2. «Мустадрак»: 512\4. Абу Яъло: 378\6. «Мўъжами кабир»: 67\18.

«Намозга турсангиз Аллоҳу Акбар деб, Қуръоннинг онаси (фотиҳа сураси) ва Аллоҳ хоҳлаган бир сурани ўқинг. Кейин то кўнглингиз тўлгунча руку қилинг. Кейин тик бўлгунингизга қадар бошингизни кўтаринг...»,²²⁰ деган сўзлари ҳам мужмал бўлиб келувчи «الصلة» сўзига гап орқали баён бўлади.

Росууллоҳ ﷺ ушбу закот тўғрисидаги ҳадислари ҳам мужмал келган «الرکاۃ» сўзига гап орқали баён бўлади:

فِي كُلِّ خَمْسٍ ذُوْدٍ مِنَ الْإِبْلِ شَاهٌ، فَإِذَا بَلَغَتْ خَمْسًا وَعَشْرِينَ فَفِيهَا ابْنَةُ مَحَاضٍ إِلَى خَمْسٍ وَثَلَاثِينَ... وَفِي صَدَقَةِ الْغُنْمٍ فِي سَائِمَتِهَا إِذَا كَانَتْ أَرْبَعِينَ فَفِيهَا شَاهٌ إِلَى عِشْرِينَ وَمَائَةً»²²¹

«...Ўнтағача бўлган туяларнинг ҳар бештасидан битта қўй.. Агар йигирма бештагача етса, ўттиз бештагача битта бўғоз тая... Яйловда боқилган қўйлардан эса, қирқтага етса то бир юз йигирматага етгунча битта қўй (закот берилади)».²²¹

2. Амал орқали баён:

Росууллоҳ ﷺ мусулмонлар кўз ўнгида ҳаж ибодатларини қилар ва уларга

«خُذُوا عَنِّي مَنَاسِكَكُمْ»

«Ҳаж ибодатларингизни мендан ўрганинг»,²²² дея ўз амаллари орқали мужмал бўлган «مناسك الحج» ни баён қилиб бердилар.

3. Амал ва гап орқали баён:

а) Агар амалнинг далолати ҳам, гапнинг далолати ҳам бир хил бўлса, уларнинг бири баён бўлишга, иккинчиси таъкид бўлишга ярайди. Мисол учун, Росууллоҳ ﷺ ўз амаллари билан қандай намоз ўқишни ўргатар, кейин эса

«صَلُوا كَمَا رَأَيْتُمُونِي أُصَلِّى»

(220) Бухорий: 715, 757. Муслим: 396, 602. Термизий: 179. Насойи: 874. Абу Довуд: 73. Ибн Можа: 1050. Аҳмад: 18225.

(221) Бухорий: 1362. Термизий: 564. Насойи: 2404. Абу Довуд: 1329. Ибн Можа: 1797. Аҳмад: 68.

(222) Муслим: 2286. Насойи: 3012. Абу Довуд: «Носик»: 1680. Аҳмад: 13899, 14091.

«Менинг қандай намоз ўқишимни күрганингиздек намоз ўқинг»,²²³ дер әдилар. Кейин Росууллоҳ Әннинг гап орқали қандай намоз ўқишни баён қилган бир ҳадиси ҳам келган. Ушбу «Росууллоҳ Әннинг намозга Аллоҳу Акбар деб кирап әдилар...»,²²⁴ деган ҳадисда эса намоз ўқиш амал орқали баён қилинди. Росууллоҳ Әннинг намозини нотўғри ўқиган кишига ўргатиб, «Намозга турсангиз Аллоҳу Акбар денг»,²²⁵ деган юқоридаги ҳадисда эса гап орқали баён келди.

Бу ерда амал ҳам, гап ҳам бир хил маънода келиб, уларнинг бири намозни бошлишга баён, иккинчиси унга таъкид бўляпти.

б) Аммо амал билан гапнинг маънолари ҳар хил келса, то икки ҳадисни усул илми орқали ўрганиб чиқилмагунича, иккала маъно ҳам баён бўлмайди. Иккала ҳадисни ўрганиш орқали ё улар ўртаси жамланади ёки таржих қилинади. Ушбу таржих тўғрисида учинчи бобда «далиллар ўртасини таржих қилиш», деган мавзуда – инша Аллоҳ – батафсил баён қиласиз. Бироқ, ҳозир амал билан гап маъноларининг ҳар хил келиб қолгани тўғрисида қўйида мисоллар келтирмоқчимиз:

Ривоят қилинадики, Росууллоҳ Әннинг ҳаж оятидан кейин бундай дедилар:

«مَنْ قَرَنَ حَجَّا إِلَى عُمْرَةٍ فَلَيُطْفُنْ طَوَافًا وَاحِدًا وَيَسْعِيْ سَعْيَا وَاحِدًا

«Ким ҳажга умрани қўшиб адo қилмоқчи бўлса, бир марта тавоф ва бир марта саъилсин».²²⁶

Росууллоҳ Әннинг «ҳаж билан умрани қўшиб адo қилишда икки марта тавоф, икки марта саъий қилдилар».²²⁷

Бу икки ҳадисда гапдаги нарсадан амалдаги нарсани зиёда қилиш бор. Энди ушбу икки ҳадисдан баённи чиқариб олиш учун қўйидаги ҳолатларни ўрганиш лозим:

Биринчи ҳолат: Гап аввал келгани маълум бўлса, у ҳолда:

Гап баён бўлади яъни бир марта тавоф ва бир марта саъий қилиш буйруқ бўлади-да, иккинчи тавоф билан иккинчи саъий мандуб бўлиб қолади.

Иккинчи ҳолат: Амал аввал келгани маълум бўлса, у ҳолда:

(223) Бухорий: Аzon-595, 5549. Муслим: 1297. Дорамий: Салот-1225. Аҳмад: 53\7. Байҳақий: 354\2.

(224) Бухорий: 737. Муслим: 392.

(225) Бухорий: 715. Муслим 602.

(226) Термизий: 870. Насоий: 2883. Аҳмад: 5097.

(227) Термизий: 870.

Бунда ҳам гап баён бўлади ва аввалги амал эса ё Росууллоҳ ﷺнинг ўзларига хос амал бўлиб, бунинг учун хослигига қарина бўлиши лозим ёки аввалги амал яъни аввалги тавоғ гап орқали насх қилинган бўлади. Бунинг сабаби шуки, гап Росууллоҳ ﷺнинг Умматларига нисбатан амалнинг далолатидан кучли ҳисобланади.

Учинчи ҳолат: Агар қайсииниси муқаддамлиги билинмаса, у ҳолда: Гапни муқаддам қўйилган яхшироқdir. Чунки бундай ҳолатда зиёдалик мандуб бўлиб қолаверади. Агар амал муқаддам қўйилса, зиёдалик ё мансух бўлади ёки Росууллоҳ ﷺга хос бўлиб қолади. Умматнинг эргашиш масаласида иккала далилга амал қилиши улардан бирини тарк қилгандан яхшироқdir.

4. Баённинг бошқа қариналар далолати орқали истинбот қилиниши:

Аллоҳ Таоло айтади:

«وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ»

– „Унинг (муташобиҳнинг) таъвилини фақат Аллоҳ билади ва илмда сибт бўлганлар (ҳам биладилар)“.

[3:7]

Бу оядта вовнинг маъноси мужмал. У ё атф бўляпти ёки истиъноф (ибтидо) вови бўляпти. Бинобарин, унинг маъносини аниқлаш ёки таржих қилиш учун бирор қаринага муҳтоҷ бўлинади. Демак, бу ерда илмда зиёда бўлиш сифати «وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ илмда зиёда бўлганлар» қўйидагича мавзуга муносиб бўлиши лозим:

Агар вов истиъноф (ибтидо) вови бўлса, илм сифатининг зиёдалиги имон сабабли бўлади. Чунки бу ҳолатда гап янгидан «وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ **Ва илмда зиёда бўлганлар имон келтирдик дейшиади**» дэя бошланаётган бўлади. Аммо вов атф бўлганда эса **ва (унинг таъвилини) илмда зиёда бўлганлар ҳам (билишиади, улар) имон келтирдик дейшиади**» дэя муташобиҳнинг таъвилини билиш сабабли бўлади.

Аммо Аллоҳга имон келтиришда илмда зиёда бўлишга муҳтоҷ бўлинмайди. Фақат олимларгагина муҳтоҷ бўлинади. Ақли расо ва тани соғ инсон эса илмсиз ҳам Аллоҳга имон келтириши мумкин. Аммо муташобиҳни таъвил қилиш учун илм зарур. Шунинг учун вовни атф вови қилган (таржих) маъқулроқdir.

Бир тарафдан шундай. Иккинчи тарафдан эса агар вовни ибтидо вови қилинса, бу Қуръондаги муташобиҳни фақат Аллоҳ билади, деганни англатади. Чунки «وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهِ إِلَّا اللَّهُ» дея тўхтаб қолинади. Бу эса Қуръоннинг «**одамлар учун очиқ баён**» эканлигига зид бўлиб қолади.

Аммо вовни атф деб ҳисобланса, бундан муташобиҳнинг таъвилини Аллоҳ Ҳамад ва илмда зиёда бўлганлар билади, деган маъно чиқади. Мана шу маъно Аллоҳ Ҳамаднинг Қуръонга берган «**одамлар учун очиқ баён**» деган сифатига тўғри келади.

Булардан маълум бўлдики, мазкур оятдаги «вов» атф вови эканлиги таржих қилинди.

Бу билан оятдаги тўхташ билан ибтидо ўртасидаги мужмаллик на гап орқали ва на амал орқали бевосита баён бўлмай, бошқа бир қарина орқали баён бўлди.

Яна бир мисол:

﴿إِنَّمَا أَرْسَلْنَا رَسُولًا عَلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ كُلُّ أَئِمَّةٍ مِنْ أُولَئِكَ هُمْ يَأْتِيُونَ وَكُلُّ شَيْءٍ وَرُسُلٍ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِنَا وَقَالُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا غُفرانَكَ رَبَّنَا وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ﴾

– „Пайгамбар ўзига Роббидан нозил қилинган нарсага имон келтирди ва мўминлар. Аллоҳга, фаришталарига, китобларига ва пайгамбарларига имон келтирган ҳар бир киши: «Унинг пайгамбарларидан бирон кишини ажратиб қўймаймиз». Ва «Эшиитдик ва итоат этдик. Парвардигоро, гуноҳларимизни магфират қилишингни сўраймиз. Ва фақат Ўзингга қайтажаскимиз», дедилар“.

[2:285]

Бу оятда «وَالْمُؤْمِنُونَ» да тўхтаб, «كُلُّ»дан бошланиш лозимми ёки «رَبَّهِ» да тўхтаб, «وَالْمُؤْمِنُونَ» да бошлаш лозимми, деган иккиланиш мавжуд. Шунинг учун бу ердаги тўхташ ва бошлашдаги иккиланиш мужмал, дейилади. Баён эса қариналар ёрдамида таржих қилиш билан қўйидагича бўлади: Агар «أَلَّرَسُولُ»ни вов орқали «أَلَّرَسُولُ»га атф қилинса, «Росулуллоҳ Ҳамаднинг имонлари мўминлар имонидан олдин туради, мўминлар Росулуллоҳ Ҳамаднинг имонига эргашадилар, чунки мўминлар Росулуллоҳ Ҳамаднинг даъватидан сўнггина имон келтирганлар,

чунки Қуръони Каримнинг ваҳи бўлиши ҳам мўминларнинг Қуръонга имон келтиришларидан муқаддамдир», деган маъно чиқади.

Аммо «رَبِّ»да тўхталиб, ундан кейинги вовни ибтидо вови қилинса, яъни билан ибтидо бўлса, Росууллоҳ ﷺнинг имонлари тўгрисидаги хабар «آمَنَ الرَّسُولُ» жумлаи феълияни ишлатиш билан бўлади. Мўминларнинг имони тўгрисидаги хабар эса «وَالْمُؤْمِنُونَ كُلُّ آمَنَ» билан жумлаи исмияни ишлатиш билан бўлади. Бу эса мўминларнинг имони Росууллоҳ ﷺнинг имонларига яъни даъватига эргашишига зид бўлиб қолади.

Шунинг учун «وَالْمُؤْمِنُونَ»дан кейин тўхталиб, вовни ибтидо эмас, атф вови қилиш таржиҳ (афзал)дир.

Хулоса қилиб айтганда, гап ёки амалдаги бир неча маънолар ўртасида иккиланиш ана шу маъноларнинг мужмал эканини кўрсатади. Амал қилинадиган маънони аниқлаб олиш ёки уни таржиҳ қилиш учун бундай маъно бирор баёнга муҳтож бўлади. Ушбу баён эса юқорида айтганимиздек:

Ё гап орқали ё амал орқали ё гап ва амал орқали ёки қариналар орқали бўлади.

БЕШИНЧИ ҚИСМ

Насх, носих ва мансух

«**النَّسْخُ**» насх лугатда «**الْأَزَالَةُ**» бартараф қилишни ёки нарсани ўзгартирмасдан бир ҳолатдан бошқа ҳолатга кўчириш, деганни англатади. Истилоҳий маъноси эса Шореънинг аввал событ бўлган хитоб ҳукмини давом этишдан ман қилувчи хитобидир.

«**النَّاسُخُ**» Носих», деб Аллоҳ Субҳанаҳуни айтилади:

﴿مَا نَسَخَ مِنْ إِعْيَاءٍ﴾

– „...Бирон оятни **насх** (бекор) қилсак...“. [2:106]

Баъзан насх бўлган оятни «**آیَةُ نَاسِخَةٍ**» дейилади. Масалан, тавба сурасининг 29 оятини насх қилинган оят, дейилади.

«**الْمَسْوُخُ**» эса тўхтатиб қўйилган ҳукмдир. Масалан, Росууллоҳ билан сирли сухбат қилиш олдидан садақа бериш ҳукмини тўхтатиш, меросхўрлар васияти ҳукмини тўхтатиш ҳамда эри ўлган аёлнинг бир йил эрга тегмай туриши ҳукмини тўхтатиш каби. Насх масаласида насх қилинган нарса шаръий бўлиши ҳамда ҳукмнинг тўхтатиб қўйилганини кўрсатаётган далил шаръий далил бўлиб, ҳукми насх қилинган хитобдан нарида бўлиши лозим.²²⁸

Шунингдек, ҳукми насх қилинган хитоб муайян бир вақтга чеклаб қўйилган бўлмаслиги лозим. Чунки насх бўлган аҳкомлар кўпdir.

Аллоҳ Субҳанаҳу аҳкомларнинг насх бўлиши ҳамда амалда насх қилингани тўғрисида хабар берди:

﴿مَا نَسَخَ مِنْ إِعْيَاءٍ أَوْ نُسِّهَا نَاتٍ بَخَيْرٍ مِّنْهَا أَوْ مِثْلِهَا أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ

﴿شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

(228) далилнинг ҳукми насх қилинган хитобдан нарида ёки ундан кейинда бўлиши ё насх ва мансудаги – масалан Росууллоҳ нинг ўзлари мана бу насх қилувчи, мана буниси насх қилинган, деганларига ўхшаш – сўздан билинади ёки унга ижмо қилинганидан билинади. Ёки вақтдан билинади ёхуд Росууллоҳ нинг Сизларни қабрларни зиёрат қилишдан қайтарган эдим, бас, энди зиёрат қилаверинг», деганлари каби нусуснинг ўзидан билинади.

— „Бирон Оятни насх құлсак ёки ёдингиздан чиқарсак, ундан яхшиrogини ёки үшандайини келтирамиз. Аллоҳ ҳар нарсага қодир зот эканини билмадингизми“. [2:106]

﴿وَإِذَا بَدَّلْنَا إِلَيْهِ مَكَارَبَ إِلَيْهِ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يُتَبَّعُ قَالُوا إِنَّمَا أَنْتَ مُفْتَرٌ بَلْ

أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ﴾

— „Қачон Биз бир оят ўрнига бошқа бир оятни алмаштирасақ ҳолбуки, Аллоҳ Үзи нозил қилаудиган Оятларни жуда яхши билгүвчиидир – улар: «Шак-шубҳасиз, сен ўзинг түкіб олурсан», дейдилар! Йўқ! Уларнинг кўплари билмайдилар“. [16:101]

Насх турлари:

а) Бир ҳукмни бошқа ҳукмга алмаштиромасдан насх қилиш:

﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ إِمَانُوا إِذَا نَسَجَيْتُمُ الْرَّسُولَ فَقَدِمُوا بَيْنَ يَدَيِّنِي خَجُونَكُمْ صَدَقَةً ذَلِكَ خَيْرٌ لَّكُمْ وَأَطْهَرٌ فَإِنْ لَّمْ تَحْدُوْا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ ﴿٤٦﴾ إِنْ شَفَقْتُمْ أَنْ تُقْدِمُوا بَيْنَ يَدَيِّنِي خَجُونَكُمْ صَدَقَتِيْ فَإِذْ لَمْ تَفْعَلُوا وَتَابَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَإِاتُوا الْزَّكَوْنَةَ وَأَطْبِعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ خَيْرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ﴾

— „Эй мўминлар, қачон сизлар пайгамбар билан сирлашмоқ — сұхбатлашмоқни истасангиз, сұхбатларингиз олдидан хайр-садақа тақдим этинг. Бу ўзларингиз учун яхшироқ ва поклагувчироқдир. Энди агар (садақа) топа олмасангиз, у ҳолда албатта Аллоҳ магфиратли, меҳрибондир. Сұхбатларингиз олдидан хайр-садақалар тақдим этишидан кўрқдингларми? Бас, сизлар (хайр-садақа) қўлмаган экансиз ва Аллоҳ тавбангизни қабул қилган экан, энди намозни барпо этинг ва закотни адo этинг ҳамда Аллоҳ ва Унинг пайгамбарига итоат этинг! Аллоҳ қилаётган амалингиздан хабардордордир“. [58:12-13]

Яъни Росууллоҳ ﷺнинг ҳузурларида сұхбат қилишдан аввал садақа қилиш ҳукми насх қилинди.

- б) Бир ҳукмни бошқа ҳукмга алмаштириб насх қилиш:
- Бир кишининг ўн кишига бас келиш ҳукми:

﴿يَأَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِضَ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ إِن يَكُن مِّنْكُمْ عِشْرُونَ صَابِرُونَ
يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ وَإِن يَكُن مِّنْكُمْ مِائَةُ هُوَ يَغْلِبُ أَلْفًا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ
لَا يَفْقَهُونَ﴾

— „Эй пайгамбар, мұмиларни жаңгга чорланг! Агар сизлардан үйгирмата сабр-тоқатли киши бўлса, икки юзтани енгар! Агар сизлардан юз киши бўлса, кофирлардан мингини енгар! Бунга сабаб, уларнинг онгсиз қавм эканлигидир“. [8:65]

- Бу ҳукм насх бўлиб, қуидагича икки кишига бас келиш ҳукмига алмашиши:

﴿الَّئِنْ خَفَّ اللَّهُ عَنْكُمْ وَعَلِمَ أَنَّ فِيهِمْ ضَعْفًا فَإِنْ يَكُن مِنْكُمْ مِائَةً صَابِرَةً
يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ وَإِنْ يَكُن مِنْكُمْ أَلْفٌ يَغْلِبُوا أَلْفَيْنِ بِإِذْنِ اللَّهِ وَاللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ﴾

— „Энди Аллоҳ сизларга енгиллик берди, сизларда ожизлик борлигини билди. Бас, сизлардан юзта сабр-тоқатли киши бўлса, икки юзтани енгар. Агар сизлардан минг киши бўлса, Аллоҳнинг изни билан икки мингни енгар. Аллоҳ сабр қилгувчилар билан биргадир“. [8:66]

в) Бир хил ҳукм билан алмашиши:

Байтул Мақдисга юзланиш ҳукми насх бўлиб, ўрнига Каъбага юзланиш ҳорий қилиниши:

﴿قَدْ نَرَى تَقْلِبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ فَلَنُوَلِّنَكَ قِبْلَةً تَرَضِّهَا فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرًا
الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحِيَثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُوا وُجُوهُكُمْ شَطْرَهُ﴾

— „Гоҳо юзингиз самода кезганини кўрамиз. Бас, албатта Биз сизни ўзингиз рози бўлган қиблага бурамиз. Юзингизни Масжид-ал-ҳаром томонга буринг! қаерда бўлсангизлар, юзларингизни унинг тарафига бурингиз“. [2:144]

г) Оғирроқ ҳукмга алмашиши:

- Зинокорни уйга қамаб, сўқиб жазолаш ҳукми:

﴿وَالَّتِي يَأْتِيَنَّ الْفَحِشَةَ مِنِ نِسَاءِكُمْ فَأَسْتَشْهِدُوا عَلَيْهِنَّ أَرْبَعَةً مِنْكُمْ فَإِنْ
شَهِدُوا فَأَمْسِكُوهُنَّ فِي الْبَيْوْتِ حَتَّى يَتَوَفَّهُنَّ الْمَوْتُ أَوْ يَجْعَلَ اللَّهُ هُنَّ سَيِّلًا
وَالَّذَانِ يَأْتِيَنَّهَا مِنْكُمْ فَأَذْوَهُمَا فَإِنْ تَابَا وَأَصْلَحَا فَأَعْرِضُوا عَنْهُمَا﴾

— „Хотинларингиздан қайси бир аёл фоҳишалик қилса, ундаи аёлларнинг устида ўзларингиздан бўлган тўрт кишини гувоҳ қилинг. Агар улар гувоҳлик берсалар, то бу аёлларга ўлим келгунча ёки Аллоҳ бирор йўлга солгунча уларни уйларида сақлангиз! Сизлардан икки эркак шундай қилса (яъни баччавозлик ёки фоҳишабозлик қилса) уларни уриб-сўкиши билан таъзирларини берингиз. Агар тавба қилиб, ўзларини тузатсалар, уларни тинч қўйинглар. Албатта Аллоҳ тавбаларни қабул қилгувчи ва меҳрибон бўлган зотдир“.[4:15-16]

- Кейин бу жазо дарралашга ўзгарди:

﴿الَّزَانِيَةُ وَالْرَّافِي فَاجْلِدُوا كُلَّا وَاحِدٍ مِنْهُمَا مِائَةَ جَلَدَةٍ وَلَا تَأْخُذُنُكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ فِي دِينِ اللَّهِ﴾

﴿دِينِ اللَّهِ﴾

— „Зинокор аёл ва зинокор эркак — улардан ҳар бирини юз даррадан уринглар. Аллоҳнинг (бу) хукмида сизларни уларга нисбатан раҳм-шафқат туттасин! Уларнинг азобланишига бир тоифа мўминлар гувоҳ бўлсинлар“. [24:2]

Ошуро рўзаси насх қилиниб, рамазон рўзасига алмашди:

Оиша ﷺ бундай деди: «Ошуро куни қурайшликларнинг рўза тутадиган куни эди. Росууллоҳ ﷺ ҳам шу кунда рўза тутардилар. Мадинага келганларида ҳам уни тутдилар ва одамларни ҳам тутишга буюрдилар. Кейин рамазон фарз бўлгач, бундай дедилар:

«مَنْ شَاءَ صَامَهُ وَمَنْ شَاءَ تَرَكَهُ»

«Ким хоҳласа (ошуро рўзасини) тутаверсин, ким хоҳласа тарқ қилсин».²²⁹

Шуни билиб қўйиш муҳимки, ҳукм насх бўлади, тиловат эмас. Бу событ бўлган. Масалан, бир йил идда сақлаш ва отонага васият ҳукми насх қилинди. Аммо булар тўғрисидаги насх қилинган оятлар ҳамон тиловат қилингани, қолган насх қилинган ҳукмлар ҳам шундай. Тиловат қилишнинг насх бўлганлигига келсак, бу тўғрисида ҳеч нарса келмаган. Насх бўлганлигига ҳеч нарса келмаганлиги насх қилинмаганлигига далилдир.

Аммо айни мавзу тўғрисида келган ҳадислар эса улар оҳод ҳадислар бўлиб, эътиқодга олинмайди.

Насх қандай бўлади:

Биринчи: Қуръоннинг Қуръон билан насх бўлиши:

(229) Бухорий: 1760. Муслим: 1897

- Бир йил идда сақлаш ҳукми:

﴿وَالَّذِينَ يُتَوْفَّونَ مِنْكُمْ وَيَدْرُونَ أَزْوَاجًا وَصَيَّةً لَا زَوْجٍ هُمْ مَتَّعًا إِلَى الْحَوْلِ﴾

غَيْرِ إِخْرَاجٍ

— „Сизлардан вафот қилган кишилар хотинларини қолдирған бұлсалар, хотинларига бир йилгача чиқарылмай фойдаланадиган миқдордаги нарсаны васият қылсингелар“ [2:240]

- Бу ҳукм насх бўлиб, ушбу ҳукмнинг жорий бўлди:

﴿وَالَّذِينَ يُتَوْفَّونَ مِنْكُمْ وَيَدْرُونَ أَزْوَاجًا يَتَرَبَّصُنَ بِأَنفُسِهِنَ أَرْبَعَةَ أَسْعَرٍ وَعَشْرًا﴾

— „Сизлардан вафот қилган кишилар хотинларини қолдирған бұлсалар, улар түрт ою ўн кун ўзларига қараб (идда сақлааб) турадилар“ [2:234]

Шунингдек, Ресулуллоҳ ﷺ билан сирли суҳбат қуриш олдидан садақа бериш ва бундан бошқа мазкур аҳкомлар ҳам насх қилинди.

Иккинчи: Суннатнинг Суннат билан насх бўлиши:

Мутавотир ва оҳоднинг мутавотир билан, оҳоднинг оҳод билан насх бўлиши:

«كُنْتُ نَهِيتُكُمْ عَنْ زِيَارَةِ الْقُبُورِ أَلَا فَرُوْرُوهَا»

«Сизларни қабрларни зиёрат қилишдан қайтаргандим. Бас, энди зиёрат қиласверинг». ²³⁰

«فَإِنْ شَرِبَ الرَّابِعَةَ فَاقْتُلُوهُ»

«...Агар тўртинчи марта ҳам (ароқ) ичса, уни ўлдиринглар»²³¹ Яъни Ресулуллоҳ ﷺ

«كُنْتُ نَهِيتُكُمْ عَنْ ادْخَارِ لُحُومِ الْأَضَاحِيِّ لِأَجْلِ الدَّافَةِ فَادْخِرُوهَا»

«Мен сизларни келаётган муҳтожлар сабабли қурбонлик гўштларини сақлашдан қайтаргандим, бас, энди сақласангиз майли». ²³²

Учинчи: Суннатнинг Қуръон билан насх бўлиши:

Байтул Мақдисга юzlаниш ҳукмининг Қуръон билан насх бўлиши:

(230) Ҳоким Анас йўли орқали ривоят қилган.

(231) Абу Довуд: 4484. Термизий: 1444. Насойи: 5661. Дорамий: 2313. Аҳмад: 136\2. Ибн Ҳиббон: 412\4.

(232) Муслим: 1971, 3643. Абу Довуд: 2429. Молик: 918.

﴿فَوْلٌ وَجَهْكَ شَطْرَ الْمَسِّيْدِ الْحَرَامِ﴾

– „Юзингизни Масжид-ал-ҳаром томонга буринг“.
[2:144]

Рўзадор киши аёли билан тунда яқинлик қилиши Суннатда ҳаром қилинган эди. Кейин бу ҳукм Аллоҳ Субҳанаҳунинг мана бу каломи орқали насх бўлди:

﴿فَاَعْلَمَنَ بَشَرُوهُنَّ﴾

– „Энди улар билан яқинлик қиласеринг“.
[2:187]

Ошуро куни рўза тутиш Суннат орқали собит бўлганди, кейинчалик Қуръон билан насх бўлиб, рамазон рўзаси фарз бўлди.

Намозни жанг тугагунча кечиктириш ҳам Суннат орқали жоиз эди. Яъни Росулуллоҳ ﷺ Хандақ жангги кунида кофирлар мусулмонларни намоздан ушлаб қолишганда

«حَشَا اللَّهُ قُبَرَهُمْ نَارًا»

«**Аллоҳ уларнинг қабрларини оловга тўлдирсин**»,²³³ дедилар. Кейин бу Қуръонда келган хавф намози орқали насх бўлди:

﴿وَإِذَا كُنْتَ فِيهِمْ فَأَقْمَتْ لَهُمُ الصَّلَاةَ فَلَتَقُمْ طَائِفَةٌ مِّنْهُمْ مَعَكَ وَلَيَأْخُذُوا أَسْلِحَتَهُمْ فَإِذَا سَجَدُوا فَلَيَكُونُوا مِنْ وَرَآءِكُمْ وَلَتَأْتِ طَائِفَةً أُخْرَى لَمْ يُصَلِّوْ فَلَيُصَلِّوْ مَعَكَ وَلَيَأْخُذُوا حِذْرَهُمْ وَأَسْلِحَهُمْ وَدَالْذِينَ كَفَرُوا لَوْ تَغْفُلُوْنَ عَنْ أَسْلِحَتِكُمْ وَأَمْتَعَتِكُمْ فَيَمْلُوْنَ عَلَيْكُمْ مَيْلَةً وَاحِدَةً وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِنْ كَانَ بِكُمْ أَذْيَ مِنْ مَطْرٍ أَوْ كُنْتُمْ مَرْضَى أَنْ تَضَعُوا أَسْلِحَتِكُمْ وَحُذُّوا حِذْرَكُمْ إِنَّ اللَّهَ أَعْدَ لِلْكُفَّارِينَ عَذَابًا﴾

– „Эй Мухаммад), қачон сиз (жанг майдонида) мўминлар орасида бўлиб, уларга имом бўлган ҳолда намоз ўқимоқчи бўлсангиз, улардан бир тоифаси куролланган ҳолларида сиз билан намозга турсинлар. Бас, қачон сажса қилишига, орқаларингга бориб турсинлар ва ҳали намоз ўқимаган бошига тоифа келиб сиз билан бирга намоз ўқисинлар. Улар ҳам эҳтиёт

(233) Муслим: 628. Аҳмад: 403\1. Абу Яъли: 456\8.

чораларини кўриб, қуролланиб олсинлар. Кофирлар сизлар қуролярог ва асбоб-анжомларингиздан гафлатда бўлган пайтингизда устингизга бирданига ҳамла қилишини истайдилар. Агар ёғингарчиликдан азият чексангизлар ёки бемор бўлсангизлар, қуролларингизни ечиб қўйшишингиз гуноҳ эмас. Аммо эътиёт чорангизни кўриб қўйинглар. Албатта Аллоҳ кофирлар учун хор қилгувчи азобни тайёрлаб қўйгандир“. [4:102]

Тұртингчи: ижмо билан событ бўлган ҳукм насх қилинмайди:

Ижмо билан событ бўлган ҳукм насх қилинмайди. Чунки ижмо билан ҳукм событ бўлдими, демак, ана шу масалада бирорта ҳам ҳадис ривоят қилинган эмас. Бироқ, саҳобалар ҳадисни ривоят қилмасалар ҳам, уни билардилар. Шунинг учун ҳадисни ривоят қилмасдан ҳукмни зикр қиласверардилар. Ваҳи тўхтагач, на Қуръонда, на Суннатда бирорта ҳам нусус бўлмасди. Бинобарин, қиёс ҳам, иккинчи ижмо ҳам бўлмасди. Шунга кўра, уларнинг ижмолари билан событ бўлган ҳукмни насх қилувчи бирорта ҳам янги нусус бўлиши мумкин эмас.

Бешинчи: қиёс ҳукмининг насх бўлмаслиги:

Қиёс билан событ бўлган ҳукм мутлақо насх бўлмайди. Чунки эътиборга олинувчи қиёс очиқ-ойдин ё далолат орқали ёки истинбот орқали ёхуд қиёс орқали бўлишидан қатъий назар, иллати яъни ҳукм боиси шаръий бўлган қиёсdir. Бу иллат Қуръон, Суннат ва ижмолар далилидан олинган. Шунинг учун то далил бор экан, қиёс ҳам бор. Модомики, асл ҳукм мавжуд экан, қиёс орқали истинбот қилинган ҳукм насх бўлмайди. Аммо асл ҳукм насх бўлса, у ҳолда, қиёс бўлмайди, чунки ҳукмнинг иллати ҳам йўқолди. Бундай ҳолатда айни насх қиёсда эмас, балки Қуръон, Суннат ва ижмода событ бўлган ҳукмда бўлган ҳисобланади. Бу худди Қуръон, Суннат ва ижмода содир бўладиган насх кабидир.

Олтинчи: Қуръоннинг мутавотир Суннат орқали насх бўлмаслиги:

Мутавотир Суннат гарчи қатъий бўлса-да, Қуръонни насх қилолмайди. Бунинг сабаблари қўйидагича:

1. Аллоҳ ﷺ айтади:

﴿وَإِذَا بَدَّلَنَا إِعْيَةً مَكَانٍ﴾

– „Качон Биз бир Оят ўрнига бошқа бир Оятни алмаштирасак...“.

[16:101]

Яъни бир оят бошқа бир оят билангина алмashiши мумкин. Чунки оят билан собит бўлган нарсани, оят билан собит бўлган нарсагина насх қила олади.

2. Аллоҳ Таоло айтади:

﴿مَا نَسَخَ مِنْ إِعْيَةٍ أَوْ نُسِّهَا تَأْتِيْ بِخَيْرٍ مِّنْهَا أَوْ مِثْلِهَا أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ

شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

– „*Бирон Оятни насх қилсак ёки ёдингиздан чиқарсан, ундан яхшиrogини ёки ўшандайини келтирамиз. Аллоҳ ҳар нарсага қодир зот эканини билмадингизми“.* [2:106]

Бу ерда «*نَاتِ*»даги замир Аллоҳ Субҳанаҳуга қайтяпти. Яъни оятни насх қилувчи Аллоҳ Субҳанаҳу, демакдир. Суннатни келтирувчи эса Росулуллоҳ ﷺ эдилар. Чунки Суннат сўзи Росулуллоҳ ﷺ га хос, Қуръон сўзи Аллоҳ Субҳанаҳуга хос. Гарчи Қуръон ва барча Суннатдаги маъно Аллоҳ Субҳанаҳунинг ваҳиси бўлса-да, бироқ Суннат калом жиҳатидан Росулуллоҳ ﷺ мансуб, Қуръон Аллоҳ Субҳанаҳуга мансубдир. Шунинг учун оятнинг ҳукми фақат оят билан насх бўлади.

3. Аллоҳ Таоло айтади:

﴿وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْذِكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نَزَّلَ إِلَيْهِمْ﴾

– „*Сизга эса одамларга нозил қилган нарсаларни баён қилиб беришингиз учун Қуръонни нозил қилдик“.* [16:44]

Демак, Росулуллоҳ ﷺ нозил бўлган оятларни баён қилиб берар эканлар, насх қилмас эканлар. Чунки насх баён эмас, тўхтатиб қўйишдир.

Мана шулар сабабли мутавотир Суннат Қуръонни насх қилмайди.

Модомики, Қуръонни мутавотир Суннат насх қилмас экан, уни оҳод Суннат асло насх қилолмайди. Чунки оҳод гумонлидир. Гумонли нарса эса қатъий нарсани насх қилолмайди.

Шунингдек, оҳод Суннат ҳам мутавотир Суннатни насх қилмайди. Чунки мутавотир оҳоддан кучли бўлиб, қатъий хабарни гумонли хабар йўқ қилолмайди.

Баъзилар шундай дейишлари мумкин: «Байтул Мақдисга юзланиш мутавотир Суннат билан собит бўлган. Чунки Қуръонда бу тўғрида ҳеч нарса келмаган. Қуболиклар Байтул Мақдисга қараб намоз ўқишга мана шу мутавотир Суннатга

кўра амал қилардилар. Унга қараб намоз ўқиш насл бўлгач, Росууллоҳ ﷻнинг муаззини келиб, қибла ўзгарди, деган эди, улар юзларини каъбага буришди, Набий ﷻ эса буни инкор қилмадилар». Бунга жавоб шуки, Ақсога юзланишнинг насл бўлиши Қуръон орқали эди. Буни юқорида айтиб ўтдик. Муаззин уларга содир бўлган ишни хабар қилди холос. Бу хабар эса янги шаръий ҳукм тўғрисидаги хабар бўлиб, бу жоиздир. Аммо насл муаззиннинг гапи билан эмас, Қуръон орқали бўлди.

Насх билан тахсис (хослаш) ўртасидаги фарқ:

1. Тахсис (хослаш) омманни шахсларнинг бирига қисқартиришdir. Аммо бундай хослашда қолган шахслардан ҳукмни бекор қилиб қўйиш мавжуд эмас. Чунки омма ҳар бир шахсларга нисбатан асли берилган сўз бўлиб, битта шахсга чекланиб қолмаган. Фақат бирор хословчи қарина билангина чекланиши мумкин. Яъни хослангандан кейин оммадан қолган шахсларга ҳам амал қилиш давом этаверади. Омма хосланса, уни ҳужжат қилиш ёки амал қилиш ботилга чиқмайди. Аммо ҳукм насл билан бекор бўлса, унинг ҳар қандай тури ҳужжат ҳам қилинмайди, унга амал ҳам қилинмайди.

2. Хослашда собиқ ёки кейинги ёхуд солиширилувчи қаринага риоя қилинади. Аммо наслда мансухдан кейин келувчи далил бўлиши шартdir.

3. Хослаш хабар ва бошқаларда келади. Аммо насл эса фақат амр ва наҳида келади.

БЕШИНЧИ БОБ

Ижтиҳод ва у билан
боглиқ нарсалар

БИРИНЧИ ФАСЛ

Ижтиҳод

Ижтиҳоднинг луғавий маъноси оғир меҳнат ва машақатни талаб қилувчи бирор ишни амалга ошириш учун бор кучни сарфлашдир.

Ўсул олимларининг истилоҳида ижтиҳод бирор шаръий ҳукмга нисбатан, ундан ошиғига ўз ожизлигини ҳис қилган йўсинда, ўз занн-гумонини излаб топиш учун бор кучини сарфлашдир.

Мужтаҳид эса мана шу ижтиҳод сифатига эга бўлган кишига айтилади. Мужтаҳиднинг иккита шарти мавжуд:

1. Мужтаҳид етарли даражада луғат ва наҳв илмига эга бўлиши ҳамда мана шу илм орқали арабларнинг ўзаро мурожаат қилишларида одатланишган сўзлар, маъноларни ўзлаштирган бўлиши шарт. Яъни сўзларнинг мутобақа, тазмин, илтизом, муфрад, мураккаб, куллий, жузъий, ҳақиқий, мажозий, мутавотиль, муштарақ, мутародиф, мутабойин, мантуқ ва мағҳум маъноларини ажратади олиши зарур.

2. Мужтаҳид қўйидагиларни онгли равишда билувчи олим бўлиши шарт: шаръий аҳкомларни, уларнинг қисмларини, исбот йўлларини, далолат жиҳатларини, ўзаро зид келиб қолганда таржиҳ қилиш йўлларини, қандай истинбот қилишини, нозил бўлиш сабаблари, носих, мансух, мутлақ, муқайяд... каби юқорида баён қилганимиз Қуръон ва Суннат қисмларини.

Мужтаҳиди мутлақ:

Мужтаҳиди мутлақ юқоридаги шартларга эга, ҳукм чиқаришга мутасаддий, фиқҳнинг барча масалаларида истинбот қила оладиган усул илмига асос солиб, қоидаларни керакли даражада ишлаб чиқа оладиган кишидир.

Бунинг маъноси мужтаҳиди мутлақ ҳамма ҳукмни билиши лозим, дегани эмас. Қасд қилинган нарса бу эмас ва бу инсоннинг қўлидан келмайди ҳам. Буюк саҳобалар ҳам кўплаб масалалар олдида тўхталиб қолганлар. Масалан, Умар калола масаласида, закот беришдан бош тортаётганларга қарши жанг қилиш масаласида, Абу Бакр катта онанинг мерос олиши масаласида тўталиб қолганлар.

Дорул ҳижрат имоми бўлмиш Молик ибн Анас эса қирқта масала тўғрисида сўралганда – улардан ўттиз олтитасини билмайман, деб жавоб бердилар.

Мужтаҳиди мутлақ дейишдан мақсад, ижтиҳодда у шундай имкониятга эгаки, умумий исломий шариатни ялпи шаклда ўз

иチга олган күплаб масалаларда изланишга, истинбот қилишга ва усул илмiga асos солишга қодирдир.

Мужтаҳиди мазҳаб:

Мужтаҳиди мазҳаб усул ва фуруъларда ўз имоми мазҳабига эргашган, бироқ имомининг қоидаларида келган умумий аҳкомлардан бўлган масалаларда ана шу имомининг қоида ва манҳажидан чиқмасдан истинбот қилади.

Мужтаҳиди масала:

Мужтаҳиди масала бирор масалага тўғри назар солиб кўришига ва бошқа масалаларга тақлид қилишга имкони бўлган кишидир. Бунинг учун унга масала ҳукмига етарли даражада шаръий ва лувавий маълумотларга эга бўлиши кифоя қилади.

Булар мужтаҳидлар турлари.

Энди нима устида ижтиҳод қилиниши лозимлигига келсак, ижтиҳод далили гумонли бўлган шаръий аҳкомлар устида қилинади. Далолати қатъий аҳкомлар устида ижтиҳод қилинмайди. Масалан, бешта ибодат ва бошқалар каби.

Шунингдек, усулий ижтиҳод сифатида ақида устида ижтиҳод қилинмайди. Чунки ақида қатъий аниқ ақида бўлиб, қатъий далилдангина олинади. Гумонли далилдан олиниш мумкин эмас.

- Аллоҳ Таоло айтади:

﴿الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحُقْقِ شَيْئًا﴾

– „Аниқки, гумон ҳақиқатдан бирон нарсанинг ўрнига ўтмас“.
[53:28]

- Аллоҳ Таоло айтади:

﴿إِنَّ الَّذِينَ تُجَدِّلُونَ فِيْ إِيمَانِ اللَّهِ بِعَيْرِ سُلْطَنٍ أَتَهُمْ إِنْ فِيْ صُدُورِهِمْ إِلَّا﴾

﴿كَبَرُّ مَا هُمْ بِبَلَاغِيهِ﴾

– „Албатта, Аллоҳнинг ояtlари ҳақида ўзларига келган бирон хужжат – далилсиз талашиб-тортишиадиган кимсалар, аниқки уларнинг дилларида бир кибр бордирки, улар ўшанга етувчи эмасдирлар“.
[40:56]

- Аллоҳ Таоло айтади:

﴿مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِلَّا أَتَبَاعُ الظَّنَّ وَمَا قَاتُلُوهُ يَقِيْنًا﴾

– „У ҳақда фақат гумонларга бериладилар, холос. Уни ўлдирмаганлари аниқдир“.
[4:157]

Бу ва бундан бошқа ақидага тааллуқли оятларда Аллоҳ Субханаху ва Таоло ақиданинг гумонга асосланиб олинишини қоралаяпти ва бундан қатъий қайтаряпти.

Модомики, ижтиҳод ўз таърифида келганидек, гумонли далиллар устида қилинар экан, демак ақида устида қилинмайди.

Аммо «мужтаҳид ижтиҳод қилиб хато қилса, бир ажр олади, демак, ақида устида ҳам ижтиҳод қилиб, хато қилишининг зарари йўқ», дейилмайди. Бундай дейиш нотўғри. Чунки ақида устида хато қилган кимса савоб олмайди, унга узр ҳам берилмайди, аксинча у гуноҳкор бўлиб, залолатга кирган бўлади. Ҳатто у ақида устида қаттиқ уриниб, бори кучини сарфлаб, унга ишонмаган бўлса ҳам, бу унга фойда бермайди, унда Аллоҳнинг азобидан қутқариб қоладиган узри бўлмайди. Чунки ақида ўрни событлик, қатъийлик ва аниқ ишончdir. Шунинг учун ижтиҳод ўрни гумонли далилли шаръий аҳкомлардир. Шунингдек, ижтиҳод қатъий событ бўлган далиллар устида ҳам қилинади. Аммо мана шу далилларнинг далолати гумонли бўлиши шарт.

Ҳар бир асрда ижтиҳод зарурати:

Ижтиҳод қилиш фарзи кифоя бўлиб, бирорта аср мужтаҳиддан холи бўлиши мумкин эмас. Акс ҳолда, барча мусулмонлар гуноҳкор бўлишади. Бирор асрда мужтаҳид ёки мужтаҳидларнинг мавжуд бўлиб туриши ўша асрдаги мужтаҳидлар елкасидаги гуноҳни соқит қиласди. Бу икки жиҳатдан событдир:

Биринчидан: исломий шаръий нусуслар мусулмондан ижтиҳод қилишни талаб қиласди. Чунки айни нусуслар муфассал келган эмас. Баъзи ишлар тўғрисида муфассал келган нусуслар мавжуд бўлса-да, бироқ унда қатъий нусус орқали ҳамма тафсилотлар берилмаган бўлади. Мисол учун, мерослар тўғрисидаги оятлар муфассал келган. Аммо шундай бўлсада, улар жузъий аҳкомлардан ҳисоблангани боис, унинг кўплаб масалаларида тушуниш ва истинбот қилишга муҳтоҷ бўлинади. Масалан, калола, ҳажб каби масалаларни олсак, мужтаҳидлар (ҳажб масаласида) «бала – қиз бола ёки ўғил бола бўлишидан қатъий назар – вориснинг aka-укаларини мерос олишдан тўсиб қўяди, чунки «لَوْ» сўзи ўғилни ҳам, қизни ҳам англаради», дейишади. Аммо Ибн Аббос «қиз мерос олишдан тўсмайди, чунки «لَرْ» сўзи фақат ўғил болани англаради» дейди. Демак, ҳатто тафсилотларни баён қилган нусуслар ҳам мужмал тарзда

келган бўлиб, уларни тушуниш ва ҳукм истинбот қилишга муҳтож бўлинади.

Булар нусуслар билан боғлиқ нарсалар. Энди бошқа жиҳатдан оладиган бўлсак:

Шубҳасиз, ҳаёт воқеалари давомий радиша янгиланиб туради. Шунинг учун ана шу янги-янги воқеалар билан боғлиқ аҳкомларни истинбот қилишда қаттиқ ҳаракат қилинmasa, уларга шариат ҳукмини татбиқ қилишининг имкони бўлмай қолади. Ҳолбуки, нусуслар ҳар бир масалада шариат ҳукмини татбиқ қилиш вожиблигини кўрсатиб турибди:

- Аллоҳ Таоло айтади:

﴿وَإِنْ أَحْكُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ﴾

– „Улар ўртасида Аллоҳ нозил қилган нарса билан ҳукм қилинг“.
[5:49]

- Аллоҳ Таоло айтади:

﴿فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا تَجْدُوا فِي﴾

﴿أَنْفُسِهِمْ حَرَجًا مِّمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا﴾

– „Йўқ, Парвардигорингизга қасамки, то улар ўз ўрталарида чиққан келишимовчиликларда сизни ҳакам қилмагунларича ва кейин сиз чиқарган ҳукмдан дилларида хеч қандай танглик топмай, тўла таслим бўлмагунларича-бўйинсунмагунларича зинҳор мўмин бўла олмайдилар“.
[4:65]

- Аллоҳ Таоло айтади:

﴿وَنَزَّلَنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبَيَّنًا لِكُلِّ شَيْءٍ﴾

– „Сизга ҳамма нарсани баён қилиб берувчи Куръонни нозил қилдик“.
[16:89]

Демак ҳар бир асрда ижтиходга қодирларга фарзи кифоядир. Яъни уни баъзилар адо қилса фарзи кифоя бўлади ва қолганлардан соқит бўлади. У «Вожибни адо қилиш учун зарур бўлган нарса ҳам вожибdir» туркумига киради. Яъни ҳар бир масалада Аллоҳ нозил қилган ҳукмни татбиқ қилиш ижтиҳодсиз амалга ошмайди.

Ислом ижтиҳод қилишга тарғиб қилди. Ижтиҳод қилиб, тўғри топганга икки ажр, хато қилганга бир ажрни белгилади.

Мусулмонлар ҳам бутун асрлар давомида мана шу асосда юрдилар. Саҳобалар эса машҳур масалалар устида жуда кўп

ижтиҳодлар қилишиб, турли фикрларга келганлар.²³⁴ Саҳобалар қодир бўлганларича шаръий аҳкомларни истинбон қилганлар. Чунки улар Куръон нозил бўлаётган паллада яшишиб, Росууллоҳ ﷺдан таълим олганлар.

Саҳобалардан кейинги асрларда мазҳаб имомлари ва уларнинг шогирдлари каби кўплаб мужтаҳидлар етишиб чиқдилар.

Ислом асрлари гуллаб яшнади. Кейин ижтиҳод заифлашди. Кейин у бекор қилиниб, тақлид қилиш кенг тарқалди ва Аллоҳнинг истинбон қилиб бўлинган аҳкомлари янги масалаларга жавоб беролмай қолди.

Шунинг учун Уммат орасида кифоя қиладиган даражада мужтаҳидлар мавжуд бўлиб туриши учун ижтиҳод давом этмоғи лозим. Токи Ислом бутун дунёning муаммоларини ҳал қилиб, дунёни зулматдан нурга олиб чиқувчи етакчи бўлиб қолсин.

Дарҳақиқат, Росууллоҳ ﷺ бизга ушбу эзгулик тўхтамай давом этиши, охири замонгача бу Уммат орасидан Аллоҳнинг аҳкомларини татбиқ қилиб, Исломни олий қилиш учун ижтиҳод қиладиган кишилар етишиб чиқиши тўғрисида башорат бердилар.²³⁵

Росууллоҳ ﷺнинг ўз замоналарида саҳобаларнинг ижтиҳодларига иқрор бўлишлари:

Саҳоба رضлар Росууллоҳ ﷺнинг замоналарида ижтиҳод қилишар, аҳкомлар истинбон қилишда ихтилоф қилишар эди. Росууллоҳ ﷺ эса уларни айни ҳолларига иқрор бўлардилар. Буни баён қилувчи воқеалар жуда кўп. Жумладан:

1. «Хандақ жангги тугаб, аҳзобларни мағлуб қилишиб қайтаётганларида Росууллоҳ ﷺ қуролларини

(234) Али رضдан ривоят қилинади: Умар бир аёлни олиб келишга буюрганда, аёлнинг ҳомиласи тушиб кетади. Шунда Али Умарга – бўйнингизга хун тўлаш тушди, деб ўйлайман, деди. Усмон ва Абдураҳмон ибн Авфлар эса Умарга – албатта, сиз одоб берувчисиз, биз сизнинг елкангизга ҳеч нарса тушмади, деган фикрдамиз, дейишиди.

(235) **Умматим ҳақ устида бардавом وَأَشْفَقْتُ إِلَيْيَ إِخْرَانِيِّ**, «**وَأَشْفَقْتُ إِلَيْيَ إِخْرَانِيِّ**», **بَلْتَهْتُهْنَ بَعْدِهِنَ**; قال: أَنْتُمْ أَسْخَابِي، إِنْوَانِي قَوْمٌ يَأْتُونَ بَغْرِيْبٍ يَهْبِطُونَ بِهِنَّ بَدِيْنَهُمْ مِنْ شَاهِقٍ وَيَصْلَحُونَ إِذَا فَسَدَ الْأَنْسَابُ Биродарларимга жуда муштоқман. Ё Росууллоҳ, биз биродарларингиз эмасмизми? дейишиди. Сизлар саҳобаларимсиз. Биродарларим эса мендан кейин келувчи қавмдир. Улар динни қутқариш учун елиб югурладилар, одамлар бузилса, ислоҳ қиладилар, дедилар». Росууллоҳ тўғри сўзловчидирлар.

қўйишни ирода қилдилар. Шунда Жаброил الصلوة фаришталар ҳануз қуролларини қўймаганларини ва то Бану Қурайзага етиб боргунларича қуролларни қўймасликни хабар қилди. Росулуллоҳ صَلَّى اللّٰهُ عَلٰيْهِ وَسَلَّمَ муаззинга итоатли одамларга аср намозини то Бану Қурайзага етиб бормагунларича ўқимасликлари хабарини етказишни буюрдилар. Улар тиш тирноқларигача қуролланган ҳолда тўп-тўп бўлиб (Бану Қурайза) қўргонларига қараб йўл олдилар. Аммо Росулуллоҳ صَلَّى اللّٰهُ عَلٰيْهِ وَسَلَّمَнинг бу гапларини ҳар хил тушундилар. Баъзилар нусусни зоҳирини олиб, асрни Бану Қурайзага етиб боргандан кейингина шомдан сўнг ўқишни тушундилар. Қолганлар эса бу гапдан мурод тезроқ юришдир, деб тушуниб, асрни Мадинада ёки йўлда ўқиб олдилар. Росулуллоҳ صَلَّى اللّٰهُ عَلٰيْهِ وَسَلَّمَ буни билган пайтларида ҳар бирларининг амалларини маъқулладилар».²³⁶

2. «Росулуллоҳ صَلَّى اللّٰهُ عَلٰيْهِ وَسَلَّمَ Муоз صَلَّى اللّٰهُ عَلٰيْهِ وَسَلَّمَни Яманга қози қилиб юбораётганда ундан нима билан ҳукм қиласиз, деб сўрадилар. Аллоҳнинг Китоби билан, деди. Ундан тополмасангизчи, дедилар. Росулининг Суннати билан, деди. Ундан ҳам тополмасангизчи, дедилар. Ўз фикрим билан хато қилмай ижтиҳод қиласан, деди. Шунда Росулуллоҳ صَلَّى اللّٰهُ عَلٰيْهِ وَسَلَّمَ Росулуллоҳнинг элчисини Аллоҳ ва Росули рози бўладиган ишга муваффақ қилган Аллоҳга ҳамд булсин, дедилар».²³⁷

3. Росулуллоҳ صَلَّى اللّٰهُ عَلٰيْهِ وَسَلَّمَ бундай дедилар:

«إِذَا اجْتَهَدَ الْحَاكِمُ فَأَخْطَأَ فَلَهُ أَجْرٌ وَإِنْ أَصَابَ فَلَهُ أَجْرٌ»

«Ҳоким ижтиҳод қилиб, хато қилса, битта савоб олади. Тўғри топса, иккита савоб олади».²³⁸

4. Шундай ҳикоя қилинади: Абу Қатода Ҳунайн жангига мушриклардан бирини ўлдирди. Шунда Росулуллоҳ صَلَّى اللّٰهُ عَلٰيْهِ وَسَلَّمَ унга дедилар:

«مَنْ قُتِلَ لِهِ عَلَيْهِ بَيْنَةٌ فَلَهُ سَلَبٌهُ»

(236) Бухорий: 894, 3810. Муслим: 3317.

(237) Аҳмад: 230\5. Абу Довуд: 3592. Термизий: 1327. Ҳофиз «Талҳис»да айтади, Ибн Тоҳир бундай деди: Бу ҳадисни икки йўли ҳам дуруст эмас. Термизий эса бундай деди: Бу ҳадисни муттасил эса фақат шу жиҳатдангина биламиз. Аммо унинг одамлар орасида машҳур бўлиб, уларнинг қабул қилишларига сазовар бўлгани унинг аҳамиятини кучайтиради.

(238) Бу ҳадис Амр ибн Ос ва Абу Ҳурайра тарафидан муттафақун алайҳдир. Бухорий: 7352. Муслим: 1716.

«Ким бир мушприкни ўлдирса, унга ҳужжат келтирсисин ва унинг молини ўлжа қилиб олиши мумкин». Абу Қатоданинг ўлжасини бошқа бирор олган бўлиб, ундан Абу Қатоданинг розилигини сўраши талаб қилинди. Яъни Абу Бакр Сиддиқ Набий ﷺнинг ҳузурида розилик сўрашни инкор қилиб, «Йўқ, Аллоҳ ҳаққи, ҳеч ким Аллоҳнинг Аллоҳ ва Росули йўлидан жанг қилган шер юракларидан бирига ишониб, ўлжасини бериб қўймайди», деди. Шунда Росууллоҳ ﷺ бундай дедилар: **«Абу Бакр тўғри гапирди, (ўлжасини) ўзига бер».** Абу Қатода ўлжасини олди.²³⁹

5. Росууллоҳ ﷺ Саъд ибн Муозни Бану Қурайзага ҳакам қилдилар, Муоз ўзларини ўлдириб, фарзандларини асир қилишга ҳукм қилдилар. Шунда Росууллоҳ ﷺ, **«Сиз етти осмон юқорисидан Аллоҳнинг ҳукми билан ҳукм қилдингиз»**, дедилар.²⁴⁰

Булардан маълум бўлишича, саҳобалар ижтиҳод қилар, Росууллоҳ ﷺ бунга иқрор бўлиб, уларга мужтаҳид ижтиҳодида хато қилса, бир савоб, тўғри топса, икки савобга эга бўлишини ўргатардилар.

Росууллоҳ ﷺдан кейин ҳам саҳобаларнинг ижтиҳод қилганлари тўғрисида жуда кўп ҳикоялар мавжуд.

Ҳатто ижтиҳод одамлар оммасида кенг тарқалиб кетган эди. Бундан ажабланишнинг ҳожати йўқ. Чунки улар ўша асрларда асл арабларни ташкил қиласидилар. Бир куни Умар ﷺ хутба қилаётуб, маҳрни белгиламоқчи бўлди. Шунда сафнинг охиридан бир аёл бунга раддия билдириб, Аллоҳ Таолонинг

﴿وَإِنْ أَرْدَتُمْ آَسْتِبْدَالَ زَوْجٍ وَّاَتَيْتُمْ إِحْدَاهُنَّ قِنْطَارًا فَلَا تَأْخُذُوا﴾

﴿مِنْهُ شَيْئًا﴾

– „Агар бир хотинни қўйиб, бошқа хотинга уйланмоқчи бўлсангизлар, аввалгисига саноқсиз молу дунёни (маҳр қилиб) берган бўлсангиз-да, ундан бирон нарсани қайтариб олмангизлар“.

[4:20]

(239) Бухорий: 2886, 2973, 4066. Муслим: 1751. Абу Довуд: 2653, 2717. Термизий 1562. «Муватто»: 974. Дорамий: 301\2. Аҳмад: 114\3, 279. Ибн Ҳиббон: 101\8. «Мустадрак»: 142\2.

(240) Бухорий: Муслим: 1761. Аҳмад: 22\2.

деган каломдан тушуниши бўйича, ундаги «قطارا» сўзи кўп нарсага далолат қилгани боис маҳр белгиланмаслигини айтди. Шунда Умар «Аёл тўғри айтди, Умар хато қилди», деди.

Мужтаҳид ижтиҳоди:

Мужтаҳид ижтиҳод қилиб, шаръий бир ҳукмни истинбот қиласа, у истинбот қилган айни ҳукм унинг ҳақидаги Аллоҳнинг ҳукми бўлиб қолади. Аммо у қилган ижтиҳодидан воз кечиб, бошқа мужтаҳиднинг ижтиҳодига амал қилиши мумкин.²⁴¹ Бу қўйидагича бўлади:

1. Халифа муайян бир шаръий ҳукмни табаний қиласа, мужтаҳид ўз ижтиҳодини ташлаб, дарҳол халифанинг фикрига эргашади. Масалан, Абу Бакр ўз халифалик вақтида мусулмонларга тухфаларни (пенсияларни) тенг тақсимланишини табаний қилди. Умар эса энг биринчи Исломга кирганларга кўпроқ берилиши лозим, деб табаний қилганди. Аммо у айни фикрини қўйиб, халифа Абу Бакр нинг фикрига эргашди. Талоқ мавзусида ҳам Абу Бакр уч талоқ бир талоққа ўтади, деган фикрни табаний қилди. Умар эса уч талоқ уч талоққа ўтади, деган фикрни табаний қилди. Аммо у ўз ижтиҳодини ташлаб, халифанинг фикрига эргашди.

Саҳобалар ижмои ҳам мана шунга бўлди. Кейинчалик «Халифанинг амри ихтилофни тўхтатади», «Халифанинг амри зоҳирда ҳам, ботинда ҳам нуфузлидир», деган қоидалар қабул қилинди.

2. Мужтаҳиднинг ўз ижтиҳодини тарк қилиши мусулмонлар бирлигини сақлашга хизмат қилиши мумкин. Масалан, Усмон нинг халифа бўлиши ҳамда унинг Қуръон, Суннат ва ўзидан аввалги икки халифанинг йўлидан юришига байъат қилингани каби.

3. Олимроқ бўлиш: Мужтаҳид бошқа бир мужтаҳидни ўзидан олимроқ, деб билса, у ўз фикрини ташлаб, унга эргашиши мумкин. Бундай воқеа ҳам саҳоба лар даврида бўлиб ўтди.

4. Мужтаҳиднинг таянган далили заиф, бошқа мужтаҳиднинг далили эса кучли ва тўғри экани кўриниб қолса, бундай ҳолатда у ўзи табаний қилган нарсасини ташлаб, ана шу кучли далилни олиши вожиб бўлади.

---

(241) Мужтаҳид масалада ижтиҳод қилмай, шу масалада ижтиҳод қилган мужтаҳидга эргашиши мумкин. Масалан, Умар баъзан ўз фикрини ташлаб, Муоз ва Алининг фикрига эргашган.

Ижтиҳод шаръий аҳкомларни олишда аслдир. Ижтиҳод қўйидагиларни талаб қиласи:²⁴²

- а) Ҳукм истинбот қилиш кўзда тутилган масаланинг воқеини билиш;
- б) Шу масалага тааллуқли шаръий нусусни билиш;
- в) Мужтаҳид шунчалик куч сарфлаши лозимки, ана шу кучдан ортиқча куч сарфлашдан ўзини ожиз сезсин. Бу масала билан боғлиқ нусуслардан шаръий ҳукм истинбот қилиш учундир. Бироқ у шуни билиши зарурки, ижтиҳод масалага нусуснинг ё мантуқи ё мағҳуми ёки ақлий тарафидан ҳукм истинбот қилишидир. Масалан, Аллоҳ Таолонинг ушбу ҳадисларидан ижара тўғрисидаги ҳукм истинбот қилингани каби:

﴿فَإِنْ أَرَضُعْنَ لَكُمْ فَقَاتُوهُنَّ أَجُورَهُنَّ﴾

– „Энди агар (тaloқ қилган аёлларингиз) сизлар учун эмизсалар, у ҳолда уларнинг ҳақларини беринглар“. [65:6]

﴿أَعْطُوا الْأَجِرَ أَجْرَهُ قُلْ أَنْ يَجْفَ عَرَقَهُ﴾

«Ишчининг хизмат ҳақини пешона тери қуримасдан туриб беринг».²⁴³

---

(242) Шуни идрок этиш лозимки, шаръий ҳукмни истинбот қилинда масала атрофидаги шароитдан таъсирланмаган ҳолда нусуслар ва масала воқеига риоя қилиш лозим. Шубҳасиз, исломий шариат инсон муаммоси муолажаси экан, унинг талаби бўйича, инсон ва унинг муаммоси ўрганилиши, шундан кейин шариатга зид келувчи вазият ва ҳолатларга аҳамият бермай, ана шу муаммо билан боғлиқ нарсалар Куръон, Суннатдан истинбот қилиниши лозим. Чунки жамиятнинг воқеи Аллоҳнинг амру фармонлари билан чекланиши зарур. Мусулмонлар муаммоларини ҳал қилинда замон ва маконларидан таъсирланишлари ҳалол эмас. Балки улар Аллоҳнинг Китоби ва Росули ﷺ Суннати билан муолажа қилишлари шарт. Ақлан тўғри деб гумон қилинган нарсани манфаат деб ҳисоблаб, истинботда мана шу нарсадан таъсирланиб қолиш дуруст эмас. Чунки шариат қаерда бўлса, манфаат ҳам ўша ерда бўлади: «مَعَنِيَ الْمُؤْمِنُ إِذَا أَرْسَلَ إِلَيْهِ الْمُلْكَ لِتَحْكُمَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّكُمْ وَهُدَى وَرَحْمَةً» Мўминларга раҳмат бўлиш уларга манфаат бўлишни англатади. Яна бир оятда ҳам бундай дейилди: «فَقَدْ جَاءَكُمْ بِيَتْهَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَهُدَى وَرَحْمَةً». Юқорида айтилганларга кўра шу нарса муҳимки, бაъзиларнинг «замон ва макон ўзгариши билан аҳкомлар ҳам ўзгаради», деган гапи ботил ва асоссиз гапдир. Баъзиларнинг «Манафаат қаерда бўлса, шариат ўша ерда», деган гапи ҳам ботилдир. Чунки шариат қаерда бўлса, манфаат ўша ердадир, аксинча эмас. Ёлғиз шариатгина манфаатни белгилайди, бошқаси эмас.

(243) Ибн Можа: 2443.

Аммо ҳукм маъносига дахлдор бўлган ва унинг остига қайд этадиган янги масалаларга ҳукмни татбиқ қилишга келсақ, бу ижтиҳод ҳисобланмайди. Чунки масалан, мусалласнинг ҳаромлиги хос шаръий ҳукмни бугунги кунимиздаги янги турдаги маст қилувчи ичимликларнинг ҳаромлигига татбиқ қилиш ёки ўлаксанинг ҳаромлигига хос шаръий ҳукмни табиий ўлган ёки бошига уриб ўлдирилган ёки қушхонада бошини узиб ташланиб кейин сотувга олиб чиқилган ўлаксаларнинг ҳаромлигига татбиқ қилиш, бу ва булардан бошқаларининг бари истилоҳий маънодаги ижтиҳод, дейилмайди, балки ҳукмни қисмларига татбиқ қилиш, дейилади.

Росулуллоҳ ﷻни мужтаҳид дейиш мумкин эмас:

Бунинг далили қўйидагича:

1. Ақлий далил: Ижтиҳод қилиш бошқа, гуноҳдан пок бўлиш бошқа. Чунки рисолат ва уни етказиша хато топилмайди. Биз Росулуллоҳ ﷻдан ўрнак олишга буюрилганмиз. Ижтиҳодда эса хато топилади;

2. Шаръий далил: Росулуллоҳ ﷻ ваҳи билан огоҳлантиридилар ва ваҳидан гапирадилар:

Аллоҳ Таоло айтади:

﴿قُلْ إِنَّمَا أَنْذِرْكُمْ بِالْوَحْيٍ وَلَا يَسْمَعُ الْصُّمُدُ الْدُّعَاءَ إِذَا مَا يُنذِرُونَ﴾

– „Айтинг: Мен сизларни фақат ваҳий билан қўрқитиб-огоҳлантирурман“. [21:45]

Аллоҳ Таоло айтади:

﴿وَمَا يَنْطَقُ عَنِ الْهَوَى إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَى﴾

– „У ўз ҳавоий-ҳоҳииши билан сўзламас У фақат ваҳий қилинаётган бир ваҳийдир“. [53:3,4]

Воқе ҳам шуни исботлаб турарди. Росулуллоҳ қачон бирор масала ё ҳодисага дуч келсалар кутиб турар, то ваҳи нозил бўлмагунича унинг жавобини ёки ҳукмини баён қилмасдилар. Масаланинг жавоби сифатида ваҳи дарҳол келар, баъзан бир неча кун келмай қолса, жавоб бермасдан кутиб турардилар.

3. Росулуллоҳ ﷻ бутун ҳаётлари давомида бирорта ҳам масалада ижтиҳод қилганлари йўқ.

Баъзиларнинг Росулуллоҳ ﷻнинг ижтиҳод қилганликлари тўғрисидаги гаплари хатодир. Биз қўйида улар Росулуллоҳ ﷻ ижтиҳод қилдилар, дейишаётган айрим ҳодисаларни ҳамда уларнинг асл ҳақиқатларини айтиб ўтамиш:

1. Бадр асиrlари:

﴿مَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَكُونَ لَهُ أَسْرَى حَتَّىٰ يُشْخِرَ فِي الْأَرْضِ تُرِيدُونَ عَرَضَ الْأُدُنْيَا وَاللَّهُ يُرِيدُ الْآخِرَةَ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾

– „Бирон пайгамбар учун то ерда голиб бўлмагунича, асир олиши жоиз эмас эди. (Эй мўминлар), сизлар дунё нарсаларини истамоқдасиз. Аллоҳ эса (сиз учун) охиратни истайди. Аллоҳ қурдатли, ҳикматлиидир“.

Баъзи ривоятларда келишича, Росууллоҳ үшбу асиrlар тўғрисида Абу Бакр ва Умар ҳалардан маслаҳат сўраганларида Умар уларни ўлдиришни, Абу Бакр эса уларни тўлов эвазига озод қилишни маслаҳат берадилар. Баъзилар үшбу оятни Росууллоҳ асиrlар тўғрисида ижтиҳод қилиб, хато қилганлари учун ул зотга дашном сифатида нозил бўлган, дейишади.

Бу гап бутунлай нотўғри:

Асиrlар тўғрисидаги ҳукм Бадр жангидан аввал нозил бўлганига ҳеч шубҳа йўқ. Бу Росууллоҳ ға яхши маълумдир. Қуйидаги Муҳаммад сурасидаги оят мана шу ҳақда ҳижрат йўлида нозил бўлди. Шунинг учун уни баъзилар Мадинада нозил бўлганини айтишса, баъзилар Маккада нозил бўлди, дейишади:

﴿فَإِذَا لَقِيْتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا فَصَرِبْ رَأْرَقَابِ حَتَّىٰ إِذَا أَخْتَنْتُمُوهُمْ فَشُدُّوا لَوْثَاقَ فَإِمَّا مَنْتَ بَعْدُ وَإِمَّا فِدَاءً حَتَّىٰ تَضَعَ الْحَرْبُ أَوْ زَارَهَا ذَلِكَ وَلَوْ يَشَاءُ اللَّهُ لَا نَتَصَرَّ مِنْهُمْ وَلَكِنْ لَيَبْلُوْا بَعْضَكُمْ بِعَصْبِ وَالَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَلَنْ يُضْلَلَ أَعْمَالَهُمْ﴾

– „Бас, қачон сизлар кофирлар билан тўқнашганингизда бўйинларига уриб-ўлдирингиз! Энди қачон уларни қириб, (асирга олгач,) арқонлар билан боғлангиз! Сўнг ё (уларни озод қилиб юбориш билан) марҳамат кўрсатурсизлар ё (уларни қўйиб юбориш учун) фидя-товорон олурсизлар, Токи уруш тўхтагунича (сизларга буюрилган иш) мана шудир. Агар Аллоҳ хоҳласа уларда голиб бўлур эди. Аллоҳ йўлида ўлдирилган зотларнинг амалларини ҳаргиз зое кеткизмас“.

Демак, асиrlар тўғрисидаги ҳукм маълум эди. Яъни душман қириб ташлангач, улардан баъзиларини асирга олиш мумкин. Воқеа эса бундай бўлган эди: Мусулмонлар Бадрда жуда кўп кофирларни ўлдиридилар, қириб ташладилар. Баъзиларини асирга олдилар. Аммо Аллоҳ Субҳанаҳу Росууллоҳ ға

дushmanни кўпроқ ўлдириш ва кўпроқ қириб ташлагани афзал эканлигини билдириб айблади.

Шунинг учун, демак, ушбу оят Росууллоҳ ﷺ ижтиҳодда хато қилганликда эмас, балки амалнинг афзалини қилмаганликда айблаяпти. Амалнинг афзалини қилмасликка эса Росууллоҳнинг ҳақларида жоиздир. Чунки у мубоҳ ҳисобланади. На ҳаром ва на макруҳ ҳисобланмайди.

Шу ерда бир савол туғилади: Анас رضي الله عنه ривоят қилган ҳадисда:

«استشَارَ النَّاسَ فِي الْأُسْرَى»

«Росууллоҳ ﷺ асиrlар тўғрисида маслаҳат сўрадиллар»,²⁴⁴ дейилган. Аммо асиrlар тўғрисидаги Мұхаммад ﷺ сурасида нозил бўлган ҳукм эса Росууллоҳ ﷺнинг асиrlар тўғрисида маслаҳат сўраганликларини айтувчи юқоридаги ҳадисидан аввал нозил бўлган. У ҳолда, бундай саҳих ҳадислар рад этиладими?

Бунинг жавоби қўйидагicha:

Саҳих гумонли ҳадис қатъий далилга ҳар тарафлама зид келиб қолса, яъни ўрталарини жамлашнинг имкони бўлмай қолса, билим жиҳатидан ҳадис рад қилинади. Аммо ҳадис билан қатъий далил ўртасини лугат ва Қуръон, Суннат қисмлари кўтарадиган даражада жамлашнинг имкони бўлса, билим жиҳатидан ҳадис рад қилинмайди. Чунки икки далилга амал қилиш улардан бирини аҳамиятсиз қўйишдан авлороқдир.

Мен ушбу китобим нашрдан чиқишидан аввал Мазкур ҳадислар билан оят ўртасини жамлашнинг иложи йўқ, деб билардим. Яъни бу ҳадислар матнидан асиrlар ҳукми тўғрисида маслаҳат сўраляпти чунки асиrlар ҳукми бундан аввал нозил бўлган, шунинг учун жамлашнинг иложи йўқлигидан ҳадис рад этилади, деб тушунардим.

Мен то айни мавзу тўғрисидаги саволга берилган жавобни ўқимагунимча шу тушунчада турдим. Жавобдан менга шу нарса ойдинлашдики, лугат ва Қуръон, Суннат қисмлари тақозосига кўра, оят билан ҳадис ўртасини жамлаш мумкин экан. Китобимнинг аввалги нашрида мен шуни тушунмаган эканманки, маслаҳат сўраш Ҳадисларида бу маслаҳат ҳукм тўғрисидаги маслаҳат экани очиқ айтилмаган. Чунки ҳадисда

«استشَارَ النَّاسَ فِي الْأُسْرَى»

(244) Аҳмад: 3632. Мўъжамул Кабир: 144\10, 10259 рақам. Ҳоким: 22-21\3.

«Росулуллоҳ асиrlар тўғрисида маслаҳат сўрадилар» дейиляпти. Бу эса ҳукм нозил бўлмаганлиги учун маслаҳат ҳукм тўғрисида бўлган, деган эҳтимолни ҳам туғдиради ҳамда ҳукм нозил бўлган-у, аммо маслаҳат ана шу ҳукмни қандай татбиқ қилиш тўғрисида яъни қай бирини танлаш тўғрисида кетган, деган эҳтимолни ҳам туғдиради.

Маслаҳат ҳукм тўғрисида кетган, деган эҳтимол билим жиҳатидан рад этилади, чунки ҳукм нозил бўлиб бўлган эди. Аммо маслаҳат ана шу ҳукмни қандай татбиқ қилиш тўғрисида яъни қай бирини танлаш тўғрисида кетган, деган эҳтимол оятга зид келмайди. Чунки ҳукм нозил қилинган эди. Шу жиҳатни эътиборга олган ҳолда оят билан ҳадис ўртасини жамлаш мумкин. Ана шунда ҳукм Бадр жангидан аввал нозил бўлган ва маслаҳат ҳам қилинган, аммо бу маслаҳат ҳукм тўғрисида кетмаган, балки ҳукмни қай бирини татбиқ қилиш лозимлиги тўғрисида кетган. Хусусан, Мұхаммад ﷺ сурасида нозил бўлган ҳукмда:

«فَإِمَّا بَعْدُ وَإِمَّا فَدَاءً» (уларни озод қилиб юбориш билан) **марҳамат қўрсатурсизлар** ё (уларни қўйиб юбориш учун) **фидя-товон олурсизлар**, дейиляпти. Демак, маслаҳат ҳукм танловлари тўғрисида сўралган ва саҳобаларнинг жавоби ҳам мана шу танловлар доирасидан чиқмаган. Ҳатто Умар ﷺ бу ерда бошқа бир танлов ҳам мавжудлигини, у ҳам бўлса, асиrlарни ўлдириш танлови эканини тушунди. Чунки у Росулуллоҳ ﷺ нинг икки асир бўлмиш Уқба ибн Абу Нуайт ва Назир ибн Ҳорисни ўлдирганига эргашган ҳолда бу учинчи танлов Суннатга мувофиқ, деб ҳисоблади. Ҳолбуки у ҳукм ана шу икки асирга хос ҳукм эканини, чунки аввалда улар Росулуллоҳ ﷺ га қаттиқ озорлар етказишганини, шунинг учун Бадр жангидаги асиrlадан фарқли ўлароқ, ҳукм мана шу икки асиргагина чекланувчи ҳукм эканини ҳам унутмаганди. Бунга далиллари қўйидагича:

а) Ояти Каримада «فَإِمَّا بَعْدُ وَإِمَّا فَدَاءً» – ё (уларни озод қилиб юбориш билан) **марҳамат қўрсатурсизлар** ё (уларни қўйиб юбориш учун) **фидя-товон олурсизлар**, дейиш билан ҳукм ё фидя олишга ё марҳамат қўрсатиш яъни қўйиб юборишга чекланяпти.

б) Низомиддин Ҳасан Нисобурийнинг «Тобарий тафсири» ҳошиясига ёзган «Фарибул Қуръон ва рағоибул Фурқон» номли тафсирининг 19 жуз «Фурқон сураси» 9-10 бет «Дорул маърифат» учинчи нашрида шундай келади: «Ибн Аббосдан

ривоят қилинишича, золим сўзидағи лом аҳд ломидир чунки бу оят Уқба ибн Абу Муайт тўғрисида нозил бўлган. У Росууллоҳ ﷺ билан кўп ўтирар эди. Бир куни Росууллоҳ ﷺни меҳмонга чақирган эди Росууллоҳ ﷺ унга то калимаи шаҳодатларни айтмагунингча овқатингдан емайман, дедилар. У шаҳодатни айтди. Убай ибн Каъб эса унинг дўсти эди, келтирган шаҳодати учун уни урушиб – динингдан кечдингми, Уқба? деди. Уқба – йўқ, аммо у таомимни ейишдан бош тортди, у уйимда бўлгани учун уялганимдан шаҳодатни айтдим, аммо шаҳодат қалбимда йўқ, деди. Убай – то Муҳаммадга бориб, орқасини тепкилаб, юзига тупурмагунингча юзим юзингга ҳаром, деди. Уқба Росууллоҳ ﷺни мажлисгоҳда намоз ўқиб турган ҳолларида топди ва Убай айтган ишни қилди. шунда Росууллоҳ ﷺ унга

«لَا أُلْفَكَ خَارِجًا مِنْ مَكَّةَ إِلَّا عَلَوْتُ رَأْسَكَ بِالسَّيْفِ»

«Макка ташқарисида сенга йўлиқсам, бошингни танангдан жудо қиласман», дедилар». У Бадрда ўлдирилди.

в) Ибн Касирнинг «Ихёут туросул арабий» босмахонасида чоп этилган «Сийратун набавия» китоби 473 саҳифасида шундай келади: «Ибн Исҳоқ деди: Менга маккалик айрим аҳли илмлар хабар қилдики, Росууллоҳ ﷺ Сафродаликларида Али ибн Абу Толибга Назр ибн Ҳорисни ўлдиритирдилар. Кейин йўлга тушиб, Арқуз-зобийга етиб боргач, у ерда Уқба ибн Абу Муайтни ўлдирирдилар». Ўша саҳифада яна бундай дейди: «Ҳамод ибн Салма Ато ибн Соибдан у эса Шаъбийдан ривоят қилишича, Набий ﷺ Уқбани ўлдиришга амр қилганларида Уқба – мен Маккалик бўлсан ҳам ўлдирасанми Муҳаммад?, дейди. Шунда Росууллоҳ ﷺ – Ҳа, ўлдираман. Бу кимса менга нима қилганини биласизларми, мен саждадалик пайтимда келиб, елкамга оёгини қўйиб эзфилади. Оёгини олди дегунча кўзларим оқиб тушишига сал қолди. Яна бир куни сажда қилиб турган пайтимда қўйнинг қорнини бошимга ташлаб юборди. Фотима келиб, ювиб қўйди», дедилар».

Маълум бўлишича, Уқба ибн Абу Муайт Назр ибн Ҳорисдан кейин ўлдирилди. Уқбанинг мени ўлдирасанми, дея сўрагани эса бошқа асиirlар қолиб унинг ўлдирилганига далолат қилади. Бу эса Назр ибн Ҳорис воқеасига тўғри келади, чунки у бундан аввал бўлганди. Шунинг учун айни қатл бошқа асиirlардан мустасно бўлган.

Мана шундан Назир ва Уқбаларнинг ўлими алоҳида хос ҳукм бўлганлиги ҳамда **«марҳамат қўрсатурсизлар ё фида-**

төөвөн олурсизлар», деган ҳукм эса умумий асиirlарга тегишли экани келиб чиқади. Хулоса шуки, Росууллоҳ ﷺ асиirlар түгрисида маслаҳат сўрамаганлар. Чунки асиirlар түгрисидағи ҳукм маслаҳатдан аввал Мұхаммад ﷺ сурасида нозил бўлган. Росууллоҳ ﷺ аҳкомлар устида ижтиҳод қилмаганлар, чунки гапирган гаплари ва қилган амаллари ваҳидан ўзга нарса бўлмаган. Маслаҳат сўрашлари эса нозил қилиб бўлинган ҳукмни танлаш түгрисида яъни қандай татбиқ қилиш түгрисида бўлган. Маслаҳат сўраганликлари түгрисидағи ҳадислар мана шундай тушунилади ва икки далилга ҳам амал қилишни уларни тарқ этишдан афзал (таржих) кўрилади.

2. Аллоҳ Таоло айтади:

﴿عَفَا اللَّهُ عَنِكَ لَمْ أَذِنْتَ لَهُمْ حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَتَعَلَّمَ الْكَذِيبِ﴾

— „*Аллоҳ сизни афв қилди. Нима учун то сизга ростгёй кишилар аниқ бўлиб, ёлғончиларни ҳам аниқ билгунингизча, уларга* (жиҳодга чиқмасликларига) *изн бердингиз*“.
[9:43]

Баъзилар бу оядта шундай гумон қилишади: «Росууллоҳ ﷺ га жиҳодга чиқмасликни хоҳлаганларга изн беришга рухсат берилмаган эди, Росууллоҳ ﷺ эса ўзлари ижтиҳод қилиб, Табукка чиқишни хоҳламаганларга чиқмасликка рухсат бердилар ва шунинг учун Аллоҳ Субҳанаҳу у кишини бу ишда айблади».

Түгриси эса бундан батамом ўзгачадир: Росууллоҳ ﷺ га хоҳлаган нарсасини қилиш рухсати берилган:

﴿فَإِذَا أَسْتَغْدِنُوكَ لِبَعْضِ شَأْنِهِمْ فَأَذَنْ لِمَنْ شِئْتَ مِنْهُمْ﴾

— „...*Қачон улар сиздан баъзи бир ишлари учун рухсат сўрасалар, бас, улардан ўзингиз хоҳлаган кишиларга рухсат беринг*“.
[24:62]

Шунинг учун Росууллоҳ ﷺ жиҳодга чиқмасликка рухсат сўраганларнинг баъзиларига рухсат бердилар. Бироқ бу ерда Росууллоҳ ﷺ Табук жангига чиқмасликка рухсат сўраганларга рухсат бермаганликлари афзал эди. Чунки Аллоҳнинг илмига кўра, гарчи Росууллоҳ уларга рухсат бермаган тақдирда ҳам улар жангга чиқмасдилар. Агар Росууллоҳ рухсат бермаганларида уларнинг ёлғончиликлари фош бўлиб қоларди ва шунинг учун рухсат бермаслик афзал эди. Шу боисдан уларга рухсат бериш Росууллоҳнинг

ижтиҳод қилишлари эмас, балки бундан аввалроқ нозил бўлган аҳкомларга амал қилишлари бўлди. Аммо рухсат бермаслик афзал эди ва шунинг учун Аллоҳ ул зотни афв қилди. Бу ердаги афв эса хато қилгани учун эмас, балки афзал ишни қилмагани учундир.

3. Аллоҳ Таоло айтади:

﴿وَلَا تُصَلِّ عَلَىٰ أَحَدٍ مِّنْهُمْ مَاتَ أَبَدًا وَلَا تُقْرِمْ عَلَىٰ قَبْرِهِ إِنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَمَا تُؤْمِنُوا وَهُمْ فَسِقُونَ﴾

– „Улардан биронтаси ўлса, зинҳор унинг (жсаноза) намозини ўқиманг ва қабри устига ҳам бориб турманг! Чунки улар Аллоҳ ва унинг пайғамбарига коғир бўлдилар ва фосиқ ҳолларида ўлдилар“. [9:84]

Бу оят Аллоҳ Таолонинг ушбу каломидан кейин нозил бўлди:

﴿فَإِنْ رَجَعَكَ اللَّهُ إِلَى طَاغِيَةٍ مِّنْهُمْ فَاسْتَغْذِنْهُوكَ لِلخُرُوجِ فَقُلْ لَّنْ تَخْرُجُوا مَعِيَ أَبَدًا وَلَنْ تُقْنِطُوا مَعِيَ عُدُوًّا﴾

– „Агар Аллоҳ сизни (Табук жсангидан) қайтариб, улардан бирон тоифага (рӯбарӯ қиласа) бас, улар сиздан чиқши учун рухсат сўрасалар, айтингки: «Мен билан ҳаргиз чиқмайсизлар ва мен билан бирга бирор душманга қарши жанг ҳам қилмайсизлар». [9:83]

Ушбу «فَإِنْ رَكَعَكَ» деб бошланган оятда Аллоҳ Росулуллоҳ уларни жангга бирга олиб чиқмаслигини, бунинг сабаби уларни хор қилиб, қўрқитиш эканини баён қилди. Ундан кейинги «لَا تُصَلِّ» деб бошланган оятда эса хорлашда бошқа нарсани баён қиляпти. Яъни бу хорлаш мунофиқларни бутунлай йўқ қилиш учун ҳужум қилиш асносида баён қилиняпти. Бу оятда Росулуллоҳ ﷺ бирор ҳукмда ижтиҳод қилганликларини кўрсатувчи маъно йўқ. Аксинча оят бошқа нарсага яъни мунофиқлар устидан бошланишданоқ ҳукм чиқарилганига далолат қиляпти. Бу оят мана шу суранинг ўзида такрор келувчи мунофиқлар тўғрисидаги оятлар билан уйғунлашади. Демакки, бу оятдан на очиқ, на далолат, на мантуқ ва на мағҳум жиҳатидан ижтиҳодни тўғри қилиш ёки хатони тўғрилаш ҳақида маъно чиқмайди. Ваҳоланки, у Ҳижратнинг

түўккизинчи йили Абу Бакр одамлар билан ҳаж қилган пайтда нозил бўлган.

Энди бу ва бундан олдинги оятларнинг нозил бўлиш сабаби ва ҳодисалари тўғрисида айтилган хабарларга келсак, улар сахих хабар эмас. Нозил бўлиш сабаби тўғрисида келган ҳадислар ҳам, оҳод гумонли бўлиб, қатъий ҳадисга зид келмайди. Бу қатъий ҳадис эса Росулуллоҳ ﷺнинг рисолатни етказишлари фақат ваҳи билан бўлганини ҳамда ул зот ваҳидан ўзга нарсага эргашмаган ва ваҳидан ўзга нарсани гапирмаганлигини кўрсатади:

- Аллоҳ Таоло айтади:

﴿إِنَّ أَتَيْعُ إِلَّا مَا يُوَحَّى إِلَيَّ﴾

– „Men фақат ўзимга ваҳий қилинган нарсаларгагина эргашурман“.
[6:50]

- Аллоҳ Таоло айтади:

﴿وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ إِنَّ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ﴾

– „Ba у ўз ҳавоий-хоҳии билан сўзламас. У фақат ваҳий қилинаётган бир ваҳийдир“.
[53:3-4]

ИККИНЧИ ФАСЛ

Тақлид

«**الْتَّقْلِيدُ**» Тақлид сўзининг луғавий маъноси ўйланмай бирорга эргашиш, демакдир.²⁴⁵ Шаръий маъноси эса бирорнинг гапига ҳеч қандай зарурий ҳужжатсиз амал қилишни англатади. Масалан, оми киши мужтаҳиднинг сўзини олиши ва мужтаҳид бошқа мужтаҳиднинг сўзини олиши каби.

Тақлид ақидада мумкин эмас. Чунки Аллоҳ ақидада тақлид қилганларни айблади.

1. Аллоҳ Таоло айтади:

﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ أَتَيْعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَبَعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ إِبَابَاءَنَا أَوْلَوْ﴾

﴿كَارَبَ إِبَابَؤُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ﴾

— „Қачон: «Аллоҳ нозил қилган ҳукмларга бўйсунингиз», дейилса, улар: «Йўқ, биз оталаримизни қандай йўлда топган бўлсан, ўшанга эргашамиз», дейишади. Агар оталари ҳеч нарсага ақиллари етмайдиган, тўгри йўлни тополмайдиган бўлсалар, ҳам-a?». [2:170]

﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا إِلَى مَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَإِلَى الرَّسُولِ قَالُوا حَسْبُنَا مَا وَجَدْنَا عَلَيْهِ﴾

﴿إِبَابَاءَنَا أَوْلَوْ كَانَ إِبَابَؤُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ﴾

— „Қачон уларга: «Аллоҳ нозил қилган нарсага ва пайгамбарга келинглар», дейилса, улар: «Биз учун ота-боболаримизни ниманинг устида топган бўлсан, ўша етарли», дейишади. Агар ота-боболари ҳеч нарсани билмайдиган ва ҳак йўлни топа олмайдиган бўлсалар ҳам-a?!». [5:104]

Аллоҳ Таолонинг

﴿إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَآخْتِلَافِ الْأَيَلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلُكِ الَّتِي تَحْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ مَاءٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْهِنَةٍ وَيَثْ فِيهَا مِنْ كُلِّ ذَائِبٍ وَتَصْرِيفِ الرِّيحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لَأَيَّتِ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ﴾

(245) «**الْتَّقْلِيدُ**» сўзи «**قِلَادَةٌ**» зира сўзидан олинган бўлиб, бурнига зира тақди, деганни англатади.

– „Албатта осмонлар ва ернинг яратилишида, кеча ва кундузнинг алмашиб туришида, денгизда одамларга керакли нарсаларни олиб юрган кемаларнинг (сузишида) ва Аллоҳ осмондан туширган ва у сабабли ўлик ерни тирилтириб, бор жонзотни тарқатиб-ёйиб юборган сув деган неъматда ва шамолларнинг йўналтирилишида, осмон ва ер орасидаги итоатгўй булутда ақлли кишилар учун оят-аломатлар бордир“.

[2:164]

Ояти нозил бўлганда Росууллоҳ бундай дедилар:

«وَيُلِّمَ لَمْ نَلَكَهَا بَيْنَ لَحْيَيْهِ وَلَمْ يَتَفَكَّرْ»

«**Бу Оятни ияклари орасида чайнаб, тафаккур қилмаган кимсанинг ҳолига вой».²⁴⁶**

Бу ҳадисда Росууллоҳ уларга назар ташламай, тафаккур қилмаган кимсанинг қиёматда ҳолига вой бўлишидан огоҳлантиряпти. Бу эса ақида масаласида изланиб, тадаббур қилиб, ақлий қаноат ҳосил қилиш вожиблигини, тақлид қилиш мумкин эмаслигини англаради.

Аммо шаръий аҳкомларда тақлид қилиш рухсатдир. Аллоҳ Таоло айтади:

«وَمَا أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ إِلَّا رِجَالًا نُوحِي إِلَيْهِمْ فَسَعَلُوا أَهْلَ الْذِكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْمُونَ»

– „**Биз сиздан илгари ҳам фақат кишиларни Ўзимиз ваҳий юборган ҳолда пайгамбар қилганмиз. Бас агар ўзларингиз билмайдиган бўлсанлизлар аҳли илмлардан сўранглар!**“ [21:7]

Бу оядта Аллоҳ Таоло илмсиз кишини илмли кишидан сўраб билишга амр қиласпти. Ундаги сўз умумийдир. Эътибор эса сўзининг умумийлигидадир, сабабнинг хослигига эмас.

Оятнинг нозил бўлиш сабаби мушрикларга улар Росууллоҳ нинг инсонлигини инкор қилганликларига раддиядир. Гарчи оядта кўрсатилган аҳли илмлардан мурод аҳли китоблар бўлсада, бироқ гап умумий бўлиб келиб, ҳамма илм аҳлини ўз ичига олади.

Шунингдек, мусулмонлар ҳам аҳли зикр ҳисобланадилар, чунки Қуръон зикрдир:

«وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْذِكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ»

– „**Сизга одамларга нозил қилган нарсаларни баён қилиб беришингиз учун ва шояд тафаккур қилсалар, деб бу зикрни (Куръонни) нозил қилдик**“.

[16:44]

(246) Ибн Касир тафсири. Ибн Абу Ҳотим: 478\1. Ибн Ҳиббон: 386\2.

Бу билан оят билмаганлар билганлардан сўраб билишлари тўғрисида умумий бўлади.

2. Жобир رضдан ривоят қилинадики, бир кишининг бошига тош тегиб жароҳатланди. Кейин ихтилом бўлиб қолиб, биродарларидан таяммум қилишимга рухсат топиб берасизми? деб сўради. Улар эса сиз сувга боришга қодирсиз, бас, сувда фусл қилаверинг, дейиши. Кейин у фусл қилган эди, ўлиб қолди. Шунда Росулуллоҳ صلی اللہ علیہ وسالہ وآلہ وسالہ бундай дедилар:

«إِنَّمَا كَانَ يَكْفُيْهِ أَنْ يَتَبَيَّنَ مِنْ عَلَيْهِ وَيَعْصُبَ عَلَى رَأْسِهِ حَرْقَةً فَيَمْسَحَ عَلَيْهَا وَيَغْسِلَ سَائِرَ جَسَدِهِ。 أَلَا سَأَلُوا إِذَا لَمْ يَعْلَمُوا؟ إِنَّمَا الشَّفَاءُ الْعَيْنُ السُّؤَالُ»

«У таяммум қилса кифоя эди. Бошини латта билан боғлаб, устидан масҳ тортар ва қолган баданини ювса бўлар эди. Билмасалар сўрасалар бўлмасмиди? Албатта, илмисизликнинг шифоси сўрашдир». ²⁴⁷

Бу билан Росулуллоҳ صلی اللہ علیہ وسالہ وآلہ وسالہ уларни шаръий ҳукмни сўрашга ўргатдилар.

Саҳиҳ хабарда айтилишича, Шаъбий бундай дейди: «Росулуллоҳ صلی اللہ علیہ وسالہ وآلہ وسالہнинг асҳобларидан олти киши одамларга фатво берардилар. Улар Абдуллоҳ ибн Масъуд, Умар ибн Хаттоб, Али ибн Абу толиб, Зайд ибн Собит, Убай ибн Каъб ва Абу Мусо صلی اللہ علیہ وسالہ وآلہ وسالہлар эди. Уларнинг учтаси айтган сўзларини уч кишиданлигини даъво қиласарди. Масалан, Абдуллоҳ Умардан, Абу Мусо Алидан, Зайд Убай ибн Каъбдан дер эдилар».

Ушбу ривоят ҳам мусулмонлар саҳобаларга ва саҳобалар эса бир-бирларига тақлид қиласар эканлигига далил бўлади. Аллоҳ Таоло айтади.

﴿وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لَيَنْفِرُوا كَافَّةً فَلَوْلَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرَقَةٍ مِّنْهُمْ طَالِيفٌ لَّيَنْفَقُهُوا فِي الدِّينِ وَلَيُنَذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ تَحَذَّرُونَ﴾

— „Барча мўминлар бирданига жиҳодга чиқишилари жоиз эмас. Улардаги ҳар бир гурӯҳдан бир тоифа одамлар чиқиб, қолганлари динни ўрганиб, жиҳодга кетганлар қайтишиганда ўзлари ўрганган нарсаларни уларга ҳам ўргатсалар бўлмасмиди?! Шояд улар ҳам Аллоҳдан қўрқарлар“. [9:122]

Бу билан уламоларни огоҳлантириш билан уларни ҳам огоҳлантириди. Агар тақлид жоиз бўлмаганида бундай бўлмас эди.

(247) Абу Довуд: 285. Ибн Можа: 565. Аҳмад: 2898.

Шунга кўра, тақлид ҳеч қандай хословсиз жоиздир. Фақат ақида бундан мустасно. Зеро ақида борасида зонн-гумон, тақлид қилиш бўлмайди аксинча унда қатъийлик вожиб.

Тақлид асл эмас:

Бироқ Ислом илмдан ўзга йўлга эргашишдан бизни қайтарди:

﴿وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ الْسَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادُ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْغُولًا﴾

— „Аниқ билмаган нарсага эргашманг! Чунки қулоқ, қўз, дил — буларнинг барчаси тўгрисида (ҳар бир инсон) масъулдор“.

[17:36]

Бундан аён бўляптики, шариатнинг бизга нисбатан буйруқ ва тақиқларидан иборат ҳамма ишларнинг ҳукмига илм билан эришмоғимиз аслдир. Агар ҳукмга илм орқали эришолмасак, масалани гумонимиз голиб келиши учун ўрганишимиз вожиб бўлади.

Тақлид билан илмга ҳам, голиб гумонга ҳам эришиб бўлмайди. Шунинг учун кўпчилик уламолар тақлидга рухсат бермаганлар. Фақат заиф ожиз мажбур кишигагина рухсат берганлар. Бундай киши ижтиҳод қуроли бўлмаган омидир. Айнан шу кишига фатво сўраш ва олган фатвосига тақлид қилиш вожиб қилинди ёки рухсат берилди.

Ундан ўзга киши эса аслида ҳукм истинбот қилиш учун ижтиҳод қилиши керак. Афзали шу. Аммо юқорида айтганимиздек, у тақлид қилиши ҳам жоиздир.

Ижтиҳод қилиш имконияти йўқ киши икки хилдир:

1. Муттабеъ. Муттабеъ исломий қонунчиликда эътиборли айрим илмларга эга бўлган, аммо ана шу илмлари ижтиҳод қилишига кифоя қилмаётган кишидир. У мужтаҳидга тақлид қилиши мумкин. Аммо мужтаҳиднинг тақлид қилмоқчи бўлган далилини билиши шарт.

2. Уммий. Уммий исломий қонунчиликда эътиборли айрим илмларга эга бўлмаган кишидир. Унга имомнинг фатвоси кифоя қиласи. У ҳукмни сўраса, бу ҳалол, бу ҳаром, деб ўргатилади.

Савол: Муқаллид бир масалага тақлид қилсаю, кейин ундан қайтиб, ўша масалада бошқа мужтаҳидга тақлид қилса бўладими?

Бу саволга жавоб тарзида шуни айтишимиз мумкинки, шариат муқаллидга берган шаръий ҳукм у тақлид қилган мужтаҳид истинбот қилган ҳукмдир. Бу эса иш қўйидагича бўлишини англатади:

1. Агар муқаллиднинг амали ўзи тақлид қилган масалага боғланган бўлса, ундан қайтиб, бошқасига тақлид қилиши

мумкинмас. Чунки у ўша масала тўғрисидаги бир шаръий хукмни риоя қилиб, унга амал қилиб бўлган эди.

2. Агар амали ўша масалага боғланмаган бўлса, ундан қайтиб бошқасига амал қилиши мумкин.

Масала сўзининг таърифи: Бу ерда масала, дейишдан мурод дуруст бўлишида бошқа масалага боғлиқ бўлмаган ҳар бир амал ёки амаллар мажмуасидир. Масаланинг бир қисми, дегандан мурод эса шартлар ва руқнлар каби, масаланинг дуруст бўлиши рўёбга чиқиши учун зарур бўлган ҳар бир амалдир. Бунга мисоллар:

Таҳорат: Дуруст бўлиши бошқасига боғлиқ бўлган амаллар. Чунки намознинг дуруст бўлиши таҳоратга боғлиқдир. Шунинг учун таърифга кўра, таҳорат масала эмас. Балки у дуруст бўлишига боғлиқ бўлган намознинг бир жузидир.

Намоз: Дуруст бўлиши бошқасига боғлиқ бўлмаган амаллар. Намоз масаладир. Унинг дуруст бўлишига боғлиқ бўлган қолган нарсалар эса унинг бир қисмидир. Масалан, унинг руқнлари ҳамда дуруст бўлиши шартлари бўлмиш таҳорат ва қиблага юзланиш каби.

Рўзадаги ният: Дуруст бўлиши бошқасига боғлиқ бўлган амал. Чунки рўзанинг дуруст бўлиши ниятга боғлиқ. Шунинг учун ният масала эмас, балки бошқа бир масаланинг бир қисми.

Рўза: Дуруст бўлиши бошқасига боғлиқ бўлмаган амал. Рўза масаладир. Унинг дуруст бўлишига боғлиқ бўлган қолган нарсалар эса унинг бир қисмидир, масалан, ният қилиш, оғиз очилишдан сақланиш каби. Шунга кўра шахс намоз тўғрисида бирор мужтаҳидга тақлид қилса, таҳорат, фусл, таяммум, қиблага юзланиш ва руқнлар каби унинг қолган қисмларига ҳам тақлид қилиши зарур. Рўза тўғрисида бирор мужтаҳидга тақлид қилса, ният қилиш, тўла бир кун ёки тўла бир ой тутиш, кундузи қиласиган ва кечаси қиласиган ишлар, очувчи нарсалар ва очишда рухсат этилган нарсалар каби унинг барча қисмларига ҳам тақлид қилиши зарур. Аммо у бошқа масалада бирор мужтаҳидга тақлид қилиши мумкин.

Буларнинг бари шахс муқаллид бўлган ҳолатдаги гаплар. Бироқ шахсда далилларни текшириш ва таржиҳ қилиш имконияти туғилса, тақлид қилаётган мужтаҳидини тарк қилиб, унинг далилидан кучлироқ далилга эргашиши мумкин.

УЧИНЧИ ФАСЛ

Далиллар ўртасини таржих қилиш

Далиллар ўзаро зид келиб, бир-бирига нисбатан ортиқлиги мавжуд бўлмаса, буни таодул (тенглик), дейилади. Қатъий далилларда таодул келмайди. Чунки улар ўзаро зид келмайди. Қатъий далил билан гумонли далил ўртасида ҳам таодул бўлмайди. Чунки қатъий далил гумонли далилдан муқаддам қўйилади. Қонунчилик воқеи жиҳатидан ҳам гумонли далилларда таодул бўлмайди. Аммо мантиқий фараз жиҳатидан бўлиши мумкин. Бироқ, қонунчилик воқеи унга зиддир. Чунки гумонли далиллар таодул қилинса, яъни ҳар тарафлама бир-бирига зид келиб қолиб, улар ўртасида ортиқлик топилмаса, қўйидаги сабабларга кўра, бундай ҳолатда уларга ёки уларнинг бирортасига амал қилиш мумкин эмас:

Агар таодул бўлган гумонли далилларнинг ҳаммасига амал қиласидиган бўлса, зид билан зид бир жойда келиб қолади. Бу эса мумкинмас;

Агар уларнинг бирига амал қилиб қолганларига амал қилинмаса, бу таржих қилиб бўлмайдиган нарсани таржих қилиш бўлади. Чунки улар ҳамма нарсада ўзаро тенгdir;

Агар уларга амал қилинмаса, уларнинг нусуслари бекор бўлиб қолади. Бу эса Аллоҳ Субҳанаҳуга нисбатан муҳол ишдир.

Шунинг учун далиллар ичida таодул деган нарса йўқ.

Энди далиллар ўзаро зид келиб, улар ўртасида бир-бирига нисбатан ортиқлик мавжуд бўлса, бу таржих, деб аталади. Яъни таржих амал қилиш учун икки далилнинг бирини иккинчисидан кучайтиришдир. Таржиҳнинг луғавий маъноси мойил қилиш, голиб қилиш, демакдир.

Таржих фақат гумонли далилларда бўлади, қатъий далилларда бўлмайди. Чунки қатъий далиллар ўртасида ўзаро зидлик йўқ.

Аслида далиллар ўртасини жамлаш яъни иккала далилга ҳам амал қилиш лозим. Имкон бўлса, асил шудир. Имкони бўлмаса, таржих қилинади. Чунки икки далилга ҳам амал қилиш улардан бирини аҳамиятсиз қолдиришда авлодир.

Қўйида икки далилга ҳам амал қилинадиган айрим ҳолатлар ва ундан кейин улардаги таржих тўғрисида баён қиласиз.

Икки далил ўртасини жамлаш яъни иккала далилга ҳам амал қилиш:

1. Росууллоҳ ﷺ бир амални қилиб, кейин яна бир марта унинг зиддини қилган бўлсалар, бу мубоҳ амали эканини англатади:

а) Ҳадя олишлари:

Иёз ибн Ҳамор ривоят қиласиди, Росууллоҳ ﷺ бирорта кофирдан Исломга кирдингми? деб сўраганларидан ва у йўқ, деб жавоб берганидан сўнг унинг ҳадасини олмаганлар. Унга бундай деганлар:

«أَنِّي نُهِيْتُ عَنْ زَبْدِ الْمُشْرِكِينَ»

«Мен мушриклардан ёрдам олишдан қайтарилгандман».²⁴⁸

Саҳиҳ ривоятда келишича, Росууллоҳ ﷺ Нажошийнинг, Ақидар Давманинг ҳамда Муқавқиснинг ҳадасини олганлар. Буни Оиша ﷺ нинг «Росууллоҳ ﷺ ҳадя олардилар ва унга ҳам ҳадя қиласидилар», деган гаплари ҳам тасдиқлайди.

Энди бу икки ўзаро зид далиллар ўртасини жамлаймиз-да, ҳадя олиш мубоҳ деймиз.

б) Табароний «Авсат»дан шундай ривоят ишлаб чиқди: Ибн Аббос ва Ҳасан ибн Али бирга ўтирган эдилар, олдиларидан бир жаноза ўтиб қолди. Шунда улардан бири ўрнидан турди, иккинчиси турмади. Ўрнидан турган турмаганга – Росууллоҳ (жаноза ўтаётганида) ўринларидан турмаганимидилар? деди. У – йўқ (турган эдилар), деди ва ўтираверди.²⁴⁹ Бундан жаноза ўтаётганда ўтириш ҳам, туриш ҳам мубоҳ эканини тушунилади

в) Захрийдан ривоят қилинади:

«إِنَّ النَّبِيَّ ﷺ إِسْتَعَانَ بَنَاسًا مِنَ الْيَهُودِ فِي خَيْرٍ فِي حَرْبِهِ فَأَسْهَمَ لَهُمْ»

«Пайгамбар ﷺ Хайбардаги урушда айрим яхудий кишилардан ёрдам сўрадилар ва уларга найза бердилар».²⁵⁰

Оиша ﷺ бундай дедилар: «Набий ﷺ Бадр жангги арафасида жангга чиқдилар. «Хурратул вабара»га етганларида қўрқмас ботирликда танилган бир киши етиб келди. Уни Росууллоҳ ﷺ нинг саҳобалари кўриб суюниб кетишиди. У етиб келгач, сизга эргашиш ва сиз билан зафар қозониш учун келдим, деди. Росууллоҳ ﷺ «Аллоҳ ва Росулига имон келтирғанмисан», дедилар. Йўқ, деди. Шунда ул зот «қайтиб

(248) Термизий: 1504. Абу Довуд: 2657. Аҳмад: 16835.

(249) Табароний Авсатда: 2490.

(250) Термизий: 127\4, рақами: 1558.

кет, мен мушрикдан ёрдам олмайман», дедилар». Оиша дедилар: «Кейин йўлда давом этдилар. Бир дараҳт олдига келганларида ҳалиги киши яна етиб келиб, яна аввал айтган гапини айтди. Росууллоҳ ҳам «қайтиб кет, мен мушрикдан ёрдам олмайман», дея аввал айтган гапларини айтдилар». Оиша дедилар: «Кейин киши қайтиб кетди ва чўлда яна етиб келиб, аввал айтган гапини айтди. Росууллоҳ ундан **«Аллоҳ ва Росулига имон келтирдингми?** дедилар. У ха, деди. Шунда унга **«Биз билан юр»** дедилар.²⁵¹

Бу ҳадисларнинг бирида Росууллоҳ кофиirlарни мусулмонлар билан Ислом байроғи остида курашишларини қабул қилдилар. Иккинчи Ҳадисда эса инкор қилдилар. Бундан кофиirlарнинг мусулмонлар билан Ислом байроғи остида курашлари мубоҳлиги тушунилади. Аммо кофиirlардан кофиirlарнинг байроғи остида ёрдам олиш эса бундай эмас. Чунки Росууллоҳ нинг

«لَا تَسْتَضِيُوا بَنَارَ الْمُشْرِكِينَ»

«Мушрикларнинг ўтидан фойдаланманг».²⁵²

Бу ҳадисдаги мушрикларнинг ўтидан уларнинг вужуди қочирма қилинган. Чунки қабила ўт ёқса, унинг уруш эълон қилгани тушунилади, унинг ўтидан ёрдам олиш эса уларнинг байроғи остида жанг қилиш тушунилади. Бу эса ҳаромдир.

Буни Абу Ҳамид Соидийнинг ушбу ривояти ҳам таъкидлайди: «Росууллоҳ жиҳодга чиқдилар. Санийтил вадоъ тогига етганда бир гурӯҳ аскарларга дуч келдилар. **Улар ким**, деб сўраган эдилар, улар Қайнуқо авлодлари, Абдуллоҳ ибн Саломнинг карвони, дейишди. **Исломга киришганми**, деб сўрадилар. Йўқ, дейишди. Росууллоҳ уларни қайтиб кетишига буюриб,

«إِنَّا لَا نَسْتَعِنَ بِالْمُشْرِكِينَ فَاسْلُمُوا»

«Биз мушриклардан ёрдам олмаймиз, бас, Исломни қабул қилинглар».²⁵³ Улар ўз байроқлари остида йўлга чиқишган эди.

Энди Хайбар урушида айрим яҳудий кишилардан ёрдам олганларига келсак, «Росууллоҳ нинг сийратлари»да сабит

(251) Муслим: 1817. Термизий: 1558.

(252) Насойи: 5114. Аҳмад: 11516.

(253) Абу Довуд: 2356. Ибн Можа: 2822. Дорамий: 2385. Аҳмад: 15203, 23250.

бўлганидек, улар мусулмонларнинг байроғи остида туриб жанг қилганлар.

2. Росууллоҳ ﷻ бир гапни айтсалар ва унга зид бўлган амални қилсалар, амал ул зотнинг ўзига хос бўлиб, гаплари биз учун баён ҳисобланади.

а) Умар ﷻ ривоят қиласдики, Набий ﷻ бундай дедилар:

«الْقُبْلَةُ مِنَ الْمُسْكَنِ فَتَوَضَّوْ مِنْهَا»

«Ўшиш ушлашга киради. Бас, таҳорат қилиб олинглар».²⁵⁴

Оша ﷻ нинг ушбу сўзлари:

«إِنَّ السَّبِيلَ يُقْبَلُ بَعْضُ أَرْوَاجِهِ ثُمَّ يُصَلَّى وَلَا يَتَوَضَّأُ»

«Пайгамбар ﷻ айрим аёлларини ўпардилар-да кейин намоз ўқирдилар ва таҳорат қилмасдилар».²⁵⁵

Демак, ўпгандан сўнг таҳорат қилмаслик Росууллоҳ ﷻ га хос, таҳорат қилиб олиш эса бизга қилинган хитоб ҳисобланади.

б) Қайс ибн Ҳорис айтади: «Мен Исломни қабул қилганимда саккизта хотиним бор эди. Росууллоҳ ﷻ га буни айтган эдим

«اخْتُرْ مِنْهَا أَرْبَعًا»

«Улардан тўрттасини танла», дедилар.²⁵⁶

Саҳиҳ хабарда келишича, «Росууллоҳ ﷻ тўққизта аёлни жамлаганлар».²⁵⁷

Бу тўрттадан ортиқ аёлнинг бир никоҳда жамланиши Росууллоҳ ﷻ га хос эканлигига далолат қиласди.

3. Росууллоҳ ﷻ бир сўзни айтсалар ва кейин унга зид бошқа сўзни айтсалар, улар ўртасини имкон қадар жамлашга ҳаракат қилинади:

Росууллоҳ ﷻ бундай дедилар:

«ثُمَّ يَفْشُوا الْكَذِبُ حَتَّىٰ يَشْهَدَ الرَّجُلُ قَبْلَ أَنْ يَسْتَشْهِدَ»

(254) Молик, Шофиъий, Байҳақий ривояти: 121\1.

(255) Бухорий: 1972. Насойй: 170. Ибн Можа: 496.

(256) Абу Довуд: 2241. Ибн Можа: 1952.

(257) Анас ривоят қиласди: «Набий ﷻ аёлларига бирма-бир кирганларида улар тўққизта эди». Бухорий: 260, 257. Муслим: 2656. У ривоят қиласди: «Муҳаммад ﷻ нинг уйида бир соя бугдой ҳам, бир соя дон ҳам тунамаган, чунки аёллари тўққизта эди». Бухорий: 1927. Термизий: 1136.

«Кейин ёлгон шундай кенг тарқаладики, киши ундан гувоҳлик талаб қилинмасдан туриб (ёлғон) гувоҳлик берадиган булиб қолади».²⁵⁸

Яна бир ҳадисда бундай дедилар:

«أَلَا أَخْبِرُكُمْ بِحَيْثِ الشُّهُودِ فَقِيلَ نَعَمْ فَقَالَ أَنْ يَسْتَشْهِدَ»

«Шаҳодат келтирувчиларнинг яхшиси кимлигини айтайми? Ха, дейилди. Шаҳодат калимаси сўралмасдан аввал шаҳодат келтирадиган кишидир».²⁵⁹

Бу икки ҳадис қўйидагича жамланади:

Авлалги ҳадис инсонлар ҳақида гувоҳлик сўралмасдан аввал гувоҳлик берувчи кимса мазаммат қилинган ҳадисдир. Иккинчи ҳадис эса Аллоҳ ҳақида гувоҳлик берган (калимаи шаҳодат)ни келтирган киши мақталган ҳадисдир.

4. Баъзан мужмал нусус келади-да, уни Росууллоҳ ўзаро зид келувчи бирор гап ёки амаллари орқали ёритиб берадилар. Масалан, ҳаж тўғрисидаги оятдан кейин айтган мана бу сўзлари каби:

«مَنْ قَرَنَ حَجَّاً إِلَى عُمْرَةِ فَلِيَطْفُ طَوَافًا وَاحِدًا وَيَسْعَى سَعْيًا وَاحِدًا»

«Ким ҳаж умрани қўшиб адо қилмоқчи бўлса, бир марта тавоғ ва бир марта саъй қилсин».²⁶⁰

«Росууллоҳ ҳаж билан умрани қўшиб адо қилишда икки марта тавоғ, икки марта саъй қилдилар».²⁶¹

Бу ҳадислар тўртинчи боб, тўртинчи қисмнинг мужмал ва мубайян мавзусида келтирилган қоида бўйича жамланади.

5. Муҳкам ва муташобиҳ:

Муҳкам бу муташobiҳнинг асл-моҳиятидир:

﴿مِنْهُ ءَايَتٌ مُّحَكَّمٌتٌ هُنَّ أُمَّ الْكِتَبِ وَأَخْرُ مُتَشَبِّهَتٍ﴾

– „Унда (Китобда) шу Китобнинг асли моҳияти бўлган муҳкам-аниқ-равшан ояtlар ҳам ва бошқа муташobiҳ Ояtlар ҳам бор“.

[3:7]

Бири муҳкам, иккинчиси муташobiҳ бўлса, муташobiҳни муҳкамга кириштирилади. Мисол учун:

(258) Муслим: 4602. Аҳмад: 6836. Термизий: 2091, 2225. Ибн Можа: 2354.

(259) Ибн Можа: 2355. Аҳмад: 20698. Саҳиҳи Муслимда: «Шаҳодат келтирувчиларнинг яхшиси» боби.

(260) Термизий: 870. Насойи: 2883. Аҳмад: 5097.

(261) Термизий: 870.

﴿فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيكُمْ إِلَى الْمَرَاقِقِ وَامْسَحُوا بُرُءُو سُكُمْ وَارْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ﴾

– „Күлларингизни чиганоқларигача ювинг, бошларингизга масх тортинг ва оёқларингизни ошиқларигача ювинг!“. [5:6]

Бу оятда «وارْجُلَكُمْ» сўзи наслб ва жар ҳолатда ўқилиши мумкин. Агар наслб ҳолатда ўқилса, у фақат ювишга атф бўлади. Агар жар ҳолатда ўқилса, уни ювишга атф қилишни ҳам эҳтимоли бўлади, масҳга атф қилишни ҳам эҳтимоли бўлади. Наслб ўқилиши муҳкам, наслб ва жар ўқилишини наслб муташобиҳ бўлади. Шунинг учун жар ўқилишини наслб ўқилишига кириштириб юбориладида фақат наслб ўқилади ва оёқ ювилади.

Таржих

Таржих иккى қисм:

1. Икки далил ўртасини таржих қилиш;
2. Битта далилнинг ўзидағи бир неча маңноли сўзлар ўртасини таржих қилиш.

Бу икки қисм далилдан шаръий ҳукм истинбот қилмоқчи бўлган кишига мұхимдир. Чунки масалада икки далил келиб қолиб, улар ўртасини жамлашни ҳам, бири иккинчисини насх қилишини аниқлашни ҳам имкони бўлмаса, амал қилиш учун бирини иккинчисидан таржих қилинади. Шунингдек, далилда бир неча маңноли сўзлар бўлса, бу ҳолатда ҳам бир маңнони бошқа маъно устидан таржих қилиниб, таржих қилинган маңнога амал қилинади.

Биринчи қисм: икки далил ўртасини таржих қилиш:

Таржих қилиш учун икки далилнинг бирортасиға ҳам ҳеч бир жиҳатдан амал қилишнинг иложи йўқ бўлиши лозим. Ана шундай ҳолатда албатта таржих қилинади ва у қўйидагича бўлади:

- a) Биринчи ҳолат: Кучлилик ва умумийликда бир хил икки далилнинг ўзаро зид келиши:

Таржих қилиниши учун икки далил гумонли далил бўлиши шарт. Чунки бундай ҳолатда қатъий далиллар ўртасида қарама-қаршилик бўлмайди:

﴿وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوْ جَدُوا فِيهِ أَخْتِلَافًا كَثِيرًا﴾

– „Агар у Аллоҳдан бошқа бирор томонидан бўлса эди, унда кўп қарама-қаршиликларни топган бўлар эдилар“. [4:82]

Демак, фақат гумонли далиллар ўртасида зиддият бўлади. Агар мана шундай ҳолат бўлса, таржих қилиш учун қўйидагиларга амал қилинади:

1. Кейинги далил аввалги далилни насх қилиши аниқланиши ҳамда тўртинчи бобнинг бешинчи фаслида айтилган шартлар топилиши лозим.

2. Аммо кейинги далилни аниқлаб бўлмаса, таржих қилиш учун кучлироқ далил олинади. Унинг кучлилиги эса қўйидагича аниқланади:

- Гумонли далилларнинг барча турларида далиллар тартиби ва далил қилиш эътибори даражаси;

Гумонли далиллар тартиби жиҳатидан олганда: (Бунинг учун санаднинг тўғрилиги ва бошқа омиллар ҳам топилиши лозим).

- Куръон суннатдан кучлироқ. Ҳатто суннат мутавотир бўлса ҳам.

- Мутавотир суннат ижмодан кучлироқ.
- Мутавотир йўли билан нақл қилинган ижмо оҳод хабардан кучлироқ.²⁶²
- Оҳод хабар қиёсдан кучлироқ. Аммо бунинг учун оҳод хабарнинг иллати очиқ-ойдин бўлиши шарт. Ана шундагина бу иллатни нусуснинг иллати, деб эътибор қилинади.

Далил қилиш эътиоридан олганда эса гумонли далилнинг яъни гумонли суннатнинг кучлилиги санад ва матндан аниқланади.

Санад ва матннинг кучлилигини қўйидагича батасил зикр қиласиз:

Далилнинг ривоятчилар жиҳатидан кучлилиги:

Биринчи: Ҳукмга нисбатан:

Бунда мазкур омиллардан бошқа омиллар ҳам бир хил бўлиши лозим:

1. Икки далилнинг ривоятчилари табақаси иккинчисиникидан кўпроқ бўлса ва бошқа омиллар ҳам бир хил бўлса, аввалги далил таржиҳ қилинади. Масалан, Росулуллоҳ ﷺ Зулядайнинг «ё Росулуллоҳ ﷺ намозни қаср ўқидингизми ё унутдингизми»,²⁶³ деган хабари билан кифояланмай, Абу Бакр ва Умар ﷺлардан ҳам хабар эшилдилар.

Абу Бакр Муғиранинг Набий ﷺ катта бувига таомнинг олтидан бирини берган, деган хабарига кифояланмай, Мұхаммад ибн Масламанинг хабаридан ҳам фойдаланди.²⁶⁴

2. Икки ҳадиснинг бирининг ривоятчиси ўзи ривоят қилган ҳадисга амал қилиб, иккинчиси ривоят қилган ҳадисга зид амал қилган бўлса, аввалгиси таржиҳ қилинади.

3. Икки хабарнинг бирининг ривоятчиси бевосита ривоят қилган бўлиб, иккинчисининг ривоятчиси билвосита ривоят қилган бўлса, бевосита ривоят аввал туради.

Масалан, Абу Рофеънинг ривояти Ибн Аббоснинг ривоятидан таржиҳ қилинади. Абу Рофеъ ривояти:

«أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ نَكَحَ مَيْمُونَةَ وَهُوَ حَالٌ»

«Пайгамбар ﷺ эҳромдан чиққан ҳолатида Маймунани никоҳига олдилар».²⁶⁵

(262) Ижмо умумий шаклда ўзи билан бир хил бўлган нусусдан мақаддам туради. Чунки ижмодаги насх нусусдагидан фарқли ўлароқ, ишончлидир.

(263) Бухорий: 460. Муслим: 896.

(264) Термизий: 2026. Абу Довуд: 2507. Аҳмад: 17295. Дорамий: 2811.

Ибн Аббос ривояти:

«أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ نَكَحَ الْمَيْمُونَةَ وَهُوَ حَرَامٌ»

«Пайгамбар ﷺ эхромдалик ҳолатида Маймунани никоҳига олдилар».²⁶⁵

Бунинг сабаби шундаки, Абу Рофиъ Росууллоҳ билан Маймуна ўртасида элчилик қилган ҳамда унинг Росууллоҳга никоҳланишини қабул қилган киши эди.

4. Икки ривоятчининг бири ўша ривоятнинг эгаси бўлса, масалан, Муймунанинг

«تَرَوْجَنِي رَسُولُ اللَّهِ ﷺ وَكَحْنُ حَلَالَانِ»

«Пайгамбар ﷺ мени ўз никоҳларига олганда иккаlamиз ҳам эхромдан чиққан эдик»,²⁶⁶ деган ривоятида ривоят соҳибаси бўлмиш Маймуна Ибн Аббосдан муқаддам қўйилади.

5. Икки ривоятчи ривоятни эшитаётган ҳолларида уларнинг бири Набий ﷺ яқин турган бўлса, яқинроқ турғаннинг ривояти афзалроқ ҳисобланади. Масалан, Ибн Умар Набий ﷺнинг фақат ҳаж қилганини, унга умрани қўшмаганини ривоят қилди.²⁶⁸ Шу билан бирга Набий ﷺнинг ҳаж билан умрани қўшиб қилганлари ҳам ривоят қилинган.²⁶⁹ Бу ерда Ибн Умарнинг ривояти муқаддам қўйилади. Чунки унинг айтишича, Набий ﷺнинг лаббайка айтаётганларида ул зотнинг туялари остида туриб, битта эҳром боғлаганликларини эшитган экан.

6. Агар икки ривоятчининг бири катта ёшли саҳоба, иккинчиси эса кичик ёшдаги саҳоба бўлса, катта саҳобанинг ривояти таржих қилинади. Чунки катта ёшли саҳоба Набий ﷺнинг ушбу ҳадисларига кўра, кўпинча ул зотнинг сўзларини яқинроқдан эшитган бўлади:

«لِيَلِيَّتِي أُولُو الْأَحْلَامِ وَالنَّهِيِّ»

«Менга болиг ва оқиллар яқинроқ турсин».²⁷⁰

7. Икки хабарнинг бири тобеинлар мурсали, иккинчиси эса тобеинларга тобе бўлганлар мурсали бўлса, тобеинлар мурсали таржих қилинади:

(265) Муслим: 2527. Термизий: 774.

(266) Бухорий: 3926.

(267) Бухорий: 3926.

(268) Муслим: 2164. Аҳмад: 5461.

(269) Аҳмад Суроқа ибн Моликдан: 175\4.

(270) Термизий: 228. Абу Довуд: 674. Ибн Можа: 976. Аҳмад: 457\1.

«خَيْرُ الْقُرُونِ قَوْنُ الدُّنْدِي أَنَا فِيهِ»

«Энг яхши аср мен яшаган асрдир».²⁷¹

«أَصْحَابِي كَانُجُوم بِأَيْهُمُ اتَّهَدَيْتُمْ اهْتَدَيْتُمْ»

«Саҳобаларим йўлчи-юлдуздирлар. Қай бирига эргашманг, ҳидоят топасиз».²⁷²

8. Икки ривоятнинг бири ҳижобсиз, иккинчиси ҳижобда эшитган бўлса, ҳижобсиз эшитилган ривоят таржих қилинади. Масалан, Қосим ибн Мұхаммад «Барбара қулликдан озод қилинганда унинг эри қул эди»,²⁷³ деган ривоятни ҳижобсиз Оишадан эшитди, чунки Оиша унинг аммаси эди. Асвад ҳам Оишадан «Барбара қулликдан озод қилинганда унинг эри озод эди»,²⁷⁴ деган ривоятни эшитганда Оиша ҳижобда эди.

9. Икки ривоятнинг бири Росууллоҳнинг гапи бўлиб, иккинчиси у кишининг феълидан бўлса, у кишининг гапи далолати кучли бўлгани учун ва қилган ишлари заиф бўлгани учун гапи таржих қилинади.

10. Икки ривоятчининг бири эр-хотинлик ҳаёти билан боғлиқ ишлар тўғрисида Росууллоҳ нинг хотинларидан бири бўлса, Росууллоҳнинг хотинининг ривояти таржих қилинади:

а) Оиша ﷺ нинг «خَاتَنَةُ қَلِيلَةٍ إِنَّمَا الْمَاءُ بِالْمَاءِ»²⁷⁵ қўшилиши, тўғрисидаги ривояти Абу Ҳурайранинг

«إِنَّمَا الْمَاءُ بِالْمَاءِ»

«Сув сув билан қўшилса»,²⁷⁶ деган ривоятидан таржих қилинади.

б) Оиша ﷺ нинг Набий ﷺ нинг «رَبُّ الْجَنَّاتِ فَقَدْ وَجَرَ أَنْفَسُهُ»²⁷⁷ тонг оттирганлари.

(271) Муслим Оишадан: 4602.

(272) Ҳасан ҳадис. Уни уламо, фуқаҳолар оммаси қабул қилган: «Шахсия»: 3 жуз, 82 саҳифа.

(273) Бухорий: 4707. Муслим: 1504.

(274) Аҳмад: 23021.

(275) Имом Аҳмад Оиша ﷺ ушбу сўзлар орали ривоят қилган: «إِذَا أُنْقَى خَاتَنَةُ қَلِيلَةٍ إِنَّمَا الْمَاءُ بِالْمَاءِ» «Хатна қилинган икки аъзо қўшилса гусл вожиб бўлади»,

(276) Абу Довуд: 184, 185, 187. Сувга сув қўшилса, гусл вожиб бўлиши тўғрисида берилган фатволар амр эмас, балки Исломнинг бошланishiда Роууллоҳнинг берган рухсатлариандир. Кейин эса Росууллоҳ гусл қилишга буюрганлар.

(277) Бухорий Оиша ва Умму Саламадан: 1796. Абу Довуд: 2040.

«Набий ﷺ иҳтиломданмас, жинсий алоқадан жунуб бўлиб тонг оттирсалар рамазон рўзасини тутаверардилар) тўғрисидаги ривояти Абу Ҳурайранинг Набий ﷺнинг

«مَنْ أَصْبَحَ جُنْبًا فَلَا صَوْمَ لَهُ»

«Ким жунуб ҳолда тонг оттирса, рўзаси дуруст булмайди»,²⁷⁸ деганларини айтган ривоятидан таржих қилинади. Чунки Оиша ﷺ Набий ﷺнинг ҳолатларини яхшироқ билади.

Далилнинг матн жиҳатидан кучлилиги:

Биринчи, ҳукмга нисбатан:

1. Икки хабарнинг бири енгилликни ифода қиласа, иккинчиси эса қаттиқликни ифодаласа, енгилликни ўз ичига олган хабар таржих қилинади. Чунки Аллоҳ Таоло айтади:

«يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ»

— „Аллоҳ сизларга енгилликни истайди, сизларга оғир бўлишини истамайди“. [2:185]

Росууллоҳ ﷺ бундай дедилар:

«إِنَّ الدِّينَ يُسْرٌ»

«Албатта, бу дин енгилдир».²⁷⁹

2. Икки хабарнинг бири ҳаромликни, иккинчиси мубоҳликни ифодаласа, Набий ﷺнинг ушбу сўзларига мувофиқ, ҳаромликни ифодаловчи хабар олинади:

«دَعْ مَا يُرِيُكَ لَمَّا لَا يُرِيُكَ»

«Сизни шубҳага солмаётган (нарсани олиб), шубҳага солаётган нарсани тарқ қилинг».²⁸⁰

3. Икки хабарнинг бири ҳаромликни, иккинчиси вожибликни ифодаласа, юқоридаги ҳадисга кўра, ҳаромликни ифодалаётган хабар олинади.

4. Икки хабарнинг бири вожибликни, иккинчиси мубоҳликни ифодаласа, вожибликни ифодалаётган хабар олинади. Чунки вожибни тарқ қилиш ҳаромни кўрсатади, мубоҳни тарқ қилиш ҳаромни кўрсатмайди.

(278) Муслим: 1864

(279) Бухорий: 39.

(280) Бухорий шарҳи: 724\2. Термизий: 2518 Насойи: 5397. Дорамий: 165. Аҳмад: 200\1. Ибн Ҳиббон: 493\3.

5. Икки хабарнинг бири тасдиқни, иккинчиси инкорни ифодалаётган бўлса, тасдиқни ифодалаётган хабар олинади. Масалан, Билол Набий ﷺнинг «уйга кириб, намоз ўқиганлари»ни хабар қилди.²⁸¹ Усома эса «уйга кириб, намоз ўқимаганлари»ни хабар қилди.²⁸²

6. Икки ҳукмнинг бири зиёдаликни ўз ичига олиб, иккинчиси камликни ўз ичига олиб, унга зид келмаса, зиёдалик муқаддам қўйилади. Масалан, бир ривоятда **«Набий ﷺнинг ийд намозида етти марта такбир айтганлари»** хабар қилинди.²⁸³ Яна бир ривоятда **«Набий ﷺнинг ийд намозида тўрт марта такбир айтганлари»**,²⁸⁴ хабар қилинди.

7. Жазо-ҳадни инкор қилувчи далил уни тасдиқловчи далил устидан таржиҳ қилинади. Масалан, икки далилнинг бири жазо-ҳадни инкор қилса, иккинчиси тасдиқласа, инкор қилган далил олинади. Бунинг далили қўйидаги ҳадислардир:

«اَدْرُّوْ اَلْحُدُّوْ بِالشَّبَهَاتِ

«لَا ضَرَرَ وَلَا ضَرَارٌ

«Жазо-ҳадларни қўллашда шубҳага ўрин қўйманг».²⁸⁵

«لَأَنْ يُخْطِيَ فِي الْعَفْوِ خَيْرٌ مِّنْ أَنْ يُخْطِيَ فِي الْعُقُوبَةِ

«Зарар ҳам кўрилмасин, зарар ҳам берилмасин».²⁸⁶

Жазо-ҳад эса Росууллоҳ ﷺнинг ушбу сўзларига қўра, зарардир:

«الَّذِينَ يُظَاهِرُونَ مِنْكُمْ مَنْ نَسَابَهُمْ مَا هُنَّ أَمَّا تَهْتَمُّ

«Афв қилишда хато қилиш жазолашда хато қилишдан яхшироқдир».²⁸⁷

8. Агар хитоб вожиблик ёки ҳаромликни хабар бериш қабилида қилинган хитоб бўлса, масалан:

«الَّذِينَ يُظَاهِرُونَ مِنْكُمْ مَنْ نَسَابَهُمْ مَا هُنَّ أَمَّا تَهْتَمُ

– „Ораларингиздаги ўз хотинларини зихор қиласиган кимсаларнинг (зихор қилинган хотинлари) уларнинг оналари эмасдирлар“.

[58:2]

(281) Бухорий: 2766, 1598.

(282) Муслим: 1331.

(283) Термизий: 492. Ибн Можа: 1269. Аҳмад 66401.

(284) Абдураззоқ Абдуллоҳ ибн Масъуддан ривоят қилди: 5687. Ҳайсам ровийлари ишончли, деди.

(285) Термизий: 1344. Ибн Можа: 2535.

(286) Ибн Можа: 2331. Аҳмад: 2719, 21714. «Муватто»: 1234.

(287) Термизий: 1344.

Ёки шарт ва жазо ўрнидаги хитоб бўлса, масалан:

﴿وَمَنْ دَخَلَهُ دَكَانَ إِمَانًا﴾

– „*Ва унга кирган одам тинч бўлади*“.
бошқа хитоб эса бевосита қилинган хитоб бўлса, масалан:

﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ إِمَنُوا كُتُبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ﴾

– „*Эй имон келтирганлар, сизларга рўза тутиши фарз қилинди*“.
[2:183]

бундай ҳолатда икки хитобдан бевосита қилинган хитоб таржиҳ қилинади. Агар хитобда бевосита қилинишдан бошқача келса, аввалгиси авлороқдир.

9. Ҳукмни аслида қолдирувчи хабар ана шу ҳукмни бекор қилувчи хабар устидан таржиҳ қилинади. Масалан, Росулуллоҳ бундай дедилар:

«مَنْ مَسَ ذَكْرَهُ فَلْيَتَوَضَّأْ»

«**Ким закарига тегса, таҳорат қилиб олсин**».²⁸⁸

Киши закарига тегса, таҳорат қилиши лозимми? деб сўрашди. Шунда Росулуллоҳ бундай дедилар:

«إِنَّمَا هُوَ بِضَعَةٍ مِنْكَ»

«**У сизнинг бир гўштингиз холос**».²⁸⁹

Бу ерда таҳоратнинг бузилишини айтган хабар олинади. Чунки ҳукмни ўз кучида қолдирувчи ривоят уни бекор қилувчи ривоят устидан таржиҳ қилинади. Чунки аввалги ривоятда таҳорат ҳукмни ўз кучида қолдириб, уни вожиб қилиньяпти, кейинги ривоятда таҳорат ҳукми бекор бўлиб, уни вожиб қилмаяпти.

10. Ҳаромликка далолат қилаётган хабар макруҳликка далолат қилаётган хабар устидан таржиҳ қилинади. Чунки қатъий қайтарув қатъий бўлмаган қайтарувдан муқаддам қўйилади.

11. Вожибликка далолат қилаётган хабар мандубликка далолат қилаётган хабар устидан таржиҳ қилинади. Чунки қатъий қайтарув қатъий бўлмаган қайтарувдан муқаддам қўйилади.

Иккинчи: Далилдаги матн маъноларига нисбатан:

(288) Термизий: 77. Насойи: 163440. Абу Довуд: 154. Ибн Можа: 472. Аҳмад: 333 \2. Ибн Можа саҳиҳ деди. «Талхисул хабир»: Кўплаб саҳобалар бобида.

(289) Термизий: 78. Насойи: 164 Абу Довуд: 155. Ибн Можа: 477.

1. Икки далилнинг бирининг матни маъносида таъкид келиб, иккинчининг матни маъносида таъкид келмаган бўлса, таъкид келган маъно яхшироқ. Масалан, Росууллоҳ ﷺ ни ушбу ҳадислари каби:

«أَيْمَّا امْرَأَةً نَكَحْتَ بِعَيْرٍ إِذْنٍ وَلِهَا فَنَكَاحُهَا بَاطِلٌ فَنَكَاحُهَا بَاطِلٌ فَإِنْ دَخَلَ بَهَا فَلَهَا الْمَهْرُ بِمَا اسْتَحْلَ فَرْجَهَا فَإِنْ اشْتَجَرُوا فَالسُّلْطَانُ وَلِيُّ مَنْ لَا وَلِيَّ لَهُ»

«Қайси бир аёл валийснинг изнисиз никоҳдан ўтса, унинг никоҳи ботиллар, унинг никоҳи ботиллар, унинг никоҳи ботиллар. Агар (эр) бу аёл билан қўшилган бўлса, унинг фаржига теккани учун маҳр тўлайди. Агар (томонлар) жанжаллашишса, валийси йўқнинг валийси сulton-халифадир».²⁹⁰

2. Икки далилнинг бирининг маъноси мутобақа, иккинчиси илтизом маъноси бўлса, мутобақа яхшироқ.

3. Икки далилнинг бирининг маъноси иқтизо, иккинчиси танбиҳ ва имо маъноси бўлса, иқтизо яхшироқ.

4. Икки далилнинг бирининг маъноси умумий, иккинчиси хос маъно бўлса, хос яхшироқ.

5. Икки далилнинг бирининг маъноси бир жиҳатдан умумий ва бир жиҳатдан хос бўлиб, иккинчиснинг маъноси ҳар жиҳатдан хос бўлса, аввалги маъно яхшироқ.

6. Икки далилнинг бирининг маъноси бир жиҳатдан муқайяд ва бир жиҳатдан мутлақ бўлиб, иккинчиснинг маъноси ҳар жиҳатдан мутлақ бўлса, аввалги маъно яхшироқ.

7. Икки далилнинг бирининг маъноси умумий – жам маърифа – бўлса, иккинчининг маъноси эса умумий – жам нақра – бўлса, маърифали маъно яхшироқ.

8. Икки далилнинг бирининг маъноси амр ё наҳи бўлиб, иккинчининг маъноси хабар бўлса, хабар яхшироқ. Чунки хабар насх қилинмайди, амр ва наҳида эса ундаи эмас.

б) Иккинчи ҳолат: Кучлилик ва умумийликда ҳар хил икки далилнинг ўзаро зид келиши:

Бундай ҳолатда икки далил ё умумийликда бир хил бўлиб, кучлиликда ҳар хил бўлади ёки кучлиликда бир хил бўлиб, умумийликда ҳар хил бўлади ёхуд на кучлиликда ва на умумийликда бир хил бўлмайди.

Агар кучлиликда ҳар хил бўлиб, умумийлик ва хосликда бир хил бўлса ҳамда бири қатъий, иккинчиси гумонли нусус бўлса,

(290) Термизий уни ҳасан деди: 1021. Ҳоким уни саҳиҳ, деди, Заҳабий тақрир қилди: 168\2.

бундай ҳолатда қатъий нусусга амал қилинади. Бунда бир нусуснинг иккинчидан аввал келиши ё кейин келишининг ҳамда қатъий нусус аввал келиши ё кейин келишининг фарқи йўқ. Аммо қатъий кейин келса, насх қилинади. Акс ҳолатда эса унга амал қилиш вожиб бўлиб, насх қилинмайди.

Агар нусуслар кучлиликда ҳар хил аммо умумийлик ва нусусийликда бир хил бўлса ҳамда иккаласи ҳам қатъий ё гумонли, умумио, аммо бири иккинчисидан ё мутлақ ё бир тарафлама умумийроқ бўлса, у ҳолда қаралади: агар иккала далил ҳам умумий бўлиб, бири иккинчисидан мутлақо умумийроқ бўлса, хосроқа амал қилинади. Бунда иккала нусуснинг ровийлар жиҳатидан қатъий ё гумонли бўлишининг ҳамда бири иккинчисидан аввал ё кейин келишининг фарқи йўқ.

Агар нусусларнинг бири бир тарафлама хос ва бир тарафлама умумий бўлса, баъзи уламолар буни ўзаро зид деб эътибор қилишади ва икки нусус ўртасида таржиҳ ишлатилади, дейишади. Бу гап агар икки нусуснинг мавзуси битта бўлса, тўғри гап. Бироқ, ҳамма нусус ҳар хил мавзуда бўлса, бундай ҳолатда ҳар бир нусус ўз мавзусида қолдирилади ва иккала далилга ҳам амал қилинаверади. Маълумки, икки далилга амал қилиш, улардан бирини аҳамиятсиз қолдиришдан яхшироқдир.

Бунга мисоллар:

1.

«مَنْ بَدَّلَ دِينَهُ فَأَقْتُلُهُ»

«Ким динини алмаштиrsa, уни ўлдиринглар».²⁹¹

Бу далил эркак ва аёлга умумий аммо динини ўзгартирганга хос далил.

2.

«لَهِيَتْ عَنْ قَتْلِ النِّسْوَانِ»

«Аёлларни ўлдиришдан қайтарилдим».²⁹²

Бу далил ҳамма аёлларга умумий аммо Росууллоҳ ﷺнинг «مَا كَاتَتْ هَذِهِ لَعْنَاتٍ»

«Бу аёл (бизга қаши) жанг қилмаган эди»,²⁹³ деганларидан кейин аёлларни ўлдиришдан қайтарган ҳадисга кўра, урушда жанг қилмаган ўша аёлга хосдир.

(291) Бухорий: 2794, 6411. Муслим: 3176

(292) Бухорий: 3016. Муслим: 3279.

(293) Абу Довуд: 2669. Аҳмад: 488\3. Ибн Ҳиббон: 112\11.

Мазкур биринчи ва иккинчи ҳадисларнинг мавзуси ҳар хил. Биринчиси динини алмаштирган кимсани ўлдириш лозимлиги мавзууда, иккинчиси урушда жанг қилмаган аёлни ўлдирмаслик мавзууда. Энди иккала ҳадисни жамланса яъни эрек ё аёл бўлишидан қатъий назар, динини алмаштирган кимсани ўлдириш ва урушда жанг қилмаган аёлни эса ўлдирмасликни ўзаро жамланса, аёлларни ўлдирмаслик динини алмаштирган аёлга ҳам тегишлидир, деган хулоса чиқмайди. Чунки иккала ҳадиснинг мавзуи икки хилdir.

3.

«نَهَى رَسُولُ اللَّهِ عَنِ الصَّلَاةِ بَعْدَ الْفَجْرِ حَتَّى تَطْلُعَ الشَّمْسُ وَبَعْدَ الْعَصْرِ حَتَّى تَغْرُبَ الشَّمْسُ»
«نهى رسول الله عن الصلاة بعد الفجر حتى تطلع الشمس وبعده العصر حتى تغرب الشمس»

«Росулуллоҳ ﷺ бомдоддан кейин то қуёш чиққунча ва асрдан кейин то қуёш ботгунча намоз ўқишидан қайтардилар». ²⁹⁴

Қолган макруҳ вақтлар тўғрисиҳа ҳам:

«ثَلَاثُ سَاعَاتٍ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ يَنْهَا إِنْ نَصَّلِ فِيهَا أَوْ أَنْ نَقْبَرْ فِيهَا مَوْتَانًا حِينَ مَوْتَانًا حِينَ تَطْلُعُ الشَّمْسُ بَارَغَةً حَتَّى تَرْفَعَ وَحِينَ يَقُومُ قَائِمُ الظَّهِيرَةِ حَتَّى تَمِيلَ الشَّمْسُ، حِينَ تَضِيفُ الشَّمْسُ لِلْغَرْوُبِ»

«Росулуллоҳ ﷺ бизни уч вақтда намоз ўқишидан ва маййитларимизни дафн қилишидан қайтардилар: қуёш кўтарила бошлаб, то тўла чиққунча, қуёш тиккага келиб, то оғгунча, қуёш бота бошлаб, то тўла ботгунча». ²⁹⁵

Иккинчи ҳадис:

«مَنْ نَامَ عَنْ صَلَاةٍ أَوْ نَسِيَّهَا فَلَيُصَلِّهَا إِذَا ذَكَرَهَا»

«Ким намозга ухлаб қолса ёки уни унутиб қўйса, уни эслаган вақтида ўқисин». ²⁹⁶

4.

«يَا بَنِي عَبْدِ الْمَنَافِ يَا بَنِي عَبْدِ الْمُطَّلِبِ إِنْ وَلَيْتُمْ هَذَا الْأَمْرَ فَلَا تَمْنَعُوا أَحَدًا طَافِ بِهَذَا الْبَيْتِ أَنْ يُصَلِّي أَيَّ سَاعَةٍ شَاءَ مِنْ لَيْلٍ أَوْ نَهَارٍ»

(294) Бухорий: 549. Муслим Умар ва Абу Хурайра Ҳадисидан: 1374.

(295) Муслим: 1373. Термизий: 1030. Абу Довуд: 1392. Насойй: 557.

(296) Бухорий: «Мавоқиту-салот» 562. Муслим: «Масожид»: 1097. Абу Довуд: «Салот»: 374. Тирмизий: «Салот»: 162. Насойй: «Мавоқит»: 610. Ибн Можа: 690. Муснади Аҳмад: 11534. Дорамий: 1201.

«Эй Абдуманноф ва Абдулмутттолиб авлоди! Агар бу ишга волий бўлсангиз, бу Ўйни тавоф қилган кишилардан ҳеч кимни туну-кунда хоҳлаган вақтида намоз ўқишига тўсқинлик қилманг».²⁹⁷

Биринчи ҳадис намозда умумий, аммо вақтларда хос ҳадис.

Иккинчи ҳадис вақтларда умумий, аммо қазосини ўқишда хос ҳадис.

Учинчи ҳадис вақтларда хос, аммо тавоф ва масжидул ҳаромда хос.

Бироқ, бу ҳадисларнинг мавзуи ҳар хил:

Биринчи ҳадис мавзуи намоз ўқишдан қайтарилилган вақтларни баён қилиш тўғрисида.

Иккинчи ҳадис мавзуи намоз қазосини ўқиш вожиблиги тўғрисида.

Учинчи ҳадис мавзуи тавоф қилиш ва масжидул ҳаромда намоз ўқишдан қайтармаслик тўғрисида.

Энди бу ҳадислар жамланиб, ҳар бирига ўз мавзууда амал қилинади. Масалан, намоз ўқишдан қайтарилилган вақтлар биринчи ҳадисдан олинади. Чунки унинг мавзуи мана шу ва у ҳар қандай намозга умумийdir.

Ўтказиб юборилган намознинг қазосини ўқиш вожиблиги иккинчи ҳадисдан олинади. Чунки унинг мавзуи мана шу. Бироқ «мазкур вақтларда намоз қазосини ўқиш ва масжидул ҳаромда намоз ўқишдан қайтарилимаган ва унда мана шу вақтлар хосланган» дейилмайди.²⁹⁸ Бундай дейиш нотўғри. Чунки бу ҳадисларнинг мавзуси алоҳида-алоҳида мавзудир. Уларнинг барчасида намоз вақтлари белгиланган эмас. Фақат биринчи ҳадисдагина намоз ўқиш тақиқланган вақтлар белгиланган. Мазкур вақтларда қайси намозни ўқишдан қайтарилимаганлигини хослаб олиш учун бошқа далил керак бўлади. Шу далилгина мазкур вақтларда ўқиладиган номозларни белгилаб беради.

Мисол учун, Росууллоҳ пешин намозининг икки ракат суннати қазосини аср намозидан кейин ўқиганликлари саҳиҳ далил келган. Бу эса фақат шунга хос далил келгани боис, ўша вақтларда суннатнинг қазосини ўқиш қайтарилимаганлигини кўрсатади ва фақат ушбу нусусда келган пешиннинг

(297) Дорамий: 96\2. Ибн Хузайма: 226\4. Байҳақий: 461\2. Дорқутний: 423\1. «Мўъжами Кабир»: 134\2.

(298) Учинчи ҳадисга кўра, мазкур вақтларда тавоф қилиш қайтарилимаган. Бу қайтариқ намозгагина хослиги ва тавоффа хосмаслиги ҳадис матнида ҳам кўриниб турибди).

суннатигагина чекланади. Қолган намозлар қазоси эса махсус нусус келмагани боис, мазкур вақтларда ўқилмайди. Бошқа ҳар қандай масала ҳам мана шундайдир.

Тұртинги Ҳадис:

«رُوَىَ عَنِ النَّبِيِّ أَنَّهُ نَهَىَ عَنْ صَوْمِ يَوْمِ الْفِطْرِ وَيَوْمِ النَّهَرِ وَأَيَامِ الشَّرِيقِ»

«Набий дан ривоят қилинишича, ул зот фитр куни, құрбонлик куни ва ташриқ кунлари рўза тутишдан қайтардилар». ²⁹⁹

Аллоҳ Субханаҳу ва Таоло айтади:

﴿فَعِدَّةٌ مِّنْ أَيَّامٍ أُخْرَ﴾

– „Бошқа кунда тутиб беради“. [2:185]

﴿فَمَنْ لَمْ يَحْجُّ فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ فِي الْحَجَّ وَسَبْعَةٌ إِذَا رَجَعْتُمْ﴾

– „Ким (бу нарсаларни) топа олмаса, ҳажеда уч күн ёки қайтганда етти күн рўза тутиб берур“. [2:196]

﴿فَمَنْ لَمْ يَحْجُّ فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ ذَلِكَ كُفَّرَةٌ أَيْمَنُكُمْ إِذَا حَلَّفْتُمْ﴾

– „Ким (бу нарсаларни) топа олмаса, уч күн рўза тутсиң! Мана шу — қасам ичган (ва уни бузган) пайтингиздаги қасамларингиз каффоратидир“. [5:89]

Юқоридаги ҳадис кунларга умумий, аммо рўза тутиш ман қилинган кунларга хос ҳадис.

Биринчи оят Рўзага хос, аммо мусофири ва бемор кишиларнинг қазо рўзаларига хос оят.

Иккинчи оят кунларга умумий, аммо ким ҳаж (йўлида) умрадан фойдаланган бўлган (яъни ҳаж мавсумида аввал умра амалларини бажариб, эхромдан чиқиб, сўнгра ҳажга эхром боғлаган бўлган) ва ҳадя тополмаган кишининг фидясига хосдир.

Учинчи оят эса кунларда умумий, аммо қасамини бузган кишига хос оятдир.

Бироқ, бу нусусларнинг мавзуи турли хилдир:

Биринчи нусус (ҳадис) мавзуи рўза тутишдан қайтариленган кунларни баён қилиш тўғрисида.

Иккинчи нусус (оят) рўза қазосини тутиб бериш вожиблигини баён қилиш тўғрисида.

Учинчи нусус (оят) фидя тўлаш вожиблигини баён қилиш тўғрисида.

(299) Муслим: 1141. Абу Довуд: 2418. Термизий: 767. Ибн Ҳиббон: 3582.

Тўртингчи нусус (оят) эса каффорат тўлаш вожиблигини баён қилиш тўғрисидадир.

Шунинг учун уларнинг ҳар бирига ўз мавзусида амал қилиш учун бир-бирига жамланади-да бундай хуласага келинади:

Рўза тутишдан қайтарилган кунлар иккала ҳайит ва ташриқ кунлари бўлиб, бу шу мавзудаги биринчи ҳадисдан олинди. Рўза қазосини тутиб бериш вожиблиги шу мавзудаги биринчи оятдан олинади. Рўзадаги фидянинг вожиблиги иккинчи оядта зикр қилинди. Қасамни бузганнинг тўланадиган каффорати рўза тутиб бериши учинчи оядта зикр қилинди. Бироқ, «мазкур кунларда қазо рўзани тутиш, фидя рўзасини тутиш ҳамда каффорат тўлаш ман этилмаган, бу фақат рўза тутишдан қайтаришгагина хос», дейилмайди. Бундай дейиш нотўғри. Чунки ушбу нусуслар мавзуси ҳар хилдир. Шунинг учун рўза қозосини тутиб берилади, аммо рўза тутиш ман қилинган кунларда эмас.

5. Оят:

﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَتُكُمْ ... وَأَنْ تَجْمَعُوا بَيْنَ الْأَخْتَيْنِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ﴾

– „Сизлар учун оналарингиз ... ва опа-сингилни (бир никоҳга) жамлайларингиз ҳаром қилинди. Магар илгари ўтган бўлса (Аллоҳ афв этар)“.

[4:23]

Ундан кейинга оят:

﴿وَالْمُحَصَّنَتُ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ﴾

– „Эрлик аёллардан мустасно, эга бўлган (эрлик) чўриларингиз ҳалолдир“.

[4:24]

Биринчи оят аёлларга умумий, аммо опа-сингилни бир никоҳга жамламасликка хос оят.

Иккинчи оят эрлик аёлларга умумий, аммо эга бўлган чўриларга хос оят. Бироқ, уларнинг мавзуси бошқа бошқа мавзудир:

Биринчи оят опа-сингилларни бир никоҳга жамламаслик мавзууда бўлса, иккинчи оят эрлик чўрилар билан қўшилиш мумкинлиги мавзуудадир. Бу чўрилар билан улар шаръий идда сақлашиб, бачадонларини поклаганларидан сўнггина қўшилиш мумкин. Аммо чўриларни собиқ эрлари талоқ қилган бўлиши шарт эмас. Чунки уларнинг кишига шаръий йўл билан қул

бўлганликларининг ўзи қўшилиш учун кифоя қиласи.³⁰⁰ Чўрининг иддаси тамом бўлганда у билан қўшилиш мумкин.

Шунинг учун икки далилни ўзаро жамлаб айтиш мумкинки, опа-сингиллар ўртасини – уйланадими ёки чўри сифатида қўшиладими, фарқсиз – битта никоҳга жамлаш ҳаром. Бу ҳукм биринчи оятдан олинади, чунки унинг мавзуи мана шу тўғрисидадир. Эркак киши ўз чўрилари билан улар шаръий идда сақлашиб, бачадонларини поклаганларидан сўнг қўшилиши мубоҳ. Аммо чўриларни собиқ эрлари талоқ қилган бўлиши шарт эмас. Чунки уларнинг кишига шаръий йўл билан қул бўлганликларининг ўзи қўшилиш учун кифоя қиласи. Бу ҳукм иккинчи оятдан олинади, чунки унинг мавзуи мана шу тўғрисида. Бироқ, «бу оятдан аввалги оядда опа-сингилларни бир никоҳга жамлашдан қайтаришган, аммо бу оядда чўри бундан истисно қилинган, шунинг учун чўрилар опа-сингил бўлса ҳам улар билан қўшилиш мумкин», дейилмайди. Бундай дейиш хотүғри. Чунки оят мавзуси бу эмас. Бундан ташқари, Истисно «وَأَنْ تَجْمَعُوا بَيْنَ الْأَخْيَرِ»³⁰¹ каби узоқдаги жумлага эмас, балки «وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ النِّسَاءِ»³⁰² дегандаги каби энг яқин жумлага бўлади. Буни умумий сўзни хослаш тўғрисидаги дарсимизда айтиб ўтгандик.

Юқоридагилардан маълум бўлдики, иккита далил келиб, иккаласи бир жиҳатдан хос, бир жиҳатдан умумий бўлса ҳамда мавзулари ҳам ҳар хил бўлса, уларнинг ўртасини жамлаш мумкин. Бунда агар далиллар битта мавзуда бўлмаса, ҳар бир далил ўз мавзусидан ажрамайди ва таржиҳ қилинмайди.

Иккинчи қисм: Битта далилдаги бир неча маънолар ўртасини таржиҳ қилиш:

Ушбу таржиҳдан мақсад, бир неча маъноли сўздан англашилувчи маъноларни тушунишда юзага келадиган хириликин кетказиб, амал қилиш учун афзал маънони аниқлаб олишдир. Бунинг учун қўйидаги масалаларни эътиборга олиш лозим:

- Асл маъно жиҳатидан олганда:

---

(300) Исломда қулга эга бўлишнинг шаръий йўли бундай: Душман ўз аскарларининг сонини ошириш мақсадида аёлларни ҳам жангга олиб чиқсан бўлишса ва уруш майдонида мусулмонлар голиб келиб, бу душман аёлларини асирга олишган бўлса, мана шу аёллар мусулмонларнинг чўриси бўлиши мумкин. Ислом мана шундай ҳолдагина чўрига эга бўлишга рухсат беради, бошқа ҳолларда ман этади.

Сўзни ўзига берилган маъносида ишлатиш аслдир. Инсон сўз учун берилган асл маънони назарда тутиб гапиради. Аммо у сўзга берилган маънодан ўзга маънони назарда тутиб гапирган бўлса, бу ерда қарина керак бўлади. Қарина бўлмаса, сўздан кўзланган мақсад аввал лугатшунослар берган маъно, кейин эса улар ўша сўзга нақл қилишган маъно бўлади. Бу шаръий бўлмаган иборадаги сўзга нисбатан шундай. Аммо гап шаръий нусусда келган гап бўлса, аввало унга шаръий маъно, кейин урфий маъно, кейин эса лугавий маъно берилади. Чунки шаръий нусуслар исломий шариатни баён қилиш учун келган исломий қонунчилик сўзларидир.

Агар шаръий ва урфий маъно бир жойда кўп итеъмол қилинган бўлса, улардан бири лугавий маънодан аввал қўйилади. Агар шаръий ва урфий маъно бир жойда кўп итеъмол қилинмаган бўлса, сўзниг шаръий, урфий ва лугавий маъноларига бир хил яъни муштарак маъно берилаверади.

б) Маънонинг битталиги жиҳатидан олганда:

Сўзни битта маънода ишлатиш аслдир. Аммо сўзда иштирок ва инфирод (омоним ва антоним) маънолари бўлса, гумонни кўпроқ инфиродий маънога қаратилади.³⁰¹

в) Очиқ маъно жиҳатидан олганда:

Сўзни очиқ маъноси билан ишлатиш ҳам аслдир. Юқоридаги масалаларни эътиборга олинса ушбулар аён бўлади:

«а»дан қўйидагилар маълум бўлди:

1. Ҳақиқий маъно мажозий ва замирлидан муқаддам туради. Чунки ҳақиқий маъно сўзниг ўзига берилган асл маъносидир. Мажозий маъно сўзниг бирор қарина ёки икки маъно ўртасидаги боғлиқлик сабабли ҳақиқий маъно ўрнига берилган бошқа маъносидир. Замирли (эпилипс) маъно эса

(301) Баъзи ҳолларда муштарак сўзни ҳамма маънолари билан ишлатиш мумкин бўлади. Бундай ҳолатда унинг маънosi тайин қилинган маъно бўлиб, битта маъноли (антоним) сўз сифатида ишлатилади. Мисол учун, Аллоҳ Таолонинг «إِنَّ اللَّهَ وَمَا لَكُمْ بِيَصْلُونَ عَلَى إِلَيْنِي» сўзини олайлик. Бу сўзда муштарак маъно яъни мағфират қилиш ва мағфират сўраш маънолари бор. Бу оятда эса «الصلوة» сўзидан иккала маъно ҳам ишлатилган. Яъни Аллоҳдан мағфират қилиш, бошқалардан мағфират сўраш. Шунингдек, «أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يَسْجُدُ لَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ وَالشَّمْسُ وَالقَمَرُ وَالنَّجْمُ وَالْجِنَّاتُ وَالْمَاءُ وَالْبَرُ وَكَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ» деган каломини олайлик. Маълумки, «السجود» сўзида қўрқиши-хушуъ ва инсоннинг пешонасини ерга қўйиши маънолари бор. Бу ояддаги «السجود» сўзида мана шу иккала маъно ҳам ҳақиқий маъно сифатида келганлиги собит бўлди. Яъни хушуъ қилиш ҳайвонлар ва махлуқотлар тарафидан, сажда қилиш инсон тарафидан.

бирор қарина сабабли асл маъноли битта сўзни тушириб қолдиришдир. Айрим тилшунослар уни ҳам мажозий маъно деб ҳисоблашади. Шу тўғри.

2. Шаръий бўлмаган матнда: луғавий маъно шаръий ва урфий маънодан муқаддам қўйилади. Яъни сўзнинг луғавий маъноси ёнида шаръий ва урфий маънолари ҳам бор бўлса, унга бу икки маънони бермай, ўзининг ҳақиқий луғавий маъносига қолдирилиши аслдир.

3. Шаръий нусусда: шаръий ҳақиқий маъно урфий ҳақиқий маънодан, шунингдек, луғавий ҳақиқий маънодан муқаддам туради. Бунда сўзнинг машҳурлиги ва шаръий ва урфий маънода кўпроқ ишлатилганлиги билан луғавий маънодан муқаддам ишлатилади.

4. Битта маънога хосланган ҳақиқий маъно мажозий (ва замирли) маънодан муқаддам туради.

«б»дан қўйидагилар маълум бўлди:

1. Хосланган ҳақиқий ва мажозий, замирли маънолар битта маъно бўлиб, ўз маъносини бекор қилувчи кўчма ва муштарак маъно устидан таржих қилинади. Чунки бундай ҳолатда муштаракнинг кўпроқ маънолари бўлади.

Муштарак маъно тушунарли. Аммо ўз маъносини бекор қилувчи маънонинг эса кўчма маъноси ҳам, луғавий маъноси ҳам бир хил бўлиб, у ҳам муштарак кабидир.

2. Ўз маъносини бекор қилувчи кўчма маъно муштарак маъно устидан таржих қилинади. Чунки уларнинг иккаласи ҳам бир неча маънога эга бўлса-да, ўз маъносини бекор қилган кўчма маъно битта маънода машҳур бўлиб кетган, у ҳам бўлса, шаръян ёки урфан кўчма маънодир. Ўзининг луғавий маъносини бекор қилиниб, муштараклик фақат қарина билангина тайин қилинадиган бир пайтда, тўғри маъно тайин қилинади.

«в»дан қўйидагилар маълум бўлди:

Агар сўзда очиқ маъно ва қочирмали маъно бўлса, қочирмали маъно қолдирилиб, очиқ маъно олинади ва у муқаддамдир.

Хулоса:

Юқорида айтилганлардан маълум бўлишича, сўзнинг бир нечта маънолари бор бўлса яъни ундан у ва бу маъноларнинг эҳтимоли туғилса, уни таржих қилиш учун қўйидагиларга амал қилинадиган экан:

1. Ҳақиқий маъно мажозий ва замирли маънодан афзал;

2. Шаръий бўлмаган матнда шаръий луғавий маъно урфий ва шаръий маънодан афзал;

3. Шаръий нусусда ҳақиқиј шаръий маъно урфиј маънодан ҳам, лугавий маънодан ҳам афзал. Бу қачон ўз маъносини бекор қилувчи кўчма маънода шундай. Акс ҳолатда эса сўзга лугавий, шаръий ва урфиј маънолар берилавераи.

4. Битта маънога хосланган ҳақиқиј маъно мажозиј ва замирли маънодан афзал;

5. Хосланган ҳақиқиј маъно ҳамда мажозиј ва замирли маънолар муштарак ва ўз маъносини бекор қилувчи кўчма маънодан афзал;

6. Ўз маъносини бекор қилувчи кўчма маъно муштарак маънодан афзал. Бу ерда ўз маъносини бекор қилувчи кўчма маънодан мурод урфиј ёки шаръий маънога кўчиб, ўша маънолар билан танилган, лугавий маъносини эса йўқотган маънодир. Масалан, шаръий маънога кўчиб қолган «الصلوة» ва «اللحّ» сўзлари ҳамда урфиј маънога кўчиб қолган тўрт оёқли жонворни англатувчи «الدواب» ва инсон чиқиндисини англатувчи «الفاطئ» маънолари каби.

7. Ўз маъносини бекор қилувчи кўчма маъно муштарак маъно билан бир хил; Уларнинг бири иккинчисидан афзал бўлиши учун қарина керак бўлади.

8. Мажозиј маъно замирли маъно билан бир хил; Уларнинг бири иккинчисидан афзал бўлиши учун ҳам қарина керак. Кўп ҳолларда замирли маънога ҳам мажозиј маъно деб эътибор қилинади.

9. Очиқ маъно қочирма маънодан афзал.

Буларга мисоллар:

1. Баъзилар «الكافة» сўзи «ривожланиш», «кўпайиш» каби лугавий маънолари билан «нисобига етган миқдор», деган шаръий маънолари ўртасида муштаракдир, дейишади. Баъзилар эса бу сўз «ривожланиш», деган лугавий маъносидан «нисобига етган миқдор», деган шаръий маънога кўчган яъни ўз маъносини бекор қилувчи кўчма маъноли сўз дейишади. Демак, юқорида айтганимиздек, унинг кўчма маъноси афзалdir.

2. Баъзилар «الكافح» сўзи «ақд» билан «жинсий алоқа қилиш» маънолари ўртасида муштарак дейишади. Баъзилар эса бу сўз маъносини мажозиј маъно олдидағи ҳақиқиј маъно,

дейди.³⁰² Юқорида айтганимиздек, мажозий маъно олдида ҳақиқий маъно афзалdir.

У ҳолда, ушбу

﴿وَلَا تَنِكِحُوا مَا نَكَحَ إِبْرَاهِيمُ﴾

оятининг маъноси мана бундай бўлади:

Ким «الكاف» сўзидан ақд, деган ҳақиқий маънони ва жинсий алоқа қилиш, деган мажозий маънони назарда тутган бўлса, ҳақиқий маъно афзалdir. Бунда киши ўз отасининг никоҳида бўлган аёлга – чўри ва зино қилинган аёлдан ташқари – уйланиши ҳаром қилингани тушунилади.

Ким бу сўздан жинсий алоқа қилиш, деган ҳақиқий маъно ва ақд, деган мажозий маънони назарда тутган бўлса, ҳақиқий маъно афзал ҳисобланади.³⁰³ Оятнинг маъноси киши ўз отаси никоҳ билан ё чўри ёки зино қилган аёл билан жинсий алоқа қилиши ҳаромдир, деганидир.

Бу оят тўғрисида қўйидагиларни ҳам айтиш мумкин:

Оятдаги «الكاف» сўзидан ақд ва жинсий алоқа маънолари ўртасидаги муштарак маъно ҳам, Аллоҳ Таолонинг ушбу каломида келганидек, ақд, деган ҳақиқий маъно ҳам чиқиши мумкин:

﴿فَإِنِّي كُحُوهُنَّ بِإِذْنِ أَهْلِهِنَّ﴾

– „Ҳожаларининг изни билан уйланаверинглар“.^[4:25]

Аммо бу ҳақиқий маъно бошқа далиллар орқали бузуқ ақдсиз тўғри ақдга хос маънодир. Унинг тўғри ақдга хос ҳақиқий маъно бўлиши эса юқоридаги муштарак маънодан муқаддамдир. Ана шунда оят маъноси отанинг тўғри ақд билан ақд қилган аёlinи никоҳга олиш ҳаром қилингани тушунилади.

3. «القرية»: Бу оятдаги «سأْلَ الْقُرْيَةِ» сўзини баъзилар «аҳоли» ва «шаҳар бинолари», деган маънолар ўртасида муштарак,

(302) Бу сўз мана бу оядта ақд, деган ҳақиқий маънода келган: «فَإِنِّي كُحُوهُنَّ بِإِذْنِ أَهْلِهِنَّ Ҳожаларининг изни билан уйланаверинглар». Мана бу оядта эса жинсий алоқа қилиш яъни уйланишгамас, жинсий алоқа қилишга қодир бўлиш, деган ҳақиқий маънода келган «وَاتَّلُوا إِلَيْنَاهُ حَتَّىٰ إِذَا بَلَغُوا النَّكَاحَ». Етимларни то жинсий алоқа ёшига етгунларича имтиҳон қилиб (текшириб) туринглар».

(303) Бу сўзга ақд, деган мажозий маъно берувчиларнинг айтишича, ақд никоҳ деб аталган, чунки бу ерда исмни ўз сабабчи (мусабаби) билан аталмоқда, демакки никоҳ ҳам ақдга сабабчидир, дейишади.

дейишади. Баъзилар эса бу сўзга «шаҳар бинолари», деган ҳақиқий маъно бериб, замирида «أَهُل» сўзи бор, яъни «أَهُل الْقُرْيَةِ» маъносига, дейишади. Замирли сўз эса афзалдир.

4. **«إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ»**: Баъзан «نَجَسٌ» сўзи маъносига шаръий нажосат маъносига кўчган маънодир, аммо «الصَّلَوةُ، الْرَّكَاءُ» каби кўчма маъно эмас, балки ўз маъносини ўзгартирувчи кўчма маъно, деб ҳисобланади. Баъзан эса бу сўз мажозий маънода яъни мушрикларнинг маънавий ифлослиги, у «كَانَجِسٌ» каби унинг замирида ташбиҳ кофи ётади, дейилади. Маънавий ифлосликни англатувчи мажозий маъно эса афзалдир. Баъзилар бу сўзда маънавий ифлослик ва шаръий нажосат маънолари муштарак, дейишса, баъзилар бу сўз ўз маъносини ўзгартирмайдиган кўчма маънода, дейишган. Бундай ҳолатда айни сўз муштарак билан бир хил бўлади-да, фақат қарина билангина таржиҳ қилинади.

5. **«وَحَرَمَ الرِّبَآ»**: Баъзилар бу сўзда замирли маъно бор, яъни унинг остида «عَدَد» сўзи бор бўлиб, «وَحَرَمَ عَدَدُ الرِّبَآ» деганинг англатади, дейишади. Бундай ҳолатда нахи қилиш ақднинг ўзига нисбатан келиб, ақдни ботиллиги тушинилади. Баъзилар эса у зиёда қилиш каби шаръий кўчма маънога эга, аммо шаръий маъносига ҳам сақланиб қолган маънога эга дейишади. Унинг зиёда қилиш маъносига шаръий маъносига боғланган ҳолда кўпроқ истеъмол қилинганди. Ким бу сўзга кўчма маъно берса, нахи қилиш зиёда қилишга нисбатан яъни ақд шартларидан бирига нисбатан бўлади. Бундай маънода рибо ақди фосид ақд бўлади ва қачон унда зиёда қилиш топилмаса, тўғри ақд бўлади. Агар томонлар ақдда зиёдаликни олиб ташлашса, ақд тўғри бўлади. Бу сўзга юқоридаги замирли маъно берилса афзал бўлади. Чунки мана шунда томонлар зиёда бўлишни олиб ташлашга келишишадими, йўқми, бундай ақд ботил бўлади.

6. **«وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ»**: Баъзилар сўзига лугавий ҳақиқий маънени яъни мол айирбошлаш маъносини беришади-да, кейин уни шаръий байга хослаб қўйишади. Баъзилар шаръий бай маъносига кўчган, аммо шаръий маъносига ҳам сақланиб қолган дейишади. Аммо бу калом шаръий маънога боғланган ҳолда ўзининг мол айирбошлаш, деган лугавий ҳақиқий маъносига кўпроқ истеъмол қилиниб келяпти. Юқорида айтганимиздек, хос ҳақиқий маъно афзалдир.

7. Масалан, бирор «هَذَا أَبْيَ» деса. Биз у ўзининг ҳақиқий ўғлини назарда тутмади, балки яхши кўрган болани шундай деяпти, яъни унинг сўзи замирида коф ташбих бор, у «هَذَا كَانِيٌّ» демоқчи, десак, бу маънолар ўртасини фақат қарина билангина таржих қилинади.

8. **وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذْكُرْ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ**: Бу оятдан бир неча маънолар тахмин қилинади: Аллоҳнинг номи зикр қилинмаган нарсалару Аллоҳдан бошқанинг номи зикр қилинган нарсаларни англатувчи ҳақиқий умумий маъно; бошқа далиллар орқали Аллоҳдан бошқанинг номи зикр қилинган хос маъно; Аллоҳдан бошқанинг номи зикр қилинган мажозий маъно. Бу ерда Аллоҳдан бошқанинг номи зикр қилинган хос маъно афзалдир.

9. **وَلَكُمْ فِي الْقَصَاصِ حَيَاةٌ**: Бу оятдан қотилни ўлдиришда ҳамма инсонлар учун ҳаёт бор, деган умумий маъно ҳам тахмин қилинади ҳамда келажакда қотиллик қилувчи киши учун ҳаётни хословчи маъно бор. Яъни қотилни қатл қилиш уни келажакда одам ўлдиришга қўл уришдан сақлайди. Мана шундан кейин келажакда қотиллик қилувчи кишига ҳаёт борлиги тушунилади. Шунингдек, ҳаёт бор, деган сўз замирида қасоснинг қонунийлиги ётади, деган тахмин ҳам мавжуд. Яъни қачон қасос қонуний тус олса, қотил қонуний қасосдан қўрқиб, ўзини қотилликдан тияди-да, натижада қотил ҳам бўлмайди мақтул (ўлдирилган) ҳам бўлмайди, деган маъно ҳам тахмин қилинади. Аммо бунга хос маънони бериш афзалдир. Яъни бу одамларни қотилнинг ёмонлигидан сақлаш ва келажакда бўладиган қотилликни ҳам олдини олиш мақсадида қотилни қатл қилиниши сабабли ҳаёт бор, деган хос маънодир.

10. **لَمْسٌ أَوْ لَامَسْتُمُ النَّسَاءَ**: «أَوْ لَامَسْتُمُ النَّسَاءَ» тегиши, ушлаш», деган сўз қўл ва бошқа аъзоларнинг тегишини англатувчи ҳақиқий ва очиқ маънодир. Аммо бу сўз жинсий алоқа қилишдан ҳам киноя бўлиши мумкин. Аммо бу сўзнинг кинояли маъноси ўрнига очиқ маънони таржих қилиш афзалдир. Чунки кинояли маъно берилиши учун албатта қарини бўлиши лозим.

11. Росулуллоҳ бундай дедилар:

لَيْسَ مِنَ الْبَرِّ الصِّيَامُ فِي السَّفَرِ

«Сафарда рўза тутиш яхши эмас».³⁰⁴

Бу бир шаръий нусус. Шунинг учун унинг аввало шаръий ҳақиқий маъноси эътиборга олиниши лозим. Чунки бу ерда «

(304) Бухорий: 1810. Муслим: 1879.

сўзи лугавий маънени эмас, балки ҳаммага маълум бўлган шаръий ҳақиқий маънени англатади.

12. «وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ»: Бу ҳам шаръий нусус. Бу ерда сўзи фақат шаръий маънени англатяпти, лугавий маънени эмас.

Мана шундай тарзда бир неча маънога эга бўлган сўзнинг керакли маъносини аниқлаш мумкин. Шуни айтиб ўтиш зарурки, мазкур таржихга қачонки керакли маънени англатувчи қарина йўқлигига амал қилинади. Қачон қарина мавжуд бўлса, ана шу қарина кўрсатиб бераётган маънога амал қилган афзалдир. Мисол учун Аллоҳ Таолонинг

﴿إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلِّونَ عَلَى الْمَيِّرِ﴾

— „Албатта Аллоҳ ҳам, Унинг фаришталари ҳам пайгамбарга дуюю салавот айтурлар“. [33:56]

деган каломини олайлик. Бу ҳам шаръий нусус. Ундаги «يُصَلِّونَ عَلَى الْمَيِّرِ» деган сўзнинг қаринаси бор бўлиб, бу қарина унинг шаръий ҳақиқий маъносини бизга маълум салавотлар, деган маънога буриб беради. Шунингдек бу сўзни мағфират, мағфират сўраш ва дую каби лугавий маънолари ҳам бор. Яна Аллоҳ Таолонинг

﴿فَإِنْ لَمْ تَكُنُوا دَخْلَتُمْ بِهِنَّ﴾

деган каломида ҳам «دخلتم» сўзидан жинсий алоқа қилиш киноя қилинган. Шунинг учун бу сўзнинг қаринаси орқали ана шу маъно берилади ва бу ерда очиқ маъно афзалдир, шунинг учун кириш деган очиқ маъно берилади, дейилмайди.

Шунингдек, Аллоҳ Таолонинг ушбу

﴿فَآتَكُحُوهُنَّ بِإِذْنِ أَهْلِهِنَّ﴾

— „Хожсаларининг изни билан уйланаверинглар“. [4:25] деган каломида ҳам «يَأْذِنْ أَهْلِهِنَّ» деган қарина орқали ақд маъносини англатади. Яна Аллоҳ Таолонинг

﴿وَأَبْتَلُوا الْيَتَمَّى حَتَّىٰ إِذَا بَلَغُوا الْنِّكَاحَ﴾

— „Етимларни то никоҳ (ёшига) етгунларича имтихон қилиб (текшириб) туринглар“. [4:6]

деган каломида ҳам «النِّكَاح» сўзи жинсий алоқа қилишни яъни етимларнинг аёллар билан жинсий алоқа қила олиш ёшига

етишлари назарда тутилди. Бу эса оят давомида келган ушбу қарина билан мукаммаллашади:

﴿فَإِنْ ءَدْسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا فَادْفَعُوهُ إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ﴾

– „Агар уларнинг эс-хуши жойида эканини билсангиз, уларга ўз молларини топширинг“.
[4:6]

Яъни қачон улар балоғат ёшига етиб, етимликлари тугагач, молларини беришингиз мумкин, демакдир. Қачон улар уйланганларида молларини беринглар, деган маъно эмас, балки балоғатга етганларида дейиляпти. Бошқа нусулслар маънолари ҳам шу тарзда таржих қилинади.

Таржих тўғрисидаги мавзуимиз тугаши билан ижтиход билан боғлиқ боб ҳам ниҳоясига етди. Шу билан китоб муқаддимасида келганидек, усули фиқҳ фани шуғулланадиган учта масала ҳам тамом бўлди.

﴿سُبْحَنَ رَبِّكَ رَبِّ الْعَزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ ﴿٤٠﴾ وَسَلَّمَ عَلَى الْمُرْسَلِينَ ﴿٤١﴾ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

– „Кудрат эгаси бўлмиши Парвардигорингиз улар қилган васфдан покдир. (Барча) пайгамбарларга (Аллоҳ томонидан) салом бўлгай! Ҳамду сано барча оламларнинг Парвардигори — Аллоҳ учундир!“.
[37:180-182]

Китобни тамомлаганимдан сўнг сизга илк бор ушбуни айтоқчиман:

قد حوى خيراً عميقاً	يَا أَخِي هَذَا كِتَابٌ
تسخ الليل البهيمَا	فِي أَصْوَلِ الْفَقِهِ شَمْسٌ
في شهر حج قيما	بَدْوَهُ فِي شَهْرٍ صَوْمٌ
فاعتلي شأننا عظيماً	وَالْبَزُوغُ فِي مُحْرَمٍ
ينتج الفهم السليمما	اسْمَهُ التَّيسِيرُ حَقًا
فيه عفوا مستديماً	مِنَ الْهَى ارْتَجَى لِي

Эй биродар, бу китоб улкан яхшиликни ўз ичига олди. Усули фиқҳда шундай бир қуёш борки, у қоронғу тунни ёритади. Бас, уни Рўза ойида бошлаб, ҳаж ойида тамомланг. Мұхаррам ойда эса унинг қуёши чиқиб, юқори чўққига кўтарилади. Унинг исми енгиллатиш экан, ростдан ҳам соғлом тушунча беради. Илоҳимдан менга доимий афвни умид қиласман. Китоб тамом.

Муаллиф

**1408x
1988m**

